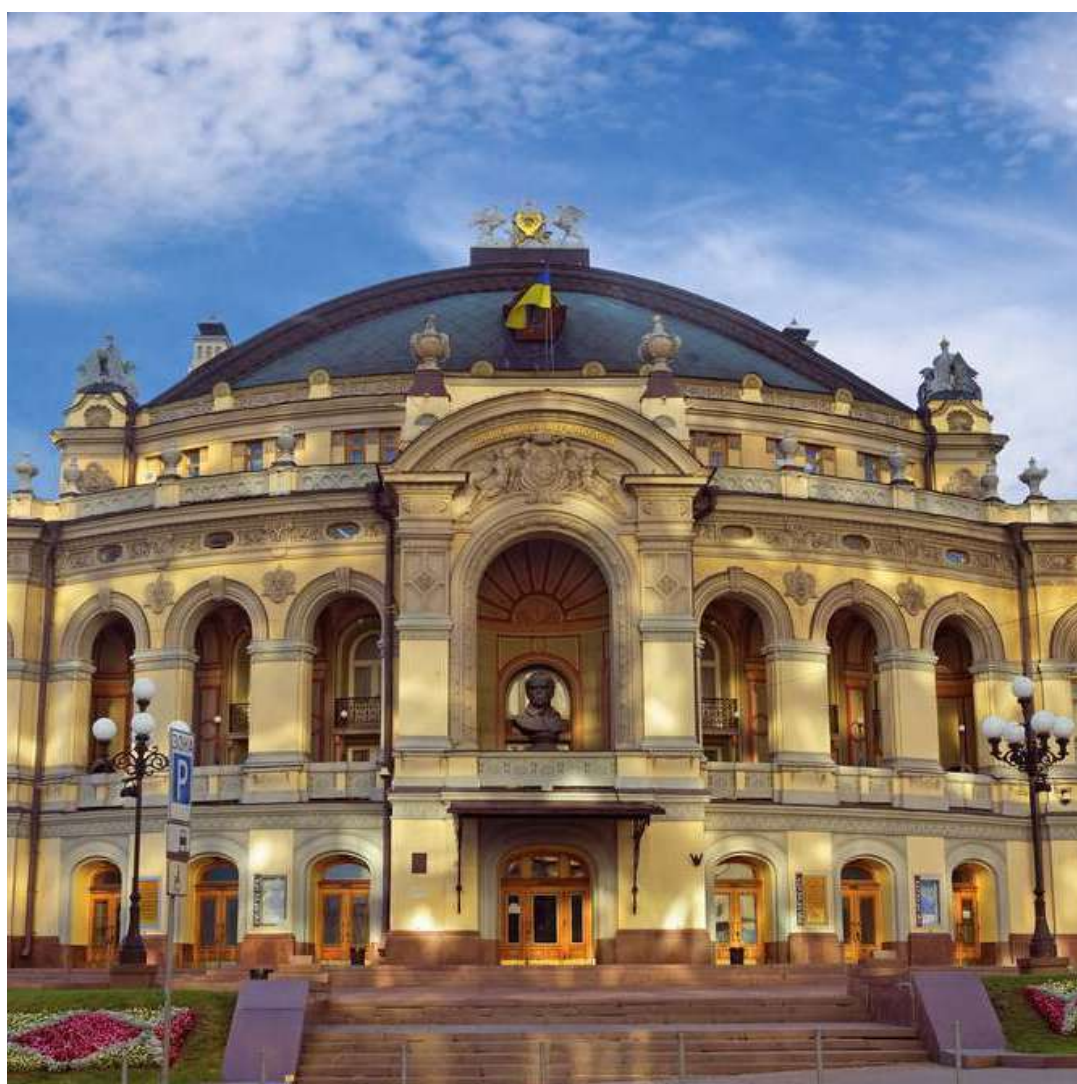

IKSAD PUBLICATIONS - 2020©

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES

THE BOOK OF FULL PAPER

Editors
Olga Krivenko
Zhanuzak ALIMGEREY

ISBN- 978-625-7898-05-8

CONGRESS'S IDENTIFICATION**CONGRESS NAME**

**TARAS SHEVCHENKO
5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES**

DATE AND PLACE

May 8-10, 2020
Kyiv, UKRAINE

ORGANIZING ORGANIZATION

IKSAD - Institute of Economic Development and Social Research

Head of Organizing Committee

Prof. Dr. Latigina NATALYA

COORDINATOR

Zhanuzak ALIMGEREY

INTERNATIONAL PARTICIPANTS

Turkey - 54
Azerbaijan - 22
Ukraine - 6
Kazakhstan - 3
Iran - 21
Georgia - 6
Uzbekistan - 1

NUMBER OF ACCEPTED PAPERS

113

NUMBER OF REJECTED PAPERS

19

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

CONGRESS LANGUAGES

Turkish and all dialects, English, Russian

PRESENTATION

Oral presentation

Institute Of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY

TR: +90 342 606 06 75

E-posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org.tr www.iksadkongre.org

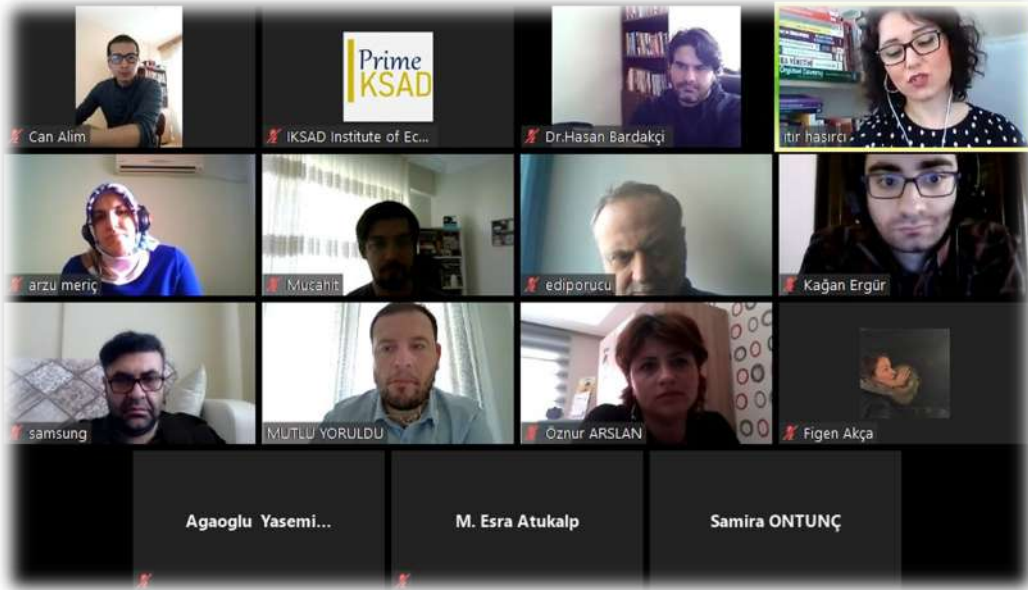
All rights of this book belong to İKSAD. It may not be copied or reproduced without permission. Legal and ethical responsibility of the works in the book belongs to the authors.

İksad Publications - 2020©

Release date:12.06.2020

ISBN - 978-625-7898-05-8

PHOTO GALLERY

**PANDEMİ DÖNEMİNDE ÖZEL EĞİTİM
GEREKSİNİMİ OLAN ENGELLİ
ÖĞRENCİLER VE UZAKTAN EĞİTİM**

Dr. Öğr. Üyesi Nisa Gökden KAYA
Hitit Üniversitesi
Sağlık Bilimleri Fakültesi
Çocuk Gelişimi Bölümü

5. TARAS SHEVCHENKO ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

SCIENTIFIC COMMITTEE

Dr. Türkay N. TOK
İzmir Democracy University

Dr. İryna DRYGA
Ukrainian National Academy of Sciences

Dr. Alma T. AKAJANOVA
Abai Kazakh National University

Dr. Alla A. TIMOFEVA
Vladivostok State Economy University

Dr. Anatoliy LOGINOV
Ukraine Shevchenko Lugan National University

Dr. Botagul TURGUNBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU
Ankara University

Dr. Hajar Huseynova EMİN
Azerbaycan Devlet Pedagoji University

Dr. Elena Belik VENIAMINOVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. George RUDIC
Montreal Pedagogie Moderne Institute

Dr. Hanife Nalan GENÇ
Ondokuz Mayıs University

Dr. Hiroshi NAKAHARA
Sapparo City University

Dr. Nuray Pamuk ÖZTÜRK
Karamanoğlu Mehmetbey University

Dr. Jun NAGAYASU
Tohoku University

Dr. Kemale Tahsin KARİMOVA
Ağrı İbrahim Çeçen University

Dr. Latkin A. PAVLOVIC
Vladivostok State Economy University

Dr. Oylum DİKMEN GÜLERYÜZ
İzmir Ekonomi University

Dr. Masaya SAITO
Sapparo City University

Dr. Merina B. VLADIMIROVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. Mustafa GULEC
Ankara University

Dr. Sevtap GÜNAY KÖPRÜLÜ
Nevşehir University

Dr. Nadezhda KHAN
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Necati DEMIR
Gazi University

Dr. Nobuaki TAKEDA
Sapparo City University

Dr. Sevcan YILDIZ
Akdeniz University

Dr. Sara MAZHITAYEVA
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Takashi HASUNI
Sapparo City University

Dr. Tsendiin BATTULGA
Mongolia State University

Dr. Wakako SADAHIRO
Sapparo City University

Dr. Vlademir VISLIVIY
Ukraine National Technical University

Dr. Yang ZITONG
Wuhan University

Dr. Yoshio KANAZAKI
Tohoku University

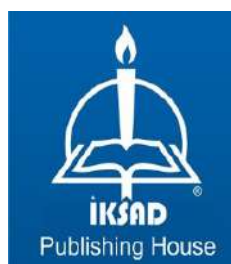
Dr. Zongxian FENG
Xi'an Jiatong University

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

TARAS SHEVCHENKO
5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES

PROGRAM

May 8 - 10, 2020
Kyiv, Ukraine

CONGRESS PROGRAM

Online (with ZOOM Conference) Presentation Link

<https://us02web.zoom.us/j/7290644418?pwd=OVl2UEdFM0hlTWJzVkpmbUdVMzFJZz09>

Meeting ID: 729 064 4418
Password: 252525

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.

The Zoom application is free and no need to create an account.

The Zoom application can be used without registration.

The application works on tablets, phones and PCs.

The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.

All congress participants can connect live and listen to all sessions.

Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

Make sure your computer has a microphone and is working.

You should be able to use screen sharing feature in Zoom.

Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.

Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program. If you think there are any deficiencies / spelling mistakes in the program, please inform by e-mail until 6 May 2020 (17:00) at the latest.

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

(All speakers required to be connected to the session 5 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve Bilim Kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

08.05.2020 CUMA/FRIDAY/ 10⁰⁰-12⁰⁰

Salon-1 Oturum-1	Moderatör: Dr. Öğr. Üyesi Mutlu Yoruldu
Prof. Dr. Edip Örucü İtir Hasırcı	ÖRGÜTSEL SINIZMİN SANAL KAYTARMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÇALIŞANLARIN YAŞ DÜZEYLERİNİN HIZLANDIRICI ETKİSİ: BİR KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSÜ ÖRNEĞİ
Dr. Öğr. Üyesi Mücahit AYDIN	SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİNDE EKONOMİK POLİTİKA BELİRSİZLİĞİ İLE TURİZM ARASINDAKİ İLİŞKİ: ZAMAN VE FREKANS BOYUTLU ANALİZLERDEN KANITLAR
Assist. Prof. Dr. Hasan BARDAKÇI	YURTDIŞINA AÇILMAYI DÜŞÜNEN TÜRK İNŞAAT FİRMALARI İÇİN ULUSLARARASI PAZARLAMA STRATEJİLERİNİN İNCELENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi M. Esra ATUKALP	FİNANSAL PERFORMANS DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNİN AĞIRLIKLARININ HESAPLANMASINDA CRİTİK VE ENTROPİ YÖNTEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: MEVDUAT BANKALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Arş. Gör. Osman Kağan ERGÜR	VERGİ İDARESİNİN DENETİM VE BİLGİ EDİNME YOLLARI
Dr. Öğr. Üyesi Mutlu Yoruldu	VERGİ UYUŞMAZLIKLARININ ÇÖZÜMÜNDE VERGİ MAHKEMELERİNİN ROLÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Arzu Meriç	HİLE ÖNLEME ARACI OLARAK WHISTLEBLOWING VE KAYSERİ İLİNDE FAALİYET GÖSTEREN BAĞIMLI SMMM'LERİN WHISTLEBLOWING ALGISI
Dr. Hande Kılıç Satıcı Asist. Prof. Dr. Selma Öner Asist. Prof. Dr. Hakan Öner	The Effects of the OVX Index on Developing Countries Foreign Exchange Rates
Dr. Öğr. Üyesi Öznur ARSLAN	BULUT MUHASEBE UYGULAMALARININ İŞLETMELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

08.05.2020 CUMA/FRIDAY/ 12³⁰-14³⁰

Salon-1 Oturum-2	Moderatör: Dr. Öğr. Üye. Neşe BÖRÜ
Prof. Dr. Figen Akça Doç. Dr. Sezgin DEMİR Uzm. Hacer DENİZ Arş. Gör. Mustafa Özkan	ERGENLİK DÖNEMİNDE İKİ ÖNEMLİ PROBLEM: OKUL TÜKENMİŞLİĞİ VE ÖZ-KAVRAMI
DR. ÖĞR. ÜYESİ ERKAN DİKİCİ	ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN AİLE VE EVLİLİK KURUMLARINA BAKIŞI
Dr. Öğr. Üye. Neşe BÖRÜ	BAUMAN'A GÖRE POSTMODERNİZM VE SİYASET
Dr. Öğr. Üye. Neşe BÖRÜ	BAUMAN'A GÖRE POSTMODERNİZM VE EĞİTİM
Doç.Dr. Ragıp TARANÇ Öğr.Gör. Melih TOMAK	SİNEMADA GÖSTERGEBİLİMSEL ANALİZ ÜZERİNE MÜZİKAL FİLM ÖRNEKLERİ: TOMMY (1975) ve ROCKETMAN (2019) FİLMLERİ
Araş. Gör. Dr. Cansu ÇELEBİ EROL	TÜRKİYE ÇAĞDAŞ SANATINDA KENTSEL DÖNÜŞÜM GÖSTERGELERİ, FERHAT ÖZGÜR ÖRNEĞİ
Olga Krivenko	ASSESSMENT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL IMPACTS OF HIGH-RISE BUILDINGS
Dr. Öğr. Üyesi Serhat KOCA	TÜRK SİNEMASINDA ÜRÜN YERLEŞTİRME ÜZERİNE BİR ALIMLAMA ÇALIŞMASI
Assist. Prof. Dr. İhsan Aytekin	Does meaning in life culture-specific? The role of masculinity and feminity

08.05.2020 CUMA/ FRIDAY/ 15⁰⁰-17⁰⁰

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

Salon-1 Oturum-4	Moderatör: Dr. Öğr. Üyesi Nisa Gökden KAYA
Dr. Öğr. Üyesi Nisa Gökden KAYA	PANDEMİ DÖNEMİNDE ÖZEL EĞİTİM GEREKSİNİMİ OLAN ENGELLİ ÖĞRENCİLER VE UZAKTAN EĞİTİM
Prof. Dr. Akça Figen Arş. Gör. Özkan Mustafa Arş. Gör. Arslan Saffet	ÖĞRETMEN ADAYLARININ ÇOK KÜLTÜRLÜ EĞİTİME YÖNELİK ALGILARI İLE BİREYSEL YENİLİKÇİLİK DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
Prof. Dr. Füsun Gülderen Alacapınar Hatice Uysal	Meta-analysis Work on the Effectiveness of Creative Drama Method on Achievement, Attitude and Retention Scores of Students in Primary and Secondary School Mathematics Course
Prof. Dr. Füsun Gülderen Alacapınar	Values of University Students Concerning Democracy
Öğr. Gör. Dr. Tuba KAPLAN	BARAKLARDA BİR EKMEK TÜRÜ: SALLAMA
SÜBHİ EROL	TÜRKİYE’DE ÖZEL GÜVENLİK EĞİTİMİ VE ÖZEL GÜVENLİK SİSTEMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
Ferhat ASLAN Prof. Dr. Uğur BÜYÜK	GEOGEBRA UYGULAMALARININ FEN BİLGİSİ ÖĞRETMEN ADAYLARININ ATIŞLAR KONUSUNDAKİ KAVRAM YANILGILARINA ETKİSİ
Prof. Dr. Mehmet KOŞTUMOĞLU Doç. Dr. Ragıp TARANÇ Öğr. Gör. Melih TOMAK	FOTOĞRAF SANATININ TEKNOLOJİK GELİŞMELERLE KAZANDIĞI YENİ BAKIŞ AÇILARI
Dr. Taner YILMAZ	SPOR BİLİMLERİ FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN LİDERLİK ÖZELLİKLERİNİN BELİRLENMESİ

08.05.2020 CUMA /FRIDAY/ 17³⁰-19³⁰

Salon-1 Oturum-3	Moderatör: Doç. Dr. Mehmet ALPTEKİN
PROF. DR. VAS’KİV MYKOLA	Turkey and Turkish Culture reception in Ukrainian Literature in the 1920 th and 1930 th of the XX century
FARUK GÜN	TOPLUMSAL CİNSİYET AÇISINDAN DEDE KORKUT HİKÂYELERİ
RANA ERDOĞAN	DANTE’S DE VULGARI ELOQUENTIA: THE CONNECTION BETWEEN THE USE OF VERNACULAR AND THE NOTION OF NATION
DOÇ. DR. MEHMET ALPTEKİN	KİLİS MASALLARINDA GEÇİŞ DÖNEMİ (DOĞUM-EVLİLİK-ÖLÜM) UYGULAMALARI HAKKINDA TESPİTLER
ÖĞR. GÖR. DR. MUHAMMET ATASEVER	MENÂKİB-I DİVÂN-I HİKMET
ARŞ. GÖR. DR. BİLGE KARGA GÖLLÜ	ŞAİR NİGÂR HANIM’IN HÂTİRÂT İSİMLİ DEFTERİNDEKİ ŞİİRLER
SABA NAMAZOVA	AHMED JAFAROGLU’S PUBLICISTICS
PHD. DR. GÜNEL MAMMADOVA	EĞİTİMDE NİTELİK KAVRAMI
PROF. DR. NƏCƏFOVA MƏRZİYYƏ	ÇOCUKLARIN TERBİYESİNDE EDEBİYYATIN ÖNÜMİ

10.05.2020 PAZAR /SUNDAY/ 10⁰⁰-12⁰⁰

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

Salon-1 Oturum-5	Moderatör: PROF. DR. MAHİRƏ HÜSEYNOVA
PROF. DR. MAHİRƏ HÜSEYNOVA	-MA, -MƏ İNKARLIQ GÖSTƏRİCİSİNİN TÜRKCƏLƏRİN ƏDƏBİ DİLLƏRİNƏ VƏ DİALEKTLƏRİNƏ UYĞUNLAŞMA FONOVARİANTLARI
DR. ÖĞR. ÜYESİ VESİLƏ ŞEMŞEK	RUS TARİHÇİSİ O.G. BOLŞAKOV'UN HZ. MUHAMMED VE İSLAM HAKKINDA GÖRÜŞLERİ
ASSOC. PROF. DR. BYKOVA OLHA	Ukrainian-Turkish interstate relations in the 1919-1920's (based on the book of memoirs «In Tsargorod» by O. Lototskyi)
DR. ÖĞR. ÜYESİ MESUT AVCI	EBÜ'L-FAZL EL-ABBÂS B. ABDİLMUTTALİB VE MEKKE'DEKİ ÖZEL GÖREVİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ RECEP ERTUĞAY	HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TEDAVİ VE KARANTİNA
ÖĞR. GÖR. SÖZER AKYILDIRIM	MİLLET-İ SADİKA OLAN ERMENİLERİN TÜRK TOPRAKLARINDAKİ İSYANLARI ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA
DOÇ. DR. YUNUS EMRE TANSÜ ZÜLEYHA ŞAHAN	ATİLLA
МАЛАХАТ БАБАЕВА	ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АХМАДА ДЖАФАРОВЛУ
DOÇ. DR. YUNUS EMRE TANSÜ SEMRA ÇERKEZOĞLU	NİZAMİYE MEDRESELERİ İLE MEDENİYET TARİHİNDE BİR DÖNÜM NOKTASI
ASST. PROF. SEDAT BAY DR. CENGİZ KARAGÖZ	Does history consist of repetition? Humanity against Current Coronavirus Pandemic, and Great Plague of London of 1665 as reflected in Mark Ravenhill and Conor Mitchell's Ten Plagues

10.05.2020 PAZAR /SUNDAY/ 12³⁰-14³⁰

Salon-1 Oturum-6	Moderatör: ASSIST. PROF. YUNUS KILIÇ
PROF. DR. ADNAN ÇELİK EDA ESER EMRE NALCACIGİL	THE IMPORTANCE OF TIME MANAGEMENT PLANNING IN TARGET DETERMINATION AND ACHIEVEMENT ACTIVITY
DR. ÖĞR. ÜYESİ MELİKE METERELLİYOZ KAAAN KILIÇ	ELEKTRİKLİ VE BENZİNLİ ARAÇ ROTA PLANLAMASI, MALİYET OPTİMİZASYONU VE KARŞILAŞTIRMASI
DR. ERMAN AKILLIBAŞ	MOTİVASYON TEORİLERİNE KURAMSAL BİR BAKIŞ
BEGÜM YETİŞER ALTINTAŞ	Can we Trigger Embarrassment in Men to Reduce Violence against Women? A Social Marketing Perspective
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEVAL ELDEN ÜRGÜP MUHAMMED SAİD ALICI	PERAKENDE SATIŞ YAPAN GIDA SEKTÖRÜNDEKİ FİRMALARIN, LİKİDİTE ORANI VE FİNANSAL YAPI ORANI YARDIMI İLE ANALİZİ(2009-2018)
OĞUZHAN AYAZ DR. ÖĞR. ÜYESİ ÇİSEL EKİZ GÖKMEN	TÜRKİYE'DE TOKİ SOSYAL KONUT UYGULAMASI OLARAK DEĞERLENDİRİLEBİLİR Mİ? MUĞLA/MENTEŞE ÖRNEĞİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ FERDA ÜSTÜN ŞEYMA ERSOLAK	ÇALIŞAN SESSİZLİĞİNİN BİR ÖNCÜLÜ OLARAK İLK YÖNETİCİ BALTALAMASI
ASSIST. PROF. YUNUS KILIÇ	MULTIPLE BUBBLES IN BITCOIN MARKET
ASSOC. PROF. DR. DERKACH OKSANA	STATE AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF AIR TRANSPORT AS A COMPONENT OF TOURIST INFRASTRUCTURE OF UKRAINE
PROF. DR. ADNAN ÇELİK BUSRA PİRİNCCI LECT. NECDET SEZAL	THE IMPACT OF RESISTANCE TO CHANGE ON EXHIBITING INNOVATIVE BUSINESS BEHAVIOUR: KONYA INDUSTRIAL ZONE EXAMPLE

10.05.2020 PAZAR /SUNDAY/ 15⁰⁰-17⁰⁰

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

Salon-1 Oturum-7	Moderatör: DOÇ. DR. SEÇKİN YAVUZDOĞAN
ANZHELİKA DOSENKO INHA POHREBNIÄK	Communicational platforms as a tool of information
DR. ÖĞR. ÜYESİ SERKAN GÜNDOĞDU	A PROPOSAL FOR MILITARY DEFENCE OMBUDSMAN IN TURKEY
DR. ÖĞR. GÖR. İLKER METE MİMİROĞLU ÖĞR. GÖR. MERT KOCAMAN	KONYA KOYUNOĞLU MÜZESİNDE YER ALAN BİR GRUP SALDIRI VE SAVUNMA ALETLERİ
DOÇ. DR. EFE TÜRKEL MERVE NİL KÜÇÜKERBAŞ	SERAMİKTE ÜÇ BOYUTLU YAZICILARLA ÜRETİLEBİLECEK FORM ARAŞTIRMALARI
Əli Həsənov	Uçqun və ufantıların coğrafi yayılma qanunauyğunluğu və landsaftlara vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi
DOÇ. DR. SEÇKİN YAVUZDOĞAN	ÜLKEMİZDE UYGULANAN 'SOKAĞA ÇIKMA YASAĞI KARARLARI' HAKKINDA HUKUKİ BİR DEĞERLENDİRME
DR. ÖĞR. ÜYESİ SUNA MUĞAN ERTUĞRAL ARŞ. GÖR. DR. SEZGİ GEDİK ARSLAN	Salgın Hastalıklardan Kaynaklanan Krizlerin Turizm Sektörüne Olan Etkilerinin Değerlendirilmesi
ALİYEV RAMAL ALI OĞLU	SOVET REJİMİ DÖVRÜNDƏ SUMQAYIT NEFT-KİMYA SƏNAYESİNİN EKOLOJİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ. (XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİN BİRİNCİ YARISI)

10.05.2020 PAZAR /SUNDAY/ 17⁰⁰-19⁰⁰

Salon-1 Oturum-8	Moderatör: PROF. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK
PROF. DR. KASIM HACIYEV	GÜNEY KAFKASYA'DA İLK ERMENİ DEVLETİNİ KURMA GİRİŞİMLERİ
DOÇ. DR. TOĞRUL HALİLOV	GEMİKAYA RESİMLERİNİN YAYILIM ALANI VE ANLAMI
TÜRKANƏ ƏLİYEVƏ	NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ŞƏHƏRLƏRİN FORMALAŞMASININ TARİXİ- COĞRAFİ AMİLLƏRİ
PROF. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK	OSMANLI MİFTÂH MEDRESELƏRİ ÜZERİNDE ANALİTİK BİR İNCELEME
PROF. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK	LALƏ DEVRİYLE AYNİLEŞMİŞ ŞAİR ŞEYHÜLİSLÂM ABDULLAH EFENDİ
DOÇ. DR. MUSTAFA HATİPLER DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜLDEN İREM KAZEL	TÜRK-ALMAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ)
RAMİZ NECEFLİ	Museums and historical places
MƏMMƏDOV ELDƏNİZ ƏLİŞ OĞLU	XX əsrin 40-50-ci illərində Ermənistan SSR-də kommunist ideologiyasına zidd "vahid axın" nəzəriyyəsinin irəli sürülməsi və onun nəticələri
ŞƏBNƏM ŞAİQ QIZI CƏFƏROVA TALEH VƏZİR OĞLU CƏFƏROV	UKRAYNA VƏ POLŞA ƏRAZİLƏRİNDƏ ERMƏNİ DİASPORUNUN FORMALAŞMASI VƏ ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES**May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine****11.05.2020 PAZARTESI/MONDAY/ 11⁰⁰-13⁰⁰**

Salon-1 Oturum-9	Moderatör: F.Ü.F.D., DOSENT. SƏMƏDOVA KÖNÜL İBRAHİM QIZI
PROF. DR. HƏCƏR HÜSEYNOVA	BƏZİ FEİLLƏRİN FORMALAŞMASI TARİXİ
T.Ü.F.D., DOSENT. ŞUBAY NURUZADƏ	GÜRCÜ-ABXAZ MÜNAQIŞƏSİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ, MÜNAQIŞƏNİN MÜBARİZƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ, MÜHARİBƏNİN GEDİŞİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ (XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİ).
PROF. DR. MİRVARİ İSMAYİLOVA	DİALEKT VƏ ŞİVƏ SÖZLƏRİ ƏDƏBİ DİLİN TƏMİZLİYİNİ POZAN ÜNSÜRLƏR KİMİ
DR. GÜLAHMED İMANOV	TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ
PROF. DR. MİNAXANIM TƏKƏLİ NURİYEVA	RUS ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİNDƏ TÜRK XALQLARI ADLARININ ESTETİK İMKANLARI
AYSEL BALASULTANIN KIZI SHEEDAYEVA	DİL OLAYLARININ ÖNEMİ
F.Ü.F.D., DOSENT. SƏMƏDOVA KÖNÜL İBRAHİM QIZI	AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNİN ÜMUMİ DİALEKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, QIPÇAQ VƏ OĞUZ DİL QRUPLARININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏLİ KONTEKSTİNDƏ
DR. LEYLA ƏLİYEVA	ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KEYFİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASI

11.05.2020 PAZARTESI/MONDAY/ 13³⁰-15³⁰

Salon-1 Oturum-10	Moderatör: Noorullah Beigi
Noorullah Beigi	LEGAL REGULATIONS OF INTERNATIONAL MARITIME SECTOR
Ivanka Aslanikashvili	ქლორგენული მეკვების როლი, როგორც ბუნებრივი თერაპიული კომპონენტი, ინფლექტაციის ჩასახშობად
Zahid Wolosi	نرسنگ در نوآوری های نمونه
Светлана Думбадзе	СЕМЕЙНОЕ ВОСПИТАНИЕ И ПСИХОЛОГИЯ
Гүлмира Теңдібаева	АРАЛАС ЕСЕПТЕРДІҢ ЖУЫҚ ШЕШІМІ
T. Алдабергенова И. Юсупова	ҚОСЫМША БІЛІМ ОРТАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТӘСІЛДЕУ ТӘРТІБІ
Irine Silagadze	ოჯახის დეკორატიული თეზი წევრების ფილოლოგია
Гульбахор Алимджонова	АНАЛИЗ ЧИСЛА БИМОЛЕКУЛЯРНЫХ РЕАКЦИЙ

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES**May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine****11.05.2020 PAZARTESI/MONDAY/ 15³⁰-17³⁰**

Salon-1 Oturum-11	Moderatör: Arman Tolipov
Irakli Archuadze	შავი ზღვის გაზის ჰიდრატივის საბადოების წარმოქმნის გეოლოგიური და თერმოზარული პირობების თავისებურებები და მათი განვითარების პერსპექტივები
Tamar Eliava	ბიოაგოქიმიური მახასიათებელი ქიმიური ინდუსტრიის პირობებში ნიადაგების ტექნოგენური დაბინძურება
Arman Tolipov	TOPYRAQTY'N SHOĞU QASIETININ DEGRADATIONSON BOLZHAU ƏDISTERI TURALY
Д. Бороденко	ОЦЕНКА МИНИМАЛЬНОГО РИСКА ПО МАКСВЕЛЛУ
Leonid Kuprava	მრავალფეროვანი წყაროების დეფორმირებული სახელმწიფო
Nafisa Begum	خشونت خانگی و سالمندان
ŞƏBNƏM ŞAİQ QIZI CƏFƏROVA TALEH VƏZİR OĞLU CƏFƏROV	UKRAYNADA ERMƏNİ DİASPORUNUN FORMALAŞMASI VƏ ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ
ŞƏBNƏM ŞAİQ QIZI CƏFƏROVA TALEH VƏZİR OĞLU CƏFƏROV	POLŞADA ERMƏNİ DİASPORUNUN FORMALAŞMASI VƏ ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ

11.05.2020 PAZARTESI/MONDAY/ 17³⁰-19³⁰

Salon-1 Oturum-12	Moderatör: Yaqub Ansari
Danial Ahmadi University of Islamic Azad	مروری بر خشونت در صحت عامه
Zahid Wolosi University of Parwan	نمونه های نوآوری در نرسنگ
Murad Aaq University of Gawarshad Begum	پیش داوری و تبعیض از لحاظ روانشناختی
Nafisa Begum University of Faryab	خشونت خانگی و سالمندان
Jan Muhammed Iman University of Badakshan	تحليل محتوای اخبار داخلی مرتبط به حمله تروریستی 11 سپتامبر 2001 در مرکز تجارت جهانی
Yaqub Ansari University of Payam i Nur	رزیابی جامعه شناسانه در مفهوم پذیری
Nurullah Begi University of Jawzjan	ثیر خطرات سایبری بر صنعت دریانوردی
Ahmad Ahmadi University of Farhangian	تأثیرات خشونت اقتصادی بر زندگی زنان

11.05.2020 PAZARTESI/MONDAY/ 15³⁰-15³⁰**Salon-2 Oturum-13****Moderatör: Ibrahim Muradi**

TARAS SHEVCHENKO 5th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
May 8 -10, 2020 Kyiv, Ukraine

Matin Suri University of Balkh	روابط میان فقر ، مهاجرت و آفات طبیعی روستایی "نمونه آتش سوزی زیتونکوی"
Nabila Shahin University of Balkh	بررسی درآمد شاروالی ها در ترکیه
Haji Murad University of Herat	مشکل غذایی انسان ها و تنوع بیولوژیکی
Ilyas Wais University of Faryab	برنامه های مالیات بر چاقی کشور ها
Ali Muhammedi University of Kabul	اعمال قوانین رقابت از لحاظ محل وقوع فعل
Mustafa Karimi University of Tahrان	محدودیت های آزادی بیان و توهین به مقدسات دینی از لحاظ حقوق مدرن و حقوق اسلام
Tayebeh Partovi Rad İsfahan Üniversitesi	روابط فرهنگی ایران و افغانستان
Sayed Qalandari University of Qunduz	رسانه ها و استثمار اطفال
Hasan Tabriz University of Tahrان	نقش متن ها در درس آلمانی به عنوان زبان خارجی
Ibrahim Muradi University of Kabul	برنامه های خدمات اجتماعی خلیفه اموی عمر ابن عبدالعزیز

CONTENT

CONGRESS ID	I
SCIENTIFIC COMMITTEE	II
PHOTO GALLERY	III
PROGRAM	IV
CONTENT	V

FULL PAPERS

Author	Title	No
Edip ÖRÜCÜ	ÖRGÜTSEL SİNİZMİN SANAL KAYTARMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÇALIŞANLARIN YAŞ DÜZEYLERİNİN HIZLANDIRICI ETKİSİ: BİR KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSÜ ÖRNEĞİ	1
Mücahit AYDIN	SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİNDE EKONOMİK POLİTİKA BELİRSİZLİĞİ İLE TURİZM ARASINDAKİ İLİŞKİ: ZAMAN VE FREKANS BOYUTLU ANALİZLERDEN KANITLAR	18
Öznur ARSLAN	BULUT MUHASEBE UYGULAMALARININ İŞLETMELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	26
Figen AKÇA Sezgin DEMİR Hacer DENİZ Mustafa ÖZKAN	ERGENLİK DÖNEMİNDE İKİ ÖNEMLİ PROBLEM: OKUL TÜKENMİŞLİĞİ VE ÖZ-KAVRAMI	35
Erkan DİKİCİ	ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN AİLE VE EVLİLİK KURUMLARINA BAKIŞI	56
Neşe BÖRÜ	BAUMAN'A GÖRE POSTMODERNİZM VE EĞİTİM	63
Neşe BÖRÜ	BAUMAN'A GÖRE POSTMODERNİZM VE SİYASET	72
Cansu ÇELEBİ EROL	TÜRKİYE ÇAĞDAŞ SANATINDA KENTSEL DÖNÜŞÜM GÖSTERGELERİ, FERHAT ÖZGÜR ÖRNEĞİ	82
Nisa Gökden KAYA	PANDEMİ DÖNEMİNDE ÖZEL EĞİTİM GEREKSİNİMİ OLAN ENGELLİ ÖĞRENCİLER VE UZAKTAN EĞİTİM	90
Tuba KAPLAN	BARAKLARDA BİR EKMEK TÜRÜ: SALLAMA	100
Muhammet ATASEVER	MENÂKIB-I DİVÂN-I HİKMET	106
Recep ERTUĞAY	HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TEDAVİ VE KARANTİNA	124
Sedat Bay Cengiz KARAGÖZ	DOES HISTORY CONSIST OF REPETITION? HUMANITY AGAINST CURRENT CORONAVIRUS	141

	PANDEMIC, AND GREAT PLAGUE OF LONDON OF 1665 AS REFLECTED IN MARK RAVENHILL AND CONOR MITCHELL'S TEN PLAGUES	
Seval ELDEN ÜRGÜP Muhammed Said ALICI	PERAKENDE SATIŞ YAPAN GIDA SEKTÖRÜNDEKİ FİRMALARIN, LİKİDİTE ORANI VE FİNANSAL YAPI ORANI YARDIMI İLE ANALİZİ(2009-2018)	153
Yunus KILIÇ	MULTIPLE BUBBLES IN BITCOIN MARKET	175
Efe TÜRKEL Merve Nil KÜÇÜKERBAŞ	SERAMİKTE ÜÇ BOYUTLU YAZICILARLA ÜRETİLEBİLECEK FORM ARAŞTIRMALARI	182
Əli HƏSƏNOV	UÇQUN VƏ UFANTILARIN COĞRAFİ YAYILMA QANUNAUYGUNLUĞU VƏ LANDŞAFTLARA VURDUĞU ZİYANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	197
Türkanə ƏLİYEVƏ	NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ŞƏHƏRLƏRİN FORMALAŞMASININ TARİXİ-COĞRAFİ AMİLLƏRİ	207
Muhittin ELİAÇIK	OSMANLI MİFTAH MEDRESELƏRİ ÜZERİNDE ANALİTİK BİR İNCELEME	216
Muhittin ELİAÇIK	LALƏ DEVRİYLE AYNİLEŞMİŞ ŞAİR ŞEYHÜLİSLÂM ABDULLAH EFENDİ	220
Mustafa HATİPLER Güləden İrem KAZEL	TÜRK-ALMAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ)	225
Həcər HÜSEYNOVA	BƏZİ FEİLLƏRİN FORMALAŞMASI TARİXİ	241
Kasım HACIYEV	GÜNEY KAFKASYA'DA İLK ERMENİ DEVLETİNİ KURMA GİRİŞİMLERİ	248
Şubay NURUZADƏ	GÜRCÜ-ABXAZ MÜNAQİŞƏSİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ, MÜNAQİŞƏNİN MÜBARİZƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ, MÜHARİBƏNİN GEDİŞİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ (XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİ)	254
Güləhmed İMANOV	TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ	262
Səmədova Könül İBRAHİM QIZI	AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNİN ÜMUMİ DİALEKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, QIPÇAQ VƏ OĞUZ DİL QRUPLARININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏLİ KONTEKSİNDƏ	268
Mahirə HÜSEYNOVA	-MA, -MƏ İNKARLIQ GÖSTƏRİCİSİNİN TÜRKÇƏLƏRİN ƏDƏBİ DİLLƏRİNƏ VƏ DİALEKTLƏRİNƏ UYGUNLAŞMA FONOVARİANTLARI	274
Mirvari İSMAYİLOVA	DİALEKT VƏ ŞİVƏ SÖZLƏRİ ƏDƏBİ DİLİN TƏMİZLİYİNİ POZAN ÜNSÜRLƏR KİMİ	280
ŞƏBNƏM ŞAİQ QIZI CƏFƏROVA	POLŞADA ERMƏNİ DİASPORUNUN FORMALAŞMASI VƏ ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ	286

TALEH VƏZİR OĞLU CƏFƏROV		
Aliyev Ramal Ali oğlu	SOVET REJİMİ DÖVRÜNDƏ SUMQAYIT NEFT-KİMYA SƏNAYESİNİN EKOLOJİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ. (XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİN BİRİNCİ YARISI)	292
Anzhelika DOSENKO Inha POHREBNIAK	COMMUNICATIONAL PLATFORMS AS A TOOL OF INFORMATION	298

ÖRGÜTSEL SINİZMİN SANAL KAYTARMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÇALIŞANLARIN YAŞ DÜZEYLERİNİN HIZLANDIRICI ETKİSİ: BİR KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSÜ ÖRNEĞİ

The Effect of Organizational Cynicism on Cyberloafing Behaviour: Example of a
Public Economic Enterprise

Prof. Dr. Edip Örucü

Bandırma OnYedi Eylül Üniversitesi

İtir Hasırcı

Bandırma OnYedi Eylül Üniversitesi

Özet

Bu araştırmanın amacı, örgütsel sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde örgüt çalışanlarının yaş düzeylerinin hızlandırıcı etkisini belirlemektir. Sanal kaytarma, bireylerin iş ortamlarında çalıştıkları kurumun onlara sağladıkları internet bağlantısı ve e-posta olanaklarını bireysel ihtiyaçları için kullanmalarıdır. Sanal kaytarma sapkın bir örgütsel davranış olarak kabul edilmekle beraber baştan çıkarıcı ve kullananları cezbedici bir hal almaya devam etmektedir. Bu durumda örgütler için üzerinde durulması gereken bir konu haline gelmektedir. Sinizm ise bireylerin çalıştıkları kurum ile ilgili hayal kırıklığı, öfke, kızgınlık gibi olumsuz düşüncelere sahip olmaları anlamına gelmektedir. Örgütsel sinizm de çalışanların bilincinde oldukları kötümser gizli niyetler hakkındaki düşüncelerini kendi çıkarlarını korumak veya arttırmak için idare etmeleridir. Dolayısıyla örgütsel sinizm bireylerin çıkarıcı davranışlarına olan inancın eğilimidir. Diğer tanımıyla örgütsel sinizm işgörenin çalıştığı kuruma yönelik olumsuz tutumları olarak ifade edilebilir. Araştırmanın evrenini Balıkesir'in Bandırma ilçesinde bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta olan 350 kişi oluşturmaktadır. 350 kişiden 200 işgören ile bir anket çalışması gerçekleştirilmiş olup bu anketlerden 31 tanesi uygun görülmediği için elenmiştir ve geriye kalan 169 çalışandan elde edilen anketle analizler yapılmıştır. Katılımcıların %35,5'i erkek, %64,5'i kadın, yaş ortalamaları % 32-38 yaş arası (33,1) ve lisans mezunu (%42,6) 'dır. Elde edilen verilerin analizi için regresyon analizi, korelasyon analizi, faktör analizi yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde örgütsel sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde çalışanların yaş düzeylerinin hızlandırıcı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre yöneticilere sanal kaytarma davranışlarını azaltmaları için işgörelere kendilerini ifade etmeleri hususunda imkân tanımları, örgüt içerisinde adaleti sağlamaları, işgörelere rotasyona yönlendirebilmeleri vb. tavsiyeler verilebilir. Ayrıca yöneticilere çalışanların sinik davranışlarının altında yatan nedenleri belirleyip, iyileştirmeye yönelik çaba harcamaları hususunda tavsiyeler verilebilir. Sinizm davranışlarının azalması hem sanal kaytarmayı azaltacak hem de zamanın boşa geçmesini engelleyecektir. Örgütler için sanal kaytarma ve sinizm davranışlarında azalma olursa

verimlilik ve performansın yükselebileceği belirtilebilir. Araştırmaya ait H₁, H₂, H_{2a} hipotezleri kabul edilmiştir. Çalışmanın sonunda sonuçlar yorumlanıp, tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanal Kaytarma, Örgütsel Sinizm, Tükenmişlik

Abstract

The aim of this research is to determine the moderating effect of age levels of employees in the impact of organizational cynicism on cyberloafing behaviour. Cyberloafing behaviour is that individuals use the internet connection and e-mail facilities provided by the institution where they work in their business environments for their individual needs. Although virtual slacking is considered a perverted organizational behavior, it continues to be tempting and attracting users. In this case, it becomes an issue that needs to be emphasized for organizations. Cynicism means that individuals have negative thoughts about frustration, anger, anger about the institution they work for. Organizational cynicism is that employees manage their thoughts about the pessimistic hidden intentions they are aware of to protect or increase their own interests. Therefore, cynicism is the tendency of belief in individuals' self-interested behaviors. In other words, organizational cynicism can be expressed as the negative attitudes of the employee towards the institution where it works. The universe of the research consists of 350 people working in a state-owned enterprise located in the Bandırma District of Balıkesir. A survey was conducted with 200 employees from 350 people, 31 of which were eliminated because they were deemed unsuitable so the survey was analyzed from the remaining 169 employees. 35,5% of the respondents were male, 64,5% were female, with an average age of 32-38 years (33,1%) and a bachelor's degree (42,6%). Regression analysis, correlation analysis, factor analysis were performed for the data. As a result of the analysis, it was determined that the effect of organizational cynicism on cyberloafing behaviour had an moderating effect on the age levels of employees. According to the findings obtained, managers have the opportunity to express themselves in order to reduce their virtual losing behavior, to provide justice within the organization, to direct the employees to rotation, etc. recommendations can be given. H₁, H₂, H_{2a} hypotheses of the study were accepted. At the end of the study, the results were interpreted and discussed.

Keywords: Cyberloafing, Organizational Cynicism, Burnout

GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı, örgütsel sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde örgüt çalışanlarının yaş düzeylerinin hızlandırıcı etkisini belirlemektir. Sanal kaytarma kavramı internet ağının ve bilgisayarların iş amaçlı kullanımlarının haricinde kişisel amaçlar için kullanılmasıdır. Örgütlerde internet ağının kullanımı hem çalışanlar açısından büyük kolaylıklar sağlamakta hem de iş yükünün azaltılması hususunda yardımcı olmaktadır. Fakat internet ağının kullanımında son yıllarda gittikçe artan bir suistimal etme durumu meydana gelmektedir. Özellikle akıllı telefonlar, tabletler vb. bu niyetle kullanıldığında süreç kontrol edilemez bir hal

almaya başlamıştır. Sanal kaytarma sosyolojik boyutlarından ziyade iş yerlerinde ciddi maliyet kayıplarına da neden olan bir kavramdır. Mobil aygıtlar açısından bir kullanım politikası belirlenmediği müddetçe sanal kaytarma faaliyetleri içinden çıkılmaz bir hale gelmeye devam edecektir ve bu kontrolsüz güç işletme yararına kullanılmadıkça bir güç olmaktan çıkacak ve yöneticiler için tehditlere, örgütler için de verimlilik kayıplarına neden olacaktır (Örücü ve Yıldız, 2014: 99-114).

Türk Dil Kurumu sözlüğünde insanın erdem ve mutluluğa tamamen kendi çabalarıyla ulaşabileceğini savunan Antisthenes'in öğretisi sinizm (kinizm), Cambridge sözlüğünde bireylerin samimiyetten uzak ve sadece kendi menfaatlerini düşündüklerini savunan bir kavram olarak tanımlanmıştır. Sinizm kavramının tarihi Diyojen'le vücut bulmuştur. Diyojen'in gündüz vakti el feneriyle dolaşarak dürüst bir insan arıyorum demesi sinizm kavramının somutlaşmasını sağlamıştır (Sinan ve Kavas, 2016: 1211-1212). Başkalarının davranışlarından hoşlanmama ve onlara güvenmeme şeklinde tanımlanan sinizm bireyde hayal kırıklığı, umutsuzluk, hor görme, bıkkınlık gibi kavramlarla da açıklanabilir (Bateman vd. , 1992: 758-772). Bu demektir ki sinik bireyler sürekli karşısındakini eleştiren, zor beğenen, aşağılayan ve kusur bulan davranışlar sergilemektedir. Literatür incelendiğinde örgütsel sinizm davranışlarının sanal kaytarmayı arttırdığı görülmektedir. Sinik davranışlar kişinin kendi özelliklerinden veya çalıştığı örgütün özelliklerinden oluşabilmektedir (Eaton, 2000). İki değişken arasındaki ilişkiyi ve çalışanların yaşları ile ilişkisini inceleyen ilk çalışma olacağı için bu çalışmanın literatüre önemli katkılar sağlaması beklenmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde konu ile ilgili yapılmış geçmiş çalışmalar özetlenmekte, daha sonra yöntem, evren, örneklem ve bulgular ile elde edilen sonuç verilmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Örgütsel Sinizm

Sinik kelimesi M.Ö. 500 yıllarında Antik Yunan felsefesi düşüncesi olan sinik (cynicism) kelimesinden adını almaktadır. Bu felsefeye göre bireyler ahlaki ve sosyal değerleri reddederler ve doğanın kanunlarına göre yaşamlarını sürdürürler. Örneğin, Diagonos hayatını bir fiçinin içinde geçirmiş ve kendisini toplumsal gerekliliklerden arındırmıştır (Kalağan ve Güzeller, 2010: 84-85). Sinizm, kişilerin yaşadıkları toplumda gelişen olaylara karşı olumsuz bir bakış açısı sergilemeleri ve kötümser mizaca sahip olmalarıdır. Yani kişi kendi menfaatleri için diğer insanları bir araç olarak görür. Sinik bireyler samimiyete ve iyi niyete inanmamakla birlikte sürekli kusur bulur ve çevrelerini eleştirirler (Ada ve Yarım, 2017: 69-73).

Vice'a (2011) göre sinizm, uyumsuzluk, güven eksikliği ve şüphe duyma gibi kavramların bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bu demektir ki sinizm kişilerin davranışlarının sadece çıkar ilişkisi üzerine kurulu olduğu bir kavramdır (Vice, 2011: 169-184). İşgörenler beklentilerinin karşılanmaması durumunda çalıştıkları örgüte yönelik sinik tavırlar sergilerler ve bu durum bir süre sonra işgören için psikolojik ve sinirsel bozukluk gibi olumsuz ruhsal problemlere yol açabilir. Bu olumsuz ruhsal durumları takiben bireyde uykusuzluk, depresyon, duygusal çökme, öfke, hayal

kırıklığı yaşama, kırgınlık gibi negatif davranışlar da gözlenebilir (Costa ve Zonderman, 1986, 283-285).

Literatürde örgütsel sinizm ile ilgili farklı kavramsal açıklamalar mevcuttur. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

En çok karşılaşılan tanım Dean'ın tanımıdır. Dean (1998) örgütsel sinizm kavramını işgörenin çalıştığı örgüte karşı negatif duygular beslemesi, örgütün bütünlükten yoksun olduğuna inanması ve tüm bu duygularla birlikte kendisinin de aşağılayıcı duygu ve tavırlar sergilemesi hali şeklinde tanımlamıştır (Dean, 1998: 345-360). Dean'e göre örgütsel sinizm, biliş, duygu ve davranış kavramlarıyla ele alınmıştır. Bilişsel boyutta işgören çalıştığı örgütteki bireylerin dürüst olmadığını düşünmektedir. Duygusal boyutta işgörenler çalıştıkları örgütü küçümseyici ve kızgın tavırlar sergilerler. Davranışsal boyutta ise işgörenler, çalıştıkları örgütte gelişen olaylar hakkında sürekli karamsar tahminler yaparlar. Sinik tavırlarını bastırmak adına sürekli alaycı davranışlar sergilerler. Örneğin; çalıştıkları örgütün amaçları ile alay ederler, yorumları da alaycı olabilir (Karacaoğlu ve İnce, 2012: 78-79). Stern vd (1990) örgütsel sinizm için, örgütlerin çalışanlarını önemsemediklerini ve birçok işin çalışanların bağlılığına layık olmadığını belirtmiştir (Stern vd. , 1990: 271-290). Wilkerson (2008) örgütsel sinizmi bireyin çalıştığı örgüte karşı geliştirdiği negatif tutumlar şeklinde tanımlamaktadır (Wilkerson, 2008: 2274-2283). Naus (2007) örgüt tarafından atılan adımlarla ilgili olumsuz ve kötü düşüncelere karşı kendini savunma hali ve iş çevresinde itibar kazanabilmek şeklinde sinizmi tanımlamaktadır (Naus, 2007: 685-689). Abraham (2000) örgütsel sinizmi, işgörenlerin kişisel değerleri ile çalıştıkları kurumun değerleri arasında bir uyumun bulunmaması durumu olarak tanımlamıştır (Abraham, 2000: 269-292). Arslan (2012) çalıştığı örgütte sinik tutumları deneyimleyen işgörenlerin liderlerine güvenmediklerini, fırsat bulsalar sömürüleceklerini, ödül dağılımının adil bir şekilde yapılmadığını ve örgütsel faaliyetlerin samimi ve dürüst olmadığını belirtmiştir (Arslan, 2012: 14-15).

Örgütsel sinizm üç boyuttan meydana gelmektedir (Erbaş ve Zaganjori, 2017: 41-60):

- Örgütsel bütünlüğün olmadığına dair inanç,
- Örgüte karşı negatif bir tutum sergilemek,
- Küçümseme.

Örgütsel sinizmin sonuçları iki grupta incelenebilir (Akman, 2013: 37-44):

1. Bireysel Açından Sonuçları

1.1. Davranışsal Sonuçlar (Duyarsızlaşma): Bu durum beraberinde işten ayrılma, performans düşüklüğü ve verimlilikte düşüşlere yol açabilir. Duyarsızlaşma durumu, işgörenin hizmet sunduğu kişilere karşı duygusuz tavırlar sergilemesi ile meydana gelmektedir. Böylece işgören karşısında bulunan kişilere karşı tamamen duygusuz, alaycı ve katı bir tutum sergilemeye başlamaktadır. Ayrıca işgörenler hem çalıştıkları örgüte karşı hem de hizmet sundukları kişilere karşı umursamaz ve mesafeli yaklaşmakta, bu durumdan da herhangi bir rahatsızlık duymamaktadırlar.

1.2. Psikolojik Sonuçlar (Duygusal Tükenme). Duygusal tükenme yaşayan işgörenler kendilerini yorgun, yıpranmış hissederler ve eski çalışma yıllarında

gösterdiği gayreti sergileyemediğini düşünerek kendisini engellenmiş ve gergin hissederler. Bu durumda beraberinde işe gitme zorunluluğunu doğurur ve işgörende bu zorunluluk endişe verici bir hal almaya başlar.

2. Örgütsel Sonuçlar

2.1. İş Tatmini: İş tatmini işgörenin belirli bir işe karşı olumlu duygusal tepkilerinin tümüdür. Bu durumda iş tatmini ile işgörenin işe devamlılığının artması, işini çekici görmesi ve verimliliğinin yüksek olması beklenmektedir. İşgörenlerin sinizm dereceleri yüksek olduğunda belirtilen iş tatminlerinde düşme meydana gelmektedir. Sinizme sahip olan işgörenler çalıştıkları örgütteki çalışma arkadaşlarına karşı, çalıştıkları örgüte karşı iş tatminsizlikleri yaşamaktadırlar.

2.2. Örgütsel Bağlılık: Çalıştıkları örgüte bağlı olan işgörenler örgütün başarısı için ellerinden gelenin daima fazlasını yapıp, fazladan görev davranışları sergileyeceklerdir. Böylece çalıştıkları örgütün itibarını dışarıya karşı savunacaklardır. Dolayısıyla örgütsel sinizm yaşayan işgörenler örgütlerine bağlanma gibi bir davranış sergilemeyeceklerdir. Çünkü işgören bulunduğu örgütün tüm uygulamalarının dürüstlükten uzak olduğuna inanmaktadır.

2.3. Örgütsel Vatandaşlık: Örgütsel vatandaşlık kavramı zorlamaya dayalı olmayan, örgüt etkinliğini arttırmaya yönelik ve bireysel gönüllülüğe dayalı davranışlardır. İşgören çalıştığı örgüte karşı ne kadar olumsuz duygu beslerse örgüte yönelik gerçekleştirdiği gönüllü davranışlarda o kadar azalma meydana gelir. Bu durumda örgütsel sinizm ile örgütsel vatandaşlık davranışının ters orantılı olduğunu belirtebiliriz.

2.4. Tükenmişlik: Maslach'a göre tükenmişlik, insanlarla işi gereği yoğun ilişkiler içerisinde bulunmak zorunda olan işgörenlerin yaşadığı duyarsızlaşma, tükenme ve düşük başarı hissi durumlarıdır. Tükenmişlik ile örgütsel sinizm arasında ortak olan kavramlar hayal kırıklığı, insanları hor görme ve küçümseme şeklindedir. Dolayısıyla örgütsel sinizm ile tükenmişlik arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum ikisinin de motivasyon düşüklüğü, yorgunluk, enerji kaybı gibi ortak sonuçlarından kaynaklanmaktadır.

2.5. Güven: Sinizm duygusunu taşıyan işgörenlerde temelde güvensizlik hissi yatmaktadır. İşgörenler yöneticilerinin yönetim şekillerinde güvensizlik hissederlerse örgütsel sinizm ortaya çıkar.

2.6. Yabancılaşma: Örgütsel sinizm beraberinde yabancılaşmayı meydana getirmektedir. Bu demektir ki işgören işini anlamsız bulmakta, çalıştığı örgüt içinde yalnız, güçsüz ve umutsuz hissetmektedir. Böylece örgütsel sinizm de ve işe yabancılaşma da artmaktadır.

2.7. Örgütsel Adalet: İşgören çalıştığı örgütte adil davranılmadığını hissederse örgütsel adaletsizlik meydana gelir. Bunun sonucunda da güvensizlik, tatminsizlik, örgüte bağlılıkta azalma gibi olumsuz sonuçlar oluşmaktadır.

Sanal Kaytarma

İnsanlar diğer bireylerin işlerini yapmaya başladıklarından itibaren işle ilgili sıkıntılardan uzaklaşmak için çalışma esnasında kaytarma yollarına başvurmaya başlamışlardır. Günümüzde teknolojinin gelişmesi ile beraber bu kaytarma davranışları sanal ortamda gerçekleştirilmektedir.

Genel bir tanım olarak sanal kaytarma, bireylerin çalıştıkları kurumun internet ağını çalışma süreleri dâhilinde kendi amaçları için kullanmalarıdır (Lim, 2002: 675-687). Kişiler sanal kaytarma ile çalışma saatleri içerisinde, yapmaları gereken işler dışında internet ağlarından faydalanmaktadırlar. Sanal kaytarma davranışları bilinçli olarak yapmalarının yanı sıra çalışma süreleri dâhilinde ve kişisel amaçları için gerçekleştirilmektedirler (Lim, 2002: 677-690).

Ancak sanal kaytarma sadece bireyin çalıştığı kurumun internet olanaklarından faydalanması ile gerçekleşmez. Birey kendi internet ağını da çalışma süresi içerisinde şahsi menfaatleri için kullanıyorsa bu durum da sanal kaytarma davranışı olarak adlandırılır ve bu davranış iş dışı faaliyetleri kapsar (Karataş, 2017: 2323-2335). Sanal kaytarma kavramı Türk literatürüne ilk defa Özkalp, Aydın ve Tekeli (2012) tarafından yapılan çalışma ile girmiştir. Çalışanları bu davranışı sergilemeye iten dış kontrol odaklılık, örgütsel adalet algısı, sosyal kolaylaştırma vb. faktörler de bulunmaktadır. Tüm bu faktörler de iş yerlerinde verimlilik kaybı, erteleme davranışı gibi olumsuz sonuçları doğurmaktadır (Yıldız ve Yıldız, 2015: 3-11).

Uluslararası literatüre cyberloafing, cyberloading gibi kavramlarla yerleşen sanal kaytarma Türkçe’de siber kaytarma ve siber aylaklık gibi terimlerle karşılık bulmaktadır. İşle alakası olmayan bilgisayar kullanımı, sapkın internet kullanımı, iş internetinin veya şahsi internetin kötü amaçlarla kullanımı, internete bağımlı olma sanal kaytarma davranışı örnek olarak gösterilebilir. Bu örneklerin haricinde online alışveriş yapmak, sosyal medyada gezinmek, iş arayışında olmak, sanal oyunlar oynamak, kişisel e-postalarla meşgul olmak, müzik indirmek de sanal kaytarma davranışı olarak adlandırılır. Çalışanlar bu davranışlarıyla iş esnasında harcamaları gereken performanslarını bu tarz faaliyetlerle azaltmaktadırlar. Bu durumda işgören verimliliğinin düşmesine yol açan bir davranıştır (Kerse vd. ,2016: 102-112).

Günümüzde internet kullanımının artması ve bu kullanımın iş yerlerinde de sağlanması dolayısıyla çalışanların çalıştıkları kurumlarda internet serbestliği durumlarına belirli programlarla kısıtlamalar getirilmiştir. Kurumlar tarafından yaşanabilecek olası zor durumlara karşı özel yazılım programları geliştirmiştir. Fakat bu programlar gerçekten belli başlı sitelere girmeye ihtiyacı olan çalışanlara da zarar vermektedir. Ayrıca iş yerinde sıkı internet kullanımı yasağı uygulaması çalışanlar üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta, çalışmakta oldukları kuruma dair memnuniyetsizlik duymalarına neden olmaktadır (Yağcı ve Yüceler, 2016: 534-535).

Demografik özellikler literatürde bulunan sanal kaytarma davranışlarında genellikle kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Bunlar cinsiyet, ırk, eğitim, yaş, gelir, iş yerindeki konumu vb. şeklinde sıralanabilir. Yazarlar çalışmalarında kadınların erkeklerden ziyade daha az sanal kaytarma davranışı gösterdiklerini,

gençlerin yaşlılara göre daha fazla internet kullandıklarını, çalışma süresi arttıkça da sanal kaytarma davranışlarının da arttığını vurgulamışlardır (Kaplan ve Çetinkaya, 2014: 29-34).

Sanal Kaytarma ve Örgütsel Sinizm ile İlgili Yurtiçi ve Yurtdışı Çalışmalar

Yazında iki kavram arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple araştırmamızın bu kısmında sanal kaytarma davranışının ve sinizm davranışının farklı değişkenlerle ilişkilerini değerlendirmek amacıyla literatürde yapılmış olan yurtiçi ve yurtdışı çalışmalardan örnekler verilmiştir. Bu çalışmalar şu şekildedir:

Keklik vd. (2015) tarafından yapılan çalışmada sanal kaytarmanın örgütsel öğrenmeye olan etkisi tespit edilmiştir. Bu amaçla Isparta'da bulunan bir kamu üniversitesinde çalışmakta olan 104 idari personel arasında bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Yapılan regresyon ve korelasyon analizleri neticesinde sanal kaytarma davranışlarının örgütsel öğrenme kapasitesini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir (Keklik vd. , 2015: 133-139).

Kâhya (2018) tarafından yapılan çalışmada sanal kaytarmanın çalışma performansına etkisini bir devlet üniversitesinde çalışmakta olan 212 akademisyen ile bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler neticesinde kurumsallaşma sürecinin hem sanal kaytarma üzerinde hem de çalışma performansı üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu, sanal kaytarmanın kurumsallaşma süreci ve çalışma performansı ile ilişkisinde anlamlı etkiler gösterdiği görülmüştür (Kâhya, 2018: 860-870).

Aghaz ve Sheikh (2016) bilgi teknolojileri üzerine çalışan bir kurumdaki 298 kişi arasında bir anket çalışması düzenlemişlerdir. Yapılan analizler neticesinde sanal kaytarma ile mesleki tükenmişlik arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir (Aghaz ve Sheikh, 2016: 51-60).

Blanchard ve Henle (2008) 201 lisansüstü öğrencisi arasında bir anket çalışması gerçekleştirmiştir. Araştırmamızın sonuçlarına göre yöneticilerin normlarının önemsiz sanal kaytarma ile pozitif yönlü ilişkide olduğu, önemli sanal kaytarma ile ilişkili olmadığı tespit edilmiştir (Blanchard ve Henle, 2008: 1067-1084).

Sawitri (2012) 199 kişi üzerinde uyguladığı anket çalışmasını yerel yönetim örneklemini üzerinde gerçekleştirmiştir. Analizlerin sonucuna göre rol çatışması ve rol belirsizliğinin sanal kaytarma ile anlamlı ve pozitif yönde bir ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sawitri, 2012: 320-324).

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE HİPOTEZLERİ

Çalışmamızın temel varsayımı sanal kaytarma davranışının örgütsel sinizm davranışı ile ilişkili olması ve sinizm davranışında gerçekleşen artışın sanal kaytarma davranışını da arttırması üzerinedir. Araştırma örgütsel sinizm davranışının sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde örgüt çalışanlarının yaş düzeylerini düzenleyici rolünü değerlendirmek açısından keşfedici niteliktedir. Sanal kaytarma davranışı ile sinizm arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla Brandes (1997) tarafından geliştirilen, Tokgöz ve Yılmaz (2008) tarafından Türkçe'ye uyarlanan "Örgütsel

Sinizm Ölçeği'' kullanılmıştır. Ayrıca sanal kaytarma ölçeği olarak Blanchard ve Henle (2008) tarafından geliştirilen ve Altunışık vd. (2002) tarafında Türkçe'ye çevrilen ölçek kullanılmıştır. Sinizm ve sanal kaytarma değişkenleri için (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum) 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini Balıkesir'in Bandırma ilçesinde bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta olan 350 personel oluşturmaktadır. Örneklem olarak 200 personele anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Dağıtılan 200 anketten 31 tanesi üstünlükü doldurulduğu için değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır. Bu sebeple analizler kalan 169 anket ile yapılmıştır.

Araştırmanın hipotezleri sosyal değişim kuramı ışığında geliştirilmiştir.

Araştırmanın temel hipotezleri ve alt hipotezi aşağıdaki gibidir:

H₁: Sinizm ile sanal kaytarma davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

H₂: Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2a}: Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde çalışan yaşlarının hızlandırıcı rolü vardır.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırma verilerinin analizinde farklı istatistik yöntemleri kullanılmış ve araştırma sonucunda elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Kişilere İlişkin Demografik Verilerin Dağılımı

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	60	35,5
	Erkek	109	64,5
Yaş	18-24 yaş arası	10	5,9
	25-31 yaş arası	39	23,1
	32-38 yaş arası	56	33,1
	39-45 yaş arası	37	21,9
	46 yaş ve üstü	27	16
Eğitim Durumu	Ortaöğretim mezunu	4	2,4
	Lise mezunu	47	27,8
	Ön lisans mezunu	41	24,3
	Lisans mezunu	72	42,6
	Yüksek lisans/doktora mezunu	5	3
Kurumda Çalışma Süresi	1 Yıldan az	5	3
	1-6 yıl arası	41	24,3
	6-10 yıl arası	48	28,4
	11-15 yıl arası	32	18,9
	15 ve üstü yıl	43	25,4

Tablo 1’de katılımcıların demografik değişkenleri, frekans değerleri ve yüzdeleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Ankete katılan kadın sayısının 60 (%35,5) ve erkek sayısının 109 (%64,5) olduğu görülmektedir. Bu durumda katılımcıların çoğunluğunun erkek, 32-38 yaş arası (%33,1), lisans mezunu (%42,6) ve kurumda çalışma süresinin 6-10 yıl arası (%28,4) olduğu tespit edilmiştir.

Güvenilirlik Analizine İlişkin Bulgular

Sinizm ve sanal kaytarma değişkenlerine ait güvenilirlik değerleri tablo 2 de ifade edilmiştir.

Tablo 2: Güvenilirlik Analizleri (Cronbach’s Alpha Değerleri)

Ölçek	Örneklem Sayısı	Cronbach’s Alpha
Sanal Kaytarma	169	0,90
Sinizm	169	0,85

Tablo 2’ye göre araştırmada kullanılan sanal kaytarma ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha değeri) 0,90 ve sinizm ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha değeri) 0,85 olarak tespit edilmiştir. Alpha katsayısı 0,70 üzerine yaklaştıkça ölçeğin güvenilir olduğu kabul edilir. Bu sebeple bulunan değerlerin güvenilirlik analizi sonuçları (Cronbach’s Alpha değerleri) yüksek ve güvenilirdir.

Keşfedici Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Tablo3. KMO VE Bartlett’s Testi Tablosu

Kaiser – Meyer –Olkin		,847
	Ki-Kare	4265,602
Bartlett’s Küresellik Testi	df	,595
	Sig.	,000

Tablo 3’te ölçekler geçerlilik için keşfedici faktör analizine tabi tutulmuş olup, Kaiser Meyer Olkin (KMO) örneklem yeterliliği sonucu 0,847 olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte Bartlett’s küresellik testinin sonucu da $p= 0,000$ ve anlamlıdır ($p<0,001$). Bu test sonucu, faktör analizi için örneklem büyüklüğünün yeterli sayıda olduğunu göstermektedir. Ayrıca ölçekler faktör yükleri açısından da kabul edilebilir düzeydedir.

Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi**Tablo 4:** Sanal Kaytarma ile Sinizm Arasındaki İlişki İçin Korelasyon Analizi Tablosu

		Sanal Kaytarma	Sinizm
Sanal Kaytarma	Pearson Correlation	1	
	Sig.	0,000	
Sinizm	Pearson Correlation	,337**	1
	Sig.	,000	,000

Tablo 4'te değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla yapılan korelasyon analizi sonuçları verilmiştir. Yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre sanal kaytarma davranışı ile sinizm davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu ($r(169): 0,337, p<0,05$) tespit edilmiştir. Bu durumda sanal kaytarma davranışı ile sinizm davranışının birlikte artmakta veya birlikte azalmakta olduğu belirtilebilir. Bu sonuca göre (H_1 : *Sanal kaytarma davranışı ile sinizm arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 5. Bağımsız Değişkenin Bağımlı Değişken Üzerindeki Etkisi

Model	B	Std. Hata	β	T	Sig.
Sabit	1,210	,186		6,51	,000
Örgütsel Sinizm	,373	,081	,337	4,62	,000

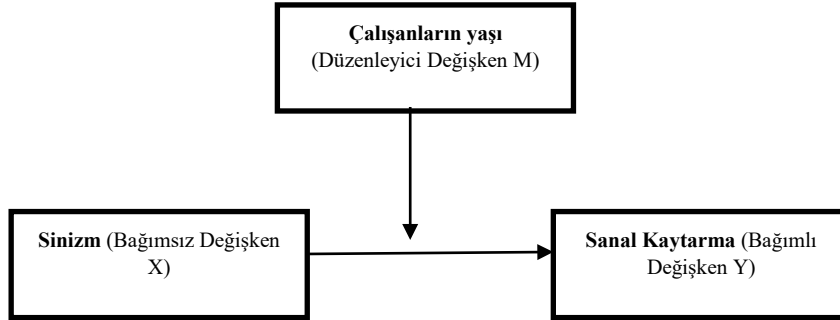
Bağımlı Değişken: Sanal Kaytarma

Bağımsız Değişken: Örgütsel Sinizm

Tablo 5'te sinizmin sanal kaytarma davranışlarını ne kadar belirlediğini incelemek üzere yapılan basit doğrusal regresyon analizinin sonuçları verilmiştir. Basit doğrusal regresyon analizinin sonuçları istatistiksel olarak anlamlıdır. ($p<0,001$) Bağımsız değişken olan sinizmde gerçekleşen bir standart sapmalık değişme, bağımlı değişken olan sanal kaytarma davranışında 0,337'lik standart sapma oranında değişmeye neden olmaktadır. Bu durumda (H_2 : *Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır*) hipotezi kabul olmuştur.

Düzenleyici Değişken ile Hiyerarşik Regresyon Analizi

Şekil 1. Temel Düzenleyicilik Modeli

Şekil 1 düzenleyici değişkenin (yaş) yer aldığı modeli göstermektedir. Bağımsız değişken (X) ile bağımlı değişken (Y) arasındaki ilişkide düzenleyici değişkenin (M-yaş) etkisi belirtilmektedir.

Tablo 6. Tanımlayıcı İstatistikler

	Ort.	Std. Sapma	N
Sanal Kaytarma	2,0397	,652	169
Zscore: Sinizm	2,2258	,589	169
Zscore: Yaş	3,1893	1,138	169
XM	-,0087	1,014	169

Değişkenlere ait ortalama, standart sapma değerleri tablo 6’da belirtilmiştir.

Tablo 7. Değişkenler Arası İlişkiler

		Sanal Kaytarma	Zscore(Sinizm)	Zscore(Sanal Kaytarma)	XM
Pearson Correlation	Sanal Kaytarma	1,000			
	Zscore(Sinizm)	,337	1,000		
	Zscore(Yaş)	,129	-,009	1,000	
	XM	,123	-,091	-,002	1,000
Sig.	Sanal Kaytarma	.	,000	,047	,055
	Zscore(Sinizm)	,000	.	,455	,120
	Zscore(Yaş)	,047	,455	.	,489
	XM	,055	,120	,489	.
N	Sanal Kaytarma	169	169	169	169
	Zscore(Sinizm)	169	169	169	169
	Zscore(Yaş)	169	169	169	169
	XM	169	169	169	169

Bağımlı Değişken: Sanal Kaytarma

Tablo 7 değişkenler arası ilişkileri gösteren korelasyon katsayılarını belirtmektedir. Tabloya göre bağımlı değişken sanal kaytarma ile bağımsız değişken sinizm arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Hiyerarşik Regresyon Modelinin Anlamlılık Sonuçları (ANOVA)

Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	9,381	2	4,690	12,520	,000 ^b
Regression					
1 Residual	62,188	166	,375		
Total	71,569	168			
1	11,099	3	3,700	10,095	,000 ^c
Regression					
1 Residual	60,470	165	,366		
Total	71,569	168			

Bağımlı Değişken: Sanal Kaytarma

Tablo 8 düzenleyici değişken ile regresyon analizinin ikinci aşaması olan hiyerarşik regresyon analizinde yer alan modellerin anlamlılık sonucunu göstermektedir. Tabloda yer alan anlamlılık değeri (Sig.) 0,05 değerinden küçük olduğu için ($p < 0,001$) her iki regresyon modeli de istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 9. Hiyerarşik Regresyon Modeline Ait Katsayılar

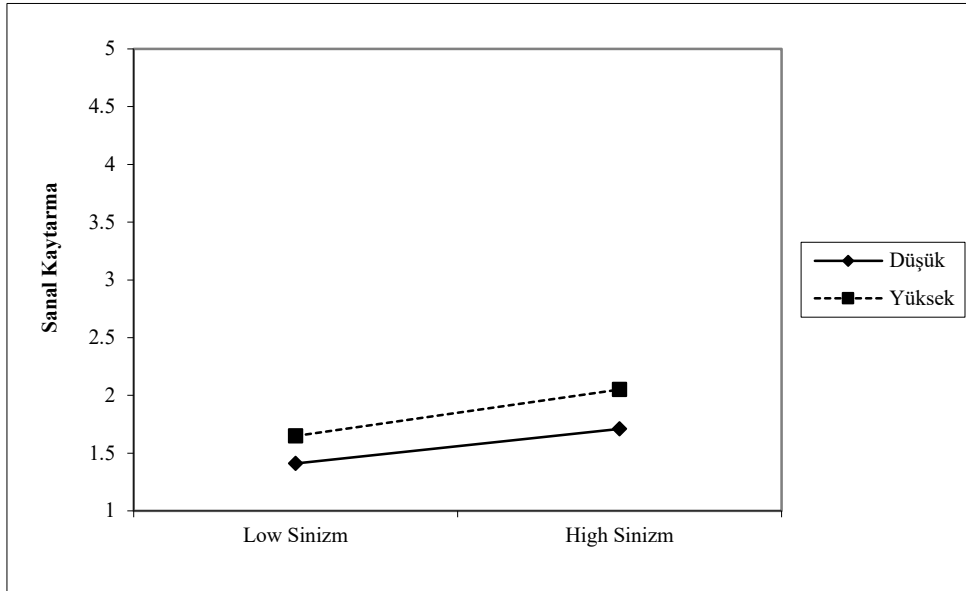
Model	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Sig.	Tolerans	VIF
	β	Std. Hata	Beta				
1 (Constant)	2,040	,047		43,322	,000		
Zscore(Sinizm)	,221	,047	,338	4,676	,000	1,000	1,000
Zscore(Yaş)	,086	,047	,132	1,823	,070	1,000	1,000
2 (Constant)	2,041	,047		43,818	,000		
Zscore(Sinizm)	,230	,047	,352	4,905	,000	,992	1,008
Zscore(Yaş)	,086	,047	,132	1,850	,066	1,000	1,000
XM	,100	,046	,156	2,165	,032	,992	1,008

Bağımlı Değişken: Sanal Kaytarma

Tablo 9'da hiyerarşik regresyon analizine göre katsayılar verilmiştir. Düzenleyici model testi kapsamında standartlaştırılmamış katsayılar sütununa bakılmalıdır. Birinci grupta modele girilen değişkenlerden sinizmin ($B=0,221$, $p < 0,001$) ve kurumda çalışanların yaşlarının ortalamasının ($B=0,086$, $p < 0,001$) sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. İkinci grupta modele girilen etkileşimsel terimle birlikte sonuçlara bakılırsa; birinci gruptaki değişkenlerden sinizmin ($B=0,221$, $p < 0,001$) ve kurumda çalışanların yaşlarının ortalamasının ($B=0,086$, $p < 0,001$); ikinci gruptaki etkileşimsel terimin ise ($B=0,10$, $p < 0,001$) sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir. Bu durumda (H_{2a} : *Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde kurumda çalışanların yaşlarının düzenleyici bir etkisi vardır*) hipotezi kabul olmuştur.

Moderatör değişkene (XM) bakıldığında (0,032) 0,05 değerinden küçük olduğu için moderatör değişkenin bir etkisinin olduğu belirtilebilir. Sonuç olarak hiyerarşik regresyon modelinin her iki adımı da istatistiksel bakımdan anlamlı olarak görülmektedir. Birinci model için Tolerance değerlerini karşılaştırmamız gereken kritik değer $1-R^2 = 1-0,131 = 0,869$ 'dur. Birinci modelde yer alan bağımsız değişkenlerin Tolerance değerleri bu kritik değerden büyüktür. İkinci model için bakıldığında $1-0,155 = 0,845$ 'dir. İkinci modelde yer alan bağımsız değişkenlerin Tolerance değerleri bu kritik değerden büyüktür. Bu durumda birinci ve ikinci modelde bulunan değişkenler için çoklu eş doğrusallık problemi olmadığı söylenebilir.

Şekil 2. Sinizmin Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisinde Çalışanların Yaşlarının Rolü

Şekil 2'deki düzenleyici etki grafiği örgütte çalışanların yaşlarının sanal kaytarma ve sinizm arasındaki ilişkide düzenleyici rolü olduğunu göstermektedir. Sinizm ile çalışanların yaşlarının en yüksek olduğu noktalar aynı zamanda sanal kaytarma davranışlarının da en yüksek olduğu noktalardır. Başka bir deyişle sinik davranış sergileyen çalışanların yaş seviyeleri yükseldikçe sanal kaytarma davranışları da anlamlı şekilde daha yüksek gerçekleşmektedir.

Tablo 10. Hipotez Kabul-Red Tablosu

H₁: Sanal kaytarma davranışı ile sinizm davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.	<u>KABUL</u>
H₂: Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	<u>KABUL</u>
H_{2a2}: Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde kurumda çalışanların yaşlarının düzenleyici bir etkisi vardır.	<u>KABUL</u>

SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgütler ortak bir gayeyi gerçekleştirmek için birden fazla kişinin bir araya gelerek oluşturduğu ve iletişim halinde olduğu bir topluluktur. Örgüt yönetiminde bulunanlar çalışanlarının performanslarını negatif yönde etkileyecek her türlü etkeni ortadan kaldırmak için uğraşsalar dahi birçok insan kaynaklı problem ortaya çıkabilmektedir. Bu problemlere örnek olarak sanal kaytarma ve sinizm verilebilir.

Gelişen dünyada teknoloji ve bilişim üzerine yapılan yenilikler bireyleri etkilediği kadar örgütleri de etkilemektedir. Ancak bu sanal dünya iyi yönetilmezse olumsuz olaylara sebebiyet verebilecektir (Greengard, 2000: 22-24). İnternet kullanımının kolay hale gelmesi ve cep telefonları ile internete ulaşmanın mümkün olması dolayısıyla gerçekleşen iş dışı internet kullanımları sanal kaytarma davranışına imkân tanımaktadır. Sanal kaytarma davranışları bu yönüyle örgütlerde ciddi verimlilik kayıplarına neden olmaktadır. Bu kavram diğer yüzüyle de çalışanların iş hayatına katkı da sağlayabilmektedir (Çavuşoğlu ve Palamutçuoğlu, 2017: 430-444).

Örgütsel sinizm, tehdit unsuru olarak görülebilen, kişinin çalıştığı örgüte yönelik olumsuz düşünceleridir. Sinizmin oluşmasına neden olan pek çok kavram bulunmaktadır. Bunlar mobbing, liderlikte etkin olamamak, güç dağılımlarında adaletsizlik, yönetimin kötü olması, çalışma saatlerinin uzun olması, performans düşüşleri, terfi sürelerinin gecikmesi, stres vb. şeklinde sıralanabilmektedir (Reichers vd., 1997: 48-59). Örgütsel sinizmin ortaya çıkmasındaki ana neden örgütün dürüstlükten uzaklaşmaya başlaması ve bu durumunda işgören üzerinde olumsuz etkiler yaratması şeklinde açıklanabilir. Böylece sinik bireyler sinizm seviyeler arttıkça çalıştıkları örgüte karşı nefret duymaya başlarlar (Balıkçioğlu, 2013).

Araştırmanın evreni Balıkesir'in Bandırma ilçesinde bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta 350 iş görendir ancak 200 işgören ile bir anket çalışması gerçekleştirilmiş olup 31 anketin gelişigüzel doldurulması sebebiyle 169 işgören ile anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Ankete katılanların çoğunluğu 32-38 yaş arası (%33,1) iş görenden oluşmaktadır. Katılımcıların cinsiyetinin çoğunluğunu 109 kişi ile (%64,5) erkekler oluşturmaktadır. Araştırmada ölçeklerin güvenilirlik analizleri yapılmıştır ve Cronbach's Alpha değerleri 0,90 ile 0,85 olarak bulunmuştur. Yapılan korelasyon analizi neticesinde sanal kaytarma davranışı ile sinizm davranışı arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuca göre (***H₁: Sanal kaytarma davranışı ile sinizm davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır***) hipotezi kabul olmuştur. Örgütsel sinizm davranışlarının sanal kaytarma davranışını arttırdığını göz önüne aldığımızda; çalışanların çalıştıkları örgüte karşı olumsuz tutumlar geliştirmesi olarak da bilinen sinik davranışları azaltmak için gerekli çalışmaların yapılması son derece önem arz etmektedir. Basit doğrusal regresyon analizi neticesine göre ise bağımsız değişken sinizmin bağımlı değişken sanal kaytarma üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre (***H₂: Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır***) hipotezi kabul olmuştur.

Bu durumda yöneticilere sanal kaytarma davranışlarını azaltmaları için çalışanlara kendilerini ifade etmeleri hususunda imkân tanınmaları, örgüt içerisinde

adaleti sağlamaları, çalışanları rotasyona yönlendirebilmeleri vb. tavsiyeler verilebilir. İşgörenlerin yaş ortalamalarının bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkide hızlandırıcı etkisini belirlemek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde bağımlı değişken sanal kaytarma ile bağımsız değişken sinizm ve kurumda çalışan yaşları arasında istatistiksel bakımdan anlamlı ilişkiler olduğu, örgüt çalışanlarının yaşlarının sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı etkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak (H_{2a} : **Sinizmin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde kurumda çalışanların yaşlarının düzenleyici bir etkisi vardır**) hipotezi kabul olmuştur. Çalıştığı örgütte yeni olan işgörenler işsiz kalma korkusuyla ve işinde kendini ön plana çıkarma duygusuyla hareket edecekleri için sanal kaytarma davranışına işinde tecrübeli çalışanlar kadar başvurmayacaklardır. Ancak daha tecrübeli çalışanlar uzun süredir aynı kurumda çalışmanın ve görevini daha iyi yapabileceğinin verdiği güvenle, kendini örgüt içi yeniliklerden de soyutlayarak sanal kaytarma davranışına daha çok başvuracaklardır. Bu durumda yöneticilere çalışanların sinik davranışlarının altında yatan nedenleri belirleyip, iyileştirmeye yönelik çaba harcamaları hususunda tavsiyeler verilebilir. Sinizm davranışlarının azalması hem sanal kaytarmayı azaltacak hem de zamanın boşa geçmesini engelleyecektir. Örgütler için sanal kaytarma ve sinizm davranışlarında azalma olursa verimlilik ve performansın yükselebileceği belirtilebilir.

KAYNAKÇA

- Abraham, R. (2000). Organizational Cynicism: Bases and Consequences. *Genetic, Social and General Psychology Monographs*, 126(3), 269-292.
- Ada, Ş. ve Yarım, M. A. (2017). İlkokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm Algıları: Erzurum İli Örneği . *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , (13), 66-98.
- Aghaz, A. and Sheikh, A. (2016). Cyberloafing and Job Burnout: An Investigation in the Knowledge-intensive Sector. *Computers in Human Behavior*, (62), 51-60.
- Akman, G. (2013). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel ve Genel Sinizm Düzeylerinin Karşılaştırılması. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hastane ve Sağlık Kuruluşlarında Yönetim Bilim Dalı .
- Arslan, E. T. (2012). Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik Personelinin Genel ve Örgütsel Sinizm Düzeyi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, 12-27.
- Bateman, T. S., Sakano, T. and Fujita, M. (1992). Roger, Me, and My Attitude: Film Propaganda and Cynicism Toward Corporate Leadership. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 77, 771-786.
- Blanchard, A. L. and Henle, C. A. (2008). Correlates of Different Forms of Cyberloafing: The Role of Norms and External Locus Of Control. *Computers in Human Behavior*, (24), 1067-1084.

Costa, P. and Zonderman, A. (1986). Cynicism and Paranoid Alienation in the Cook and Medley HO Scale. *Psychosomatic Medicine* , 48(3), 283-285.

Çavuşoğlu, S. ve Palamutçuoğlu, B. T. (2017). İş Tatmininin Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 430-444.

Dean, J. W., Brandes, P. and Dharwadkar, R. (1998). Organizational Cynicism. *The Academy of Management Review*, 23(2), 341-352.

Eaton, J. A. (2000). A Social Motivation Approach to Organizational Cynicism. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Toronto: York Üniversitesi.

Erbaşı, A. and Zaganjori, O. (2017). Sosyal İzolasyonun Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 24(1), 39-52.

Greengard, S. (2000). Then High Cost of Cyberslacking. *Work Force*, 79(2), 22-24.

Kahya, C. (2018). Kurumsallaşma Sürecinde Sanal Kaytarma Davranışlarının İş Performansı Üzerindeki Rolü. *Business and Economics Research Journal* , 11(61), 860-871.

Kalağan, G. ve Güzeller, C. O. (2010). Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm Düzeylerinin İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (27), 83-97.

Kaplan, M. ve Çetinkaya, A. Ş. (2014). Sanal Kaytarma ve Demografik Özellikler Açısından Farklılıklar: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma . *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 26-34.

Karacoğlu, K. ve İnce, F. (2012). Brandes, Dharwadkar ve Dean'in (1999) Örgütsel Sinizm Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması: Kayseri Organize Sanayi Bölgesi Örneği . *Business and Economics Research Journal* , 3(3), 77-92.

Karataş, A. ve Avcı, S. B. (2017). Kamu Kurumlarında Sanal Kaytarma Olgusunun Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 22(15), 2321-2346.

Kerse, G., Soyalm, M. ve Karabey, C. N. (2016). Kişi-Örgüt Uyumu, Nötrleştirme ve Algılanan Yönetici Desteğinin Sanal Kaytarmaya Etkisi: Ampirik Bir Çalışma. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 100-113.

Lim, V. K. (2002). The it Way of Loafing on the Job: Cyberloafing, Neutralizing and Organizational Justice. *Journal of Organizational Behavior* , (23), 675-694.

Naus, F., Iterson, A. V. and Roe, R. (2007). Organizational cynicism: Extending the exit, voice, loyalty, and neglect model of employees' responses to adverse conditions in the workplace . *Human Relations* , 60(5), 683-718.

Örücü, E. ve Yıldız , H. (2014). İşyerinde Kişisel İnternet ve Teknoloji Kullanımı: Sanal Kaytarma. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 14(1), 99-114.

Reichers, A. E., Wanous, J. P. and Austin, J. T. (1997). Understanding and Managing Cynicism About Organizational Change. *Academy of Management Executive*, (11), 48-59.

Sawitri, H. S. (2012). Role of Internet Experience in Moderating Influence of Work Stressor on. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, (57), 320-324.

Sinan , Y. ve Kavas, E. (2016). Kurumlarda Örgütsel Sinizm: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* , 9(44), 1211-1220.

Stern, D., Stone, J. R., Hopkins, C. and McMillion, M. (1990). Quality of Students' Work Experience and Orientatiton Toward Work. *Youth and Society*, 22(2), 263-282.

Wilkerson, J. M., Evans, W. R. and Davis, W. D. (2008). A Test of Coworkers' Influence on Organizational Cynicism, Badmouthing, and Organizational Citizenship Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(9), 2273-2292.

Yağcı, M. ve Yüceler, A. (2016). Kavramsal boyutlarıyla sanal kayıtarma . *International Journal of Social Sciences and Education Research* , 2(2), 531-539.

Yıldız, B. ve Yıldız, H. (2015). İş Yaşamındaki Sanal Kayıtarma Davranışlarının Hukuki Yönden İncelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 1-17.

**SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİNDE EKONOMİK POLİTİKA BELİRSİZLİĞİ
İLE TURİZM ARASINDAKİ İLİŞKİ: ZAMAN VE FREKANS BOYUTLU
ANALİZLERDEN KANITLAR**

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit AYDIN
Sakarya Üniversitesi

Özet

Bu çalışmada OECD ülkelerinden Almanya, İspanya, İtalya, Hollanda, İsveç ve İngiltere için ekonomik politika belirsizliği ile turizm arasındaki ilişki zaman ve frekans boyutlu analizler yardımıyla incelenmiştir. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki zaman serisi analizi yöntemleriyle incelenmiş olup bu sayede farklı dönemler için inceleme yapabilmek imkânı sağlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, tüm ülkeler için yapılacak testler ülkelerin veri uygunluklarına göre belirlenmiş olan dönem aralıklarında yapılmıştır. Ampirik analizin ilk kısmında değişkenlerin durağanlık durumları zaman ve frekans alanı birim kök testleri yardımıyla incelenmiştir. Buradan elde edilen sonuçlar ampirik analizin ikinci kısmını oluşturan değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin incelenmesi aşamasında kullanılmıştır. Bu kısımda durağan olan değişkenler kullanılarak ilk bölümde yapıldığı benzer şekilde zaman ve frekans alanı yaklaşımları birlikte kullanılarak değişkenler arasındaki nedensel ilişkiler incelenmiştir. Çalışmanın zaman alanı analizleri Augmented Dickey Fuller (1979, ADF) ve Phillips-Perron (1988, PP) birim kök ve Toda-Yamamoto (1995, TY) nedensellik testleri yardımıyla yapılmıştır. Frekans alanı analizler ise Wavelet ADF (WADF) ve frekans alanı nedensellik testleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre Almanya ve Hollanda için değişkenler arasında çift taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir. Bu ilişki Almanya için kalıcı iken Hollanda için geçici olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan, İngiltere, İspanya ve İsveç için değişkenler arasında ekonomik politika belirsizliğinden turizme doğru tek yönlü kalıcı bir nedensellik tespit edilmişken aynı ilişki İtalya için geçici olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belirsizlik, Turizm, Frekans Alanı, Zaman Alanı, Nedensellik

**THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC POLICY UNCERTAINTY AND
TOURISM IN SELECTED OECD COUNTRIES: EVIDENCE FROM TIME AND
FREQUENCY DOMAIN ANALYSIS****Abstract**

In the study, the relationship between the variables was examined by time series analysis methods, and thus, it was provided to examine for different periods. In other words, tests to be carried out for all countries were made in the period determined according to the data suitability of the countries. In the first part of the empirical analysis, the stationary states of the variables were examined with the help of time and frequency domain unit root tests. The results obtained here are used in the investigation of causal relationships between the variables that make up the second

part of the empirical analysis. In this section, the causal relationships between the variables were examined by using time and frequency domain approaches together. Time domain analyzes of the study were performed with the help of Augmented Dickey Fuller (ADF) and Phillips – Perron (PP) unit root and Toda-Yamamoto (TY) causality tests. Frequency domain analyzes were performed using Wavelet ADF (WADF) and frequency domain causality tests. According to the results, a bidirectional causality was found between variables for Germany and the Netherlands. While this relationship was permanent for Germany, it was determined for the Netherlands temporarily. On the other hand, for England, Spain and Sweden, a unidirectional permanent causality from economic policy uncertainty to tourism has been identified, while the same relationship has been determined temporarily for Italy.

Keywords: Uncertainty, Tourism, Frequency Domain, Time Domain, Causality

1. GİRİŞ

Ekonomik belirsizlikler ülkeden ülkeye farklı sebeplerle ortaya çıkabilmektedir. Genellikle seçim dönemleri oluşan belirsizlik ortamları piyasalar üzerinde son derece etkili olmaktadır. Bunun dışında üretim, istihdam, faiz oranları, petrol fiyatları ve döviz kurları gibi değişkenlerde meydana gelebilecek dalgalanmalar ülkenin ekonomik ortam olarak belirsiz ve istikrardan uzak bir yapıda olduğunun göstergesidir. Son zamanlarda üzerinde sıkça durulan turizm, birçok makroekonomik değişkenden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmektedir. Enflasyon, gelir ve döviz kurları bu makroekonomik değişkenlere örnek olarak gösterilebilir. Bu değişkenlere ek olarak son zamanlarda turizm ile ilişkisi araştırılan diğer değişkenler ise yolsuzluk, siyasi risk, ekonomik politika belirsizlikleri ve terörizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde turizmin bir gereklilik mi yoksa lüks mü olduğu konusu Theuns (2014) tarafından incelenmiş ve insanların zenginliğin veya gereksiz bir lüksün ifadesi olarak seyahat ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum turizmin vazgeçilemeyen bir ihtiyaç olmadığını ve insanların ekonomik ve politik belirsizlik durumunda seyahatlerinden vazgeçebileceğini göstermektedir (Gozgor ve Ongan, 2017).

Literatürde ekonomik politika belirsizliği ile turizm arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar belirsizliği farklı açılardan ele almaktadır. Bu belirsizlikleri konu alan; siyasi huzursuzluk ve terörizmi inceleyen (Fletcher ve Morakabati, 2008), ekonomik krizleri inceleyen (Song vd., 2011) ve hava durumu belirsizliğini (Chen vd. 2017) inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmada ise OECD ülkelerinden Almanya, İspanya, İtalya, Hollanda, İsveç ve İngiltere için ekonomik politika belirsizliği ile turizm arasındaki ilişki zaman ve frekans boyutlu analizler yardımıyla incelenmiştir. Çalışmanın literatüre katkısı kullanılan ekonometrik yöntemler noktasında ortaya çıkmaktadır. Çalışmada frekans alanı analiz yöntemlerinden olan dalgacık (wavelet) birim kök testleri kullanılmıştır. Dalgacıklar birim kök testleri literatürde çok yeni kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada da Eroğlu ve Soybilgen (2018) tarafından literatüre kazandırılan dalgacık tabanlı ADF birim kök testi kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ise yine frekans alanı nedensellik

testleri ile incelenmiştir. Çalışmanın bir diğer katkısı ise frekans alanı testlerin yanında zaman alanı testleri de kullanarak sonuçlar arasında karşılaştırma yapılmış olmasıdır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Değişkenler arasındaki teorik ilişkinin incelendiği giriş bölümünden sonra konu ile ilgili literatürdeki çalışmaların incelendiği literatür özeti bölümü bulunmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde kullanılan veri ve ekonometrik yöntem tanıtıldıktan sonra ampirik analiz sonuçları sunulmuştur. Çalışma elde edilen sonuçların yorumlandığı sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Literatürde ekonomik politika belirsizliği ile turizm arasındaki ilişkinin incelendiği çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Mevcut çalışmaların sonuçları ise ekonomik politika belirsizliği olarak ele alınan değişken ve turizmin hangi değişken ile temsil edildiğine göre farklılık göstermektedir. Literatürde konu ile ilgili yapılmış çalışmalardan bazıları aşağıdaki şekildedir.

Gozgor ve Ongan (2017) çalışmalarında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) için ekonomik politika belirsizliklerinin turizm harcamaları üzerindeki etkisini 1998Q1–2015Q4 dönemi çeyreklik verileri yardımıyla incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları daha yüksek düzeyde bir ekonomi politikası belirsizliğinin uzun vadede turizm harcamalarında önemli düşümlere yol açtığını göstermektedir. Amerika Birleşik Devletleri için yapılan bir diğer çalışmada Ongan ve Gozgor (2018) ekonomik belirsizliğin ABD'ye gelen Japon turistler üzerindeki etkisini 1996Q1–2015Q1 çeyreklik verileri yardımıyla incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik politika belirsizliğinin endeksinde bir standart sapma artışının uzun vadede Japon turistlerin ABD'ye varış sayısında % 4,7 oranında azalmaya yol açtığı görülmektedir.

Wu ve Wu (2018) çalışmalarında Avrupa ekonomi politikası belirsizliği ile Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan ve İspanya'daki turizm faaliyetleri arasındaki bağlantıyı 1995-2015 dönemi yıllık verileri yardımıyla incelemişlerdir. Sonuçlar, Avrupa ekonomi politikası belirsizliğinin kısa vadede uluslararası turizm gelirleri üzerinde tek yönlü nedensel etkisinin ve Avrupa ekonomi politikası belirsizliğinin Avrupa ülkelerinde uzun vadede uluslararası turizm gelirleri üzerinde çift yönlü nedensel etkisinin olduğunu göstermektedir. Singh vd. (2018) çalışmalarında ekonomik politika belirsizliği ile ABD'deki uluslararası turistler arasındaki ilişkiyi 1997:1-2017:4 dönemi aylık verilerini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre politika belirsizlik şokunun etkisinin ABD'deki uluslararası turistler üzerinde anlamlı etkisi olduğu görülmektedir.

3. VERİ, YÖNTEM VE UYGULAMA SONUÇLARI

Bu çalışmada seçilmiş OECD ülkelerinden Almanya, İspanya, İtalya, Hollanda, İsveç ve İngiltere için ekonomik politika belirsizliği ile turizm arasındaki ilişki farklı veri dönemlerinde incelenmiştir. Ülkeler için belirlenen analiz döneminin farklı olmasının nedeni ülkelere ait veri uygunluklarıdır. Çalışmada kullanılan

ekonomik politika belirsizliği verileri Baker vd. (2013, 2016) çalışmalarından elde edilmişken turizm verilerini temsilen kullanılan turist varışları verileri ise Eurostat veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm veriler logaritmik formda kullanılmıştır. Tablo 1 ülkelere göre veri aralıklarını ve sayılarını göstermektedir.

Tablo 1. Ülkelere Göre Veri Dönemleri

Ülkeler	Veri Dönemi	Veri Sayısı
Almanya	1993:01-2019:12	324
Hollanda	2003:03-2019:12	202
İngiltere	1998:01-2019:12	264
İspanya	1997:01-2019:12	276
İsveç	1990:01-2019:12	360
İtalya	1997:01-2019:12	276

Çalışmada frekans ve zaman alanı yaklaşımları birlikte kullanılmıştır. Buna göre ampirik analizin ilk bölümünde değişkenlerin durağanlıkları zaman ve frekans alanı birim kök testleri kullanılarak incelenmiştir. Tablo 2 zaman alanı yaklaşımlarından Augmented Dickey Fuller (1979, ADF) ve Phillips–Perron (1988, PP) birim kök testlerinin sonuçlarını göstermektedir. PP testi sonuçlarına göre kullanılan veriler tüm ülkeler için düzeyde durağandır. ADF birim kök testi sonuçlarına göre ise ekonomik politika belirsizliği değişkeni tüm ülkeler için seviyede durağan iken turizm değişkeni ise İngiltere dışındaki tüm ülkelerde düzeyde birim köklü iken birinci farklarda durağandır.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları (Zaman Alanı)

Testler Değişkenler/ Ülkeler	ADF			PP		
	Test ist. I(0)	Test ist. I(1)	p- I(0)/I(1)	Test ist. I(0)	Test ist. I(1)	b- I(0)/I(1)
<i>lnepb</i>						
Almanya	-7.584*	---	1	-11.058*	---	6
Hollanda	-3.176***	---	2	-7.586*	---	7
İngiltere	-4.623*	---	1	-6.121*	---	6
İspanya	-4.553*	---	3	-8.223*	---	10
İsveç	-3.280***	---	4	-8.318	---	9
İtalya	-4.068*	---	3	-10.023	---	10
<i>lntrzm</i>						
Almanya	-1.621	-6.120*	13/10	-3.707**	---	14
Hollanda	-1.482	-11.22*	13/10	-5.484*	---	3
İngiltere	-3.181***	---	12	-4.876*	---	0
İspanya	-0.619	-3.787**	14/11	-3.180***	---	25
İsveç	-0.108	-16.199*	13/8	-4.726*	---	19
İtalya	-1.219	-18.501*	15/9	-3.227***	---	27

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. p ve b ise sırasıyla uygun gecikme uzunluklarını ve Bartlett Kernel bant genişliğini göstermektedir.

Tablo 3 frekans alanı birim kök testi olan dalgacık tabanlı ADF birim kök testinin sonuçlarını göstermektedir. Dalgacık tabanlı ADF testi Eroğlu ve Soybilgen (2018) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Bu test ilk olarak değişkenleri dalgacık filtrelerini kullanarak düşük ve yüksek frekanslara ayırmaktadır. İkinci aşamada ise ayrıştırılan düşük frekanslı bileşenlere ADF testi uygulamak suretiyle dalgacık tabanlı ADF birim kök testi uygulanmaktadır (Aydın, 2019). Tablo 3’de raporlanan sonuçlara göre ekonomik politika belirsizliği değişkeni İsveç dışındaki tüm ülkelerde seviyede durağan iken turizm değişkeni ise İngiltere dışındaki tüm ülkelerde birinci farkında durağandır.

Tablo 3. Dalgacık Tabanlı ADF Birim Kök Testi Sonuçları (Frekans Alanı)

Değişken	Düzye I(0)		Birinci Farklar I(1)	
	Test İstatistiği	p	Test İstatistiği	p
<i>lnepb</i>				
Almanya	-7.487*	0	---	---
Hollanda	-3.622**	0	---	---
İngiltere	-4.031*	0	---	---
İspanya	-3.427**	2	---	---
İsveç	-2.590	2	-11.316*	3
İtalya	-5.649*	0	---	---
<i>lntrzm</i>				
Almanya	-1.663	7	-8.851*	4
Hollanda	-1.946	6	-11.410*	4
İngiltere	-4.857*	12	---	---
İspanya	-0.455	7	-3.051**	5
İsveç	-2.222	4	-28.85*	4
İtalya	-2.045	8	-24.67*	4

Not: * ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. p ise uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Çalışmada frekansı ve zaman bilgisinin birlikte kullanıldığı frekans alanı testlerinin sonuçları dikkate alınmaktadır. Bunun nedeni ise frekans alanı analizlerin serinin tüm yapısal özelliklerini dikkate alarak analiz yapıyor olmasıdır. Ampirik analizin ikinci kısmında ise birim kök testlerinden elde edilen durağanlık dereceleri kullanılarak nedensellik analizleri yapılmıştır. Tablo 4 zaman alanı nedensellik testi olan Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi sonuçlarını göstermektedir. Sonuçlara göre Almanya, Hollanda, İspanya ve İtalya için değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü ekonomik politika belirsizliğinden turizme doğrudur. Diğer taraftan, İsveç için değişkenler arasında çift taraflı nedensellik tespit edilmişken İngiltere için değişkenler arasında bir nedensellik tespit edilememiştir.

Tablo 4. Zaman Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	Toda-Yamamoto			
	Değişkenler	Wald ist.	Olasılık	p
Almanya				
lnepb-lntrzm	8.493***	0.075	4	
lntrzm-lnepb	7.077	0.152	4	
Hollanda				
lnepb-lntrzm	16.230*	0.000	3	
lntrzm-lnepb	5.911	0.120	3	
İngiltere				
lnepb-lntrzm	2.651	0.413	3	
lntrzm-lnepb	4.876	0.166	3	
İspanya				
lnepb-lntrzm	20.009*	0.002	5	
lntrzm-lnepb	9.074	0.122	5	
İsveç				
lnepb-lntrzm	18.645*	0.000	2	
lntrzm-lnepb	5.232***	0.068	2	
İtalya				
lnepb-lntrzm	8.666**	0.032	3	
lntrzm-lnepb	5.768	0.113	3	

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. p ise uygun gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Tablo 5 frekans alanı nedensellik testlerinden Breitung ve Candelon (2006) nedensellik testi kullanılmıştır. Bu çalışmada frekans alanı nedensellik testi kalıcı ($w=0.5$) ve geçici ($w=2.5$) olacak şekilde iki farklı şekilde incelenmiştir. Sonuçlara göre Almanya ve Hollanda için değişkenler arasında çift taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir. Bu ilişki Almanya için kalıcı iken Hollanda için geçici olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan, İngiltere, İspanya ve İsveç için değişkenler arasında ekonomik politika belirsizliğinden turizme doğru tek yönlü kalıcı bir nedensellik tespit edilmişken aynı ilişki İtalya için geçici olarak tespit edilmiştir.

Tablo 5. Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	Breitung ve Candelon Testi			
	Değişkenler	w=0.5	w=2.5	%10
Almanya				
lnepb-lntrzm	0.017*	0.003	0.010	
lntrzm-lnepb	0.007*	0.005	0.006	
Hollanda				
lnepb-lntrzm	0.005	0.046*	0.018	
lntrzm-lnepb	0.002	0.020*	0.011	

İngiltere			
lnepb-lntrzm	0.004*	0.001	0.003
lntrzm-lnepb	0.001	0.003	0.005
İspanya			
lnepb-lntrzm	0.004*	0.000	0.003
lntrzm-lnepb	0.002	0.003	0.005
İsveç			
lnepb-lntrzm	0.009*	0.013*	0.008
lntrzm-lnepb	0.000	0.000	0.005
İtalya			
lnepb-lntrzm	0.004	0.013*	0.010
lntrzm-lnepb	0.000	0.000	0.010

Not: * %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. w ise frekans uzunluğunu göstermektedir.

Çalışmanın sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde zaman alanı nedensellik testlerinin ortaya çıkarmakta başarısız olduğu nedensel ilişkilerin frekans alanı nedensellik testi ile ortaya çıkarıldığı görülmektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada ekonomik politika belirsizliği ve turizm arasındaki ilişki seçilmiş OECD ülkeleri için farklı dönemlerde incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı her ne kadar değişkenler arasındaki ilişkiyi frekans alanı testler yardımıyla incelemek olsa da sonuçların karşılaştırılabilmesi için bu çalışmada ayrıca zaman alanı testlere de yer verilmiştir. İki kısımdan oluşan ampirik analizin ilk bölümünde değişkenlerin durağanlıkları incelenmiştir. İkinci bölümde ise buradan elde edilen sonuçlar neticesinde değişkenler arasındaki nedensellik hem zaman hem de frekans boyutunda ayrı ayrı incelenmiştir. Çalışmanın genel sonuçlarına göre Almanya ve Hollanda için değişkenler arasında çift taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir. Bu ilişki Almanya için kalıcı iken Hollanda için geçici olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan, İngiltere, İspanya ve İsveç için değişkenler arasında ekonomik politika belirsizliğinden turizme doğru tek yönlü kalıcı bir nedensellik tespit edilmişken aynı ilişki İtalya için geçici olarak tespit edilmiştir. Çalışmanın sonuçları politika yapıcılar açısından önemli bilgiler içermektedir. Genel olarak ekonomik politika belirsizliklerinin gelen turist sayılarını etkilediği görülmektedir. Buna göre turizm politikalarının belirlenmesinde ekonomik politika belirsizliklerinin dikkate alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aydin, M. (2019). "A New Nonlinear Wavelet-Based Unit Root Test with Structural Breaks." MPRA Paper No. 98693.

Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. The Quarterly Journal of Economics, 131(4), 1593-1636.

Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S., Wang, X. (2013). A measure of economic policy uncertainty for China, Working paper (National Bureau of Economic Research).

Breitung, J., & Candelon, B. (2006). Testing for short-and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of econometrics*, 132(2), 363-378.

Chen, C. M., Lin, Y. C., Li, E. Y., & Liu, C. C. (2017). Weather uncertainty effect on tourism demand. *Tourism Economics*, 23(2), 469-474.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.

Eroğlu, B. A., & Soybilgen, B. (2018). On the Performance of Wavelet Based Unit Root Tests. *Journal of Risk and Financial Management*, 11(3), 47.

Fletcher, J., & Morakabati, Y. (2008). Tourism activity, terrorism and political instability within the Commonwealth: The cases of Fiji and Kenya. *International Journal of Tourism Research*, 10(6), 537-556.

Gozgor, G., & Ongan, S. (2017). Economic policy uncertainty and tourism demand: Empirical evidence from the USA. *International Journal of Tourism Research*, 19(1), 99-106.

Ongan, S., & Gozgor, G. (2018). Tourism demand analysis: The impact of the economic policy uncertainty on the arrival of Japanese tourists to the USA. *International Journal of Tourism Research*, 20(3), 308-316.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.

Singh, R., Das, D., Jana, R. K., & Tiwari, A. K. (2019). A wavelet analysis for exploring the relationship between economic policy uncertainty and tourist footfalls in the USA. *Current Issues in Tourism*, 22(15), 1789-1796.

Song, H., Lin, S., Witt, S. F., & Zhang, X. (2011). Impact of financial/economic crisis on demand for hotel rooms in Hong Kong. *Tourism Management*, 32(1), 172-186.

Theuns, H. L. (2014). Is tourism a luxury: Can we do without?. *Tourism Recreation Research*, 39(2), 221-233.

Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.

Wu, T. P., & Wu, H. C. (2019). Causality between European economic policy uncertainty and tourism using wavelet-based approaches. *Journal of Travel Research*, 58(8), 1347-1356.

**BULUT MUHASEBE UYGULAMALARININ İŞLETMELER ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ**

Dr. Öğr. Üyesi Öznur ARSLAN
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Özet

Son yıllarda gelişen internet ve bilişim teknolojileri devlet, vatandaş ve işletme dünyasında işlemleri kolaylaştıracak birçok fırsat ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu fırsatlardan birisi de bulut bilişim sistemleridir. Bulut bilişim, “uygulamaların internet ortamında bulunan bir uzak sunucu üzerinden çalıştırılması ya da kullanıcıya ait verilerin uzak sunucu üzerinde her an erişilebilir şekilde bulundurulmasını sağlayan bir servis yapısıdır.” Muhasebe sistemleri bulut bilişim hizmeti ile birleşerek dünyada adı sıkça duymaya başlanan Bulut Muhasebesine (Cloud Accounting) yönelmekte ve yeni bir iş modelini bizlere sunmaktadır. Bulut muhasebe, “bulut bilişim tabanlı muhasebe sistemlerini kullanan işletmelerin hizmet sağlayıcılardan hesaplama, depolama ve bağlantı kaynaklarını ihtiyaçları kadar satın alıp, kendilerinin yönetebileceği ortam üzerinde kullanabilecek hizmetlere sahip olabilmeleridir.” İşletmeler rekabet avantajı elde edebilmek için muhasebe sistemlerinde düşük maliyetli ve yüksek düzeyde teknolojik destekli, uzaktan sürekli izleyebileceği güvenli bir yapı oluşturup yürütmek istemektedirler. Web tabanlı bulut bilişim sistemleri işletmelerin bu isteklerini karşılayabilecek niteliktedir. Bulut muhasebesi kullanmayan işletmelerde yazılım lisansları ve bakım maliyetleri, sunucu ve benzeri donanım maliyetleri, veri tabanı ve sistem yönetimi maliyetleri gibi ciddi masraflar ortaya çıkmaktadır. Özellikle gelişme süreçlerinde yapılan bu tür yatırımlar, işletmeler üzerinde gereksiz ve yüklü maliyetler oluşturmaktadır. Bulut muhasebe ise oldukça esnek imkânlar sunmaktadır. Veri kullanım miktarları veya kullanıcı sayıları talepler doğrultusunda arttırılıp azaltılabilmektedir. Böylelikle işletmeler, iş sözleşmeleri sona erdiğinde dahi kalıcı ve pahalı ekipman ve lisanslara ödeme yapmak zorunda kalmazlar. Bulut muhasebenin uygulanmasında işletmelere yararı olabileceği gibi bulut muhasebe sistemlerinde bulut üzerinde depolanan verilerin çalınması veya kaybolması, benzer şekilde internet üzerinde gerçekleştirilen veri işlemlerinde siber saldırılara maruz kalınması gibi çeşitli riskleri de mevcuttur. Bu çalışmada konuya ilişkin bilgiler kavramsal olarak ele alınmış, bulut muhasebenin işletmeler için avantaj ve dezavantajlarına, tercih edilme sebeplerine ve geleneksel muhaseben farklarına değinilmiştir. Böylece bulut muhasebenin işletmeler için daha anlaşılır olması sağlanarak işletmelerin bulut muhasebeye ilişkin farkındalıklarının oluşturulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulut Muhasebe, Bulut bilişim, İşletme

THE EFFECTS OF CLOUD ACCOUNTING APPLICATIONS ON THE
COMPANIES**Abstract**

The developing Internet and information technologies of recent years brought many opportunities that will ease the transactions for government, citizens, and companies. One of these opportunities is the cloud computing systems. The cloud computing is an infrastructure enabling the applications to be run over a remote server in Internet medium or the user data to be accessible anytime on a remote server. The accounting systems converge with cloud computing service and gravitate to the Cloud Accounting, which becomes more popular. It is a new business model for us. In cloud accounting, the companies buy accounting, storage, and connection sources from the cloud accounting or cloud computing-based accounting system service providers as much as they need, and they receive services that can be used on a medium, which they can manage on their own. In today's competitive environment, the main objective of companies is to create and manage the accounting systems at low cost, with advanced technological opportunities, in a reliable structure, and in the way enabling remote control. The cloud accounting systems using the web-based cloud computing can meet this need. The companies, which are not using the cloud accounting, face with significant costs such as software licenses, maintenance costs, server and hardware costs, and database and system management costs. Such investments, which are mainly made in development processes, load unnecessary and substantial costs on the companies. Cloud accounting, however, offers very flexible options. The data usage or the number of users can be modified in parallel with change in demand. Thus, the companies would not have to pay for permanent and expensive equipment and licenses even after the termination of business contracts. Although the cloud accounting can offer benefits to the companies, there also several risks such as hack or loss of accounting data stored on cloud, or cyber-attacks to data transactions performed on Internet. In the present study, the concepts related with this subject were theoretically discussed and the advantages or disadvantages of cloud accounting, the reasons for choosing these systems, and their differences from traditional accounting were reported. Thus, it was aimed to make the cloud accounting more understandable for the companies and to raise awareness about the cloud accounting among the companies.

Keywords: Cloud Accounting, Cloud Computing, Company

1. GİRİŞ

Mevcut şartlarda iş ortamlarını yönlendiren en önemli faktörlerden birisi, mesafeleri ve sınırları ortadan kaldıran küreselleşmedir. Ulaşımın hızlanması, bilgiye kolayca erişilmesi dünyanın büyük bir pazar olmasını sağlamıştır. Küreselleşmeyle birlikte, hızlı bir şekilde maliyetleri aşağı seviyeye çeken donanımlar ile verilerin hazırlığından yayılmasına kadar etkili olan yazılımları bünyesinde barındıran bilgi teknolojileri de hızlı bir şekilde gelişmiştir (Yaşar, 2019: 104). Gelişen bilgi teknolojileriyle devlet, işletme ve vatandaşların işlemleri kolaylaşmış ve bu sayede

birçok fırsattan yararlanma imkânı doğmuştur. Meydana gelen bu fırsatlardan birisi de bulut bilişim sistemleridir. Bulut sözcüğü “internet”, bilişim sistemiye “teknoloji” kullanımlarını ifade etmektedir (Allahverdi, 2017:92).

Bulut bilişim birçok sektörde olduğu gibi muhasebe sektöründe de son zamanlarda yaygın kullanılmaya başlamıştır. Bulut bilişim sistemleriyle muhasebe belgelerin, kayıtların, raporların ve arşivlerin denetim süreçlerini hem hızlı ve kolay hem de daha az maliyetle bilgi kullanıcılarına ulaşmasını sağlamıştır. Bu durum özellikle işletmelerin finansal durum değerlendirmelerinde ve doğru yönetsel kararların alınmasında etkin rol oynayan muhasebe verileri ile finansal raporlara hızlı ve kolay erişim imkânı sunması, bulut muhasebenin işletmeler için önemini artırmaktadır. Bulut muhasebenin uygulanmasında işletmelere yararı olabileceği gibi bulut üzerinde depolanan verilerin çalınması veya kaybolması, benzer şekilde internet üzerinde gerçekleştirilen veri işlemlerinde siber saldırılara maruz kalınması gibi çeşitli riskleri de mevcuttur.

Çalışmada, bulut bilişim ve bulut muhasebe kavramı tanıtılmaktadır. Özellikle geleneksel muhasebe sistemi ile bulut muhasebesi arasındaki farklar ortaya konularak, bulut muhasebenin işletmeler tarafından benimsenmesi gerekliliği, faydaları ve olası riskleri üzerinde durulmuştur.

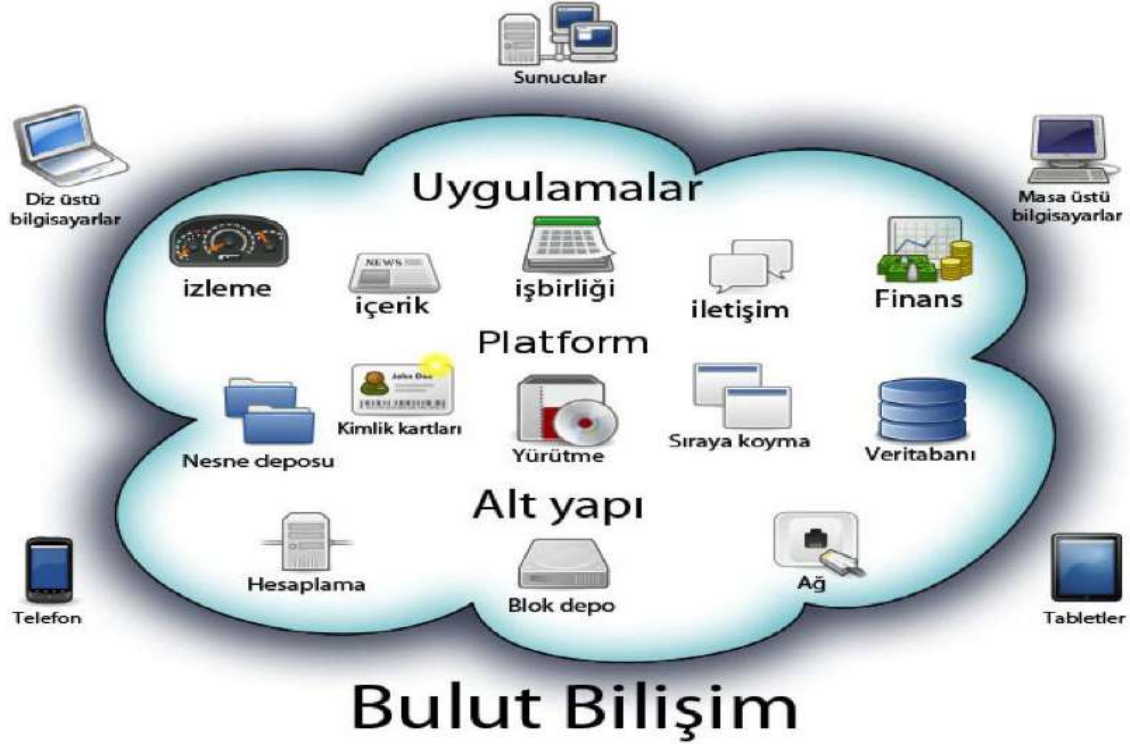
2. BULUT BİLİŞİMİN TANIMI VE KAPSAMI

İnternetin ortaya çıkmasıyla beraber bilgi alışverişlerinde büyük gelişmeler vuku bulmuştur. Belirli merkezlerdeki bilgiler internet ağları aracılığıyla geniş bir kullanıcı kitlesine aktarılmıştır. Ofis ve evlerdeki bilgisayarlar ile taşınabilir cihazlar internet kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır. Kullanıcıların bu hızlı tüketiminden sonra web standartları yeniden gözden geçirilmiş ayrıca yeni web teknoloji ve servisleri ortaya çıkmıştır (Elitaş ve Özdemir, 2014:95). Zamanla kullanıcılar internet uygulamalarını zamandan, mekândan ve platformdan ayrı bir şekilde kullanmayı talep etmişlerdir. Bu isteklere karşılık verebilmek amacıyla bulut bilişim olarak adlandırılan yeni bir oluşum ortaya çıkmıştır (Selvi , 2011: 1).

Bulut bilişim, “uygulamaların internet ortamında bulunan bir uzak sunucu üzerinden çalıştırılması ya da kullanıcıya ait verilerin uzak sunucu üzerinde her an erişilebilir şekilde bulundurulmasını sağlayan bir servis yapısı” olarak tanımlanmaktadır. Web, bilginin her yer ve herkes için ulaşılabilir olmasını sağlarken, bulut bilişim bilgiyi her yer ve herkes için kullanılabilir hale getirmiştir (Henkoğlu ve Külcü, 2013:64).

Bulut bilişimin yazılım hizmeti, platform hizmeti ve altyapı hizmeti olmak üzere üç tür hizmet sunmaktadır. “Yazılım hizmeti, kullanıcıların uygulamalara erişmek için kendi sistemlerine herhangi bir kurulum yapmadan internete bağlı herhangi bir ortamdan bulut bilişim üzerindeki uygulamalara erişerek çalışma yapabilmeleridir. Platform hizmeti, servis sağlayıcı, müşteriye kendi uygulamasını geliştirip, çalıştırabileceği bir platform sunmasıdır. Altyapı hizmeti, altyapının bir bulut servisi olarak sunulması modelinde müşteri ihtiyacı olan işlemci, depolama, ağ kaynağı ve diğer temel bilişim kaynaklarını kendisi yapılandırması, bunların üzerine

ihtiyacı olan işletim sistemi ve uygulamaları kurabilmesidir ” (Yüksel, 2012:12). Bulut bilişimin çalışmasına ilişkin döngü aşağıda yer alan şekilde belirtildiği gibidir:

Şekil 1. Bulut Bilişim Çalışma Şeması (Kaynak: Çetin vd., 2013:2)

Hizmet modellerinin kullanımlarına yönelik bulut bilişim sisteminin dört türü vardır. Genel bulut modeliyle kolayca üçüncü şirketler vasıtasıyla kiralanan kaynaklarla elektronik postalamayla para ödemeye kadar çeşitli uygulamalar yapılabilmektedir. Özel bulut, büyük ölçekli işletmelerin genellikle kullandığı bir modeldir. Örnek olarak Microsoft şirketinin “ Hyper-V”, “System Center” gibi kullandığı ürünler gösterilebilir. Melez bulut, genel ve özel bulut modellerinin ortak kullanımıyla oluşturulmaktadır. Güvenlik ve gizlilik konuları söz konusu olduğunda, tedbirli davranmak gerektiğinde kullanılan bir modeldir. Topluluk bulut modeli ise çok tercih edilmemekle birlikte, bulut sistemindeki herhangi bir hizmet çeşidinin birkaç işletmeyle beraber kullanılması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Toplu bir kullanım söz konusu olduğu için işletmeler tarafından çok fazla kullanılmamaktadır (Aytekin vd., 2019: 51).

3. BULUT BİLİŞİMİN MUHASEBEDE KULLANIMI

Bulut bilişim son zamanlarda çoğu sektörde uygulanan bir teknolojidir. Bu sektörler, uygulamaları dijital platforma taşımak ve maliyetleri azami seviyelere çekmek amacıyla bulut bilişim sistemlerinden faydalanmaktadır. Özellikle muhasebe paket programı hizmetlerini gerçekleştiren işletmeler, bulut bilişim sistemlerinin tüm olanaklarından sıklıkla yararlanmaktadırlar. Mevcut şartlarda artık geleneksel muhasebe programları yerini bulut bilişim destekli web tabanlı muhasebe programlarına bırakmıştır. Günümüzde çoğu işletmenin ana amacı kurum içinde

finansal bilgileri yönetip, yönlendirebileceği web tabanlı sistemler kurmaktır (Elitaş ve Özdemir, 2014:103).

Bulut muhasebe, “bulut bilişim tabanlı muhasebe sistemlerini kullanan işletmelerin hizmet sağlayıcılardan hesaplama, depolama ve bağlantı kaynaklarını ihtiyaçları kadar satın alıp, kendilerinin yönetebileceği ortam üzerinde kullanabilecek hizmetlere sahip olabilmeleridir.” Kurulan bulut muhasebe sistemiyle işletmeler yatırım, alt yapı ve yönetim gibi faaliyetlerini yerine getirmektedir (Akbaba, 2019:21).

Klasik ve bulut bilişim destekli muhasebe programlarının farkları Tablo1’de verilmiştir.

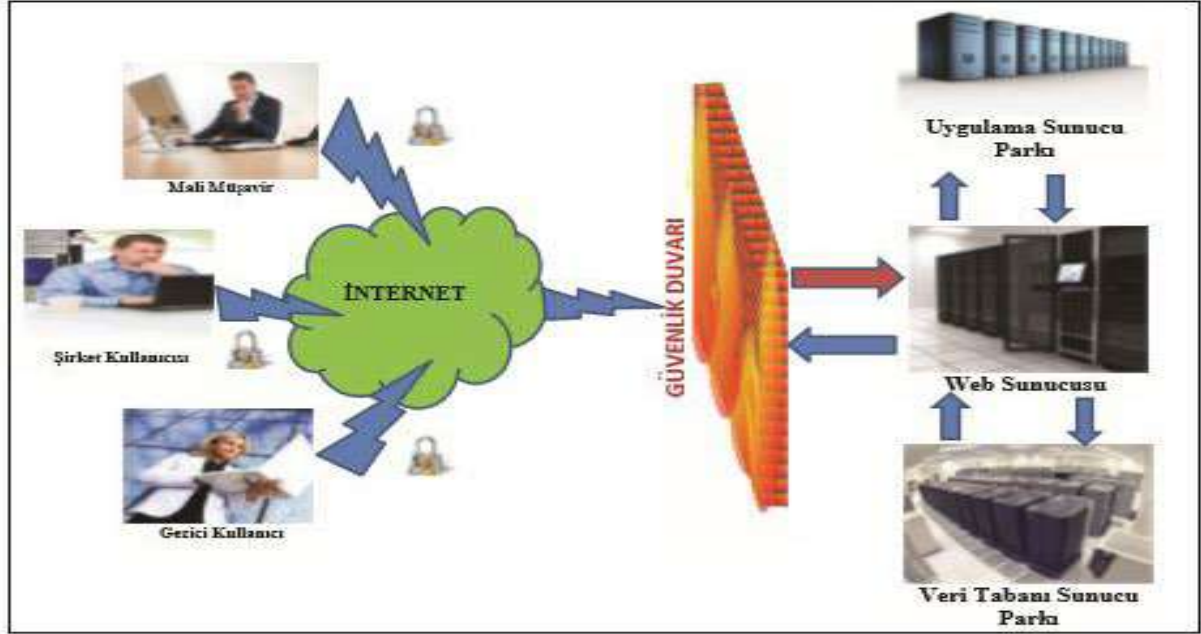
Tablo 1. Klasik ve Bulut Bilişim Tabanlı Muhasebe Programlarının Karşılaştırılması

Klasik Muhasebe Programları	Bulut Tabanlı Muhasebe Programları
Veriler elle girilir.	Veriler otomatik girilir.
Sisteme uzaktan erişim bulunmamaktadır.	Sisteme uzaktan erişim bulunmaktadır.
Kurulum ve güncelleme elle gerçekleştirilir.	Kurulum ve güncelleme uzaktan erişim ile gerçekleştirilir.
İş yeri dışında bağımsız çalışma imkânı yoktur.	İş yeri dışında bağımsız çalışma imkânı vardır.
Yedekleme yerel terminalde gerçekleşir.	Yedekleme bulut bilişim sisteminde ve yerel terminalde gerçekleşir.
Mevzuat değişiklikleri bireysel olarak takip edilir.	Mevzuat değişiklikleri bulut bilişim sisteminden takip edilir.
Beyannameler elle doldurulur ve gönderilir.	Beyannameler otomatik doldurulur ve gönderilir.
İşlemlerde zaman kayıpları yaşanır.	İşlemlerde zaman kayıpları yaşanmaz.
Faturalar ve diğer resmi belgeler elle doldurulur ve gönderilir.	Faturalar ve diğer resmi belgeler web tabanlı doldurulur ve gönderilir.
İşletme yöneticilerinin finansal verilere istedikleri an uzaktan erişimi mümkün değildir.	İşletme yöneticilerinin finansal verilere istedikleri an uzaktan erişimi mümkündür.
Mali müşavirler ile müşteri işletmeler arasında sürekli bir iletişim yoktur.	Mali müşavirler ile müşteri işletmeler arasında sürekli web tabanlı bir iletişim vardır.

Kaynak (Akbaba, 2019:31; Aytekin vd., 2016: 55)

Bulut bilişim destekli muhasebe sistemlerinin yaygın bir şekilde kullanılan çalışma yapısı Şekil2’de gösterilmektedir. Web tabanlı sistemlerde “Mali Müşavir”, “Şirket Yetkilisi” ve “Gezici Kullanıcı” gibi üç çeşit kullanıcı vardır. Bu kullanıcılar sistemlere internet bağlantısıyla sabit ve gezici cihazlarla zamana ve mekâna bağlı kalmadan şifre kullanarak erişebilmekte ve işlemlerini rahatça yapabilmektedirler. İşletmelerin bilgileri hizmet sunucularında depolanmaktadır. Söz konusu kullanıcılar

bu bilgilerin güvenilirliğine ilişkin sorumluluk hizmeti sağlayan işletmelere ait olmaktadır. Dolayısıyla hizmet sağlayıcı işletmelere ait bu finansal bilgileri kötü niyetli üçüncü kişilerden korumak için gerekli güvenlik tedbirlerini almak mecburiyetindedir.

Şekil 2. Yaygın Olarak Kullanılan Bulut Bilişim Tabanlı Muhasebe Kaynak: (Elitaş ve Özdemir, 2014:105)

Şekil2’de bulut bilişim destekli muhasebe sistemlerinden “Özel Bulut” modelinin yapısı söz konusudur. Bu modelin kullanılmasının birinci sebebi öncedende belirtildiği gibi güvenlik ve gizlilik imkânlarının sağlanmasıdır. Modeldeki sunucular işletmelerin önemli finansal bilgilerini gizlemekte ve güvenli bir ortamda depolamaktadır.

4. BULUT MUHASEBENİN İŞLETMELERE AVANTAJLARI VE RİSKLERİ

İşletme bulut bilişim destekli muhasebe sistemlerinin kullanımında geniş çaplı yararlar elde edebilmektedir. Böylelikle işletme içi bilgi akışı hızlanmakta, örgütsel karar mekanizmasının kolay işlenmesi sağlanmakta ve işletme performansı artmaktadır (Cleary ve Quinn, 2016: 258).

Bulut muhasebeyle kamu ve özel kuruluşlara iletilmesi gereken “e-beyanname ve e-bildirge” gibi yasal belgeleri kolayca gönderilebilmektedir. Dahası Türkiye Finansal Raporlama Standartlarına uygun bir şekilde alt yapının oluşturulması ve olası bir sıkıntı gerçekleşmeden raporların düzenlenmesi bulut muhasebeyle mümkün olabilmektedir. Kullanıcılarına esnek imkânlar sunduğu için çeşitli ekleme işlemleri de sistem üzerinden rahatlıkla yapılabilmektedir (Öz, 2016:75-76).

Bulut muhasebenin işletmelere sağladığı avantajlar aşağıdaki gibidir: (Kızıl vd., 2018: 206).

➤ *Güvenlik*: Bulut bilişim tabanlı muhasebe güvenlik noktasında teminatlar verebilmektedir. Bulut bilişim tabanlı muhasebe sistemlerinin güvenliğiyle geleneksel muhasebe yazılımlarının güvenlik seviyesi hemen hemen aynı olsa da bulut bilişim tabanlı muhasebe sistemleri bireysel sorumluluğu azami seviyelere çekerek kullanıcılarına avantaj sağlamaktadır.

➤ *Adaptasyon ve Senkronizasyon*: Bulut bilişim tabanlı muhasebe yazılımlarının kurulumu ve bakımı geleneksel yazılımlara göre çok daha kolaydır. Güncellemeleri sık bir şekilde ve eş zamanlı yapılabildiği için kullanıcıların farklı sürümlerin uygulanması bakımından muhtemel hatalar engellenmektedir. Notebook, bilgisayar vb. gibi donanımlarla bulut bilişim destekli muhasebe yazılımları uyum içinde çalışabilmektedir.

➤ *Erişim Kolaylığı*: İşletmeler çıkar gurupları (çalışanlar, tedarikçiler, yatırımcılar, kredi kuruluşları, vb.) internet bağlantısının olduğu her yerde verilere kolayca ulaşabilip işlem yapabilmektedirler. Çoğu servis sağlayıcısı uygulamalar için mobil cihazdan erişim mümkün olabilmektedir.

➤ *Esnek Kapasite*: İşletmeler mevcut istek ve ihtiyaçları yönünde lisans sayıları ve işlem depolama alanlarını kendileri ayarlayabilmektedirler.

➤ *Düşük Maliyet*: İşletmeler, kurum içinde servis alt yapısı kurmak yerine, ihtiyaç duyduğu hizmetleri servis sağlayıcılar üzerinden alabildiği için sabit maliyetlerini aşağı seviyelere çekebilmektedir.

Bulut muhasebe sistemlerine karşı oluşan endişelere ve sistemin yol açabileceği risklere özet bir şekilde aşağıda sıralanmaktadır (Aytekin vd., 2016:57):

➤ *Verilerin Güvenliği ve Gizliliği*: İşletmeler için nakit ve finans yönetimiyle ilgili bilgiler, banka hesap numaralarına ilişkin bilgiler önem ihtiva etmektedir. Bulut bilişim destekli muhasebe sistemlerinde veri güvenliğiyle ve gizliliğiyle alakalı sorunlar meydana gelebilmektedir.

➤ *Kötü İnternet Bağlantısı*: Bulut bilişim destekli muhasebe yazılımlarını kullanmak için internet bağlantısı elzemdir. İşletmeler yönetim ve faaliyetlerini aksamadan sağlıklı bir şekilde yürütebilmeleri için bilgilerini yedeklemeleri lazımdır. Bunun içinse güçlü ve hızlı çalışan internet bağlantısına ihtiyaç duyarlar.

➤ *Kontrolün kaybedilmesi*: İşletmeler bilişim tabanlı muhasebe sistemini kullanırken bakım, güncelleme gibi uygulamanın yönetimiyle ilgili bir takım sorunlar yaşayabilirler. İşletmeler yazılım sağlayıcı tarafından bu sorunları giderene kadar sistemi kullanamaz hale gelirler. Bu durum ise işletmelerin performans kaybına yol açar.

➤ *Bağımlılık*: İşletmeler bulut bilişim sistemine ilişkin yeni bir uygulamayı kullanmak isterse önceki sistem üzerinden bilgileri aktarmak gerekecektir ki bu bazı yazılımlar için mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla işletmeler kullandıkları bulut bilişim tabanlı muhasebe yazılımlarına bağımlı hareket etme zorunda kalacaklardır.

5. SONUÇ

Hızla değişen günümüz dünyasında gelişen teknolojiye uyum sağlamak, özellikle rekabet gücünü artırmak açısından önem arz etmektedir. İnternet erişiminin

ve veri bağlantı hızının artması, evden çalışma (home office) ve benzeri uygulamaların yaygınlaşması, bulut muhasebe yazılımlarının kullanım oranını yükseltmektedir. Yerli veya yabancı birçok firma, artık bulut muhasebe çözümleri konusunda hizmet vermektedir.

İşletmeler rekabet avantajı elde edebilmek için muhasebe sistemlerinde düşük maliyetli ve yüksek düzeyde teknolojik destekli, uzaktan sürekli izleyebileceği güvenli bir yapı oluşturup yürütmek istemektedirler. Web tabanlı bulut bilişim sistemleri işletmelerin bu isteklerini karşılayabilecek niteliktedir. Fakat bulut bilişim sistemlerinin muhasebe alanında yeni bir kavram olması, ülkemizde bulut bilişim destekli muhasebe kullanımına ilişkin kanuni bir alt yapının bulunmaması ve sistemin bünyesinde güvenliği tehdit edici faktörlerin varlığı işletmelerin sistemin uygulanabilirliği noktasında geri adım atmalarına sebep olmaktadır. Bu olumsuz faktörlerin etkilerini azaltabilmek amacıyla bulut bilişim destekli muhasebe sisteminin kullanımında işletmeler için güvenli alt yapının oluşturulması elzemdir. Alt yapı da dizayn edilirken uluslararası şartlara uygun bir şekilde zorunlu uygulamalar öngörülmelidir. Bulut muhasebenin uygulanabilirliğini artırmak adına yasal düzenlemeler getirilmelidir. Bilgi güvenliğinin sağlanabilmesi için sık sık denetim gerçekleştirilmelidir. Ancak bu sayede güvenli ve riskin en aza indirildiği muhasebe uygulamaları ile işletmelerin mali yapısının tespiti, işlemlerin güvenilirliği ve doğruluğu raporlanabilecektir. Dolayısıyla işletme içi ve işletme dışı bilgi kullanıcılarına doğru, tam ve güvenilir bilgi sunulacaktır.

KAYNAKLAR

Allahverdi, M. (2017), "Cloud Accounting Systems And A Swot Analysis, Muhasebe ve Finansman Dergisi", Temmuz Özel Sayı, 92-105.

Aytekin, A., Erdoğan, Y. ve Kavalcı, K. (2016), "Yeni Bir İş Modeli: Muhasebe Alanında Bulut Bilişim", Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR 16 Özel Sayısı, 46-62.

Buyruk Akbaba, A.N.(2019), "Bulut Muhasebe ve İşletmelerde Uygulanması, Muhasebe ve Finansman Dergisi", (82), 21-40.

Cleary, P. ve Quinn, M. (2016), "Intellectual Capital and Business Performance: An Exploratory Study of the Impact of Cloud-Based Accounting and Finance Infrastructure", Journal of Intellectual Capital, 17(2), 255-278.

Çetin, Ç., Yaman, N., Sabah, L., Ayday, E. ve Ayday, C. (2013), Bulut Bilişim (Cloud Computing) Teknolojisinin Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemlerinde Uygulama Olanakları, Türkiye Ulusal Fotogrametri ve Uzaktan Algılama Birliği VII. Teknik Sempozyumu (TUFUAB'2013), 23-25 Mayıs 2013, KTÜ, Trabzon, https://www.researchgate.net/publication/305545443_Bulut_Bilisim_Cloud_Computing_Teknolojisinin_Uzaktan_Algilama_Ve_Cografik_Bilgi_Sistemlerinde_Uygulama_Olanaklari.

Elitaş, C. ve Özdemir, S. (2014), "Bulut Bilişim ve Muhasebede Kullanımı", Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi MÖDAV, 16(2), 93-108.

Henkoğlu, T. ve Külcü, . (2013), “Bilgi Erişim Platformu Olarak Bulut Bilişim: Riskler ve Hukuksal Koşullar zerine Bir İnceleme”, Bilgi Dünyası, 14(1), 62-86.

Kızıl, C., Yılmaz, E. ve Aslan, T. (2018). “Bulut Teknolojisinin Muhasebe zerindeki Etkileri”, (“The Effects of Cloud Technology on Accounting”), 10. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Spor Kongresi (10. International Congress on Social Sciences and Sports), 23-25 Kasım 2018, Hatay, Türkiye, <https://usbsk2018.meetinghand.com/projectData/793/webData/Program-19112018.pdf>

z, Y. (2016), “Bulut Bilişim (Cloud Computing) ve Muhasebe”, Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 13, 63-79.

Selvi, O. (2011), Bulut Bilişim ve Eğitim Alanında rnek Bir Uygulama, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Yaşar, R.ř (2019), “Dijital Bir Dünyada Muhasebenin Dönüşümü ve Yeni Eğilimler: Bulut ve Sosyal Medya, (“Transformation of Accounting and New Trends in A Digital World: The Cloud and Social Media”), XXXVIII. Türkiye Muhasebe Eğitimi Sempozyumu, 19-23 Nisan 2019, Denizli, Türkiye, <http://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=turmes-2019.pdf>

Yüksel, H. (2012), Bulut Bilişim El Kitabı, <http://yukselis.wordpress.com>, Erişim Tarihi: 20.04.2020.

**ERGENLİK DÖNEMİNDE İKİ ÖNEMLİ PROBLEM: OKUL
TÜKENMİŞLİĞİ VE ÖZ KAVRAMI****Prof. Dr. Figen Akça**

Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Sezgin DEMİR

Fırat Üniversitesi

Uzm. Hacer DENİZ

Fırat Üniversitesi

Arş. Gör. Mustafa Özkan

Uludağ Üniversitesi

Özet

Öğretmenlerin eğitim kademelerinde çalışırken en çok zorlandıkları gelişim dönemi ön ergenlik olarak tanımlanabilir. Zira, ilkokuldan liseye yani ergenliğe geçiş aşamasında olan çocukların eğitim yaşamları devam ederken aynı anda duygusal ve fiziksel değişime ayak uydurmaları beklenmektedir. Yaşadıkları bu duyuşsal zorluklarla baş etme konusunda öğretmenlere oldukça önemli roller düşmektedir. Bu çalışma ile öğretmenlerin eğitimi sürecinde bu yaş grupları ile çalışırken nelere dikkat edecekleri konusunda bilinçlenmeleri hedeflenmektedir. Bu doğrultuda ortaokul öğrencilerinin tükenmişlik düzeyleri ile öz kavramları arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu genel amaç doğrultusunda öğrencilerin hava durumu tükenmişlik düzeylerinin ve benlik kavramı düzeylerinin cinsiyet, sınıf, eğitim bölgesi ve başarı algısı açısından önemli ölçüde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemeye çalışılmaktadır. Bu araştırma, nicel türde ilişkisel tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada veri toplamak amacıyla Apay (2011) tarafından geliştirilen İlköğretim II. Kademe Öğrencileri İçin Okul Tükenmişliği Ölçeği ile Piers-Harris (1994) tarafından geliştirilip Çataklı ve Öner tarafından (2005) Türkçeye uyarlanan Çocuklar için Öz Kavramı Ölçeği kullanılmıştır. Örneklem, Bursa'da okumakta olan 511 öğrenciden oluşturmaktadır. Sonuç olarak erkek öğrencilerin kızlara göre baskıcı öğretmen tutumlarından daha fazla bunaldıkları, okula yönelik motivasyonlarının daha düşük olduğu ve okula yönelik olumsuz tutuma sahip oldukları bulunmuştur. Bir başka sonuç, ortaokul öğrencilerinin sınıf seviyeleri arttıkça tükenmişlik seviyelerinin de arttığı şeklindedir. Çoklu doğrusal korelasyon sonucunda tükenmişliğin tüm alt boyutları ile öz kavramı arasında pozitif yönlü orta düzeyde ilişkiler tespit edilmiş, ölçeğin geneli için tükenmişlik ile öz kavramı arasında .45 değerinde pozitif yönlü orta düzeyde anlamlı ilişki bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: ergenlik, tükenmişlik, benlik kavramı, öğretmen tutumu

**TWO IMPORTANT PROBLEMS IN ADOLESCENCE: SCHOOL BURNOUT
AND SELF-CONCEPT****Abstract**

The development period in which teachers are most difficult when working in education levels can be defined as puberty. Because these students are in transition from primary school to high school, from childhood to adolescence, are expected to overcome two important difficulties: To keep up with the emotional and physical changes at the same time. Teachers have a very important role to play in dealing with these affective difficulties. The purpose of this research is to determine the relationships between the levels of burnout and the concepts of self-concept. In accordance with this general purpose, it is attempted to determine whether burnout levels and self-concept levels of the students differentiate significantly or not in terms of gender, grade, educational zone and perception of success. This research was carried out in quantitative type relational scanning model. In this research, it was used that Elementary School Student Burnout Scale for Grades 6-8: A Study of Validity and Reliability Scale by Aypay (2011) and Children's Self-Concept Scale by Piers-Harris (1994), which adapted into Turkish by Catakli and Oner (2005). The population of this research consists of secondary school students. the sample consists of 511 students from 5, 6, 7 and 8th grade students in the city of Bursa in Turkey. As a result of the research it was seen that male students are more distressed because of oppressive teacher attitudes, they have lower motivations towards school and they have negative attitudes towards school. Another result is that students' levels of burnout also increase as their grade levels increase. As a result of multiple linear correlation, medium-level positive correlations were found between all sub-dimensions of burnout and self-concept, and a medium-level positive correlation of .45 was found between burnout and self-concept for overall scale.

Keywords: adolescence, burnout, self-concept, teacher attitude.

1. GİRİŞ

İnsan doğumundan ölümüne değin pek çok evreden geçerek gelişmeye ve değişmeye devam eder. Beklenen biçimde birbirini izleyen dönemler hâlinde bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerini yaşar (Kulaksızoğlu, 2008). Bunların içerisinde belki de en karmaşığı ergenliktir. Öyle ki ergenlik Aristoteles tarafından 'değişkenlik ve tutarsızlık' olarak tanımlanırken, Platon'a göre ruhsal sarhoşluk hâli olarak tasvir edilmiştir (Dacey ve Travers, 1996).

Birey çocukluk döneminde yakın çevresinden edinmiş olduğu tutumları model alma ve taklit etme yoluyla erişkinliğe hazırlanır (Derman, 2008). Bu dönemde sorgulamaya başlayarak toplumsal değerleri kabul edip etmeme (Onur, 2008), akranları tarafından kabul edilip edilmeme (Demirtaş, 2007), tek başına karar vermek ya da ailenin desteğini almak gibi içsel çatışmalar yaşar. Kendini var etme mücadelesine girer. Davranış düşünce ve özellikle duyguların karmaşık olması ve aynı anda zıtlıkların bir arada yaşanması; okul, aile ve arkadaşlık yaşantılarında tutarsızlıklara yol açar. Bu durum benlik yapısının kırılgan olmasını da beraberinde getirir (Yavuzer, 2002; 2006).

Erinlik dönemiyle doğuştan getirilen ve çevre ile etkileşim sonucu elde edilen yaşantıların birlikteliğinden benlik gelişmekte ve şekillenmektedir (Aslan, 1992).

Bireyin benliğini ve benliğine yönelik algısını etkileyen temel faktörlere bakıldığında eğitimi sırasında kullanılan yöntemler, kardeşlerle olan ilişkiler, kardeş sayısı ve aile içinde ruhsal ve fiziki ihtiyaçların karşılanması gibi farklı durumlar söz konusudur (Silah, 2000). Bu da göstermektedir ki aile içindeki konumu ve yaşantısının yanında okul yaşantısı da bireyin özünü etkilemektedir.

Aileden sonraki ilk sosyalleşme ortamı okuldur ve okul bireyin benlik algısını şekillendiren en önemli çevresel faktörlerden biridir. Bireyin akran grubunun kendisine yönelik tutumları benliği etkilerken, akademik başarısı, başarısının değerlendirilme biçimi onun benlik algısında önemli bir yer tutar (Sayiner, Savaşan, Sözen ve Köknel, 2007). Okulda başarılı olan bir çocuk kendi becerilerine olan inancını geliştirebilir ve daha çok çalışmak için güdülenebilir ya da düşük başarı gösterdiğinde hayal kırıklığı yaşayarak benlik algısına zarar verebilir (Yavuzer, 2001). Okul başarısına dair birey içsel motivasyona sahiptir, fakat öğretmen ve ebeveynlerinin gerçekçi olmayan beklentileri altında ezilmeleri strese yol açar. Bunun sonucu olarak tükenmişlik yaşayabilirler (Murberg ve Bru, 2004). Yaşanan tükenmişlik öğrenmeyi olumsuz etkiler (Aypay ve Eryılmaz, 2011). Öğrenmenin olumsuz etkilenmesi de okul başarısını düşürür (Kutsal ve Bilge, 2012). Ergenlik döneminde okul tükenmişliği ve öz kavramı arasındaki ilişkinin önemi bu noktadan kaynaklanmaktadır.

Maslach'ın tükenmişlik modeli okul tükenmişliğinin esin kaynağıdır (Kapıkıran, Yaşar ve Acun Kapıkıran, 2016). Okul tükenmişliğinin yapısında yapılan çalışmalara karşı ilgisizlik, öğrencinin kendini yetersiz hissetmesi ve düşük akademik başarı bulunmaktadır (Schaufeli, Martinez, Pinto, Salanova ve Bakker, 2002). Zhang, Gan ve Cham (2007)'a göre okul tükenmişliğinde ödevlere karşı alaycı tavır takınma, ilgisiz tutum, yeteneksiz hissetme, duyarsızlaşma ve düşük verimlilik gibi belirtiler bulunmaktadır. Bu durum da öğrenmeye karşı güdülenmeyi azaltır (Deci, Vallerand, Pelletier ve Ryan, 1991). Tükenmişlik duygularının önüne geçebilmek, birtakım önlemler alabilmek, bireyin benliğini hangi yönlerden etkilediğini tespit ederek gerekli çalışmaların yapılmasını sağlayabilmek adına öze ve okul tükenmişliğine dair çalışmaların yapılması önem arz etmektedir.

Okul tükenmişliği, okulun öğrencilerden beklediği isteklere bağlı olarak ortaya çıkabilmekte ve okula karşı olumsuz inanç ve duygular geliştirme, okula bağlılığın azalması ve öğrencilerde belirgin biçimde kişisel yetersizlik duygusu yaşama olarak tanımlanmaktadır (Fredricks, Blumenfeld ve Paris, 2004; Salmela-Aro ve ark., 2009). Okul tükenmişliğini pek çok olumsuz sonucu olması da muhtemeldir. Pehlivan (2006) öğrencilerin okula devamsızlık nedenlerini araştırmış ve çoğunlukla okulda sıkılma, okulu ve dersleri sevmeme gibi nedenlerin olduğunu bulmuştur.

Son zamanlarda öz ve okul tükenmişliği konusunda pek çok çalışma yapılmıştır. Adana ve Kutlu (2006) tarafından 12-15 yaş aralığındaki ergenlerle yapılmış çalışmada öz kavramında bulunan alt boyutlarından davranış ve uyum puanının en yüksek olduğu, cinsiyetin başarı düzeyinin, sağlık sorunlarının, anne-babanın birlikte yaşamasının ve üvey anne-babanın varlığının çocukların benlikleri üzerinde etkili olduğu bulunmuştur. Sosyal beceri eğitim alan ve almayan okul öncesi

çocukların benliklerinin karşılaştırıldığı bir diğer çalışmada sosyal beceri eğitimi alan çocukların benlik kavramları puanlarında anlamlı artış saptandığı gözlenmiştir (Uysal ve Kaya Balkan, 2015). Öze yönelik bir diğer çalışmada ise özgül öğrenme güçlüğüne sahip çocukların normal gelişim gösterenlere göre benlik kavram puanlarının anlamlı şekilde düşük olduğu belirlenmiştir (Urfalı Dadandı ve Şahin, 2018). Bunlarla birlikte, üstün yetenekli çocukların benlik algılarının daha olumlu olduğu (Altun ve Yazıcı, 2012); benlik algısı ile ebeveyn eleştirisi arasında negatif bir ilişki bulunduğu (Albano, 2011) alanyazında mevcuttur. Okul tükenmişliği ile ilgili yapılmış çalışmalara baktığımızda siber zorbalık mağduru olmanın okul tükenmişliğindeki değişkenliği açıklayan önemli etmenlerden biri olduğu (Taştan ve Gökler, 2017), okula ilgi kaybı ve ödev yapmaktan tükenmişlik düzeyi yükseldikçe derse katılmaya motive olma düzeyinin düştüğü (Aypay ve Eryılmaz, 2011), benlik saygısı yüksek olanların tükenmişlik düzeylerinin daha düşük seyrettiği (Butler ve Constantine, 2005) belirlenmiştir.

Bireyin kendisine yönelik algılamaları, geçmişindeki ve geleceğindeki kendisinin temsili ve kavramsallaştırılması özünü yani benliğini göstermektedir (Aydın, 1996). İçerisinde var olduğu dünyada bireyin kendisinin farkında olması, kendi öznesi ve diğer nesnelere hakkında doğru çıkarımlar yapabilmesi için önemlidir (Ward, 1974). Bununla birlikte özünün gelişmeye başladığı dönemde yaşanan tükenmişliğin, benliğine zarar verebileceği, kendisine yönelik olumsuz yargılar oluşturabileceği düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı ortaokul öğrencilerinin tükenmişlikleri ile öz kavramları arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Bu genel amaç doğrultusunda; ortaokul öğrencilerinin tükenmişlik ve öz kavramlarının cinsiyete, sınıf düzeyine, öğrenim gördükleri eğitim bölgesine ve başarı algılarına göre farklılaşıp farklılaşmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. YÖNTEM

Bu araştırma; evren genelindeki eğilim, tutum ya da davranışların nicel olarak belirlenmesi amacıyla bir örneklem üzerinden (Creswell, 2016) ve iki olgu arasındaki ilişkinin incelenerek betimlenmesine dayanan (Büyüköztürk vd. 2014) nicel türde ilişkisel tarama modelinde gerçekleştirilmiştir.

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, Türkiye’de 2018-2019 yılında eğitim gören ortaokul öğrencilerinden oluşmaktadır. Ancak evrenin tamamına ulaşmak mümkün olmadığından 2018-2019 yılında Bursa il merkezinde öğrenim gören ortaokul öğrencileri hedef evren olarak belirlenmiştir. Söz konusu hedef evren içerisinde kota ve küme örnekleme yöntemiyle Bursa il merkezinden her eğitim bölgesinden (Osmangazi, Yıldırım, Nilüfer) birer okul seçilmiştir. Kota örnekleme evrendeki grupların örnekleme eşit sayıda temsil edilmesiyle küme örnekleme evren içerisindeki her elemana eşit seçilme şansı veren basit seçkisiz örnekleme yöntemine benzerken aradaki tek fark kişilerin değil grupların seçkisiz yolla belirlenmesidir (Özen ve Gül, 2007). Belirlenen bu okulların 5, 6, 7 ve 8. sınıf düzeylerinde birer

şubede uygulama gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 273 kız (%56), 214 erkek (%44) olmak üzere toplam 487 öğrenci araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak amacıyla Apay (2011) tarafından geliştirilen İlköğretim II. Kademe Öğrencileri İçin Okul Tükenmişliği Ölçeği ile Piers-Harris (1994) tarafından geliştirilip Çataklı ve Öner tarafından (2005) Türkçeye uyarlanan Öz Kavramı Ölçeği kullanılmıştır.

2.2.1. İlköğretim II. Kademe Öğrencileri İçin Okul Tükenmişliği Ölçeği

Okul Etkinliklerinden Kaynaklı Tükenmişlik, Aileden Kaynaklı Tükenmişlik, Okulda Yetersizlik, Okula İlgi Kaybı olmak üzere 4 alt boyuttan, 26 maddeden oluşan 5'li likert tipi ölçeğin toplam varyansı %59 bulunmuş; maddelerin faktör yük değerleri .41-.81, alt boyutları için Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .92-76, iki-yarı test güvenirliği .65-.81 arasında olduğu tespit edilmiştir. DFA'dan elde edilen modelin uyum indeksleri [GFI=0.94, AGFI=0.91, PGFI=0.89, RMSEA=0.07, CFI=0.91; ($\chi^2=787.6$, $df=293$, $p<.01$)] modelin uyumlu olduğunu göstermiştir (Apay, 2011). Ayrıca ölçeğin ölçüt geçerliği için Akademik Beklentilere İlişkin Stres Envanteri kullanılmış ve iki ölçek puanları arasındaki korelasyonların .20 -.38 arasında olduğu görülmüş ve dolayısıyla ölçeğin faktör yapısının Türkiye'deki ilköğretim öğrencilerinin okul tükenmişliğini ölçmeye uygun olduğu görülmüştür (Apay, 2011).

2.2.2. Öz Kavramı Ölçeği

Piers-Harris (1994) tarafından 9 ile 16 yaş gruplarındaki öğrenciler için evet ya da hayır olarak cevaplanan 0-80 arasında puanlanabilen 10 faktörlü 80 maddelik ölçek Çataklı ve Öner tarafından (2005) Türkçeye uyarlama işlemi sonucunda açıklanan varyansı %42 olan 6 faktörlü 80 maddeli bir ölçek elde edilmiştir. Ölçeğin değişmezliği test-tekrar test tekniğiyle sınanmış ve yeterli bulunmuştur. Güvenirlik ve iç tutarlık katsayıları Spearman Brown ve Kuder Richardson 21 formülleri ile .78 ile .93 arası; Pearson Momentler Çarpımı formülüyle elde edilen puan değişmezliği korelasyon katsayıları .71 ile .77 arası olduğu tespit edilmiştir (Yıldız ve Fer, 2008).

2.3. Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Gönüllülük temel alınarak nicel veri toplama araçları yardımıyla örneklem grubundan veriler toplanmıştır. İlköğretim II. Kademe Öğrencileri İçin Okul Tükenmişliği Ölçeği'nin gerçekleşme düzeyi; tamamen katılıyorum=5, çok katılıyorum=4, orta derecede katılıyorum=3, az katılıyorum=2, hiç katılmıyorum=1 olarak, Öz Kavramı Ölçeği ise hayır=0, çoğunlukla evet=1 şeklinde derecelendirilmiştir. Elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktararak SPSS programıyla çözümlenmiştir. Veriler dağılım parametresini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen Kolmogorov-Smirnov testi sonucunda p değerinin manidar olduğu görülmüştür. Ancak dağılıma karar vermek için p-p, q-q, sütun, kutu ve çizgi, gövde ve yaprak grafikleri incelenmiştir. Bu kapsamda verilerin basıklık ve çarpıklık katsayılarının +1 ile -1 arasında, ortalama, ortanca ve tepe değerlerin birbirine yakın olduğu bulunduğu için verilerin normal dağıldığı söylenebilir (Tabacnick ve Fidell,

2015). Bu doğrultuda düzenleyici değişkenlere göre uygulanan farklılaşma analizlerinde parametrik olan t-testi, Anova testleri kullanılmıştır. Grup sayısı 3 ve fazlası olan analizler için post-hoc testlerinden Scheffe kesinlikle kullanılmış, grup büyüklükleri birbirine yakın olmayan değişkenlerde Tukey, grup sayısı 3'ten fazla olan analizlerde LSD testine yer verilmemiştir (Kayri, 2009, s. 53-54). İki ölçek arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla çoklu doğrusal korelasyon analizi gerçekleştirilmiş, elde edilen bulgular tablolar yardımıyla paylaşılarak alan yazın ışığında yorumlanmıştır. Etki büyüklüklerini ortaya koymak amacıyla hesaplanan η^2 (eta kare) değeri, $0.10 \geq$ küçük, $.060 \geq$ orta, $.140 \geq$ geniş etki büyüklüğü olarak yorumlanmıştır (Green ve Salkind, 2005, s. 157'den akt. Can, 2018, s. 157). T-testi için $.20$ ve üzeri küçük, $.50$ ve üzeri orta, $.80$ ve üzeri büyük etki olarak belirlenen Cohen's *d* değerleri hesaplanmıştır (Cohen, 1988'den akt. S. Özsoy ve G Özsoy, 2013, s. 338). Anova testi sonuçlarında $.10 \geq$ küçük, $.25 \geq$ orta, $.4 \geq 0$ geniş olarak değerlendirilen Cohen's *f* değerleri (Cohen, 1988'den akt S. Özsoy ve G Özsoy, 2013, s. 339), ve $.010 \geq$ küçük, $.059 \geq$ orta, $.138 \geq$ geniş şeklinde yorumlanan omega kare değerleri göz önüne alınmıştır (Kirk, 1996'dan akt S. Özsoy ve G Özsoy, 2013, s. 339). Korelasyon katsayısı (*r*) ise $.01$ ile $.09$ arası ihmal edilebilir ilişki; $.10$ ile $.29$ arası düşük ilişki; $.30$ ile $.49$ arası orta; $.50$ ile $.69$ arası güçlü; $.70$ ve sonrası ise çok güçlü ilişki olarak değerlendirilmiştir (Davis, 1971'den akt. S. Özsoy ve G Özsoy, 2013, s. 339).

3. BULGULAR

Bu başlık altında araştırma kapsamında elde edilen bulgular tablolaştırılmış ve her tablonun altında bulgulara ilişkin yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 1. Cinsiyet değişkenine ilişkin öz kavramıyla tükenmişlik ölçeği ve alt boyutları t-testi sonuçları

Ölçek	Cinsiyet	n	$\bar{X}$	ss	sd	t	p	η^2	Cohen's <i>d</i>																																																																																								
ÖZ KAVRAMI	Kız	273	29.16	5.56	485	-1.645	.538	-	-																																																																																								
	Erkek	214	30.00	5.68						Okula ilgi kaybı	Kız	273	1.81	.66	485	-2.579	.230	-	-	Erkek	214	1.96	.63	Ders çalışmaktan tükenme	Kız	273	2.11	.67	485	-2.670	.830	-	-	Erkek	214	2.27	.67	Aileden kaynaklı tükenmişlik	Kız	273	2.23	.80	485	-1.845	.104	-	-	Erkek	214	2.36	.73	Ödev yapmaktan tükenme	Kız	273	1.87	.61	485	-4.696	.177	-	-	Erkek	214	2.14	.64	Öğretmen tutumlarından hınalma ve sıkılma	Kız	273	2.02	.83	485	-2.262	.001**	.010	-.21	Erkek	214	2.18	.71	Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12	Erkek	214	2.20	.64	Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27
Okula ilgi kaybı	Kız	273	1.81	.66	485	-2.579	.230	-	-																																																																																								
	Erkek	214	1.96	.63						Ders çalışmaktan tükenme	Kız	273	2.11	.67	485	-2.670	.830	-	-	Erkek	214	2.27	.67	Aileden kaynaklı tükenmişlik	Kız	273	2.23	.80	485	-1.845	.104	-	-	Erkek	214	2.36	.73	Ödev yapmaktan tükenme	Kız	273	1.87	.61	485	-4.696	.177	-	-	Erkek	214	2.14	.64	Öğretmen tutumlarından hınalma ve sıkılma	Kız	273	2.02	.83	485	-2.262	.001**	.010	-.21	Erkek	214	2.18	.71	Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12	Erkek	214	2.20	.64	Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25								
Ders çalışmaktan tükenme	Kız	273	2.11	.67	485	-2.670	.830	-	-																																																																																								
	Erkek	214	2.27	.67						Aileden kaynaklı tükenmişlik	Kız	273	2.23	.80	485	-1.845	.104	-	-	Erkek	214	2.36	.73	Ödev yapmaktan tükenme	Kız	273	1.87	.61	485	-4.696	.177	-	-	Erkek	214	2.14	.64	Öğretmen tutumlarından hınalma ve sıkılma	Kız	273	2.02	.83	485	-2.262	.001**	.010	-.21	Erkek	214	2.18	.71	Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12	Erkek	214	2.20	.64	Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25																						
Aileden kaynaklı tükenmişlik	Kız	273	2.23	.80	485	-1.845	.104	-	-																																																																																								
	Erkek	214	2.36	.73						Ödev yapmaktan tükenme	Kız	273	1.87	.61	485	-4.696	.177	-	-	Erkek	214	2.14	.64	Öğretmen tutumlarından hınalma ve sıkılma	Kız	273	2.02	.83	485	-2.262	.001**	.010	-.21	Erkek	214	2.18	.71	Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12	Erkek	214	2.20	.64	Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25																																				
Ödev yapmaktan tükenme	Kız	273	1.87	.61	485	-4.696	.177	-	-																																																																																								
	Erkek	214	2.14	.64						Öğretmen tutumlarından hınalma ve sıkılma	Kız	273	2.02	.83	485	-2.262	.001**	.010	-.21	Erkek	214	2.18	.71	Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12	Erkek	214	2.20	.64	Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25																																																		
Öğretmen tutumlarından hınalma ve sıkılma	Kız	273	2.02	.83	485	-2.262	.001**	.010	-.21																																																																																								
	Erkek	214	2.18	.71						Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12	Erkek	214	2.20	.64	Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25																																																																
Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	Kız	273	2.11	.79	485	-1.366	.001**	.004	-.12																																																																																								
	Erkek	214	2.20	.64						Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25																																																																														
Okulda yetersizlik	Kız	273	2.27	.76	485	2.707	.030*	.015	.25																																																																																								

Tablo 1. Cinsiyet değişkenine ilişkin öz kavramıyla tükenmişlik ölçeği ve alt boyutları t-testi sonuçları

Ölçek	Cinsiyet	n	$\bar{X}$	ss	sd	t	p	η^2	Cohen's <i>d</i>
TÜKENMİŞLİK	Erkek	214	2.09	.67					
	Kız	273	2.06	.54	485	-2.447	.001**	.012	-.22
	Erkek	214	2.17	.45					

*p<.05, **p<.01

Cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonucunda öğrencilerin tükenmişlik düzeyleriyle [t(485)=-2.447; p<.01, (η^2 =.012, Cohen's *d*=-.22)] ölçeğin öğretmen tutumlarından bunalma ve sıkılma [t(485)=-1.366; p<.01, (η^2 =.0104, Cohen's *d*=-.21)] alt boyutlarında erkeklere yönelik; okulda yetersizlik alt boyutunda [t(485)=2.707; p<.05, (η^2 =.015, Cohen's *d*=-.25)] kızlara yönelik küçük etkili anlamlı fark bulunmuştur. Dinlenme ve eğlenme gereksinimi [t(1323)=-2.707; p<.01, (η^2 =.004, Cohen's *d*=-.12)] boyutunda ihmal edilebilir düzeyde kızlara yönelik anlamlı fark tespit edilmiştir. Tükenmişlik ölçeğinin okula ilgi kaybı [t(485)=-2.579; p<.01], ders çalışmaktan tükenme [t(485)=-2.670; p<.01], aileden kaynaklı tükenmişlik [t(485)=-1.845; p<.05], ödev yapmaktan tükenme [t(485)=-4.696; p<.05] alt boyutlarıyla öz kavramına [t(485)=-1.645; p<.05] yönelik anlamlı fark tespit edilememiştir. Ancak veriler erkek öğrencilerin daha fazla tükenmişlik yaşadıkları yönündedir. Okula ilgi kaybı, ders çalışmaktan ve ödev yapmaktan tükenme, aileden kaynaklı tükenmişlik açısından cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılaşma tespit edilememiş olmasına karşın ortalamalar göz önüne alındığında erkek öğrencilerin daha fazla tükenmişlik yaşadığı ifade edilebilir. Genel olarak tükenmişliğin tüm alt boyutlarında ve ölçek genelinde bu sonuca ulaşılması, erkek öğrencilerin gelişim özellikleri ve ilgi alanlarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Ek olarak erkek öğrencilerin ergenlik döneminde kendilerini daha fazla kanıtlama çabası, birey olarak kabul edilme ve özgürlük isteğinin daha baskın olması ebeveyn ve öğretmen gibi yetişkinleri baskıcı hissetme eğilimlerinin fazla olduğu ifade edilebilir.

Tablo 2. Sınıf değişkenine ilişkin öz kavramı ve tükenmişlik Anova sonuçları

Ölçek	Sınıf	n	$\bar{X}$	ss	VK	KT	sd	KO	f	p	Fark	η^2	Cohen's <i>f</i>	ω^2
ÖZ KAVRAMI	5.sınıf	128	28.64	5.13	GA	229.954	3	76.651						
	6.sınıf	160	29.43	6.00	Gİ	15151.303	483	31.369						
	7.sınıf	75	30.77	5.43					2.444	.063	-	-	-	
	8.sınıf	124	29.83	5.62	T	15381.257	486							
TÜKENMİŞLİK	5.sınıf	128	1.84	.53	GA	15.580	3	5.193			5-6 ^S			
	6.sınıf	160	2.12	.46	Gİ	108.386	483	.224			5-7 ^S			
	7.sınıf	75	2.19	.50					23.143**	.000	5-8 ^S	.126	.38	.121
	8.sınıf	124	2.33	.41	T	123.966	486				6-8 ^S			

*p<.05, **p<.01

Sınıf değişkenine yönelik ortaokul öğrencilerinin öz kavram ve tükenmişlik düzeylerinin analiz edilmesiyle Scheffe testi sonucunda öğrencilerin tükenmişlik düzeylerinin [F (3-483)=23.143*, p<.01] anlamlı olarak farklılaştığı, öz kavramlarının anlamlı olarak farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda tükenmişlik düzeyinin 5 ($\bar{X}$ =1.84) ile 6 ($\bar{X}$ =2.12), 7 ($\bar{X}$ =2.19) ve 8. sınıflar ($\bar{X}$ =2.33) arasında 8. sınıf öğrencilerine yönelik; 6 ($\bar{X}$ =2.12) ile 8. sınıf öğrencileri ($\bar{X}$ =2.33) arasında 8. sınıflara yönelik orta büyüklükte bir etkiye sahip (η^2 =.126, Cohen's *f*=.38, ω^2 =.121) anlamlı fark bulunmuştur. Ortaokul öğrencilerinin sınıf seviyeleri arttıkça tükenmişlik seviyelerinin de arttığı görülmektedir. Bu durum ergenlik döneminde hızlı bir şekilde gerçekleşen fiziksel ve duyuşsal gelişimlerin öğrencilerin psikolojileri üzerindeki etkilerin göstergesidir.

Tablo 3. Sınıf değişkenine ilişkin tükenmişlik ölçeği alt boyutları Anova sonuçları

Ölçek	Sınıf	n	$\bar{X}$	ss	VK	KT	sd	KO	f	p	Fark	η^2	Cohen's f	ω^2
Okula ilgi kaybı	5.sınıf	128	1.62	.63	GA	14.296	3	4.765			5-6 ^S			
	6.sınıf	160	1.90	.63	Gİ	193.949	483		11.867**	.000	5-7 ^S	.068	.27	.065
	7.sınıf	75	1.91	.67	T	208.245	486				5-8 ^S			
	8.sınıf	124	2.09	.61										
Ders çalışmaktan tükenme	5.sınıf	128	1.91	.67	GA	14.390	3	4.797			5-6 ^S			
	6.sınıf	160	2.21	.66	Gİ	205.037	483	.425	11.299**	.000	5-7 ^S	.065	.27	.062
	7.sınıf	75	2.27	.70	T	219.426	486				5-8 ^S			
	8.sınıf	124	2.36	.59										
Aileden kaynaklı tükenmişlik	5.sınıf	128	2.03	.82	GA	13.451	3	4.484			5-6 ^S			
	6.sınıf	160	2.30	.68	Gİ	275.567	483	.571	7.859**	.000	5-7 ^S	.046	.22	.042
	7.sınıf	75	2.38	.85	T	289.018	486				5-8 ^S			
	8.sınıf	124	2.47	.72										
Ödev yapmaktan tükenme	5.sınıf	128	1.74	.58	GA	16.140	3	5.380			5-6 ^S			
	6.sınıf	160	1.96	.63	Gİ	180.255	483	.373	14.416**	.000	5-7 ^S			
	7.sınıf	75	2.07	.65	T	196.396	486				5-8 ^S	.082	.30	.078
	8.sınıf	124	2.23	.60							6-8 ^S			
Öğretmen tutumlarından bunalma	5.sınıf	128	1.74	.73	GA	29.539	3	9.846	17.840**	.000	5-6 ^S			
	6.sınıf	160	2.10	.74	Gİ	266.585	483	.552			5-7 ^S	.100	.33	.095
	7.sınıf	75	2.16	.77	T	296.124	486				5-8 ^S			
	8.sınıf	124	2.42	.75										
Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	5.sınıf	128	1.87	.76	GA	16.401	3	5.467	10.964**	.000	5-6 ^S			
	6.sınıf	160	2.17	.67	Gİ	240.841	483	.499			5-7 ^S	.064	.26	.060
	7.sınıf	75	2.24	.72	T	257.242	486				5-8 ^S			
	8.sınıf	124	2.36	.68										
Okulda yetersizlik	5.sınıf	128	1.97	.79	GA	9.202	3	3.067	6.039**	.000	5-6 ^S			
	6.sınıf	160	2.21	.63	Gİ	245.325	483	.508			5-8 ^S	.036	.19	.032
	7.sınıf	75	2.26	.74	T	254.527	486				6-8 ^S			
	8.sınıf	124	2.34	.70										

*p<.05, **p<.01

Tükenmişlik ölçeği alt boyutları sınıf değişkeni özelinde ele alındığında okula ilgi kaybı [F (3-483)=11.867**, p<.01, (η^2 =.068, Cohen's f =.27, ω^2 =.065)], ders çalışmaktan tükenme [F (3-483)=11.299**, p<.01, (η^2 =.065, Cohen's f =.27, ω^2 =.062)], ödev yapmaktan tükenme [F (3-483)=14.416**, p<.01, (η^2 =.082, Cohen's f =.30, ω^2 =.078)], öğretmen tutumlarından bunalma ve sıkılma [F (3-483)=17.840**, p<.01(η^2 =.100, Cohen's f =.333, ω^2 =.095)], dinlenme ve eğlenme gereksinimi [F (3-483)=30.138**, p<.01, (η^2 =.064, Cohen's f =.26, ω^2 =.060)] boyutlarında 5. sınıflar ile

6, 7 ve 8. sınıflar arasında 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerine yönelik orta büyüklükte anlamlı fark tespit edilmiştir. Ek olarak öğretmen tutumlarından bunalma boyutunda 6 ($\bar{X}=2.10$) ile 8. sınıf ($\bar{X}=2.42$) öğrencileri arasında 8. sınıf öğrencilerinin tükenmişlik düzeylerinin daha yüksek olduğu yönünde anlamlı fark bulunmuştur. Aileden kaynaklanan tükenmişlikle [F (3-483)=7.859**, p<.01, ($\eta^2=.046$, Cohen's $f=.22$, $\omega^2=.042$)] okulda yetersizlik boyutlarında [F (3-483)=6.039**, p<.01, ($\eta^2=.036$, Cohen's $f=.19$, $\omega^2=.032$)] 5 ile 6, 7 ve 8. sınıflar arasında 6, 7 ve 8. sınıflara yönelik küçük etkili anlamlı fark tespit edilmiştir. Genel olarak ortaokul öğrencilerinin sınıf düzeyleri arttıkça tükenmişliğin bütün boyutlarını kapsayıcı şekilde tükenmişliklerinin de arttığı görülmektedir. Özellikle 5 ve 8. sınıf öğrencileri arasındaki farklılaşmalar göz önüne alındığında bu yaşlardaki öğrencilerin ergenlik döneminin etkisiyle ruhsal durumlarının akademik hayatındaki faktörlere karşı hassaslaştığı, olumsuz tutumlarının ve tükenmişliklerinin arttığı söylenebilir. Ayrıca bu dönemde liselere geçiş sınavının olması da öğrencilerin kaygı düzeylerinin ve tükenmişlik seviyesinin artışına neden olmaktadır.

Tablo 4. Eğitim bölgesi değişkenine ilişkin öz kavramı ve tükenmişlik Anova sonuçları

Ölçek	Sınıf	n	$\bar{X}$	ss	VK	KT	sd	KO	f	p	Fark	η^2	Cohen's f	ω^2
ÖZ KAVRAMI	A.Osmangazi	129	29.68	5.52	GA	36.144	2	18.072	.570	.566		-	-	-
	B.Yıldırım	173	29.17	5.68	Gİ	15345.113	484	31.705						
	C.Nilüfer	185	29.77	5.66	T	15381.257	486							
TÜKEN- MİŞLİK	A.Osmangazi	129	2.24	.47	GA	3.240	2	1.620	6.494*	.002	A-B ^{T, S, L}	.026	.16	.024
	B.Yıldırım	173	2.07	.55	Gİ	120.727	484	.249						
	C.Nilüfer	185	2.05	.47	T	123.966	486							

*p<.05, **p<.01

Eğitim bölgesi değişkenine yönelik öğrencilerin öz kavramlarıyla tükenmişliklerinin analiz edilmesiyle Tukey, Scheffe ve LCD testleri sonucunda öğrencilerin tükenmişlik seviyelerinde küçük etkili anlamlı fark [F (2-484)=6.494*, p<.05, ($\eta^2=.026$, Cohen's $f=.16$, $\omega^2=.024$)] tespit edilmişken, öz kavramlarına yönelik anlamlı fark tespit edilememiştir. Bu doğrultuda Osmangazi ($\bar{X}=2.24$) ile Yıldırım ($\bar{X}=2.07$) ve Nilüfer bölgelerinde eğitim gören öğrenciler ($\bar{X}=2.05$) arasında Osmangazi eğitim bölgesindeki öğrencilere yönelik anlamlı fark bulunmaktadır. Bu doğrultuda Osmangazi eğitim bölgesinde öğrenim gören öğrencilerin tükenmişlik seviyelerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Osmangazi bölgesinde eğitim gören öğrencilerin sosyoekonomik düzeylerinin daha düşük olması bulguları açıklar niteliktedir.

Tablo 5. Eğitim bölgesi değişkenine ilişkin tükenmişlik ölçeği alt boyutları Anova sonuçları

Ölçek	Sınıf	n	$\bar{X}$	ss	VK	KT	sd	KO	f	p	Fark	η^2	Cohen's f	ω^2
Okula ilgi kaybı	A.Osmangazi	129	2.08	.63	GA	7.207	2	3.604						
	B.Yıldırım	173	1.81	.63	GI	201.038	484	.415	8.676**	.000	A-B ^{T, S, L} A-C ^{T, S, L}	.035	.19	.033
	C.Nilüfer	185	1.80	.67	T	208.245	486							
Ders çalışmaktan tükenme	A.Osmangazi	129	2.36	.70	GA	5.456	2	2.728						
	B.Yıldırım	173	2.11	.67	GI	213.970	484	.442	6.171*	.002	A-B ^{T, S, L} A-C ^{T, S, L}	.025	.16	.023
	C.Nilüfer	185	2.12	.63	T	219.426	486							
Aileden kaynaklı tükenmişlik	A.Osmangazi	129	2.34	.77	GA	.944	2	.472						
	B.Yıldırım	173	2.30	.81	GI	288.074	484	.595	.793	.453		-	-	-
	C.Nilüfer	185	2.23	.73	T	289.018	486							
Ödev yapmaktan tükenme	A.Osmangazi	129	2.09	.61	GA	1.992	2	.996						
	B.Yıldırım	173	1.94	.68	GI	194.404	484	.402	2.479	.085		-	-	-
	C.Nilüfer	185	1.95	.61	T	196.396	486							
Öğretmen tutumlarından bunalma	A.Osmangazi	129	2.33	.77	GA	12.889	2	6.445						
	B.Yıldırım	173	2.10	.82	GI	283.235	484	.585	11.013**	.000	A-B ^{T, S, L} A-C ^{T, S, L}	.043	.21	.041
	C.Nilüfer	185	1.92	.71	T	296.124	486							
Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	A.Osmangazi	129	2.30	.72	GA	4.456	2	2.228						
	B.Yıldırım	173	2.06	.77	GI	252.786	484	.522	4.266*	.015	A-B ^{T, S, L} A-C ^{T, S, L}	.017	.13	.015
	C.Nilüfer	185	2.14	.68	T	257.242	486							
Okulda yetersizlik	A.Osmangazi	129	2.21	.68	GA	.137	2	.069						
	B.Yıldırım	173	2.17	.73	GI	254.390	484	.526	.131	.877		-	-	-
	C.Nilüfer	185	2.20	.75	T	254.527	486							

*p<.05, **p<.01

Tükenmişlik ölçeği alt boyutları eğitim bölgesi değişkeni özelinde ele alındığında Tukey, Scheffe ve LCD testleri sonucunda okula ilgi kaybı [F (2-484)=8.676**, p<.01, (η^2 =.035, Cohen's f =.19, ω^2 =.033)], öğretmen tutumlarından bunalma [F (2-484)=11.013**, p<.01, (η^2 =.043, Cohen's f =.21, ω^2 =.041)] boyutlarında Osmangazi eğitim bölgesindeki öğrencilerle Yıldırım ve Nilüfer bölgelerindeki öğrenciler arasında Osmangazi'de öğrenim gören öğrencilerin daha fazla tükenmişlik yaşadıkları yönünde orta büyüklükte anlamlı fark tespit edilmiştir. Ders çalışmaktan tükenme [F (2-484)=6.171**, p<.01, (η^2 =.025, Cohen's f =.16,

$\omega^2=.023$]], dinlenme ve eğlenme gereksinimi boyutlarında [$F(2-484)=4.266^{**}$, $p<.05$, ($\eta^2=.017$, Cohen's $f=.13$, $\omega^2=.015$)], Osmangazi eğitim bölgesinde öğrenim görenlerle Yıldırım ve Nilüfer eğitim bölgelerindeki öğrenciler arasında yine Osmangazi'de öğrenim gören öğrencilere yönelik küçük çaplı etkide anlamlı fark tespit edilmiştir. Dolayısıyla Osmangazi bölgesinin sosyoekonomik durumuyla ilişkili olarak tükenmişliğin alt boyutları kapsamında elde edilen bulgular ölçek geneli için elde edilen bulguları desteklemektedir.

Tablo 6. Başarı algısı değişkenine ilişkin öz kavramı ve tükenmişlik Anova sonuçları

Ölçek	Başarı Algısı	n	$\bar{X}$	ss	VK	KT	sd	KO	f	p	Fark	η^2	Cohen's f	ω^2
ÖZ KAVRAMI	A.Kötü	16	35.19	4.82	GA	1216.237	2	608.119	20.779**	.000	A-B ^{S,L}	.079	.29	.077
	B.Orta	247	30.49	5.79	GI	14165.019	484	29.267						
	C.İyi	224	28.08	5.00	T	15381.257	486							
TÜKEN-MİŞLİK	A.Kötü	16	2.41	.391	GA	8.479	2	4.240	17.769**	.000	A-C ^{S,L}	.068	.27	.066
	B.Orta	247	2.21	.463	GI	115.487	484	.239						
	C.İyi	224	1.97	.521	T	123.966	486							

* $p<.05$, ** $p<.01$

Başarı algısı değişkenine yönelik öğrencilerin öz kavramlarıyla [$F(2-484)=2.837^*$, $p<.05$, ($\eta^2=.079$, Cohen's $f=.29$, $\omega^2=.077$)] tükenmişliklerinin [$F(2-484)=22.054^{**}$, $p<.01$, ($\eta^2=.068$, Cohen's $f=.27$, $\omega^2=.066$)] Tukey ve Scheffe testleri sonucunda başarı algıları kötü olanlarla orta ve iyi olanlar arasında başarı algıları kötü olanların lehine orta düzeyde etkiye sahip ve anlamlı olarak farklılaştığı belirlenmiştir. Ek olarak öğrencilerin öz kavramlarının başarı algıları orta olanlarla ($\bar{X}=30.49$) yüksek olanlar ($\bar{X}=28.08$) arasında orta olanların lehine anlamlı şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir. Bulgulardan hareketle öğrencilerin başarı algısının öz kavramlarını açıklayamadığı ifade edilebilir. Ancak öğrencilerin kendini başarısız hissetmesi; özyeterlik, özgüven ve öz düzenleme becerilerinin olumsuz etkileyerek olumsuz akademik tutumlar geliştirmelerine ve tükenmişlik seviyelerinin artmasına neden olabilmektedir.

Tablo 7. Başarı algısı değişkenine ilişkin tükenmişlik ölçeği alt boyutları Anova sonuçları

Ölçek	Sınıf	n	$\bar{X}$	ss	VK	KT	sd	KO	F	p	Fark	η^2	Cohen's <i>f</i>	ω^2
Okula ilgi kayıbı	A.Kötü	16	2.27	.81	GA	8.268	2	4.134	10.006**	.000	A-C ^{S,L} B-C ^{S,L}	.040	.20	.038
	B.Orta	247	1.97	.65	Gİ	199.977	484	.413						
	C.İyi	224	1.75	.62	T	208.245	486							
Ders çalışmaktan tükenme	A.Kötü	16	2.77	.53	GA	15.210	2	7.605	18.024**	.000	A-B ^{S,L} A-C ^{S,L} B-C ^{S,L}	.069	.27	.067
	B.Orta	247	2.29	.62	Gİ	204.216	484	.422						
	C.İyi	224	2.01	.69	T	219.426	486							
Aileden kaynaklı tükenmişlik	A.Kötü	16	2.39	.61	GA	7.602	2	3.801	6.537*	.002	B-C ^{S,L}	.026	.16	.024
	B.Orta	247	2.40	.74	Gİ	281.416	484	.581						
	C.İyi	224	2.15	.79	T	289.018	486							
Ödev yapmaktan tükenme	A.Kötü	16	2.54	.53	GA	11.252	2	5.626	14.708**	.000	A-B ^{S,L} A-C ^{S,L} B-C ^{S,L}	.057	.25	.055
	B.Orta	247	2.08	.62	Gİ	185.143	484	.383						
	C.İyi	224	1.85	.62	T	196.396	486							
Öğretmen tutumlarında bunalma	A.Kötü	247	2.21	.79	GA	7.287	2	3.644	6.105*	.002	B-C ^{S,L}	.025	.16	.022
	B.Orta	224	1.96	.75	Gİ	288.837	484	.597						
	C.İyi	487	2.09	.78	T	296.124	486							
Dinlenme ve eğlenme gereksinimi	A.Kötü	16	2.30	.66	GA	2.608	2	1.304	2.478	.085		-	-	-
	B.Orta	247	2.21	.70	Gİ	254.634	484	.526						
	C.İyi	224	2.07	.75	T	257.242	486							
Okulda yetersizlik	A.Kötü	16	2.44	.64	GA	14.012	2	7.006	14.098**	.000	A-C ^L B-C ^{S,L}	.055	.24	.053
	B.Orta	247	2.34	.70	Gİ	240.515	484	.497						
	C.İyi	224	2.01	.72	T	254.527	486							

*p<.05, **p<.01

Tükenmişlik ölçeği alt boyutları başarı algısı değişkeni özelinde ele alındığında okula ilgi kaybı [F (2-484)=15.268**, p<.01, (η^2 =.040, Cohen's *f*=.20, ω^2 =.038)], ödev yapmaktan tükenme [F (2-484)=30.138**, p<.01(η^2 =.057, Cohen's *f*=.25, ω^2 =.055)] ve okulda yetersizlik [F (2-484)=27.737**, p<.01, (η^2 =.055, Cohen's *f*=.24, ω^2 =.053)] boyutlarında başarı algısı kötüyle orta arasında olanların kötü olanlara, ortayla iyi arasında olanların orta olanlara yönelik küçük düzeyde etkili anlamlı fark tespit edilmiştir. Scheffe ve LCD testleri aileden kaynaklı tükenmişlik [F (2-484)=4.502**, p<.05, (η^2 =.026, Cohen's *f*=.16, ω^2 =.024)], öğretmen tutumlarından bunalma [F (2-484)=4.502**, p<.05, (η^2 =.025, Cohen's *f*=.16, ω^2 =.022)] boyutlarında başarı algısı orta ile iyi olanlar arasında orta düzeydeki öğrencilere yönelik küçük

çapta etkili anlamlı fark bulunmuştur. Ders çalışmaktan tükenme boyutunda [$F(2-484)=4.502^{**}$, $p<.01$, ($\eta^2=.069$, Cohen's $f=.27$, $\omega^2=.067$)] başarı algıları kötü ($\bar{X}=2.77$) olanlarla orta ($\bar{X}=2.29$) ve iyi ($\bar{X}=2.01$) olanlar arasında kötü olanlara, orta ($\bar{X}=2.29$) ve iyi ($\bar{X}=2.01$) olanlar arasında başarı algıları orta olanlara yönelik orta büyüklükte anlamlı fark tespit edilmiştir. Tükenmişliğin geneli için elde edilen bulguların tükenmişlik alt boyutlarıyla ilişkili bulgularla örtüşmektedir.

Tablo 8. Öz kavramı, tükenmişlik ve alt butları özelinde çoklu doğrusal korelasyon analizi

Ölçekler	1.	2.	2.1.	2.2.	2.3.	2.4	2.5	2.6.	2.7.
1. Öz Kavramı		.45**	.42**	.33**	.31**	.36**	.23**	.29**	.45**
2. Tükenmişlik			.70**	.74**	.69**	.78**	.73**	.74**	.62**
2.1. Okula ilgi kaybı				.27**	.37**	.31**	.31**	.29**	.48**
2.2. Ders çalışmaktan tükenme					.004	-.09	-.07	-.05	-.09*
2.3. Aileden kaynaklı tükenmişlik						.14**	.25**	.22*	.31**
2.4. Ödev yapmaktan Tükenme							.17**	.16**	.26**
2.5. Öğretmen tutumlarından bunalma								.31**	.34**
2.6. Dinlenme ve eğlenme gereksinimi									.34**
2.7. Okulda yetersizlik									

$p<.05^*$, $p<.01^{**}$

Uygulanan çoklu doğrusal korelasyon analizi sonucunda öz kavramı ile tükenmişlik ($r=.45$, $p<.01$), okula ilgi kaybı ($r=.42$, $p<.01$), ders çalışmaktan tükenme ($r=.33$, $p<.01$), aileden kaynaklı tükenmişlik ($r=.31$, $p<.01$), ödev yapmaktan tükenme ($r=.36$, $p<.01$), okulda yetersizlik ($r=.45$, $p<.01$) arasında orta düzeyde; öz kavramı ile öğretmen tutumlarından bunalma ve sıkılma ($r=.23$, $p<.01$), dinlenme ve eğlenme gereksinimi ($r=.29$, $p<.01$) arasında düşük düzeyde pozitif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Öğretmen tutumlarından bunalma ve sıkılma konusunda erkek öğrencilerin, okulda yetersizlik yaşama konusunda kız öğrencilerin daha tükenmiş oldukları sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu durum, erkeklerin kızlara göre öğretmen tutumlarını daha baskıcı hissetme ve bundan bunalma noktasına geldiklerini göstermektedir (Arvasi, 1976). Bunun da erkeklerin okula yönelik motivasyonlarının düşmesine ve okula yönelik olumsuz tutum geliştirmelerine neden olabilir. Kız öğrencilerin çok fazla özgüven problemi yaşadıkları ve kendilerini okulda yetersiz hissettikleri (Hoffmann, Powlishta ve White, 2004; Pomerantz, Altermatt, ve Saxon, 2002) görülmektedir. Her iki sonucunda toplumsal cinsiyet rollerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Zira, erkek öğrenciler ergenlik döneminde bağımsız olma ve otoriteye

karşı çıkma özelliklerini (Kulaksızoğlu,2008; Masten ve diğerleri, 1999) belirgin olarak göstermekte ve bu da okulun doğasından (Bektaş ve Nalçacı, 2013) ve sınıf ortamının yapısından (Ertuğ ve Baksi, 2014) kaynaklanan durumları aşırı baskıcı hissetmelerine neden olmuş olabilir. Diğer yandan, kız öğrenciler de örnekleme oluşturan kültürümüzün özelliklerine uygun olarak kendilerini hep daha iyi olma ve başarıyla kendini ifade etme biçiminde yoğun yaşantılar içinde olabilirler. Bu da hep daha iyi ve yüksek hedeflere ulaşma beklentileri (Sakız, 2013) nedeniyle yetersiz hissetme biçiminde bir sonuçla kendini göstermiş olabilir.

Ayrıca erkek öğrencilerin tükenmişlik düzeyleri, dinlenme ve eğlenmeye yönelik gereksinimleri (Çapulcuoğlu ve Gündüz, 2013) kız öğrencilerden daha yüksek çıkmıştır. Bu bulgu, okul ortamında erkek öğrencilerin daha fazla davranım bozuklukları (Pehlivan,2006), zorbalık (Totan ve Yöndem, 2007), akademik başarı düşüklüğü (Özkal ve Çetingöz, 2006) göstermeleri ile sonuçlanabilir. Diğer yandan araştırmanın bir başka bulgusu, öğrencilerin sınıf seviyeleri arttıkça tükenmişlik seviyelerinin de arttığı şeklindedir. Bu durumun kaynağında ergenlik döneminin etkileri ve öğrencilerin sınıf seviyeleri arttıkça liselere yerleşme sınavı nedeniyle stres ve kaygı düzeyleri yükselmesi, ailenin ve öğretmenin ders konusundaki baskılarının artması vardır. Ortaokul düzeyinde öğrencilerin tükenmişlik düzeylerinin üst sınıflara doğru daha yüksek olması beklenen bir sonuçtur. Özellikle 8. Sınıf düzeyinde lise geçiş sınavlarının tükenmişliklerini arttırdığı söylenebilir (Özdemir ve Özdemir, 2015; Polat ve Özdemir, 2018). Anlamli fark çıkmamış olsa da 7. sınıf öğrencilerinin öz kavram puan ortalamalarının diğer sınıflara göre yüksek olması ve 8. sınıfta öz kavramlarının en düşük seviyede olması dikkat çekici bir bulgudur. Eğitim ortamının stresi, geçiş sınavlar öğrencilerde benlik algısı ve öz kavramının gelişimini sekteye uğratabilmektedir.

Genel olarak ortaokul öğrencilerinin sınıf düzeyleri arttıkça tükenmişliğin bütün boyutlarını kapsayıcı şekilde tükenmişliklerinin de arttığı görülmektedir. Okula ilgi kaybı, ders çalışmaktan tükenme, ödev yapmaktan tükenme, öğretmen tutumlarından bunalma ve sıkılma, dinlenme ve eğlenme gereksinimi, aileden kaynaklanan tükenmişlikle okulda yetersizlik boyutlarında üst sınıflarda (7 ve 8. Sınıflar) daha yoğun tükenmişlik olduğu görülmektedir. Ek olarak öğretmen tutumlarından bunalma boyutunda 6 ile 8. sınıf öğrencileri arasında 8. sınıf öğrencilerinin tükenmişlik düzeylerinin daha yüksek olduğu yönünde anlamlı fark bulunmuştur. Bu bulgu Öztan'ın (2014) çalışması ile örtüşmektedir. Sınıf seviyesi arttıkça çocukluk döneminden ergenlik dönemine geçişe bağlı değişimler de kendini daha fazla hissettirmektedir (Eryılmaz, 2009). Dolayısıyla ergenlik döneminin etkileri, sınav stresi (Akça, 2011) buldukları okul çevresinden uzaklaşıp başka bir çevreye geçiş konusundaki belirsizlikler ve beklentilerin özellikle 8. sınıfların içinde bulunduğu duygu durumunu olumsuz etkilediği ifade edilebilir.

Eğitim bölgesi değişkenine yönelik öğrencilerin öz kavramlarına yönelik anlamlı fark tespit edilememiştir. Diğer yandan, Osmangazi eğitim bölgesinde öğrenim gören öğrencilerin diğer iki bölgede olanlara oranla okula ilgi kaybı, öğretmen tutumlarından bunalma düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu

durumun bölgenin sosyoekonomik düzeyi ve fiziksel çevrenin kısıtlılıkları ile ilişkili olduğu ifade edilebilir. Zira hangi sosyoekonomik bölgede yaşadığınıza bağlı olarak eğitim kalitesi (Aydın, Sarier ve Uysal, 2012) ve ailenin yapısı (Aral ve Başar,1998), ailenin çocuğa yaklaşımı (Demiriz ve Öğretir, 2007) ve çocuğa sunulan imkânlar; kültürel, estetik ve kişilik gelişimini etkileyen bir olgudur. Bölge heterojen kültürel bir yapıya sahip, fiziksel çevre koşulları açısından gençlerin yaşam alanlarını kısıtlayıcı özellikler taşımaktadır.

Başarı algısına bağlı olarak öğrencilerin okula ilgi kaybı, ödev yapmaktan tükenme ve okulda yetersizlik boyutlarında algıları düşük olanların orta ve iyi olanlara göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Buradan hareketle başarı algıları düşük olan öğrencilerin kendilerini yetersiz hissetmeleri nedeniyle okula yönelik tükenmişliklerinin arttığı ifade edilebilir. Başarı algıları düşük olan öğrenciler, karşılaştıkları yanlış davranış ve tutumların etkisiyle kendilerini psikolojik korumaya alarak okulu umursamaz hâle gelebilmektedirler (Aypay ve Eryılmaz, 2011). Elde edilen bulguların bu durumdan kaynaklandığı söylenebilir.

Aileden kaynaklı tükenmişlik, öğretmen tutumlarından bunalma, boyutlarında başarı algısı orta ile iyi olanlar arasında orta düzeydeki öğrencilere yönelik küçük çapta etkili anlamlı fark bulunmuştur. Denilebilir ki, bir yetişkinin baskısını üzerinde hisseden orta düzeyde başarıya sahip öğrenciler, başarısı yüksek olanlara göre daha fazla etkilenmektedir. Ya da bu öğrenciler başarı durumlarından dolayı daha fazla baskı görmektedir.

Başarı algıları düşük olan öğrenciler, iyi ve orta düzeyde algısı olan öğrencilere göre ders çalışmakta daha fazla tükenme noktasına gelmektedirler. Diğer yandan okula yönelik tükenmişlikleri yüksek olan öğrencilerin başarı algılarının kötü olması da beklenen bir sonuçtur ve literatür ile uyumludur (Çapulcuoğlu ve Gündüz, 2013; Özdemir,2015; Fredricks, Blumenfeld ve Paris, 2004). Bu durumun, özgüven eksikliği, öğrenilmiş çaresizlik, kendini yetersiz ve eksik hissetme gibi duygulardan kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü başarısızlık duygusu, okulda mutlu olmayı, öğrenmekten doyum almayı ve bütünsel gelişimi engellemektedir.

Sonuç olarak; çalışmanın örneklemini ortaokul öğrencileri oluşturmaktadır. Bu yönüyle, çocukluk ve genç yetişkinlik yıllarında arasında sıkışmış olan bu gelişim döneminde eğitim ortamından kaynaklanan sorunlara bu çalışma aracılığı ile bir nebze ışık tutulmuş oldu. Öğrencilerin öğrenme rolleri sırasında yaşadıkları tükenmişlik ve öz kavramlarına yansımalarına cevap aranması kişisel ve eğitsel rehberlik noktasında eğitimcilere yol gösterecektir. Yaşanan tükenmişliğin, öğretmen, ebeveyn, dersler ya da öz saygı ile açıklanabilmesi konuyu somutlaştırmak açısından uygulayıcılara ve araştırmacılara çözüm yolları sunabilmektedir.

ÖNERİLER

Erkek öğrencilerin okulda yetersizlik yaşamaları ve dinlenme ve eğlenmeye dair ihtiyaçları dikkate alınmalı ve bu konuda etkinlik ya da araların verilmesine yönelik rehberlik programlarının düzenlenmesi uygun olacaktır. Ayrıca ergenliğin henüz başında olan öğrencilerin okuldan uzaklaşmaya kadar gidecek riskli davranışlar

içine girmemeleri için önleyici rehberlik hizmetlerinin tükenmişlik konusu üzerinde daha fazla durması önerilebilir.

Erkek öğrencilerin ergenliğin başında olmaları nedeniyle öğretmen tutumlarını daha fazla baskıcı algılama eğilimleri ve bunun yarattığı bunalım için rehber ve sınıf öğretmenlerinin yanında ailenin duygusal değişimlere karşı daha duyarlı olmaları ve bu konuda ailelerle iş birliği içinde olmaları önerilebilir. Yine bu noktada eğitsel ve kişisel rehberlik çalışmalarının özellikle 5. sınıftan başlayarak önleyici hizmetler bazında dikkate alınması uygun olacaktır.

Ortaokul kademesinde öğrencilerin duyuşsal gelişim açısından çok hızlı değişim gösterdikleri görülmektedir, bu nedenle rehberlik programları hazırlanırken bu hızlı geçişe uygun programlar hazırlamak uygun olacaktır.

Öz kavram ve tükenmişliğin başarı algısı değişkeni kapsamında elde edilen farklılaşmalar dikkate alınarak öğrencilerin benlik algılarını yükseltecekleri ve başarıyı yeniden çerçeveleyecekleri çözüm odaklı yaklaşımların okul ortamında gündeme gelmesi dikkate alınabilir.

Ortaokul düzeyinde okul tükenmişliğinin en önemli kaynaklarından sayılabilecek sınav stresinin öğrencilerin öz kavramlarının gelişimi sırasında yaratacağı gecikmeler için önleyici çalışmalar yapılmalı ve iki değişkenin etkisini inceleyen deneysel çalışmalara daha çok yer verilmesi önerilebilir.

KAYNAKLAR

Adana, F., ve Kutlu, Y. (2006). 12-15 yaş grubu öğrencilerde benlik kavramı. *İstanbul Üniversitesi F.N.H.Y.O. Dergisi*, 15, 57.

Akca, F. (2011). The relationship between test anxiety and learned helplessness. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 39(1), 101-111.

Albano, A. R. (2011). *The relationship among perfectionism, life satisfaction and socioemotional variables in gifted children*. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of psychology, Hofstra University, Hempstead, N.Y.

Altun, F. ve Yazıcı, H. (2012). Üstün yetenekli öğrencilerin benlik kavramları ve akademik öz-yeterlik inançları: karşılaştırmalı bir çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 319 - 334.

Aral, N., & Başar, F. (1998). Çocukların kaygı düzeylerinin yaş, cinsiyet, sosyo ekonomik düzey ve ailenin parçalanma durumuna göre incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 22(110).

Arvasi, S.A. (1976). *Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: Özdemir Basımevi.

Aslan, E. (1992). Benlik kavramı ve bireyin yaşamındaki etkileri. *Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4, 7-14.

Aydın, A., Sarıer, Y., & Uysal, Ş. (2012). Sosyoekonomik ve sosyokültürel değişkenler açısından PISA matematik sonuçlarının karşılaştırılması. *Eğitim ve Bilim*, 37(164).

Aydın, B. (1996). Benlik kavramı ve ben şemaları. *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8.

Aypay, A. (2011). İlköğretim II. Kademe Öğrencileri İçin Okul Tükenmişliği Ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11(2), 511-527.

Aypay, A. ve Eryılmaz, A. (2011). Lise öğrencilerinin derse katılmaya motive olmaları ile okul tükenmişliği arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(21), 26-44.

Bektaş, F., ve Nalçacı, A. (2013). Okul iklimi ile öğrenci başarısı arasındaki ilişki. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 1-13.

Butler, S. K., & Constantine, M. G. (2005). Collective self-esteem and burnout in professional school counselors. *Professional School Counseling*, 9(1), 55-62.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

Creswell, J. W. (2016). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma yöntemleri*. (Çev. Edt. M. Bütün ve S. B. Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çapulcuoğlu, U. ve Gündüz, B. (2013). Lise öğrencilerinde tükenmişliğin cinsiyet, sınıf düzeyi, okul türü ve algılanan akademik başarı değişkenlerine göre incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 12-24.

Dacey J.S. & Travers, J.F. (1996). *Human development. Third edition*. Chicago: Benchmark Publishers.

Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G. & Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. *The Educational Psychologist*, 26(3-4), 325-346.

Demiriz, S. ve Öğretir, A. D. (2007). Alt ve üst sosyo-ekonomik düzeydeki 10 yaş çocuklarının anne tutumlarının incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(1), 105-122.

Demirtaş, A. S. (2007). *İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin algılanan sosyal destek ve yalnızlık düzeyleri ile stresle başa çıkma düzeyleri arasındaki ilişki*.

Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Derman, O. (2008). *Ergenlerde psikososyal gelişim*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Sempozyum Dizisi, 63, 19-21.

Ertuğ, C. ve Baksi, O. (2014). Öğrencilerin sınıf içi tutum ve davranışlarının öğretmenlerin sınıf yönetimi başarısına etkisi. *Asya Öğretim Dergisi*, 2(1 (Özel)), 86-101.

Eryılmaz, A. (2009). Ergenlik döneminde stres ve başa çıkma (ss. 20-37). *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 20-37.

Fredricks, J., Blumenfeld, P., & Paris, A. (2004). School engagement: potential of the concept, state of the evidence. *Review of Educational Research*, 74, 59– 109.

Hoffmann, M. L., Powlishta, K. K., & White, K. (2004). An examination of gender differences in adolescent adjustment: the effect of competence on gender role differences in symptoms of psychopathology. *Sex Roles: A Journal of Research*, 50, 795–810.

Kapıkıran, Ş., Yaşar, M., ve Acun Kapıkıran, N. (2016). Benlik saygısı ve okul tükenmişliği arasındaki ilişkide öz düzenlemenin doğrudan ve dolaylı rolü. *Türk Psikoloji Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 6(45), 51-64.

Kayri, M. (2009). Araştırmalarda gruplar arası farkın belirlenmesine yönelik çoklu karşılaştırma (post-hoc) teknikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19(1), 51-64.

Kulaksızoğlu, A. (2008). *Ergenlik psikolojisi*. Ankara: Remzi Kitabevi.

Kutsal, D. ve Bilge, F. (2012). Lise öğrencilerinin tükenmişlik ve sosyal destek düzeyleri (A study on the burnout and social support levels of high school students). *Education*, 37(164), 283-297.

Masten, A. S., Hubbard, J. J., Gest, S. D., Tellegen, A., Garmezy, N., & Ramirez, M. (1999). Competence in the context of adversity: pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence. *Development and Psychopathology*, 11, 143–169.

Murberg, T. A. & Bru, E. (2004). School-related stress and psychosomatic symptoms among Norwegian adolescents. *School Psychology International*, 25(3), 317-332.

Onur, B. (2008). *Gelişim psikolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.

Özdemir, Y. (2015). Ortaokul öğrencilerinde okul tükenmişliği: Ödev, okula bağlılık ve akademik motivasyonun rolü. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 27-35.

Özdemir, Y. ve Özdemir, M. (2015). Eğitim stresi ve benlik saygısının ortaokul öğrencilerinin okul tükenmişliği üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 1-10.

Özen, Y. ve Gül, A. (2007). Sosyal ve eğitim bilimleri araştırmalarında evren örneklem sorunu. *KKEFD/JOKKEF*, 15, 394-422.

Özkal, N. ve Çetingöz, D. (2006). Akademik başarı, cinsiyet, tutum ve öğrenme stratejilerinin kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 12(2), 259-275.

Özsoy, S. ve Özsoy, G. (2013). Eğitim araştırmalarında etki büyüklüğü raporlanması. *İlköğretim Online*, 12(2), 334-346.

Öztan, S. (2014) *Ortaokul 6, 7, 8. sınıf öğrencilerinin okul tükenmişliklerinin yaşam doyumları ve benlik kurgusu algıları açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Pehlivan, Z. (2006). *Resmi genel liselerde öğrenci devamsızlığı ve buna dönük okul yönetimi politikaları (Ankara ili örneği)*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Polat, Ş. ve Özdemir, M. (2018). Ortaokul Öğrencilerindeki Eğitim Stresi, Okul Tükenmişliği ve Okula Yabancılaşma Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(5), 1395-1406.

Pomerantz, E. M., Altermatt, E. R., & Saxon, J. L. (2002). Making the grade but feeling distressed: gender differences in academic performance and internal distress. *Journal of Educational Psychology*, 94, 396-404.

Sakız, G. (2013). Başarıda anahtar kelime: Öz-yeterlik. *Uludağ Eğitim Fakültesi Dergisi* 26 (1), 2013, 185-209

Salmela-Aro, K., Kiuru, N., Leskinen, E., & Nurmi, J.-E. (2009). School Burnout Inventory (SBI). *European Journal of Psychological Assessment*, 25(1), 48-57.

Sayiner, B., Savaşan, E., Sözen, D. ve Köknel, Ö. (2007). Yükseköğretim gençliğinin benlik algısının çeşitli değişkenlere göre incelenmesi: İstanbul Ticaret Üniversitesi örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(11), 253-265.

Schaufeli, W. B., Martinez, I. M., Pinto, A. M., Salanova, M. & Bakker, A. B. (2002). Burnout and engagement in university students: A cross-national study. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 33(5), 464-481.

Silahl, M. (2000). *Sosyal Psikoloji (Davranış Bilimi)*. 1. Basım, Gstanbul: Gazi Kitabevi.

Tabachnick, G. B. ve Fidell, L. S. (2015). *Çok değişkenli istatistiklerin kullanımı*. (çev. M. Baloğlu). Nobel Yayınları.

Taştan, N. ve Gökler, R. (2017). Öğrenci görüşlerine göre siber-zorbalık ve okul tükenmişliği arasındaki ilişki. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 771-777.

Totan, T. ve Yöndem, Z. D. (2007). Ergenlerde zorbalığın anne baba ve akran ilişkiler açısından incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 8(2), 53-68.

Urfalı Dadandı, P. ve Şahin, M. (2018). Özgül öğrenme güçlüğü tanısı olan ve normal gelişim gösteren çocukların benlik kavramları, öz-yeterlik inançları ve sosyal becerilerinin karşılaştırılması. *İlköğretim Online*, 4, 532-545.

Uysal, A., ve Kaya Balkan, İ. (2015). Sosyal beceri eğitimi alan ve almayan okul öncesi çocukların, sosyal beceri ve benlik kavramı düzeyleri açısından karşılaştırılması. *Psikoloji Çalışmaları*, 35(1), 27-56.

Ward, S. (1974). Consumer socialization. *Journal of consumer research*, 1(2), 1-14.

Yavuzer, H. (2001). *Eğitim ve gelişim özellikleriyle okul çağı çocuğu*. 7. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yavuzer, H. (2002). *Çocuk eğitimi el kitabı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yavuzer, H. (2006). *Doğum öncesinden ergenlik sonuna çocuk psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yıldız, G. ve Fer, S. (2008). Özkavram Envanteri I'ın geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 209-232.

Zhang, Y., Gan, Y. & Cham, H. (2007). Perfectionism, academic burnout and engagement among Chinese college students: A structural equation modeling analysis. *Personality and Individual Differences*, 43(6), 1529-1540.

ALİYA İZZETBEGOVIÇ'İN AİLE VE EVLİLİK KURUMLARINA BAKIŞI

Dr. Öğr. Üyesi Erkan DİKİCİ
Gümüşhane Üniversitesi

Özet

Aile, toplumun en küçük yapı birimi olarak ele alınır. Aile, sosyolojik bir kavram olarak önemli bir toplumsal kurumdur. Aile kurumunun temel özelliklerinden birisi ise evliliklerdir. Aile ve evlilik kurumu, toplumdan topluma ve kültürden kültüre farklılıklar göstermektedir. Aynı zamanda birçok düşünür tarafından, farklı şekilde açıklanmıştır. Aile ve evlilik konusunda, Bosna-Hersek'in ve Türk-İslam düşüncesinin önemli isimlerinden birisi olan Aliya İzzetbegoviç'in bir takım görüş ve tespitleri bulunmaktadır. Aliya İzzetbegoviç'in ailesi tarafından iyi bir şekilde yetiştirildiği ve entelektüel bir kişilik olarak gelişiminde ailesinin önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Batı düşüncesi ve Hıristiyanlık'taki aile ve evlilik kurumlarına yönelik anlayıştan farklı bir bakış açısı sergileyen Aliya İzzetbegoviç, İslami bir bakış açısıyla bu kurumlara yaklaşmıştır. Modern hayatın olumsuz etkilerini ortaya koyan Aliya İzzetbegoviç, aile hayatı ve evlilik hayatında kadının önemine dikkat çekmiştir. Aile ve evlilik kurumlarına verilen önemin azaldığını dile getirmiştir. Özellikle tek eşliliğin gerekliliğini vurgulayan Aliya İzzetbegoviç, kadının toplum içerisinde ve aile hayatındaki rolünü ortaya koymuştur. Kadına kutsallık atfetmiş ve Batı'daki kadın cinsiyeti üzerine oluşan algıyı eleştirmiştir. Bu bağlamdan hareketle, bu çalışmada, Aliya İzzetbegoviç'in aile ve evlilik kurumlarına bakışı ve önemli tespitlerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aliya İzzetbegoviç, Aile, Evlilik, Kadın.

ALİYA İZZETBEGOVIC'S VIEW OF FAMILY AND MARRIAGE
INSTITUTIONS**Abstract**

The family is treated as the smallest building unit of the society. The concept of family is an important social institution as a sociological concept. One of the main features of the family institution is marriage. The issue of family and marriage is different from society in terms of collecting and culture. It is also explained by different thinkers in different ways. Aliya Izzetbegovic, one of the most important figures of Bosnia-Herzegovina and of Turkish-Islamic thought, has important opinions and determinations about family and marriage. It is seen that Aliya Izzetbegovic is well trained by his family and his family plays an important role in developing as an intellectual personality. Aliya Izzetbegovic, who has a different view on Western thought and Christianity from the concepts of family and marriage, approached the seconcepts from an Islamic point of view. Aliya Izzetbegovic, who showed the negative effects of modern life, pointed out the importance of woman in family life and marriage life. He said that the importance given to family and marriage institutions is diminishing. Emphasizing the need form

onogamy in particular, Aliya Izzetbegovic revealed the role of women in society and family life. He attributed sanctity to women and criticized the perception of women's gender in the West. In this context, in this study, it is aimed to show Aliyalzzetbegovic's view of the concepts of family and marriage and important findings.

Keywords: Aliya Izzetbegovic, Family, Marriage, Woman.

GİRİŞ

Sosyal yapının temel taşlarından olan aile, sosyal tarihteki bütün değişmelere ayak uydurabilmiş ve varlığını korumaya devam ettirmiş bir kurumdur. Çeşitli kültürler içindeki şekil zenginliği yanında, hepsi için ortak karakter ve fonksiyonlar, büyük benzerlikler göstermektedir. Aile kurumu, toplumsal kurumlar içinde yaşamsal niteliği gereği ilk sırayı almaktadır. Çünkü ailenin başlıca görevlerinden birisi, insan türünü üremesini sağlamak ve insan neslini devam ettirmektir. Ailenin temel bir kurum olmasının bir başka nedeni de, çocuğun toplumsallaşmasında oynadığı roldür. Böylece aile, çocuğun dünyaya getirilmesinde, yetiştirilmesinde, korunmasında ve topluma kabul edilmesinde çok büyük bir görev üstlenmektedir (Kocadaş, 2010: 141).

Aile kurumu, içinde bulunduğu topluluk veya toplum biçimlerine uygun olarak oluşmaktadır. Başlıca toplum türleri içerisinde köleci, feodal, kapitalist, sosyalist toplumlarda aile tür ve biçimlerinin çok farklı olduğu saptanmaktadır. Aynı toplumda bulunan kırsal kesimlerde ve kentlerde de aile yapılarının ve biçimlerinin çok farklı özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Küresel dünyada bir taraftan ailenin tek biçim haline gelmek için zorlandığı, diğer taraftan çeşitlendiği görülmektedir. Ayrıca ailenin geleceğiyle ilgili görüşler ortaya koyan birçok sosyolog ailenin yok olabileceğini de ileri sürmektedir (Sayın, 2020: 32-33).

Aile kurumu ile birlikte akla gelen başlıca kavramlardan birisi de evliliktir. Evlilik kavramı, karşı cinsten iki yetişkin bireyin sahip olduğu cinsel ilişkilerinin ve özelliklerinin, toplumun koyduğu kriterler çerçevesinde yürütülmesi anlamındadır. Her ne kadar son yıllarda bazı Batılı ülkelerin kanunları aynı cinsten olan kişilerin evliliklerine izin verse de, evrensel olarak bütün toplumlarda evlilik iki karşıt cinsten kişiler arasında kurulan bir ilişkidir. Evlilik, kadın ve erkeğin birbirleri üzerinde cinsellik kullanım haklarına sahip olmalarını sağlayan bir sözleşme sonucu oluşan birlikteliktir. Tüm toplumlar için cinsel ilişkilerin kontrolünün gerekliliği evrensel bir problemdir. Bu nedenle evlilik de evrensel bir kurumdur (Zeybekoğlu dündar, 2018: 41-42).

Evlilik kurumu eşler arasında oluşan birtakım görev ve sorumluluklarla donatılmış bir tür antlaşma olarak tanımlanmaktadır. Bu antlaşma, formal bakımdan yetki, sorumluluk, rol ve statüleri kapsayan toplumsal ve hukuksal bir nitelik taşımaktadır. Bir ailede eşler, bir antlaşma ile ortak yaşamın gerektirdiği tüm sorumluluklara birlikte sahip oldukları gibi, evlilik kurumunun tanıdığı toplumsal ve hukuksal yetkileri de ortaklaşa kullanmaya karar vermiş sayılmaktadır (Akyüz, 2008: 103).

Aliya İzzetbegoviç'de Aile ve Evlilik

Bir düşünür olmasının yanı sıra liderlik ve başkanlık özelliklerini de bir arada taşıyan Aliya, ailenin toplumsal hayattaki önemine ve kadının sosyal hayattaki konumuna, düşünce dünyasında merkezi bir rol atfeder. Onun siyasal pratiğinde ve fikir dünyasında temel derdi insandır. Toplumsal dönüşüm bireyden başlayacaktır ve esaslı bir toplumsal dönüşüm ancak insan yetiştirmekle mümkündür. Bu işlevi üstlenecek temel kurum ailedir. Onun için İzzetbegoviç aileyi toplumsal dönüşümün temel dinamolarından birisi olarak görür ve bu dinamonun olmazsa olmazı kadının annelik ve babalık rollerinin hakkıyla yerine getirilmesidir (Karaarslan, 2016: 474-475).

Aliya'ya göre, uygarlık, aileyi sadece nazarî olarak değil, tatbikatta da ortadan kaldırmaktadır. "Aile içinden evvela erkek dışarı çıkmıştır; sonra kadın ve en son çocuklar." Ailenin tahrip edilmesi birkaç tezahürde açıkça ortaya çıkıyor: Evliliklerin gittikçe azalması, boşanmaların ve çalışan kadınların fazlalaşması, tek kişilik ev idarelerinin artması şeklinde ailede yaşanan dönüşümü anlatmıştır. (İzzetbegoviç, 239: 2011).

Aliya, İslam dünyasının batıdan, çalışma ve organizasyon anlayışını, bilimsel çalışma yöntemini ve tekniğini alması gerektiğine dikkat çekmiştir. Fakat hayat felsefesi, ahlaki anlayış ve aile hayatı ile ilgili hususlarda, batının örnek alınmayacağını işaret etmiştir. Hatta bazı konularda, Avrupalı yaşam tarzından, nasıl yaşanmaması gerektiği konusunda örnekler alınabileceğini ortaya koymuştur. Avrupa bilim ve tekniğin inanılmaz başarılar elde ettiği zamanda, batıda hakim olan felsefeyi pesimist olarak nitelendirmiştir. O, batı toplumlarında, hayatın çıkmazlığı ve saçmalığı hakkında kafa yormuştur. Çünkü Aliya, hayatın belli şartlarının, Avrupalı aileye zarar verdiğini ileri sürmüştür. Tahrip edilen Avrupalı aile, içinde her şeyin anlamsız olmaya başladığı sanılan belli manevi iklim yaratmaya devam etmektedir (İzzetbegoviç, 2010: 54).

Aliya, Avrupalı aileler üzerinden bir takım örnekler vererek bazı tespitlerde bulunarak, bir takım verileri değerlendirmiştir. 1920 senesinden itibaren İsveç'te boşanmaların sayısı dörde katlandı. İskandinav ülkelerinde her yedinci nikâh boşanma ile sonuçlanmaktadır. Boşanma durumlarının % 50'sinde boşanma sebebi aldatmadır. 1960 senesinde Kaliforniya'da toplam nikâh sayısının yarısı boşanma ile sonuçlanmıştır. Son nüfus sayımına göre ABD'de 21 milyondan fazla bekâr, dul ve boşanmış kadın vardır. Dr. Ayri Coselin (Psikiyatr) Amerikan kadınlarının toplumsal ve iş sahalarındaki istihdamı sonucunda, Amerikan erkeklerinin çöküşü hakkında haber vermektedir. "Biz, erkeksi kadın ve kadınımsı erkeklerin oluşturduğu toplum yapısına doğru gidiyoruz". Çok sayıda yetkin bilim adamı, çağdaş toplumda, açık yozlaşma özellikleri olan ve son raddede her iki cinsiyetin de zararda olacağı cinsiyetlerin yakınlaşması ve rollerinin birbirine karışması sürecinin devam ettiğine dair hemfikirdir. Amerikalı psikologlar Abram Kardiner ve Kermit Menhlinger, birbirinden bağımsız olarak çalıştıkları halde, bugünkü medenî dünyada kadınların cinsel soğukluk ve erkeklerin de iktidarsızlık vakalarının, hiçbir zaman olmadığı kadar yaygınlaştığının sonucuna vardılar. Kardiner'e göre "Bu cinsel bozukluklarının

en büyük sebebi kadın ve erkeğin rollerinin değişmesidir" (İzzetbegoviç, 2007: 45-46).

Aliya'ya göre, bugün Avrupalı bazı toplumlarda mevcut olan durumlar kendisini rahatlıkla göstermektedir. Toplum yararına özgürlüğün sınırlandırılması, lider kültü, sosyal disiplin, aile ve ebeveynle olan münasebetlerin yok edilmesi, sanatın devletin hizmetinde bulunması, Darwinci ayıklanma, ölümün kolaylaştırılması, ailevî terbiyenin yerine sosyal terbiye, devletin fertten üstünlüğü, teknik ilerlemeye temayül, toplum içinde iş bölümü ile ilgili olarak erkek-kadın eşitliği, mülkiyet bakımından, eşitlik, çalışma hamleleri, yarışmalar, kolektivizm, yeknasaklık, sansür vs... (İzzetbegoviç, 222: 2011).

Aliya, inançlarımız ile davranışlarımız arasında otomatizmin bulunmadığını öne sürmüştür. Ona göre, davranışımız, ahlâkımız, şuurlu bir tercihin veya hayat felsefesinin bir fonksiyonu değildir; felsefî veya siyasî tercihlerin bir eseri olmaktan çok, çocukluktaki terbiyenin ve kabul edilmiş anlayışların bir neticesidir. Bir kimse eğer daha çocukken, aile içinde, büyüklerini saymaya, söz tutmaya, insanlar arasında fark gözetmemeye, hemcinslerini sevmeye ve onlara yardım etmeye, yalan söylememeye, ikiyüzlülükten nefret etmeye, sade ve gururlu olmaya alışmışsa, o zaman bunlar, sonraki siyasî tercihi ve zahiren kabul edilen felsefesi ne olursa olsun, esas itibarıyla şahsiyetinin özellikleri olarak kalacaktır (İzzetbegoviç, 191: 2011). Bu durumların gerçekleşmesinde ailenin önemini ortaya koyan Aliya, evliliklerin de, ailelerin yapısı ve gelmiş oldukları durum hakkında bilgi verdiğini belirtmiştir.

Aliya'ya göre, evlilik, aile, terbiye, anne-baba ve yaşlılarla ilgili tutumumuz insanı nasıl gördüğümüze, insanla ilgili felsefemize bağlıdır. Evlilik, bir kutupta anlaşma olarak (İsveç'te); öbüründe ise mukaddes sır (katoliklerde) olarak bulunmaktadır. Bunlardan hangisi doğrudur sorusunu bir tarafa bırakarak, akılcı felsefenin evlenmeyi anlaşma olarak kabul ettiğini; Hıristiyan felsefesinin ise mukaddes sır (sacrament) olarak görmeye mecbur olduğu üzerinde ısrarla durmuştur (İzzetbegoviç, 243: 2011).

Avrupa açısından bakıldığında İslâmî evlilik, hem dinî, hem de "medenî"dir. Onun bir anlaşma olduğunu iddia edenlerin olduğu kadar, tekellüflü dinî bir fiil olduğunu, delil öne sürmek suretiyle, gösterenlerin de mesnedi vardır. Bir "müslüman din adamı" ile bir devlet temsilcisinin huzurunda akdedilir. Ne var ki bu bir tek kişidir. Nikah akdi hem "tescil" hem de dinî merasimdir. Fakat ikisi birden, bir tek fiil olarak yapılır. İslâmî evlilik feshedilebilir, çünkü anlaşmadır; fakat böyle bir hareket helâl olan şeylerin en kötüsüdür (Hz. Muhammed). Bu ise, dinî ahlâkî yaklaşımın bir ifadesidir. Haddizatında evlilik tipik bir İslâmî müessesedir. İslâm'ın tüm müesseseleri gibi evlilik de öyle bir çözüm ki, manevî emellerle bedenî ihtiyaçlar arasında uyum sağlamağı amaçlamakta, sevgiyi reddetmeden iffeti muhafaza etmeyi sağlamakta, böylece, insan olabilen ve fakat melek olmayan insanın cinsî hayatını kurmaktadır. İşte bu gaye esas itibarıyla İslâmîdir (İzzetbegoviç, 334: 2011).

Aliya'ya göre, Allah bir erkek ve bir kadın yarattı ve doğada cinsiyetlerin bu ilişkisi anlaşılmaz bir biçimde sürmüştür. Sadece olağanüstü dış hadiseler bu ilişkiyi geçici olarak bozabilir. Buradan tek eşli ailenin doğal aile biçimi olduğu ortaya çıkar.

Kadın ve erkeğin, ortak yaşama biçiminin açıkça geri bir ifadesi olan poligamiye Kur'an neden izin verdi? Büyük ihtimalle gerçek cevap şudur: Çünkü zinayı kesin olarak yasakladığı veya Avrupa tipi şekli (yani yalan) monogami ile yetinemediği içindir. Yani burada mesele poligami ve monogami aile seçimi meselesi değildir. Seçim, İslam toplumunda çok az rastlanan ve açık olan poligami ve batıdaki yaygın fakat gizli poligami arasındadır. Eğer poligami ortadan kaldırılmak istenirse, İslam dünyasında bunu tek bir fetva ile yapmak mümkündür. Fakat gayr-ı resmî ve meşru görülmeyen Avrupa tipi poligamisi hiçbir şekilde ortadan kaldırılamaz çünkü geçmişte ve bugün o bir hayat tarzının parçası haline gelmiş ve ancak toplumla beraber yok olabilecektir (İzzetbegoviç, 2007: 48).

Kadının durumu sadece İslam dünyasında değil genelde de, onun durumunu düzenleyen kanuna ancak sınırlı ölçüde bağlıdır. Burada gelenek, genel kültür ve ahlak seviyesi ve kadının eğitimi önemli rol oynamaktadır. Birbirine yakın hukuk anlayışı olan İngiltere, Amerika ve İskandinav ülkelerinde, genel olarak İngiliz, Amerikan veya İskandinav hayat tarzı olarak tarif edilen sebeplerden dolayı kadının toplum içinde ve ailede bulunduğu konum itibarıyla önemli farklılıklar söz konusudur. İslam tektir. Ancak, onu taşıyan ve gerçekleştiren geri kalmış veya ileri toplum, sağlıklı veya çöküş içinde olan nesil sebebiyle onun uygulaması da farklı olacaktır. İslam kendi kaynaklarında yazılmış olan şeydir, ancak hayat uygulaması olarak İslam, aynı zamanda, İslamî prensiplere dayanarak, aklımız ve kalplerimizin gerçekleştirebildiği ve bizim olması istediğimiz şeydir de. Bu sebeple, İslami prensiplerinden hareketle biz gelecekte Müslüman kadını, hem onun insanî şerefine uygun olacak hem de İslamî yeniden doğuşun ihtiyacı olan bir konuma sokabiliriz (İzzetbegoviç, 2007: 34-35).

Uygurluk bilhassa analığı küçük düşürmüştür. Satış, mankenlik, mürebbiyelik, sekreterlik, temizlik işleri gibi meslekleri analık vazifesine tercih etmiştir. Uygurluk analığı kölelik ilan ederek kadına ondan kurtulmayı va'd etmiştir. Ne kadar kadını ailesinden ve çocukların danayırarak (o "kurtararak" diyor) memur veya işçi yaptığını iftiharla belirtiyor. Öbür tarafta kültür ezelden beri anneyi yüceltmiş; onu bir sembol, bir sır yapmış, mukaddes kılmış, en güzel şiirler, en müessir sesler, en güzel resim ve heykeller ona ithaf edilmiştir. Uygurluk dünyasında annenin acı çekişi devam ederken Picasso, "Analık" adlı muazzam resmi yapıyor ve bu harikulâde methiyeyle annenin kültür için hâlâ yaşadığını ilan ediyor (İzzetbegoviç, 245-246: 2011).

Gençliğin çağdaş problemleri özde, çözülmemiş statüden ve anne ile ailenin toplumdaki tanınmayan rollerinden kaynaklanmaktadır. Kadın annelik ile ev dışındaki çalışma meselesini birarada yürütebilir mi? Bir an için de olsa duygusal sorunları bir tarafa bırakarak, bu meselenin sadece teknik tarafını değerlendirelim (İzzetbegoviç, 2010: 51).

Aliya, bilimde "toplumun basit biyolojik reproduksiyonu" olarak adlandırılan doğurganlığın asgarisini temin etmek için kadının en az üç çocuk doğurması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bugünkü gelişmiş ülkelerde optimum sayılan aile dört çocuklu alandır. Tıp, kadının 20 ila 30 yaşları arasında doğum yapmasının en uygun olduğunu iddia eder. Son üç tespitten ortaya çıkmaktadır ki kadının, buluşa erdikten

hemen sonra /20 yaş/, ortalama 10 yıl süren ve bu esnada her türlü aile dışı çalışmayı dışlayan annelik dönemine girmesi gerektiğidir. Acaba, 30 yaşında ve 3 ila 10 yaşında üç çocuğu olan bir anne ev dışındaki kariyerini başlatması gerekli midir? Hadiselerin çoğunda, açık ve belirli sayılabilecek cevabı pratiğin kendisi verecektir (İzzetbegoviç, 2010: 51-52).

Müslüman toplumun her tarafında kadının durumu yeni neslin doğal terbiyecisi ve analığına uygun olarak değişmek zorundadır. Okumamış, ihmal edilmiş ve mutsuz bir anne, Müslüman halkların yeniden doğuşunu başlatacak ve başarılı bir şekilde devam ettirecek oğul ve kızları büyütemez. Anneliğe toplumsal etkinliğin rütbesi verilmesi için İslam'ın ilk adımını atması gerekmektedir. Haremlere (çok eşliliğe) son verilecektir. Kadına haksızlık yapmak için kimse İslam'a dayanma hakkına sahip değildir ve bu tür suistimallere son vermek zorundadır. Bu tezler, hiçbir şekilde, topluma, kadın kesiminin ahlaksız üyelerinin savunduğu ölçüler, heva ve hevesleri ile hâkimiyet kurmak isteyen batı menşeli feminizm düşüncesinin sonucu değildir. Bu Avrupa manasında bir eşitlik de değildir. Bu, kadın ve erkeğin eş değerde olduklarını vurgulamak suretiyle, aralarında mevcut olan ve muhafaza edilmesi lazım olan farklılıklara da dikkat çekmektir. Eş değerlik prensibi, doğrudan doğruya Kur'an-ı Kerim'de defalarca ve apaçık bir biçimde ifade edildiği gibi (özellikle ayet 33/55) erkekve kadın için aynı dinî ve ahlakî kurallarının mükellefiyetinin sonucudur. Medeniyet kadından kullanılan veya tapılan bir nesne yarattı, ancak bu esnada, tek saygıdeğer özelliği olan şahsiyetini aldı. Anneliği ihmal ederek o, kadını, temel ve yeri doldurulamaz rolünden yoksun bıraktı. Ailenin ciddî krizden geçtiği ve değeri soru işareti altında bırakıldığı bu sıralarda, İslam yeniden insanın bu tarz hayatına olan desteği ve bağlılığını teyit etmektedir. Aile yuvasının emniyetine katkıda bulunarak ve onu tahrip eden içve dış faktörleri ortadan kaldırarak (alkol, fuhuş ve sorumsuzluk), İslam pratikte, normal ve sağlıklı kadının en büyükve gerçek menfaatini muhafaza etmektedir. Soyut eşitliğin yerine o, kadına, onun için bütün kıymetleri ile beraber, sevgi, nikâh ve çocuk temin etmektedir. İslam'ın ilk asırlarında formüle edilen aileve nikâh hukuku bugünün getirdiği ihtiyaçlara ve insanlığın ulaştığı toplumsal şüura uygun olarak yeniden sorgulanmalı ve çok eşliliğin daha fazla sınırlandırılmasına hatta günlük hayattan tamamen ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler alınmalıdır. Aynı zamanda boşanmanın sınırlandırılmasıyla, budurumlardaki kadın ve çocukların etkili maddî korunması sağlanmalıdır (İzzetbegoviç, 2007: 189-190).

Sonuç

Aliya İzzetbegoviç, Avrupa'nın bilim ve teknolojideki gelişimini takip etmiş ve bu gelişimi kabul etmiştir. Fakat Aliya için, Avrupa toplumları, özellikle ailelerin gittikçe tahrip olmaya başlamış ve bu durum ailelere zarar vermiştir. Bu konuda gittikçe bozulan toplumsal düzen ve yozlaşmanın, aile ilişkilerini olumsuz etkilemesinin yanı sıra, evlilik kurumunun da son derece olumsuz bir gidişat gösterdiğini gözler önüne sermiştir. Aliya, aile ve evlilik konusunda Avrupa toplumunun kesinlikle örnek alınamayacağını vurgulamıştır. İslami değerlere sahip

aileler için bu durumun oldukça önemli olduğunu söylemiştir. Özellikle batı toplumlarında ve batılı ailelerde yaşanan eşlerin birbirini aldatması ve beraberinde gelen boşanmalar, aile ve evlilik kurumuna çok fazla tehdit oluşturmaktadır. Gizli bir poligaminin oluştuğunu ifade eden Aliya, bu durumun İslam toplumlarındaki ailelerde görülmediğini, çünkü İslamiyet'in çok eşliliği yasakladığını ifade etmiştir.

Aliya, aile ve evlilik kurumunun İslam toplumlarında önemini değerlendirmiştir. Öncelikle yeni neslin yetişmesi ve terbiyesi konusunda aileye ve özellikle kadına büyük bir görev düştüğünün altını çizmiştir. Özellikle bu bakımdan, İslamiyet'te çok eşliliğin yasaklandığını söylemiştir. Bu nedenle Aliya'nın aile ve evlilik kurumları ile ilgili yaptığı değerlendirmelerin iki yönünden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, İslamiyet'tir. İkincisi ise, kadınlara verilen değer olarak karşımıza çıkar. Aliya, aile ve evlilik kurumlarının birlikteliğinin mimarı olarak kadınları görmektedir. Bu nedenle kadın, hem neslin devamını sağlamak adına çocuk sahibi olurken, bir taraftan da çalışma yaşamında ve sosyal hayatta özgür olacaktır.

Kaynakça

İZZETBEGOVİÇ, Aliya (2007). İslam Deklerasyonu, Çev: Rahman Ademi Fide Yayınları, İstanbul.

İZZETBEGOVİÇ, Aliya (2010). İslami Yeniden Doğuşun Sorunları, Çev: Rahman Ademi, Fide Yayınları, İstanbul.

İZZETBEGOVİÇ, Aliya (2011). Doğu Batı Arasında İslam, Çev: Salih Şaban, Yarın Yayınları, İstanbul.

KARAARSLAN, Faruk (2016). "Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde Kadın ve Aile", Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç (iç.), Editör: Mustafa Orçan vd., Hece Dergisi, Özel Sayı:31, Sayı: 229, ss. 473-480.

KOCADAŞ, Bekir (2010), Toplum, Toplumsal Yapı ve Kurumlar, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, s. 141.

SAYIN, Önal (2020), Aile Sosyolojisi, Doğubatı Yayınları, Ankara.

ZEYBEKOĞLU DÜNDAR, Özge (2018). "Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri", Değişen Toplumda Değişen Aile (iç.), Editör: Nurşen Adak, Siyasal Kitabevi, Ankara, ss. 39-64.

BAUMAN'A GÖRE POSTMODERNİZM VE EĞİTİM

Neşe Börü

Hacı Bektaş Veli University

Abstract

In this study, the characteristics of the postmodern age, which is the result of life in the modern age, were given. As a result; Because of the rapid and continuous development of knowledge in the postmodern age, individuals should acquire the habit of tertiary learning, which is the necessity of changing the learning habits with the adoption of the philosophy of lifelong learning. It is necessary to re-question how universities will perform on transferring values to students. Universities should be adapted to the flexible and unregulated structures of the workplace.

Key words: Postmodernizm, education

Özet

Bu çalışmada öncelikli olarak postmodern çağı daha iyi anlayabilmek için modern toplumun özellikleri verilmiştir, daha sonra modern çağdaki yaşantıların bir sonucu olan postmodern çağın özellikleri verilmiştir. Sonuç olarak; postmodern çağda bilginin hızlı ve sürekli gelişmesinden dolayı bireylerin yaşam boyu öğrenme felsefesini benimsemesi ile birlikte öğrenme alışkanlıklarının değişmesinin zorunluluğundan dolayı üçüncül öğrenme alışkanlığını edinmesi gerekir. Ayrıca bireylerin farklılıklarının kabulü de eğitim kurumları açısından ayrı bir boyuttur. Bu boyuttan dolayı üniversitelerin değer aktarma işlevlerinin nasıl yerine getireceği yeniden sorgulanmalıdır. Üniversiteler iş yerlerinin esnek ve kuralsız yapılarına uyumlu hale getirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Postmodernizm, eğitim

1. Modern Toplumun Tanımı ve Özellikleri

Dilin yaşanılan dünyada her şeyi sınıflandırma, farklılaştırma, bölme ya da ayırma görevi vardır. Dil, dünyadaki her türlü varlığın bir gruba ait olması ve bu her bir grubunda bir alt grubu olması için çalışır. Dilin bu görevine her şeyi belirli bir düzene koyma çabası da denilebilir. Dilin amacı bu düzenin devamının sağlanması veya düzenin olmaması ihtimaline karşı mücadele etmektir. Dilin bu amacı gösterir ki düzenin bozulabilme ihtimali vardır (Bauman, 2003).

Toplum geliştikçe dilin sınıflandırma, düzene koyma görevinde aksaklıklar meydana gelmeye başlayabilir. Düzeni bozan aksaklıklar ise yazarın ifadesiyle *müphemliklerdir*. Müphemlik kelime anlamı olarak; belirsizlik olarak ifade edilir. Belirsizliği takip eden süreçte ise, kararsızlık meydana gelir. Bu kararsızlık durumu ise mevcut düzenin yani belirlenen sınıflandırmaların anlamsızlaşmasına sebep olur. Aslında müphemlikte dilin bir görevidir. Dilin düzen görevini tam olarak yapmadığı durumlarda ortaya çıkar. Bu sebeple müphemliğin yok olması gibi bir durum söz konusu değildir. Müphemlik ancak tekrar çıkmak üzere bastırılabilir. Dil müphemliği

önlemek için sürekli mücadele eder ve bunun için düzeni koruyup geliştirmeye devam eder (Bauman, 2003).

Düzenli bir hayat, kişinin önünü görebildiği; hangi olayların gerçekleşebileceğini; olaylara etki eden durumları tespit edebilmeyi; geçmişte yaşadıkları ile geleceğe dair tahminler üretebilmeyi sağlar. Müphemlik ise bir bozguncu gibi bu düzenin bozularak kişinin hayatın belirsizleşmesine ve bunun sonucunda kişinin kararsızlıklara düşmesine sebep olur. (Bauman, 2003).

Sınıflandırma eylemi bir takım şeyleri bir grup altında toplarken başka şeyleri başka gruplarda toplamaktır. Bu durum gösterir ki sınıflandırma eylemi yazarın deyimiyle *ötekilerin* oluşmasına sebep olur. Bu bir anlamda yine yazarın deyimiyle bir *dışlama operasyonudur*. Her şeyin belirlenen grubuna dâhil olabilmesi ise bir takım zorlamalar sonucunda gerçekleşebilir. Bu da şiddet eylemlerinin oluşmasına sebep olur. Eğer zorlama güçlü olursa sınıflandırma eyleminde sorun oluşmaz. Aksi takdirde ise belirli varlıkların kendi gruplarına uymama, isyan etme gibi eylemleri ortaya çıkabilir. İşte buda müphemliğin yani belirsiz durumların oluşmasında büyük etkenlerden biridir denilebilir. (Bauman, 2003).

Modernliğin kaç yaşında olduğu sorusunun cevabında ise herhangi bir uzlaşma yoktur; zaten bu sorunun cevabı modernliğin bitmiş olduğunu gösterir. Modernlik yazarın deyimiyle *bir düzenleme ödevidir*. Düzen ise kaos olmayan şeydir. Yine yazarın deyimiyle düzen ve kaos *modern ikizlerdir*. Modernlik ortaya çıkmadan önce dünya düzen ve kaos gibi terimlerle ifade edilmiyordu; ama bu durum modernlik öncesi dönemin düzene karşı olduğu şeklinde algılanmamalıdır. Sadece modern zamanlarla birlikte insanoğlunda her şeyi belirli bir düzene koyma veya kaostan kaçınma bilinci ortaya çıkmaya başlamıştır. (Bauman, 2003).

Modernliğe ait olan düzen kavramı için: *dünyanın, insan habitatının, insan benliğinin ve bu üçü arasındaki bağlantının düzenidir* denilir. Yazar burada modernliği düzen bilincinin var oluşunu açıklarken Hobbes'un açıklamasından yararlanır. Hobbes'un yorumu ise şu şekildedir: "Dünya doğaldı ve akışına bırakılmış bir haldeydi. Bu belirsizlik durumunun ise önlenmesi için bir düzen yaratılmalıydı. Toplum artık dışsal güçler tarafından hiyerarşik bir yapı ile yönetilen bir toplum değil; toplum tarafından atanan bir temsilci tarafından yönetilen bağımsız bir varlıktır. Düzen, doğal olmayan, yapay yani insan tarafından yaratılan siyasi ve toplumsal bir şeydir. Artık olup olmadık her şeyden çıkan şeylerin bastırılması gerekir. Bu sebeple bir düzen kurma düşüncesi bir iktidar meselesidir." (Bauman, 2003).

Düzenden başka bir düzenin varlığı söz konusu değildir. Düzenin tek alternatifi kaostur. Kaos olmadan düzen olamaz. Kaos düzeni etkileyen kavramdır. Bir toplum bir kaos olabilir düşüncesini koruduğu müddetçe moderndir. Bu düşünce ile modern dünya insanlığı düzende kalabilmek adına sürekli bir mücadele verir. Buda toplumların modernliğini artırır. (Bauman, 2003).

Ayrıca modern yöneticilerin de varlıklarını koruması da kaoslara bağlıdır. Çünkü kaos olmadığı zaman yani sürekli düzen durumunda yönetme ihtiyaç kalmayacaktır. Bu sebeple dünyada her zaman bir kaos durumu mevcut olmalıdır;

ancak oluşturulacak kaoslar küçük ve yönetilebilir olmalıdır. Çünkü küçük olan şeyleri yönetmek her zaman daha kolaydır. (Bauman, 2003).

Müdahale edilmemiş, düzenlenmemiş her şey ise doğal olan şeylerdir. Doğal her şey ise zararlıdır. Bu sebeple doğal her şeyin törpülenmesi, bastırılması gerekir. Modern düşünceye göre ise; dünya doğallıktan uzaklaştırılmalı ve tasarımın, manipülasyonun, yönetimin ve mühendisliğin etkisi altında olmalı ve bu etkiler sonucunda düzene kavuşarak, modernleşmelidir. Bu düşünce toplumların terbiye edilmesinin gerekliliği şeklinde de açıklanabilir. Terbiye edilen toplumlar daha kolay yönetilebilir, düzenlenebilir hale gelecektir. Toplumların terbiye işlemleri de kaynağını akıldan almalıdır. Modern devlet anlayışında rasyonellik birinci plandadır. (Bauman, 2003).

Modern devletlerde yapılan her türlü işlem akla dayandırılmalıdır. Akılcı olmayan veyahut olabilirliği kanıtlanmamış yani bilimsel olmayan hiçbir şey modern dünya anlayışlarında yer almaz. Bu sebeple modern toplumlar bilim, fen ve teknolojinin ilerlemesine çok önem verir. Bu ilerleme ile toplumların daha akılcı kararlar alabileceği ve bu doğrultuda modernleşme düzeylerinin artacağı düşünülür. Ayrıca modern toplumların yönetiminde düzeni sağlayan yasalarda kaynağını akıldan alır. (Bauman, 2003).

Modern düşüncenin temelinde yatan bir düşüncede düzene uymayanların ki bunlar yazarın deyişiyle *ötekiler* şeklinde isimlendirilir, asimile edilmesidir. Bu durumda modern düşüncenin *hoşgörüsüzlük* özelliğini gösterir. Modernlik ötekileri asimile edemediği zaman ise onların kötü olduğunu ve düzen dışında kalmasını ister. Burada yalancı bir hoşgörülülük gösterir. Sanki sizi yok etmiyorum gibi bir düşünce oluşmasını sağlar; ancak burada yok edememe beceriksizliğinin bir savunmasıdır; zaten yok edemese bile ötekileri kötü olarak adlandırır. (Bauman, 2003).

Modern devlet anlayışının oluşturduğu ötekiler kavramını daha net anlamak için yeni bir tanımlama getirilirse şu şekilde olacaktır: ötekiler yasak bölgeler, yasa ve düzenin çöktüğü yerler, huzursuzluk ve itaatsizliklerin çıktığı yerlerdir. Modern aklın ötekisi ise; *çokanlamlılık, bilişsel uyumsuzluk, çokanlamlı tanımlar ve olumsuzluk; muntazam sınıflandırmaların ve dosya dolaplarının dünyasındaki çokanlamlılıktır.* Ötekiler dışlanmış olan, yasal olmayan her şeydir; anormalliklerdir. (Bauman, 2003).

Son olarak modernite şu şekilde açıklanabilir: Modernlik; uygarlıkların, düzene kavuşmak ve daha refah toplumlar olarak yaşamak adına, yaşamlarının yapaylaştırılmasıdır. Başka bir deyişle de, modernlik; tanımlanamayan, müphem olan her şeyi uygarlığın sonu olarak gören yada masumiyeti kanıtlanana kadar tüm doğal şeyleri suçlu sayan bir anlayıştır. Modern uygarlıklar da bu anlayış doğrultusunda farklılıkları sapkınlıklarla eşdeğer tutmuş ve farklı olan, kurallara uymayan her şeyi (dil, din, ırk, olay vs olabilir) yok etmeye çalışmıştır. (Bauman, 2003).

2. Postmodern Toplumun Tanımı ve Özellikleri

Modern uygarlığı benimseyen insanlar başkılığa karşıdır. Modern toplumlara göre başka olan yani farklı olan her şey yok edilmelidir. Modern toplumlarda olumsuzluk ve müphemlik var olamaz; yani var olan her şeyin asla zıttı olamaz.

Modern toplumlar düzenin varlığı için sürekli olarak kaosla mücadele ederler ve onlara göre yanlış olan düşüncelere karşı her zaman doğruluğu savunurlar; yani modern toplumların anlayışlarında düşünceler doğrular ve yanlışlar olarak sınıflandırılır. (Bauman, 2003).

Buna göre dünyada ancak ve ancak tek doğrular var olabilir. Başka bir ifadeyle salt doğrular olabilir. Bu doğrultuda da toplumlar en sonunda rasyonel bir yapıya kavuşacaktır. Ayrıca bu salt doğruların tüm dünya insanlığı tarafından kabul edilmesi sağlanarak evrensel bir nitelik taşınması sağlanacaktır. Yani bu yapı, tüm dünyada her şeyin aynı olması konusunda bir zorunluluğun söz konusu olmasına ve yapılan her şeyin rasyonel olmasının gerekliliğini hedefler. Böyle bir hedefte toplumlarda cihat ruhu ve baskı ile hükmetme düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu düşünceye göre dünyada tek tip yapılar olmalı, farklılıklar yok olmalıdır. (Bauman, 2003).

Oysa insanların yaşamda olumsuzluklarla yani farklılıklarla karşılaşmaması mümkün değildir. Modern anlayışında farklılıklar konusundaki aşırı tepkisi insanların olumsuzluklar karşısında mutsuz olmasına sebep olabilir. Modernlikte bu durum için insanların olumsuzluklar karşısında mutsuz olmamaları için eğitilmesi yoluna başvurmıştır; ancak bu eğitimlerin sonucu başarısız olmuştur. Çünkü olumsuzlukla başa çıkılamamıştır ve insanların mutsuzluğu engellenememiştir. Buradaki mutsuzluk olumsuzluğun olmayacağı düşüncesinin var olamayacağına farkına varılmasından kaynaklanır. (Bauman, 2003).

Olumsuzlukla yaşamaya mecbur olan insanların yapması gereken şey ise; evrensellik, kesinlik ve saydamlık düşüncelerinin bertaraf edilmesidir. (Bauman, 2003). Daha açık bir ifadeyle dünyada farklı doğrularında olabileceği yani farklılıklarında olabileceği düşüncesi kabul edilmelidir. Bu düşünceyi kabul etmekte beraberinde özgürleşme zihniyetini getirecektir. İşte özgürleşme, farklılıkları kabul etme, mutlak doğru anlayışında vazgeçme gibi düşünceler ise postmodern durumun özellikleridir.

Özgürleşme fikri kişilerin kendi olumsuzluklarını yaşayabilme hakkının isteği ile ortaya çıkar. Bu hakları ise kişilerde kendilerindeki başka olan veya müphem olan şeylere karşı artık korkmamaları gerektiğini gösterir. Böyle bir anlayışın kişilerde huzurlu bir şekilde gerçekleşebilmesi ise; ancak kişinin yaşadığı toplumdaki hoşgörü ile sağlanabilir. Açık bir ifadeyle herkes bir başkasının farklılığına karşı hoşgörü ile yaklaşır; herkes kendi olumsuzlukları ile mutlu yaşayabilecek ve sonuçta kendisini özgür hissedecektir. Olumsuzluk düşüncesinin pekişmesi ise toplumda hoşgörü olgusunun saygıya dönüşmesi ile gerçekleşir. (Bauman, 2003).

Bir kişinin kendisini toplum içerisinde saygın hissedebilmesi ya da var olabildiğini yada yabancı olmadığını yada öteki olmadığını hissedebilmesi ise ancak ve ancak kişinin başkalarına saygı duyması ile gerçekleşebilir. Farklı ifadeler bu durum şöyle açıklanabilir; benim hakkım ancak başkasının hakkının sonucu ile gerçekleşebilir; ya da ötekine karşı sorumluluk duyarsam ancak kendime karşı sorumluluk duyabilirim gibi. (Bauman, 2003).

Postmodern durumda bilginin insandan insana değişmediği düşüncesi yıkılmış, olumsuzluğun varlığı kabul edilmiş ve aksi durumların ise güçlük sağlamadığı görülmüştür; ancak bu durumlar hiçbir şekilde tahakküm düşüncesini yani zorla hakim olma düşüncesini engellememiştir. Ama bilgilerin değerini insanlara zorla kabul ettirmek gibi imkânsız bir düşünce ile tahakküm elde etme fikri bir gün kendiliğinden yok olacaktır. Yani nihai tahakküm bir gün son bulacaktır. İstikrar ise birlikte yaşamının desteklenmesine bağlıdır. Bunun içinde hoşgörü insanların başlangıç noktası olmalıdır. (Bauman, 2003).

Bireylerin olumsuzluklarının farkında olması onların için gurur verici bir şey olsa da; yinede bireyler düşüncelerinin paylaşılması için yazarın deyimiyle bir *barınak*, *bir cemaat* arayışındadır. Bireylerin kendi olumsuzluklarını ortaya koyması tek başına yaptıkları bir başkaldırıdır. Tek başına yapılan başkaldırılarda eylemlerinin başarısız olmasına sebep olur. Bu başarısızlık ise olumsuzluklarının farkında olan; ancak kendini bu konuda yalnız hisseden insanlarda, her ne kadar özgür olduklarını hissetseler de, mutsuzlukların baş göstermesine sebep olur. Bu sebeple tüm bireyler yazarın deyimiyle bir *dost ağına muhtaçtır*. (Bauman, 2003).

İçinde yaşanan postmodern çağ ise bireylerin kendi olumsuzluklarının içlerinde yaşamasını gerektiren bir çağdır. Bu sebeple bireyler yalnızdır ve bu yalnızlıklarını gidermek için bir cemaat arayışı içerisindedir. (Bauman, 2003). Bu durum modernitenin bir sonucudur. Bu konuya ilişkin olarak Manning Nash Postmodern çağın kabusunu şöyle tanımlar:

Kökünden koparılmak, örgütlü ötekilerin dünyasında kimliksiz, devletsiz, yalnız, yabancılaştırılmış ve kendi halinde kalmaktır. (Bauman, 2003).

Bu bağlamda postmodern çağda bireyler kendileri ile aynı düşünceleri paylaşan, kendilerini rahatlıkla ifade edebildikleri yeni kabileler ya da yeni cemaat arayışındadır. Toplumlarda farklı cemaatlerin oluşması ise toplumların daha fazla heterojenleşmesine, bu durumda daha fazla anlaşmazlıkların oluşmasına sebep olur. Bu anlaşmazlıkların çözülebilmesi ise heterojenlikleri kabul etmekten geçer. Bu anlaşmazlıklarda postmodernitenin açtığı fırsatlar sonucunda oluşan tehditlerdir. (Bauman, 2003).

Postmodernite farklılıkları kabul etme yolundan geçtiğine göre; postmodernitenin moderniteyi kabul etmeme gibi bir lüksü yoktur. Postmodernite modern düşüncelerle birlikte yaşamaya mecburdur; aksi halde kendi paradoksu ile ters düşer. (Bauman, 2003).

Daha öncede belirtildiği üzere postmodernite farklılıklarla; ancak hoşgörü ile mücadele edebilir. Hoşgörü özellikle modernitenin vicdansızlığı ve zorbalığı ile karşı karşıya kalınca zorlanabilir. Bu savaştan başarılı çıkabilmesinin tek yolu ise hoşgörünün dayanışmanın gücünden yararlanmasıdır; başka bir deyişle hoşgörünün toplumdaki taraftarlarının artması ve evrenselleşmesidir. Herkesin birbirine karşı hoşgörülü olduğu bir toplumda ise kendi farklılıklarından korkmak gereksiz olacaktır. (Bauman, 2003).

Tüm diğer insani durumlar gibi postmodern hoşgörü yani farklılıkları kabul etme düşüncesinin de tehlikeleri ve korkuları vardır. Bu düşüncüyü engellemek anlamsızdır. Dünyada hiçbir şeyin garantisi yoktur. Postmodern durumun diğer insani durumlardan farkı ise insanlığın bu garantisiz yaşama düşüncesinin ve bu düşünce ile beraber gelen endişelerin farkında olmasıdır. (Bauman, 2003).

2.1. Postmodernite ve Eğitim

Modern zamanların sonuna gelmesi bununla beraber postmodern zamanların ortaya çıkması eğitim anlayışının da değişmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda bu bölümde postmodern zamanlarda eğitim anlayışı nasıl olmalıdır sorusuna cevap aranacaktır.

Gregory Bateson çeyrek yüzyıl önce öğrenmeyi iki basamak halinde tasarlamıştır. Buna göre birinci basamak; 'proto-öğrenme' ya da 'ilk basamak öğrenme' diye isimlendirilmiştir. İlk basamak öğrenme denilen şeyin konusu ise çıplak gözle görülebilen her şeydir. Bu tür şeyler kişi tarafından rahatlıkla gözlenebilir, kaydedilebilir ve öğrenilebilir. Ayrıca bu tür şeyler kişiler tarafından rahatlıkla plânlanabilir ve tasarlanabilir. 'İkincil Öğrenme' ise öğrenenler tarafında fark edilemez bir süreçtir. Daha çok kişinin bilinçaltında gerçekleşen bir süreçtir. Kişi bu tür öğrenmeyi öğrendiğinin farkında değildir. İkinci basamak öğrenmede kişiler öğrenmeyi öğrenirler. Bu sebeple ikincil öğrenmeye 'öğrenmeyi öğrenme' de denir. Bu öğrenme türünde öğreticiler tarafından kişilere aktarılan mesajın yanında ortamda bulunan kişilerin toplumsal bağlamı ve toplumsal tarzı öğrenilir. Öğrenmeyi öğrenen kişilerin özgür irade, araçsal düşünme, üstünlük, pasiflik gibi zihinsel durumları gelişir. (Bauman, 2005). Buda öğrenenlerin eleştirel bakabilme yeteneğinin ve mantığının gelişmesine neden olur.

Bateson, öğrenmeyi öğrenmenin, proto-öğrenmenin ayrılmaz bir bileşeni olduğunu söyleyerek, iki öğrenmenin bir bütün olduğunu ifade etmiştir. Aksi durumdaki öğrenme anlayışı ile düşünme yeteneği olmayan kemikleşmiş zihinlerle yetişeceğini de belirtir. (Bauman, 2005).

Bateson daha sonraları öğrenmenin üçüncü basamağını varlığını gösterdi. Üçüncül öğrenme ise ikincil öğrenme ile elde edilen becerilerin gelişen ve değişen durumlara göre değişebilmesi aktive edilebilmesidir. (Bauman, 2005).

Yaşamakta olunan bu zamanların, yani postmodernitenin özelliklerinden biride sınırları yok etmek ve örüntüleri tavsiye etmektir. Bu durumda da üçüncül öğrenme büyük önem taşır. Çünkü üçüncül öğrenme kazanılmış alışkanlıkların yok edilmesi ile ilgilidir. Bireyler öğrendikleri metotları duruma göre değiştirip farklısını koyabilme yeteneğine sahip olabilmelidir, tek bir örüntüye saplanıp kalmamalıdır. Bireyler daha önce edinmiş oldukları zihinsel örüntüleri çabucak atma ve bir yenisini kazanabilme becerisine sahip olmalıdır. Burada bireylerin başarısı, yeni örüntüleri çabucak öğrenebilme yetenekleri yerine daha çok eski alışkanlıklarından hızlı bir şekilde kurtulabilme yeteneklerine bağlıdır. Önemli olan yeni örüntüler öğrenebilmek adına alışkanlıklardan vazgeçebilmektir. (Bauman, 2005).

Postmodern döneme ilişkin eğitim anlayışlarındaki bir diğer değişiklik ise Margaret Mead tarafından oluşturulan perspektif çözümlemesi ile açıklanmıştır. Buna göre Mead şu ifadeleri söylemiştir:

Kimin öğretmen olarak ve kimin öğrenci olarak davrandığı, kimin aktarılabilecek bilgiye sahip olduğu, kimin iletinin alındığı noktada bulunduğu ve hangi bilginin aktarılması gerektiğine ve edinilmeye değer olduğuna kimin karar verdiği noktalarının açık olmaktan uzak olmasıdır. (Bauman, 2005).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere eğitim kurumları yapıdan ve yönetimden yoksun kurumlar haline gelmeye başlamıştır. Böylece Aydınlanma Çağı ile birlikte gelişen tamamıyla eğitim görevlilerinin inisiyatifine bırakılan eğitim kurumlarında eğitimcilerin yetkileri azalmış ve eğitim kurumları yönetilemez bir yapıya bürünmüştür. Bu durumdan da eğitim kuramcıları ciddi bir şekilde endişelendirmektedir. (Bauman, 2005).

Eğitim kurumlarındaki bu başıbozukluğun sebebi ise içerisinde yaşanan postmodern dönemden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde; kimlik oluşturma süreçleri erimeye özelleşmeye başlamıştır. Yani her birey kendi kimliğini oluşturma çabası içerisine girmiştir. Böylece evrensel bir kimlik oluşturma düşüncesi yıkılmıştır. Bu dönemde ayrıca otoriter yapılar işlemez hale gelmiş ve bireylerin değer yargılarında ortaklığın aksine farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Postmodern çağın bu özelliklerinden dolayı bu dönemde modern zamanlarda oluşturulmuş olan eğitim kurumları işlevlerini yitirmişlerdir. Bu sebeple eğitim kurumlarının hızla değişime uğraması gerekmektedir. Özellikle Bateson'un üçüncül öğrenme ilkesi eğitim kurumlarında kullanılmaya başlanmalıdır. (Bauman, 2005).

Bu eğitim krizini çözebilmenin en iyi yolu eğitim kurumlarının yapısının kökten değiştirilmesi ile sağlanacaktır; aksi takdirde oluşan değişikliklere uyum gerçekleşmeyecektir. Thomas Kuhn'dan da bilindiği üzere yükselen yeni değerler yapıları üzerinde etkili olmazsa; bu değerler anormallikler ve sorunlar olarak bir kenara itilecektir. (Bauman, 2005).

Bauman kitabında eğitim kurumlarının yapılarının nasıl olması gerektiğini üniversiteler açısından incelemiştir. Bu bağlamda bu paragraftan itibaren bu konu hakkında bilgi verilecektir.

Üniversiteler için modern zamanların icatıdır denilebilir. Modern uygarlığın en önemli özelliklerinden biri için bilginin varlığı ile iktidarın elde edilmesidir. Bu düşünce August Comte'un *eyleme gücüne sahip olmak için bilmek* ifadesiyle açıkça ifade edilmiştir. Modern uygarlık geçmişten buyana doğalın yapaylaştırılması ya da düzenin istenilen hale getirilmesi ile uğraşmıştır. August Comte'un ifadesine dayanarak düzenin değiştirilmesinde bilginin varlığı çok önemlidir. Bu sebeple modern zamanlarda bilgi üretenler yönetenlerin ya yakınında ya da onlara karşı muhalefet konumunda olmuştur; ama şu kesindir ki bilgiyi yönetenler her zaman için üst konumlarda yer almıştır. (Bauman, 2005).

Bilginin uygulayıcıları toplumun yönetilmesinin belirli bir düzene göre yapılmasının meşrulaşması (Weber) için yönetme formülleri (Gaetano Mosca) geliştirmişler ve toplumun merkezi bir değerler kümesi (Talcott Parsons) tarafından

yönetilmesini sağlamışlardır. Ayrıca toplumsal değerlerin ortak olabilmesi için üniversiteleri kullanmışlardır. Üniversiteleri bireyler açısından bir kültür aktarma kurumları haline dönüştürmüşlerdir. (Bauman, 2005).

Günümüzde artık çağdaş ulus devletlerin *bütünleştirici* işlevleri yok olmaya başlamıştır. Yönetimler bu görevi siyasal süreçten uzaklaştırarak toplumdaki diğer süreçlere bırakmıştır. Ayrıca ulus devletlerin yönetimi kültür örüntülerinin oluşumu işlevinden de vazgeçmiş bu görevi de dağınık piyasa güçlerinin inisiyatifine bırakmıştır. Toplumda bilgiyi üretkenlerin otoritesi zayıflamış otorite üniversitelerin dışındaki başka faillelere bırakılmıştır. İtibar üniversitelerin dışında elde edilmeye başlanmıştır. Toplumda bilimsel standartların aksine medyatik değerler (birden şöhret olanlar, seri katiller, popstarlar) önem kazanmaya başlamıştır. Buda toplumdaki mesajların istikrarsız ve kısa ömürlü olmasına sebep olmuştur. (Bauman, 2005).

Çok kültürlülüğün vazgeçilmezliği ise üniversitelerin değer yaratma ve seçme işlevlerinin zayıflamasına sebep olmuştur. Üniversitelerin bu ve diğer görevlerini başka failleler üstlenmeye başlamış ve üniversiteler bu faillelerle bir yarışma sürecine girmiştir. Bu yarışta ise üniversitelerin dışındaki failleler mesaj aktarma konusunda daha başarılı olmuştur. Burada sürekli bilgi edinmeyi alışkanlık haline getirmiş bireylerin neden üniversiteler yerine başka faillelerden yardım istedikleri ise açık değildir. Fakat bilişim dünyasındaki toplumların bilgiyi internetten veya CD'lerden kısacası etkileşimli ve elektronik ortamlardan rahatlıkla elde edebildiği bir çağda bireylerin neden öğretmene ve eğitim kurumlarına ihtiyaç duymadığı ise kuşkusuz pek sorgulanamaz. Bilişim sektöründeki bu gelişme yine üniversitelerin ve eğitim kurumlarının itibarlarını azaltmıştır. (Bauman, 2005).

Sürekli devam eden bu teknoloji devriminin üniversiteler açısından bir diğer sıkıntısı ise şudur: bireylerin öğrenmeyi öğrenme alışkanlıklarından sürekli vazgeçmesinin gerekliliğidir. Çünkü bilgi sürekli değişmekte ve gelişmektedir. Bu sebeple tek bir öğrenme yöntemine takılıp kalmadan eskiyen öğrenme yöntemleri atılmalı ve yenileri kazanılmalıdır. Öğrenme yöntemlerinin ve bilginin geçerliliğinin süreci ise bir üniversite bitirme sürecinden çok daha kısadır. Bu sebeple böyle bir zamanda ise işverenler üniversite mezunları yerine işlerinin gereksinimlerine göre piyasa aracılığıyla sunulan kısa dönemli kurslara katılmış personelleri tercih etmektedir. (Bauman, 2005).

Ayrıca bilginin sürekli değiştiği bir çağda bireylerin kariyerleri için yaşam boyu öğrenme ilkesini benimsemesi ise kaçınılmazdır. Bu sebeple bireylerde kısa dönemli öğrenme kurslarına katılmayı veya etkileşimli CD'ler ile eğitim almayı da tercih etmektedir. Buna ilave olarak bazı düşünceler üniversitelerin değerinin henüz belirgin bir düşüş göstermemesinin sebebi olarak da; mevcut işsizlikten dolayı bireylerin oyalanmasının gerekliliğini göstermektedir. (Bauman, 2005).

Üniversitelerin iş piyasasının esnek ve kuralsız yapısı ile uyuşması çok güçtür. Ayrıca iş piyasası için gerekli olan beceriler öyle uzun vadeli akademik bir eğitimi gerektirmemektedir. Bu durumda üniversitelerin meta değerini düşürmektedir. Ayrıca hızla artan harçlarda bireylerin parasal sebeplerden dolayı üniversitelere yönelmesini engellemektedir. (Bauman, 2005).

Sonuç olarak postmodern çağda bilginin hızlı ve sürekli gelişmesinden dolayı bireylerin yaşam boyu öğrenme felsefesini benimsemesi ile birlikte öğrenme alışkanlıklarının değişmesinin zorunluluğundan dolayı üçüncül öğrenme alışkanlığını edinmesi gerekir. Ayrıca bireylerin farklılıklarının kabulü de eğitim kurumları açısından ayrı bir boyuttur. Bu boyuttan dolayı üniversitelerin değer aktarma işlevlerinin nasıl yerine getireceği yeniden sorgulanmalıdır. Üniversiteler iş yerlerinin esnek ve kuralsız yapılarına uyumlu hale getirilmelidir. Eğitim kurumları post modern ağın tm bu özelliklerine göre yeniden dzenlemelidir.

KAYNAKÇA

Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik*. İstanbul : Ayrıntı yayınları.

_____. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. İstanbul : Ayrıntı yayınları.

BAUMAN'A GÖRE POSTMODERNİZM VE SİYASET

Neşe Börü

Hacı Bektaş Veli University

Abstract

In this study, the characteristics of the postmodern age, which is the result of life in the modern age, were given. As a result; the concept of nation-state and welfare state, which is formed by modernization, loses its meaning in the postmodern age. Instead, it forms a structure in which individuals consider less cultural identities and political formations. In spite of all these, although individuals seem to be politically awake in the postmodern age, they can react to their existing management by presenting their reactions at an unexpected moment.

Key words: Postmodernizm, politics

Özet

Bu çalışmada öncelikli olarak postmodern çağı daha iyi anlayabilmek için modern toplumun özellikleri verilmiştir, daha sonra modern çağdaki yaşantıların bir sonucu olan postmodern çağın özellikleri verilmiştir. Sonuç olarak; Modernizm ile birlikte oluşan ulus devlet ve refah devlet anlayışı postmodern çağda anlamını kaybetmektedir. Onun yerine bireylerin kültürel kimliklerini ve siyasi oluşumlarını daha az önemsedikleri bir yapı oluşmaktadır. Tüm bunlara rağmen postmodern çağda bireyler siyasi açıdan uyutulmuş gibi gözükse de hiç umulmadık bir anda tepkilerini ortaya koyarak var olan yönetimleri devirebilmektedirler. Bu olguda postmodern çağın garanti çağı olmadığını bir kez daha göstermiş olur.

Anahtar kelimeler: Postmodernizm, siyaset

1. Modern Toplumun Tanımı ve Özellikleri

Dilin yaşanılan dünyada her şeyi sınıflandırma, farklılaştırma, bölme ya da ayırma görevi vardır. Dil, dünyadaki her türlü varlığın bir gruba ait olması ve bu her bir grubunda bir alt grubu olması için çalışır. Dilin bu görevine her şeyi belirli bir düzene koyma çabası da denilebilir. Dilin amacı bu düzenin devamının sağlanması veya düzenin olmaması ihtimaline karşı mücadele etmektir. Dilin bu amacı gösterir ki düzenin bozulabilme ihtimali vardır (Bauman, 2003).

Toplum geliştikçe dilin sınıflandırma, düzene koyma görevinde aksaklıklar meydana gelmeye başlayabilir. Düzeni bozan aksaklıklar ise yazarın ifadesiyle *müphemliklerdir*. Müphemlik kelime anlamı olarak; belirsizlik olarak ifade edilir. Belirsizliği takip eden süreçte ise, kararsızlık meydana gelir. Bu kararsızlık durumu ise mevcut düzenin yani belirlenen sınıflandırmaların anlamsızlaşmasına sebep olur. Aslında müphemlikte dilin bir görevidir. Dilin düzen görevini tam olarak yapamadığı durumlarda ortaya çıkar. Bu sebeple müphemliğin yok olması gibi bir durum söz konusu değildir. Müphemlik ancak tekrar çıkmak üzere bastırılabilir. Dil müphemliği

önlemek için sürekli mücadele eder ve bunun için düzeni koruyup geliştirmeye devam eder (Bauman, 2003).

Düzenli bir hayat, kişinin önünü görebildiği; hangi olayların gerçekleşebileceğini; olaylara etki eden durumları tespit edebilmeyi; geçmişte yaşadıkları ile geleceğe dair tahminler üretebilmeyi sağlar. Müphemlik ise bir bozguncu gibi bu düzenin bozularak kişinin hayatın belirsizleşmesine ve bunun sonucunda kişinin kararsızlıklara düşmesine sebep olur. (Bauman, 2003).

Sınıflandırma eylemi bir takım şeyleri bir grup altında toplarken başka şeyleri başka gruplarda toplamaktır. Bu durum gösterir ki sınıflandırma eylemi yazarın deyimiyle *ötekilerin* oluşmasına sebep olur. Bu bir anlamda yine yazarın deyimiyle bir *dışlama operasyonudur*. Her şeyin belirlenen grubuna dâhil olabilmesi ise bir takım zorlamalar sonucunda gerçekleşebilir. Bu da şiddet eylemlerinin oluşmasına sebep olur. Eğer zorlama güçlü olursa sınıflandırma eyleminde sorun oluşmaz. Aksi takdirde ise belirli varlıkların kendi gruplarına uymama, isyan etme gibi eylemleri ortaya çıkabilir. İşte buda müphemliğin yani belirsiz durumların oluşmasında büyük etkenlerden biridir denilebilir. (Bauman, 2003).

Modernliğin kaç yaşında olduğu sorusunun cevabında ise herhangi bir uzlaşma yoktur; zaten bu sorunun cevabı modernliğin bitmiş olduğunu gösterir. Modernlik yazarın deyimiyle *bir düzenleme ödevidir*. Düzen ise kaos olmayan şeydir. Yine yazarın deyimiyle düzen ve kaos *modern ikizlerdir*. Modernlik ortaya çıkmadan önce dünya düzen ve kaos gibi terimlerle ifade edilmiyordu; ama bu durum modernlik öncesi dönemin düzene karşı olduğu şeklinde algılanmamalıdır. Sadece modern zamanlarla birlikte insanoğlunda her şeyi belirli bir düzene koyma veya kaostan kaçınma bilinci ortaya çıkmaya başlamıştır. (Bauman, 2003).

Modernliğe ait olan düzen kavramı için: *dünyanın, insan habitatının, insan benliğinin ve bu üçü arasındaki bağlantının düzenidir* denilir. Yazar burada modernliği düzen bilincinin var oluşunu açıklarken Hobbes'un açıklamasından yararlanır. Hobbes'un yorumu ise şu şekildedir: "Dünya doğaldı ve akışına bırakılmış bir haldeydi. Bu belirsizlik durumunun ise önlenmesi için bir düzen yaratılmalıydı. Toplum artık dışsal güçler tarafından hiyerarşik bir yapı ile yönetilen bir toplum değil; toplum tarafından atanan bir temsilci tarafından yönetilen bağımsız bir varlıktır. Düzen, doğal olmayan, yapay yani insan tarafından yaratılan siyasi ve toplumsal bir şeydir. Artık olup olmadık her şeyden çıkan şeylerin bastırılması gerekir. Bu sebeple bir düzen kurma düşüncesi bir iktidar meselesidir." (Bauman, 2003).

Düzenden başka bir düzenin varlığı söz konusu değildir. Düzenin tek alternatifi kaostur. Kaos olmadan düzen olamaz. Kaos düzeni etkileyen kavramdır. Bir toplum bir kaos olabilir düşüncesini koruduğu müddetçe moderndir. Bu düşünce ile modern dünya insanlığı düzende kalabilmek adına sürekli bir mücadele verir. Buda toplumların modernliğini artırır. (Bauman, 2003).

Ayrıca modern yöneticilerin de varlıklarını koruması da kaoslara bağlıdır. Çünkü kaos olmadığı zaman yani sürekli düzen durumunda yönetme ihtiyaç kalmayacaktır. Bu sebeple dünyada her zaman bir kaos durumu mevcut olmalıdır;

ancak oluşturulacak kaoslar küçük ve yönetilebilir olmalıdır. Çünkü küçük olan şeyleri yönetmek her zaman daha kolaydır. (Bauman, 2003).

Müdahale edilmemiş, düzenlenmemiş her şey ise doğal olan şeylerdir. Doğal her şey ise zararlıdır. Bu sebeple doğal her şeyin törpülenmesi, bastırılması gerekir. Modern düşünceye göre ise; dünya doğallıktan uzaklaştırılmalı ve tasarımın, manipülasyonun, yönetimin ve mühendisliğin etkisi altında olmalı ve bu etkiler sonucunda düzene kavuşarak, modernleşmelidir. Bu düşünce toplumların terbiye edilmesinin gerekliliği şeklinde de açıklanabilir. Terbiye edilen toplumlar daha kolay yönetilebilir, düzenlenebilir hale gelecektir. Toplumların terbiye işlemleri de kaynağını akıldan almalıdır. Modern devlet anlayışında rasyonellik birinci plandadır. (Bauman, 2003).

Modern devletlerde yapılan her türlü işlem akla dayandırılmalıdır. Akılcı olmayan veyahut olabilirliği kanıtlanmamış yani bilimsel olmayan hiçbir şey modern dünya anlayışlarında yer almaz. Bu sebeple modern toplumlar bilim, fen ve teknolojinin ilerlemesine çok önem verir. Bu ilerleme ile toplumların daha akılcı kararlar alabileceği ve bu doğrultuda modernleşme düzeylerinin artacağı düşünülür. Ayrıca modern toplumların yönetiminde düzeni sağlayan yasalarda kaynağını akıldan alır. (Bauman, 2003).

Modern düşüncenin temelinde yatan bir düşüncede düzene uymayanların ki bunlar yazarın deyişiyle *ötekiler* şeklinde isimlendirilir, asimile edilmesidir. Bu durumda modern düşüncenin *hoşgörüsüzlük* özelliğini gösterir. Modernlik ötekileri asimile edemediği zaman ise onların kötü olduğunu ve düzen dışında kalmasını ister. Burada yalancı bir hoşgörülülük gösterir. Sanki sizi yok etmiyorum gibi bir düşünce oluşmasını sağlar; ancak burada yok edememe beceriksizliğinin bir savunmasıdır; zaten yok edemese bile ötekileri kötü olarak adlandırır. (Bauman, 2003).

Modern devlet anlayışının oluşturduğu ötekiler kavramını daha net anlamak için yeni bir tanımlama getirilirse şu şekilde olacaktır: ötekiler yasak bölgeler, yasa ve düzenin çöktüğü yerler, huzursuzluk ve itaatsizliklerin çıktığı yerlerdir. Modern aklın ötekisi ise; *çokanlamlılık, bilişsel uyumsuzluk, çokanlamlı tanımlar ve olumsuzluk; muntazam sınıflandırmaların ve dosya dolaplarının dünyasındaki çokanlamlılıktır.* Ötekiler dışlanmış olan, yasal olmayan her şeydir; anormalliklerdir. (Bauman, 2003).

Son olarak modernite şu şekilde açıklanabilir: Modernlik; uygarlıkların, düzene kavuşmak ve daha refah toplumlar olarak yaşamak adına, yaşamlarının yapaylaştırılmasıdır. Başka bir deyişle de, modernlik; tanımlanamayan, müphem olan her şeyi uygarlığın sonu olarak gören yada masumiyeti kanıtlanana kadar tüm doğal şeyleri suçlu sayan bir anlayıştır. Modern uygarlıklar da bu anlayış doğrultusunda farklılıkları sapkınlıklarla eşdeğer tutmuş ve farklı olan, kurallara uymayan her şeyi (dil, din, ırk, olay vs olabilir) yok etmeye çalışmıştır. (Bauman, 2003).

2. Postmodern Toplumun Tanımı ve Özellikleri

Modern uygarlığı benimseyen insanlar başkılığa karşıdır. Modern toplumlara göre başka olan yani farklı olan her şey yok edilmelidir. Modern toplumlarda olumsuzluk ve müphemlik var olamaz; yani var olan her şeyin asla zıttı olamaz.

Modern toplumlar düzenin varlığı için sürekli olarak kaosla mücadele ederler ve onlara göre yanlış olan düşüncelere karşı her zaman doğruluğu savunurlar; yani modern toplumların anlayışlarında düşünceler doğrular ve yanlışlar olarak sınıflandırılır. (Bauman, 2003).

Buna göre dünyada ancak ve ancak tek doğrular var olabilir. Başka bir ifadeyle salt doğrular olabilir. Bu doğrultuda da toplumlar en sonunda rasyonel bir yapıya kavuşacaktır. Ayrıca bu salt doğruların tüm dünya insanlığı tarafından kabul edilmesi sağlanarak evrensel bir nitelik taşıması sağlanacaktır. Yani bu yapı, tüm dünyada her şeyin aynı olması konusunda bir zorunluluğun söz konusu olmasına ve yapılan her şeyin rasyonel olmasının gerekliliğini hedefler. Böyle bir hedefte toplumlarda cihat ruhu ve baskı ile hükmetme düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu düşünceye göre dünyada tek tip yapılar olmalı, farklılıklar yok olmalıdır. (Bauman, 2003).

Oysa insanların yaşamda olumsuzluklarla yani farklılıklarla karşılaşmaması mümkün değildir. Modern anlayışında farklılıklar konusundaki aşırı tepkisi insanların olumsuzluklar karşısında mutsuz olmasına sebep olabilir. Modernlikte bu durum için insanların olumsuzluklar karşısında mutsuz olmamaları için eğitilmesi yoluna başvurmıştır; ancak bu eğitimlerin sonucu başarısız olmuştur. Çünkü olumsuzlukla başa çıkılamamıştır ve insanların mutsuzluğu engellenememiştir. Buradaki mutsuzluk olumsuzluğun olmayacağı düşüncesinin var olamayacağının farkına varılmasından kaynaklanır. (Bauman, 2003).

Olumsuzlukla yaşamaya mecbur olan insanların yapması gereken şey ise; evrensellik, kesinlik ve saydamlık düşüncelerinin bertaraf edilmesidir. (Bauman, 2003). Daha açık bir ifadeyle dünyada farklı doğrularında olabileceği yani farklılıklarında olabileceği düşüncesi kabul edilmelidir. Bu düşünceyi kabul etmekte beraberinde özgürleşme zihniyetini getirecektir. İşte özgürleşme, farklılıkları kabul etme, mutlak doğru anlayışında vazgeçme gibi düşünceler ise postmodern durumun özellikleridir.

Özgürleşme fikri kişilerin kendi olumsuzluklarını yaşayabilme hakkının isteği ile ortaya çıkar. Bu hakları ise kişilerde kendilerindeki başka olan veya müphem olan şeylere karşı artık korkmamaları gerektiğini gösterir. Böyle bir anlayışın kişilerde huzurlu bir şekilde gerçekleşebilmesi ise; ancak kişinin yaşadığı toplumdaki hoşgörü ile sağlanabilir. Açık bir ifadeyle herkes bir başkasının farklılığına karşı hoşgörü ile yaklaşır; herkes kendi olumsuzlukları ile mutlu yaşayabilecek ve sonuçta kendisini özgür hissedecektir. Olumsuzluk düşüncesinin pekişmesi ise toplumda hoşgörü olgusunun saygıya dönüşmesi ile gerçekleşir. (Bauman, 2003).

Bir kişinin kendisini toplum içerisinde saygın hissedebilmesi ya da var olabildiğini yada yabancı olmadığını yada öteki olmadığını hissedebilmesi ise ancak ve ancak kişinin başkalarına saygı duyması ile gerçekleşebilir. Farklı ifadeler bu durum şöyle açıklanabilir; benim hakkım ancak başkasının hakkının sonucu ile gerçekleşebilir; ya da ötekine karşı sorumluluk duyarsam ancak kendime karşı sorumluluk duyabilirim gibi. (Bauman, 2003).

Postmodern durumda bilginin insandan insana değişmediği düşüncesi yıkılmış, olumsuzluğun varlığı kabul edilmiş ve aksi durumların ise güçlük sağlamadığı görülmüştür; ancak bu durumlar hiçbir şekilde tahakküm düşüncesini yani zorla hakim olma düşüncesini engellememiştir. Ama bilgilerin değerini insanlara zorla kabul ettirmek gibi imkânsız bir düşünce ile tahakküm elde etme fikri bir gün kendiliğinden yok olacaktır. Yani nihai tahakküm bir gün son bulacaktır. İstikrar ise birlikte yaşamının desteklenmesine bağlıdır. Bunun içinde hoşgörü insanların başlangıç noktası olmalıdır. (Bauman, 2003).

Bireylerin olumsuzluklarının farkında olması onların için gurur verici bir şey olsa da; yinede bireyler düşüncelerinin paylaşılması için yazarın deyimiyle bir *barınak*, *bir cemaat* arayışındadır. Bireylerin kendi olumsuzluklarını ortaya koyması tek başına yaptıkları bir başkaldırıdır. Tek başına yapılan başkaldırılarda eylemlerinin başarısız olmasına sebep olur. Bu başarısızlık ise olumsuzluklarının farkında olan; ancak kendini bu konuda yalnız hisseden insanlarda, her ne kadar özgür olduklarını hissetseler de, mutsuzlukların baş göstermesine sebep olur. Bu sebeple tüm bireyler yazarın deyimiyle bir *dost ağına muhtaçtır*. (Bauman, 2003).

İçinde yaşanan postmodern çağ ise bireylerin kendi olumsuzluklarının içlerinde yaşamasını gerektiren bir çağdır. Bu sebeple bireyler yalnızdır ve bu yalnızlıklarını gidermek için bir cemaat arayışı içerisindedir. (Bauman, 2003). Bu durum modernitenin bir sonucudur. Bu konuya ilişkin olarak Manning Nash Postmodern çağın kabusunu şöyle tanımlar:

Kökünden koparılmak, örgütlü ötekilerin dünyasında kimliksiz, devletsiz, yalnız, yabancılaştırılmış ve kendi halinde kalmaktır. (Bauman, 2003).

Bu bağlamda postmodern çağda bireyler kendileri ile aynı düşünceleri paylaşan, kendilerini rahatlıkla ifade edebildikleri yeni kabileler ya da yeni cemaat arayışındadır. Toplumlarda farklı cemaatlerin oluşması ise toplumların daha fazla heterojenleşmesine, bu durumda daha fazla anlaşmazlıkların oluşmasına sebep olur. Bu anlaşmazlıkların çözülebilmesi ise heterojenlikleri kabul etmekten geçer. Bu anlaşmazlıklarda postmodernitenin açtığı fırsatlar sonucunda oluşan tehditlerdir. (Bauman, 2003).

Postmodernite farklılıkları kabul etme yolundan geçtiğine göre; postmodernitenin moderniteyi kabul etmeme gibi bir lüksü yoktur. Postmodernite modern düşüncelerle birlikte yaşamaya mecburdur; aksi halde kendi paradoksu ile ters düşer. (Bauman, 2003).

Daha öncede belirtildiği üzere postmodernite farklılıklarla; ancak hoşgörü ile mücadele edebilir. Hoşgörü özellikle modernitenin vicdansızlığı ve zorbalığı ile karşı karşıya kalınca zorlanabilir. Bu savaştan başarılı çıkabilmesinin tek yolu ise hoşgörünün dayanışmanın gücünden yararlanmasıdır; başka bir deyişle hoşgörünün toplumdaki taraftarlarının artması ve evrenselleşmesidir. Herkesin birbirine karşı hoşgörülü olduğu bir toplumda ise kendi farklılıklarından korkmak gereksiz olacaktır. (Bauman, 2003).

Tüm diğer insani durumlar gibi postmodern hoşgörü yani farklılıkları kabul etme düşüncesinin de tehlikeleri ve korkuları vardır. Bu düşüncüyü engellemek anlamsızdır. Dünyada hiçbir şeyin garantisi yoktur. Postmodern durumun diğer insani durumlardan farkı ise insanlığın bu garantisiz yaşama düşüncesinin ve bu düşünce ile beraber gelen endişelerin farkında olmasıdır. (Bauman, 2003).

2.1. Postmodernite ve Siyaset

Postmodernite için modernliğin reddidir; yada yoktan var olan yepyeni bir dönemdir gibi tanımlar kullanmak yanlış olur. Postmodernite için modernliğe ancak dıştan bakılarak fark edilen, modernliğin bırakmış olduğu izlerdir tanımını kullanmak daha doğrudur. Postmodernite modern zamanlarda yaşanan tecrübelerin sonucudur veya kısacası Postmodernite modern sonrasıdır. Postmodernite ile birlikte modern zamanlarda bilinçsizce yapılan davranışlar artık bilinçli bir şekilde terk edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda siyasal alandaki davranışlarda bu terk edilisten nasibini almaktadır. (Bauman, 2003).

Modern zamanlardaki siyaset alanında; özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri ön planda yer almaktaydı; ancak bu üç ilke modern zamanlarda gerçek anlamlarıyla kullanılmadı. Çünkü eşitlik özgürlüğü yok sayarak var olmaya çalışıyordu. Eşitliğin amacı tek tiplilik yaratmaktı. Özgürlük ise bu tek tipliliğe karşı olarak oluşuyordu. Kardeşlik ise zorunlu birliktelikleri veya birliktelikler için bireylerin bireyselliklerinden yani özgürlüklerinden vazgeçmelerini savunuyordu. Dolayısıyla bu üç ilke kendi arasında çelişiklere düşmekteydi. Postmodern çağda ise bu üç ilke yerini özgürlük, farklılık ve hoşgörü ilkelerine bırakmıştır. (Bauman, 2003).

Özgürlük kavramı postmodern çağda da yozlaşmaya uğramaktadır. Postmodern çağda özgürlük tüketmek ile yakından ilişkilidir. Böyle bir ilişkide özgürlüğün olabirliğini iyi bir tüketici olmaya bağımlı kılar. Tüketmeye bağımlı olan özgürlüğün ise zenginlikle yakın ilişkisi vardır. Bu durumda bir kısım insan için özgürlükten kendisine düşecek olan payın azalması sonucunu doğurur. Modern çağda olduğu gibi postmodern çağda da yoksullar ikinci sınıf vatandaştır. (Bauman, 2003).

Postmodern çağda zenginlerde sonsuz özgürlüğe sahip değildir. Çünkü modern çağ, yaşamda tüm insanları etkileyen izler bırakmıştır. Örneğin bir insan ne kadar zengin olursa olsun, hava kirliliğinden, asit yağmurlarından veya kimyasal atıklardan uzaklaşamaz ki bunların hepsi modernitenin sonuçlarıdır. Zenginler modernitenin bıraktığı olumsuzluklardan kurtulabilmek için; en fazla şehir içi ulaşım seferlerini kullanmak yerine, kendi özel otomobilini kullanacaktır yada devlet hastanesi yerine özel bir kliniğe gidecektir; ancak bu davranışlar da mevcut sorunlardan kaçıştan başka bir şey değildir. Modernlikle dünyanın doğal yapısı bozulmuş ve bu durumdan zengin, fakir herkes etkilenmektedir. Bu durumda özgürleşmeyi sınırlandırmaktadır. (Bauman, 2003).

Postmodern çağın bir diğer ilkesi olan farklılıkta yozlaşmaktadır. Toplum içerisinde özellikle piyasanın çıkarına yönelik farklılıklar geliştirilmektedir. Eğer farklılıklar piyasanın geliştirdiği ve satışa sunduğu imajlarsa bunlar ancak tek tipliliği gizleyen yalancı farklılıklardır. Eğer farklılıklar moda göre değişiyorsa, farklılıklar

piyasanın kölesi durumundadır. Farklılıklar pazarlanabilir yaşam biçimlerinden biri değilse; uğruna savaşılmaya değer. Asıl beklenen ise Pazar ekonomisine dayanmayan bireysel farklılıkların bir cemaatte birleşmesi ile gerçekleşir. Cemaatler ise piyasa ekonomisiyle savaşmalıdır. (Bauman, 2003).

Postmodern çağda farklılıkların kabul edilmesinin hoşgörü ile sağlanacağını daha önce ifade etmiştik; ancak burada piyasa hoşgörüsünün varlığından da bahsetmek gerekir. Piyasa hoşgörüsü tamamıyla piyasa güçlerinin daha fazla zenginleşmesi için medya ile kurduğu ortaklık sonucunda gelişmiştir. Bu ortaklığın amacı; bireylerin kültürlerinden koparak, toplumlarına yabancılaşmalarını sağlamaktır. (Bauman, 2003).

Piyasa hoşgörüsünün etkisiyle oluşan farklılıklar dünyada bireylerin kültürleri uğruna verdikleri savaşların bitmesine sebep olmuştur. Çünkü artık farklı kültürlere karşı hoşgörülü olma düşüncesi hakim olmaya başlamıştır. Bu durumda bireylerin diğer devletler üzerinde hâkimiyet kurma isteklerinin tükenmesine ve en önemlisi siyasi gündeme karşı kayıtsız kalmalarına sebep olmuştur. Bireyler gittikçe bireyselleşmekte ve sadece kendi istekleri doğrultusunda yaşamaktadır; tabii bu istekler TV'nin etkisiyle gelişmektedir. Bireyler kendi kültürlerine yabancılaşarak medyanın sunduğu ışıltılı ve heyecanlı hayatların peşinde koşmaktadır. Toplum içerisindeki yabancılaşma ise toplum içerisinde bağların oluşabilmesini önleyerek toplumda parçalanmaların oluşmasına neden oluyor. Kısacası bu piyasa teşvikli hoşgörü toplumu yozlaştırmaktan, parçalamaktan başka bir görev üstlenmemektedir. (Bauman, 2003).

Bu durumlar gösterir ki, artık ulus devlet anlayışları veya bir devlet üzerinde tahakküm kurma düşünceleri yıkılmaktadır. Bunun yerine dünyayı tamamıyla piyasa odakları yönetmektedir. Piyasa güçlerinin amacı ise insanlığın tüketim toplumu haline getirerek, yani daha fazla alışveriş yapmalarını sağlayarak zenginliklerine zenginlik katmaktır. Bunun içinde her türlü yolu kendilerine mubah kılmaktadırlar ve postmodern çağın dinamikleri olan hoşgörü, farklılık veya özgürlük gibi kavramları yozlaştırarak, asıl anlamlarından uzaklaştırmaktadırlar. Bu savaşı kazanabilmek içinde medyanın güçlü silahından yararlanmaktadır.

Tüm bunlara rağmen yani piyasanın adeta bireylerin gözlerini renkli dünyalar ile boyayarak körleştirmesine rağmen bireyler artık teknolojinin gelişmesine olumlu gözle bakmamaktadır. Oysa teknolojinin gelişmesi piyasa dünyasını olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla piyasa güçleri gelişen teknolojinin bireyler tarafından ivedi bir şekilde kabulünü istemektedir ve bunun için modernliğin rasyonalitesine başvurumaktadırlar. Fakat bireyler bu tuzağa düşmemektedirler. Çünkü bireyler teknolojinin gelişmesinin sorunları çözmekle birlikte yepyeni sorunlar oluşturabileceğinin artık farkındadır. Çünkü gelişen teknoloji dünyanın doğal dengesini bozmuştur. (Bauman, 2003).

Bir diğer konuda daha önceki paragraflarda ifade edildiği gibi piyasa güçlerinin etkisiyle oluşan bireylerin siyasal gündeme karşı olan kayıtsızlığıdır. Bu durum zihinlerde 'Artık siyaset bitiyor mu?' sorusunun oluşmasına sebep olsa da; mevcut gelişmeler toplumdaki siyaset anlayışının yeni bir kimlik kazandığını

göstermektedir. Örneğin; Şili ve Çekoslovakya gibi ülkelerde çıkan isyanlar sonucunda mevcut yönetimlerin değişmesini gösterebiliriz. Bu ülkelerde çıkan isyanlar mutlakıyetçi rejimlerin çökmesine sebep olmuştur. Burada tartışılacak olan şey ise bu sürecin nasıl gerçekleştiğidir. (Bauman, 2003).

Çöküşü gerçekleştiren her iki isyanında temelinde herhangi bir teorik temel yoktur. Bu isyanlar ya da bu devrimler hiçbir şekilde planlanarak gerçekleşmemiştir yani tasarlanmış devrimler değildir. Olaylar planlı bir şekilde değil de, bir mantık silsilesini takip ederek gerçekleşmiştir. Bu isyanların bir diğer özelliği ise; eylemciler iktidarı bir sahip olunacak bir nesne olarak değil de yeniden inşa edilmesi gereken bir şey olarak görmektedir. Son özellik ise, darbeler askeri bir güç şeklinde değil de protestocuların olayı bir karnaval havasına dönüştürmesiyle gerçekleşmiştir. (Bauman, 2003).

Bu özellikler şunu göstermiştir ki; “Devlet iktidarı, gündelik operasyonları için halkın rızasına gerek duymayan bir şey olsa bile, böyle bir rızayı tamamen karşısına alarak da yaşayamaz”. (Bauman, 2003).

Böyle bir anlayış siyasal gündemde geleceğe dair belirsizliklerin var olduğunu gösterir. İktidarlar almış oldukları tüm önlemlere rağmen varlıklarını garanti altına alamazlar. Yazarın ifadeleriyle: “Demir gibi sağlam görünen baskıcı güçler bir gün uysal halk hareketinin hafif bir darbesiyle aniden yıkılabilir.” (Bauman, 2003).

Aslında bu örnek ile dolaylı olarak şu da görülebilir: yazarın deyişiyle *himayeci devlet* anlayışı yani refah devlet anlayışı gittikçe bireyselleşen toplumları yönetememektedir. Başka bir deyişle yönetimler yenilik, hızlı değişim, bireysel eğlence ve tüketim çılgınlığı gibi olgularla artık baş edememektedir. (Bauman, 2000; 2003).

Bireyselleşen bir toplumda yada tüketmeye doymayan bir toplumda bireyleri mutlu edebilmek oldukça güçtür. Çünkü daha öncede ifade edildiği gibi postmodern toplumda herkesin özgürleşebilmesi imkânsızdır. Çünkü herkes aynı koşullara hiçbir zaman sahip olamaz. Bu sınırlılıkta tüketmeye karşı kısıktılan bireylerin maksimum seviyede ihtiyaçlarını karşılayabilmesini engeller. Buda bireylerde mutsuzlukların ve hayal kırıklıklarının oluşmasına sebep olur ve bunun sonucunda da bireyler protestocu eylemlerle yönetime baş kaldırır. (Bauman, 2003).

Yönetimlerde bu sorunların üstesinden gelebilmek için iktidar güçlerini serbest piyasanın eline bırakmaktadırlar. Başka bir deyişle muhalefet olarak kendilerine serbest piyasayı seçmektedirler ve refah devleti anlayışını yani garantici devlet anlayışını hızla terk etmektedirler. (Bauman, 2003).

Modern çağda Refah devlet anlayışı bireyler üzerinde baskı yaratarak onları çalışmaya zorluyordu. Bunun bedeli olarak da çalışanlarını güvence altına alıyordu. Refah devlet anlayışı toplumda bir güvenlik ağının oluşmasına sebep olmuştu. Bireylerin işsiz kalabilmesi; ancak sağlık sorunları veya işverenlerin geçici ekonomik sorunlara bağlıydı. Zaten işsizlik durumunda da bireyler güvence altındaydı. Tüm bunlar gösterir ki; Refah devletlerin yükü ağırdı. Postmodern çağda ise sürekli daha fazla isteyen bireylerle baş etmek zorunda kalan refah devletler artık bu yükün altından kalkmaz hale geldiler. (Bauman, 2000).

Postmodern çağda ise işverenlerin ekonomik ilerlemesi işsizliğin sona ereceğinin bir işareti değildir. Artık gittikçe daha fazla pragmatist olan işverenler daha fazla kâr etmek adına işçi sayılarını azaltmaktadırlar yada daha ucuz işgücünün olduğu bölgeleri tercih etmektedirler. Bu sürecin oluşumunda bilgi teknolojilerindeki hızlı ilerlemelerin etkisi büyüktür. İşverenler teknolojinin ilerlemesi ile bireyler yerine bilgisayarları kullanmaktadırlar yada dünyanın diğer ucu ile kurulan kolay iletişimler vasıtasıyla ucuz iş gücünün olduğu bölgelerde fabrikalar açmaktadırlar. (Bauman, 2000).

Bu durumlarda gösteriyor ki artık işçilerin ömür boyu aynı işte olabilmelerini zorlaştırmakta başka bir deyişle artık bireylerin kariyer yaşamları boyunca garanti altında olması imkânsızlaşmaktadır. Devlet yönetimleri ise dünya ekonomisinin serbest piyasa ekonomisine dayanması sonucuyla sahip olduğu yapılarını özelleştirerek küçülme yoluna gitmektedir. Böylece artık üzerindeki yükü hafifletmiş ve işverenlere daha fazla piyasa alanları açmış olmaktadır.

İşsizliğin artması buna karşın devletin eskisi gibi bireylerin gereksinimlerini karşılayamaması yani onlara vermiş olduğu sosyal imkânların azalması gibi sorunlar tüketime alıştırılmış olan bireylerde mutsuzlukların oluşmasına sebep olmuştur. Bu mutsuzluklar ise toplumlarda yazarın deyimiyle *iç şeytanların* oluşmasına sebep olmaktadır. Artık devletlerin düşmanlarından korunması için dış kaleler kurmasının bir anlamı yoktur çünkü düşmanlar artık kendi içlerindedir (Bauman, 2000). Nitekim hapishanelerdeki suçluların sayısındaki artışta bu kanın bir göstergesidir.

Yönetimin piyasa güçlerinin eline bırakılmasıyla birlikte piyasa güçleri toplumu bir tüketim çılgını haline dönüştürdü. Buda toplum için yaşamda artık bir standardın oluşmasını yok etti. Çünkü bireyler bir yere ulaştıkları anda yeni bir yol çıkıyor bu doğrultuda bireyler hiçbir zaman en sonu yakalayamıyorlar. Bu durumda bireylerde mutsuzlukların oluşmasına sebep olmaktadır. Bu mutsuzlukların oluşmasında özelleştirmeden dolayı bazı çalışanların çok yüksek ücretlerle çalışması da etkili olmuştur (Bauman, 2000). Tüm bunlar ise bir takım kişilerin yaşamda oynan bazı oyunlardan diskalifiye olmasına sebep olmaktadır. Fakat bu durum bu kişilerin sessiz kalmasını engelleyememektedir. Bu kişilerde sahip olmadığı araçlardan dolayı piyasanın dayattığı amaçlara ulaşmak için illegal yollara başvurmaktadır. Nitekim suçsal eğilimlerdeki artışlar; kumar, alkol, uyuşturucu eğilimlerindeki artışlar veya işten/okuldan kaçma bunun sonucunda da aylak sayısındaki artışlar meydana gelmektedir. Tekrar etmek gerekirse toplumda oluşan bu insan gücü yazarın deyimiyle toplumların *iç şeytanları* olarak ifade edilmektedir (Bauman, 2000).

Modernlik geleneğe karşı her zaman savaştı ve toplumun daha ileriye gidebilmesi için düzeni her duruma karşı korudu. Modern çağda düzeni kendi ilkelerine göre yönetmek isteyenler çıktı ve geçerli düzeni ikame edenler bu muhalefetleri ile sürekli mücadele etti. İşte modern çağın tehditleri düzeni kendi ilkelerine göre değiştirmek isteyen devrimcilerdi. Postmodern çağda ise düzensizleştirme yada farklı düzenlerle birlikte yaşayabilme gibi durumlar hakim olmaya başlamış. Bu doğrultuda da tehditkarlarda değişmiştir. Postmodern çağın tehditlerini ise piyasa güçlerinin oluşturduğu etkiler doğrultusunda oluşan yasaları

tanımayanlar yada yasaları kendi ellerine geçirmek isteyenler yani gaspçılar, araba soyguncuları, dükkan yağmalayanlar, teröristler gibi suçlular yada yazarın deyimiyle *içşeytanlar* oluşturmaktadır. (Bauman, 2000).

Sonuç olarak; Modernize ile birlikte oluşan ulus devlet ve refah devlet anlayışı postmodern çağda anlamını kaybetmektedir. Onun yerine bireylerin kültürel kimliklerini ve siyasi oluşumları daha az önemsedikleri bir yapı oluşmaktadır. Bu sürecin oluşmasında ise amacı tüketim toplumları oluşturmak olan piyasa güçlerinin etkisi büyüktür. Çünkü yönetim piyasa güçlerinin eline bırakılmıştır. Tüm bunlara rağmen postmodern çağda bireyler siyasi açıdan uyutulmuş gibi gözükse de hiç umulmadık bir anda tepkilerini ortaya koyarak var olan yönetimlerini devirebilmektedirler. Bu olguda postmodern çağın garanti çağı olmadığını bir kez daha göstermiş olur.

KAYNAKÇA

Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik*. İstanbul : Ayrıntı yayınları.
_____. (2000). *Postmodernite ve hoşnutsuzlukları*. İstanbul : Ayrıntı yayınları.

**TÜRKİYE ÇAĞDAŞ SANATINDA KENTSEL DÖNÜŞÜM GÖSTERGELERİ,
FERHAT ÖZGÜR ÖRNEĞİ**

Arş. Gör. Dr. Cansu ÇELEBİ EROL
Dokuz Eylül Üniversitesi

Özet

Türkiye'nin 1950 sonrasında yoğun bir şekilde yaşadığı değişim ve dönüşümün tüm etkilerini kentlerde görmek mümkündür. Yaşanan dönüşümün etkisiyle kentlerin büyük bir hızla aynılaştığı, özgün niteliklerini kaybettiği, kimliksizleştiği görülmektedir. Kentin sahip olduğu tarihsel ve kültürel değerlerle örülü bu kimliği koruyabilmesi oldukça önemlidir. Özellikle son yıllarda yaygınlaşan kentsel dönüşüm uygulamalarıyla birlikte kent belleğinin silinmesi, projelerin uygulandığı alanlardaki insanların yabancılaşması gibi birtakım sorunlar oluşmaya başlamıştır. Bireylerin kendilerini var eden unsurlardan uzaklaşmasını ve yaşadıkları yabancılaşma sürecini çeşitli kavramlarla adlandıran sanatçı ve düşünürler, sistemin değişkenleriyle yeni söylemler ortaya koymuşlardır. Bu sanatçılardan biri olan Ferhat Özgür, Türkiye çağdaş sanatı içerisinde önemli bir figürdür. Sanatçı, kentsel dönüşümün birey ve toplum üzerindeki etkilerini; ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik göstergeler üzerinde okumakta ve çalışmalarına taşımaktadır. Eserleri sosyal-belgesel bir nitelikte olan sanatçının çağdaş sanatın anlatım dilindeki çeşitlilikten beslenerek çok çeşitli medyumlar kullandığı ve köyden kente göç olgusu, yersiz-yurtsuzlaşma, kimlik, savaşlar, kültürel farklılıklar ve aidiyet kavramlarıyla sanatsal yaratımlarını oluşturduğu görülmektedir. Sanatçı özellikle kentsel dönüşüm sürecine dair gözlemlerini, bu projelere maruz kalan insanların yaşadığı trajedileri ve yok edilen yaşam alanlarını yansıtmaktadır. Araştırma kapsamında sanatçının, "Pieta" adlı çalışması incelenmiştir. Bu çalışma, sanatçının doğup büyüdüğü yer olan Ankara'nın Altındağ bölgesinin değişim hızını, kentsel dönüşüm projelerinin kent ve birey üzerindeki yansımalarını fotoğraf aracılığı ile anlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye çağdaş sanatı, kentsel dönüşüm, Ferhat Özgür

Abstract

Turkey experienced the full effect of the changes and the transformation after 1950, it can be seen in the city. With the effect of the transformation, it is possible to say that the cities have rapidly become identical, have lost their original qualities and have become unidentified. It is very important for the city to protect this identity, which is built with historical and cultural values. Especially with the urban transformation practices that have become widespread in recent years, some problems such as the erasing of the city's memory and the alienation of the people in the areas where the projects are implemented have started to occur. The artists and thinkers, who explained the divergence of individuals from the elements that created them and the process of alienation they experienced with various concepts, created new discourses with the variables of the system. Ferhat Özgür is one of these artists and he

is one of the important figures in contemporary art at Turkey. Artist, the effects of urban transformation on the individual and society; he reads on economic, social, cultural and psychological indicators and carries it to his studies. It is seen that the artist, whose works are in a social-documentary structure, feeds on the diversity in the expression language of contemporary art, and uses a variety of mediums and creates his artistic creations with the concepts of immigration from the village to the city, unwarranted-de-nationalization, identity, wars, cultural differences and belonging. The artist especially reflects his observations on the urban transformation process, the tragedies experienced by people exposed to these projects and the destroyed habitats. Within the scope of the research, the artist's work which was "Pieta" was examined. The work describe the rate of change of the Altındağ region of Ankara, the place where the artist was born and raised, and the reflections of urban transformation projects on the city and the individual through photos.

Keywords: Turkey contemporary art, urban renewal, Ferhat Özgür.

Giriş

Dünya genelinde 1960'dan itibaren çağdaş yaşamı ve düşüncüyü ifade eden bütün resim, heykel ve diğer görsel sanatlarda üretilmiş sanatı içeren çağdaş sanat anlayışı; sanatçıyı özgürleştiren, anlaşıldıkça düşündüren ve araştırmaya sevk eden, estetiğin yerine kavramı, hazzın yerine düşüncüyü koyan, toplumu merkeze alan, ekonomiyi, insan haklarını, siyaseti, cinsiyeti, feminizmi, teknolojiyi yani toplumu ilgilendiren ve etkileyen her şeyi konu edinen bir yapıdadır.

Sanat, sadece yakın zamanda değil, var olduğu ilk yaratım sürecinden beri toplumun içinde bulunduğu sosyal, siyasal faktörlerden ve ekonomik koşullardan dinamik bir şekilde etkilenmektedir. Sanat eserleri "zamanın çocuğu" olması yönüyle yaratıldığı dönemin yönetsel, zihinsel, sosyal ve ekonomik ortamı ekseninde şekillenmektedir.

Sanat araştırmaları son 20-30 yılda sanatçı, sanat yapıtı, seyirci ve toplum ilişkilerini incelemekte kullanılan çeşitli disiplinlere özgü kavramlar ve yöntemler yüzünden giderek daha karmaşık ve çok yönlü hale gelmiştir. Teknik, üslup, sanatçıların yaşamları, kültürel ve tarihsel bağlam, ikonografya ve benzeri gibi üzerinde durulan geleneksel konulara, bir de örneğin algılama psikolojisi (kalıpçı ya da yenilikçi) psikanaliz kuramı, toplumbilim (sosyoloji), siyasi düşünce, yapısalcılık, semiotik, feminizm, kültür kuramları ve yapı bozmacılık gibi alanların sağladığı inceleme araçlarına duyulan derin ilgi eklenmiştir (Murray, 2009: 17).

Türkiye'de çağdaş sanat anlayışı doğrultusunda çalışmaların ortaya çıkması 1970'li yıllardan sonraki sürece denk gelmektedir. Özellikle küresel boyutta yaşanan gelişmeler, Berlin duvarının yıkılışı, sosyo-ekonomik değişimler, artan iletişim araçları, teknolojik ilerlemeler ve Türkiye'deki 80 darbesi sürecindeki yaşananlar çağdaş sanat anlayışının varlığını etkilemiştir. Özellikle 1990'lardan itibaren gelişen, 2000'li yıllarda görünürlüğünü kazanan çağdaş sanat ortamını Ali Akay; Batı sanat anlayışının bittiği, yerelliğin daha ağır bastığı, temsiliyetten kaçan, sanat olan ve olmayanı kavramsalda eriten, bakışların ve malzemelerin çoğullaştığı refleksif sanat

olarak tanımlamaktadır (Akay, 2016: 15-20). Erden Kosova (2007: 79) ise 1990'lı yılların sanat pratiğinin farklı damarlardan beslendiğini şöyle tarif eder:

Anlatımın öne çıkması; teknolojik çeşitlemenin getirdiği araçların deneysel biçimde kullanılması; zihinselliğin estetizmden ziyade farklı sosyal bilim araç ve yöntemlerinin dolayımından geçmesi; kültürel ve ekonomik sorunların ve çatışmaların doğrudan çalışma konusu haline gelmesi; mekânsallığın ve bağlamın ciddi biçimde vurgu kazanması ve de bizzat sosyalliğin, ilişkiselliğin deneyci bir tutumla ifade aracına dönüştürülmesi...

Türkiye'de mevcut çağdaş sanat ortamının oluşmasına neden olan toplumsal gelişmeler için yakın tarihe bakmak gereklidir. 1950'lerden sonra Türkiye'de yönetsel bakımdan yaşanan değişimlerin ekonomik sonuçları, yüzlerce yılda oluşan tarım toplumunun dönüşmesine, kırsal yaşam yoğunluğunun azalmasına neden olmuştur. 1960'lara doğru yoğun bir şekilde yaşanan göç hareketinin birden fazla nedeninin olduğu görülmektedir. Kentlerdeki kurumsal yapının daha iyi bir hayat standardı vadetmesi, veraset sistemiyle kırsaldaki toprakların parçalanarak belirli sayıdaki insanların elinde toplanması ve küçük çiftçinin yoksullaşması ve Güneydoğu Bölgesi'ndeki güvenlik sorunları bağlamında ortaya çıkan göç olgusu; sanayileşme sürecinden önce gerçekleşmesi yönüyle kentlerde çok büyük sorunlara neden olmuştur.

1980'lerle birlikte uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar, kendi mekânsal rejimini yaratarak kentleri büyük bir hızla dönüşüme sürüklemiştir. Bu politikaların hayati gereksinimi küresel ekonomiden faydalanmak adına küresel kentler inşa etmek ve bu kentleri sürekli ulusal ve uluslararası sermaye için cazip mekânlar halinde tutmaktır. Kentleri sonu gelmez bir yarışın içine sürükleyen bu politikaların toplumsal etkileri, iddia edilenin aksine belirli bir sınıfa sunulan ayrıcalıklar ile gelir eşitsizliğini arttırmış, sosyal kutuplaşma yaratarak mekânsal ayrışmayı derinleştirmiştir (Doğrucan, 2016: 7-11).

Göçün yarattığı travmalar ekseninde şekillenen bu yeni kent hayatına alışmakta zorlanan insanlar geride bıraktıkları yerlerin kültürlerinden ve yaşam biçimlerinden vaz geçmeye direnmiş ve bunun sonucundan da melez bir kültür olan arabesk kültürü yaratmıştır. Bu kültür giyim, kuşam ve ev dekorasyonundan tüketilen ve yaratılan sanat formlarına kadar her alanı derinden etkilemiştir. Göç mağduriyeti bir de gelinen yere ait olamama duygusunu katmerleyen kötü yaşam koşulları ve düşük gelir kazancı ile birleşince Emre Kongar'ın deyişiyle (1995: 236), "kentlileşmiş köylü olmaktan çok köylüleşmiş kentte yaşayan köylü" insanlar ortaya çıkmıştır.

"Kent merkezlerinin dışında, bazıları "kaçak" bir biçimde inşa edilen ancak seçim zamanları imar affına uğrayan bu bölgelerde yaşayan insanlar, kentte işçileşme süreçlerine katılırken, bireysel içsel çatışmalar "uyumsuzluk", "arada kalmışlık" gibi kültürel aidiyet sorununu gündeme taşımıştır. Dolayısıyla yalnızca bir müzik türü olarak algılanamayacak kadar katmanlı yapısıyla arabesk, gecekondulara göçen nüfusun toptan bir yaşam kültürüne işaret etmektedir. Bir süre gecekondular mahallerindeki minibüslerde dinlendiği için "minibüs müziği" olarak nitelenen

arabesk, ezikliği, dışlanmışlığı, yoksulluğu, yoksunluğu, taşrayla kent arasında kalmışlığın ve bir dönem isyanın simgesi haline gelmiştir (Öztürk, 2007).”

Kentsel dönüşüm, özellikle 2000’li yıllardan itibaren artan bir hızla gündelik hayatı şekillendirmeye başlamış, kentlerin ekonomik gelişme ve kalkınmasının can alıcı unsuru haline gelmiştir. Özellikle gecekondu alanlarına uygulanan kentsel dönüşüm müdahalelerinin amacı kenti daha yaşanılabilir bir hale getirmek, yapılan sağaltıcı girişimlerle küresel boyutta şehir tanımına uygun yaşam alanları yaratmak olarak tanımlanmaktadır. Ancak Türkiye’nin Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerinde uygulanan kentsel dönüşüm projelerinin yarattığı sorunlar göz önüne alındığında bu tanımın pratikte gerçekleşemediği görülmektedir. Kentin yeni sakinlerinin yaşam standardını arttırmak ve eşitliği sağlamak açısından bu projelerin halkın beklentilerini karşılayıp karşılamadığı hala bir soru işaretidir.

Kentsel dönüşüm politikasının yönetsel bir süreç sonucunda eylemleştigi söylenebilir. Özellikle öteki olarak kabul edilecek kitlenin yaşam alanı olan gecekondu mahallerine uygulanan kentsel dönüşüm uygulamalarıyla beraber ortaya çıkan rand anlayışı halkın yaşam hakkını göz ardı ederek toplumsal bir soruna dönüşmektedir.

Gecekondu bölgelerinde, göç eden insanların geldikleri yerlerden tanıdıklarının yanına yerleşmeleri sonucunda oluşan hemşehrilik ve aynı sosyal sınıfa ait olma özelliği insanların birlik içinde olmasını sağladığı için yönetsel güçlerin tahakküm kurması zorlaşmaktadır. Genellikle birbirine benzer özelliklere sahip insanların oluşturduğu gecekondu mahallerinde büyük bir dayanışma görülür. İnsanlar kendi aralarında oluşturdukları toplumsal anlaşma gereği birbirlerinin her türlü ihtiyacını gidermeye çalışarak daha güçlü hale gelmeye çalışırlar. Yönetsel birimlerin kontrol etmesinin kolay olmadığı bu alanlar sadece seçim zamanlarında olumlanan, daha sonra dağıtılması amaçlanan yerlere dönüşmüştür. Bu dağıtımın yasal yollarla gerçekleşmesi gerektiğinden başvurulacak en mantıklı gerekçe kentsel dönüşüm gerekliliği olmuştur.

“İktidar güçleri, seçim zamanı gelince bölge halkının oyunu alabilmek için imar afları uygulamış, bu da gecekondu bölgelerinin daha da çoğalmasına ve de kalıcılılaşmasına sebep olmuştur. Bu bölgelere yönelen ulaşım ve altyapı çalışmaları kentin çeperlerinden merkeze yönelik bir kültür trafiğini de beraberinde getirmiştir. Kent, meşru olanla olmayanın, globaliteyle marjinalliğin, kapitalist mekanizmalarla yoksulluğun birbirine dokunduğu arayüze dönüşmüştür (Yücel, 2010 :84).

Söz konusu rand mantığında yüksek gelir hedeflendiği için bu alanlara uygulanan kentsel dönüşüm sürecinden sonra yapılan konutlarda estetik ve kültürel unsurlar gözetilmediğinden çirkin, kaliteden uzak ve özelliksiz, tek tip yapılar ortaya çıkar. Bir alışma sürecinin içine itilen insanların zamanla yapılan her türlü değişikliğe de aynı şekilde alışması beklenir ve bu gerçekleşir. Kurulan bu yeni kentlerde yaşayacak bireylerin sıradanlaşması ve sisteme hizmet etmeye hazır hale gelmesi, kolay yönetilip, istenilen yönde şekillendirilebilmesi için eski kent yapısının dönüştürülmesi gerekmektedir. Tek tip konutlarda tek tip hayatlar yaratmak, önceki hayata dair belleği silmekle, geçmişi yıkmakla mümkündür. Siyasal sistem için

yönetimi zor olan bu alanlar bu şekilde ehlileştirilmiş olur. Diğer bir ifadeyle kentsel dönüşümün ekonomik bir kaynak olarak kullanıldığı bu tarz mekânlar sadece yapısal değil toplumsal dönüşümü de beraberinde getirmiş olur.

“Türkiye’de çeyrek asırdır var olan kentsel değişim bir anlamda toplumun yeniden inşası olarak görülebilir. Önceden şehrin dış çeperleri olarak bilinen alanlar şimdilerde büyümekte olan şehrin içinde kalmaktadır. Bu mekanlar iktidarlar için ‘yaşam hakkını’ göz ardı ederek oluşturdukları yeni rant alanlarına dönüşmektedir. Hızlıca gelişen modern toplumda otantik sosyal yaşamın yerine getirilen temsiller ve imajlar bireyi fark edemeyeceği yoğunlukta bir etkiye maruz bırakmaktadır (Kambak, 2019: 4).”

Türkiye yapılan kentsel dönüşüm uygulamalarına maruz kalan insanların aidiyet duygusunun sarsıldığı, muhtemelen bir göç süreci sonucunda yerleşerek oluşturdukları yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalarak bir kez daha yersiz yurtsuzlaştıkları söylenebilir.

Bireylerin kendilerini var eden unsurlardan uzaklaşmasını ve yaşadığı bir yabancılaşma sürecini çeşitli kavramlarla adlandıran sanatçı ve düşünürler, sistemin değişkenleriyle yeni söylemler ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda kentlerde ve toplumda yaşanan değişime birçok sanatçı kayıtsız kalmamış, kentsel dönüşümün kendisi ve etkileri sanatçıların eserlerine taşıdıkları konuların arasına girmiştir. Bu sanatçılardan biri olan Ferhat Özgür, Türkiye çağdaş sanatı içerisinde önemli bir figürdür. Sanatçı, kentsel dönüşümün birey ve toplum üzerindeki etkilerini; ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik göstergeler üzerinde okumakta ve çalışmalarına taşımaktadır. Eserleri sosyal-belgesel bir nitelikte olan sanatçının çağdaş sanatın anlatım dilindeki çeşitlilikten beslenerek çok çeşitli medyumlar kullandığı ve köyden kente göç olgusu, yersiz-yurtsuzlaşma, kimlik, savaşlar, kültürel farklılıklar ve aidiyet kavramlarıyla sanatsal yaratımlarını oluşturduğu görülmektedir. Sanatçı özellikle kentsel dönüşüm sürecine dair gözlemlerini, bu projelere maruz kalan insanların yaşadığı trajedileri ve yok edilen yaşam alanlarını yansıtmaktadır. Sanatçı kentsel dönüşümü, “ekolojik kıyım, tahribat ve deformasyon, toprak rantı ve vahşi kapitalist mücadele” olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, sanatçının çalışmalarına taşıdığı kentsel dönüşüm göstergelerini okumak anlamında önemlidir.

Ferhat Özgür’ün 2009 yılında gerçekleştirdiği “Şehir Defteri” adlı sergisinde; doğup büyüdüğü kent olan Ankara’daki kentsel dönüşüm projeleri özelinde kentin değişim hızının kent ve birey üzerindeki yansımalarını, kültürel farklılıkları fotoğraf ve videolardan oluşan bir günlük şeklinde kurgulamıştır. Sergi, katalog yazarlarından Burcu Pelvanoğlu’nun tabiriyle “kente yakılan ağıt niteliğinde olan bir sanat eseri, sadece Ankara’ya değil, 1960’lar sonrasında göçle büyüyen ve göçeni önce bünyesine katıp sonra onu kapı dışarı eden tüm kentlere ilişkin bir ağıt niteliğindedir” (Pelvanoğlu, 2009: 24). Sergi kataloğundaki bir diğer yazar olan Zeynep Yasa Yaman sanatçının dönüşüme tanıklık ettiği işlerinde, kentsel dönüşüm projelerinin ‘sosyal yıkıma’ dönüşmesini sorunsallaştırdığını saptamaktadır.

“İnsanların yaşamsal ortamlarından söküldüğü, ‘mağdur edilmemelerine hassasiyet gösterilerek’ ve ‘modern yaşamın tüm unsurları düşünülerek’ yapıldığı

belirtilen yeni imar projeleri, yaşamı yalnızca modern inşaata indirgeyerek belleği silen bir yok sayma eylemine dönüşüyor. Uygarlaşmanın belleğinden ve sürecinden koparılan kentlerin pazarlanacak bir meta; kent ticaretinden elde edilecek akçenin simgelediği rant mekânları haline gelmesi, toplumsal yaşamın ve yaşamsal belleğin öznesi olan kent halkının ise yine aynı ‘kentsel dönüşüm’ projeleri adına sermaye egemen bir kurgunun/kurulumun nesnesi olmasındaki geriye dönül-e-mez durum, yok edilmiş betonlaştırarak çirkinleştirme, modernleştir-e-me-me; havası, suyu, florası, faunası vakumlanmış bu önüne geçilemez imarlaştırma hızının ‘imkansızlaştırma’ ya da ‘insa-n/f-sızlaştırma’ öyküsü, Ferhat Özgür’ün yapıtlarının içeriğini oluşturuyor.” (Yaman, 2009: 7-8).

Resim 1. Ferhat Özgür, Pieta, Fotoğraf, 2006

Ferhat Özgür’ün “Pieta” isimli çalışmasında Dünyanın en büyük 30 mega gecekondulu mahallesi arasında 25. sırada olan Ankara’nın Altındağ semtini görülmektedir. Fotografik bir kurguyla gerçekleşen çalışmada, on planda yıkıntılar arasında oturmuş bir siyah kıyafetleriyle bir kadın ve bedeninin üst kısmı çıplak bir erkek çocuğu, arka planda ise inşaat halindeki yapılar görülmektedir.

Pieta, İsa’nın çarmıhtan indirildiği anı canlandıran, kucağında ölü İsa’yı tutan Meryem betimlemesinden oluşan bir kompozisyonun adıdır. “Bu tasvirle kucağında ölmüş çocuğunu tutan Meryem Ana, tüm anne figürlerinin referansına temel oluştururken Pieta da sanat tarihi boyunca acı çeken, haksızlığa uğrayan, katledilen kadın ve çocukların sembolü olmuştur” (Bozdağ, 2013: 154). Ferhat Özgür’ün Pieta’sında ise sırtını günbegün değişen Altındağ’ın yeni çehresine dayamış ve yıkılmış gecekonduların içine yerleşmiş bir ana ve oğul yer almaktadır. Sanatçı Hıristiyan ikonografisinin en sık ele aldığı konulardan biri olan Pieta temasıyla, kentsel dönüşüm projelerinin bazı alanlarda yarattığı savaş görüntüsüyle, yıkımın bu bölgelerde yaşayan insanlar üzerindeki yok edici etkisini pekiştirmektedir.

Ferhat Özgür kişisel tarihinde yeri olan, hayatının bir dönemini geçirdiği mahalledeki dönüşüm sürecini taşıdığı çalışmasının ortaya çıkış sürecini şu şekilde açıklamaktadır. “Altındağ’a, Şükriye Mahallesi’ne gittiğimde inanılmazdı. Dozerler girmiş ve yıkım çoktan başlamıştı. Sanki bir gecede devrimin ilk adımı atılmış gibiydi. Bir süre gözlemledim. Bizim mahalleye bu kadar yaklaşacaklarını zannetmiyordum. 2006 yılında gittiğimde ‘Pieta’da gördüğün atmosfer çıkmıştı ortaya. O atmosferi gördüğümde tasarlamaya başladım ‘Pieta’yı.” (Yaman, 2009: 9). Sanatçının yıkımla gelen değişim ve dönüşüm sonucunda oluşan yeni yaşamın bireyler üzerinde yarattığı travma, zorlama, başkalaşım ve yabancılaşmaya dair farkındalığını yansıttığı çalışması için mecra olarak kartpostalı seçmesini yorumlayan Antmen, bu seçimin oldukça anlamlı olduğunu belirterek, günümüzde Ankara’dan gönderilecek bir kartpostal Ankara’yı gerçekten simgeleyecekse, üzerinde bir yıkım görüntüsü taşımasını da olağan karşılamaktadır.

Sonuç

Türkiye toplumsal yapısını etkileyen en temel dinamiklerden olan göç olgusunun şekillendirdiği kentler, daha yaşanılabilir duruma getirilme gayesiyle çok boyutlu bir dönüşüm yaşamaktadır. Bu dönüşüm kenti, toplumsal değişimin hem etken hem de edilgen figürü yapmaktadır. Bu bağlamda son yıllarda yaşanan göç hareketlerinin, iktidar değişimlerinin, yönetsel faktörlerin aldığı ekonomik kararların kent gerçeklerini baştan yazdığı, her anlamda özellikleri tanımlı bireylerin yaratımındaki etkisiyle kentsel değişim sürecini toplumun yeniden inşası konusundaki etkisiyle ele almanın mümkün olduğu söylenebilir.

Sanat, tahakküm altına alınmış zaman ve mekânı yeni bir algı modeli yaratarak tekrar biçimlendirir; var olan kurguları değiştirerek yeni kurgular üretir. Kurgular üretmek gerçeğin var olan manasını kuran bağlantıları çözüp yeniden ifadelendirmek, söylenebilir ve yapılabılır arasında yeni yörüngeler icat etmek, tanımlamaların sınırlarını belirsizleştirmek ve yerinden etmek anlamına gelmektedir (Rancière,2007: 130). Ferhat Özgür’ün belgesel ile kurgusalı birlikte ördüğü çalışmalarında hayat ve sanatı iç içe geçirerek, kent ve birey üzerine bilinenlerle ilgili algıyı sarsarken, bilinmeyene de farkındalık yaratmaktadır. Sanatçının çalışmaları, kentsel dönüşüm adı altında yaşatılan trajedinin, insanların kendilerini tümüyle ait hissettikleri yaşam alanlarının yıkılarak geri getirilemeyecek bir geçmişin, silinen bir belleğin yıkıntıları ile yaşamaya devam etmesiyle sonuçlanmasının farkına varılması anlamında önemlidir.

Kaynakça

Akay, A. (2016). Çağdaş Sanat Dinamikleri ve Sosyolojik Sanat Üzerine Başlangıç, İstanbul: Minör Yayınevi

Bozdağ, L. (2013). Biyoiktidar Kavramı ve Ötekileştirmenin İki Kadın Karakterde Temsili" Meryem Ana ve Berfo Ana. Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, 5(5), 152-171.

Doğrucan, P. (2016). Tarlabası Kentsel Dönüşüm Projesinin Sanatçı Çalışmaları Üzerinden Değerlendirilmesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Kambak, U. (2019). Kent Ve Aidiyet Üzerine Sanat Pratikleri, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kongar, E. (1995). 12 Eylül Kültürü, Ankara: Remzi Kitabevi.

Kosova, E. (2007). Dışarı Çıkma Cesareti, Olasılıklar, Duruşlar, Müzakere, Güncel Sanatta Kamusal Alan Tartışmaları, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Öztürk Ö. Y. (2007). 1980’li Yıllarda (1980–1990) Türkiye Sanat Ortamının Değerlendirilmesi: Bu Bağlamda Dönemin, Özellikle Resim Alanında Üretilen İşlere Yansıması. İstanbul Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Pelvanoğlu, B (2009). Ferhat Özgür: Şehir Defteri, Şehir Defteri Sergi Kataloğu, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık

Rancière, J. (2007). Siyasi Özne Olarak Sanatçılar ve Kültür Üreticileri: Neo-Liberal Küreselleşme Döneminde Muhaliflik, Müdahale, Katılımcılık, Özgürleşme’’ Olasılıklar, Duruşlar, Müzakere, Güncel Sanatta Kamusal Alan Tartışmaları, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Yaman, Z. Y. (2009). Ferhat Özgür’ün Şehir Defteri’nden Seçtikleri Üzerine Düşünceler, Şehir Defteri Sergi Kataloğu, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık

**PANDEMİ DÖNEMİNDE ÖZEL EĞİTİM GEREKSİNİMİ OLAN ENGELLİ
ÖĞRENCİLER VE UZAKTAN EĞİTİM**

Dr. Öğr. Üyesi, Nisa Gökden KAYA
Hitit Üniversitesi

Özet

COVID-19 adı verilen virüsün tüm dünyada 2020 yılının Mart ayından itibaren yayılması ile bir pandemi dönemi yaşanmaktadır. Virüsün fiziksel temas ile çok hızlı bulaşabilmesine bağlı olarak enfekte olan insan sayısının hızlı şekilde yükselmesini önlemek, toplum sağlığı açısından oluşturduğu riski yönetebilmek amacıyla sosyal izolasyonu sağlamak gereği doğmuştur. Türkiye’de de Sağlık Bakanlığı ve Bilim Kurulunun önerileri doğrultusunda Milli Eğitim Bakanlığı 23 Mart 2020 tarihinden itibaren eğitim- öğretim faaliyetlerine uzaktan eğitim yoluyla devam edilmesine karar vermiştir. Bu izolasyon durumu, salgının önlenmesi ve toplum sağlığı açısından son derece önemli ve gerekli olmasına karşın, çocuklar açısından nedenlerinin anlaşılması zor, engelleyici ve kaygı verici bir durumdur. Ayrıca, özel eğitim gereksinimi olan engelli öğrenciler bu izolasyon sürecinden, normal gelişim gösteren yaşlıtlarına göre daha fazla etkilenebilir. Özel gereksinimi olan çocuklar da bu süreçte daha çok desteğe ihtiyaç duyacaktır. Evde eğitim alma ve odaklanmayı sürdürmek özel gereksinimli çocukları zorlayabilir. Otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin dikkat ve motivasyon konularında normal gelişen akranlarına göre yetersizlikler görülmekte ve bundan dolayı eğitimlerinde bazı düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Hem okulların hem de özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin uzaktan eğitim sürecine girmesiyle, özel gereksinimi olan çocukların aileleri bu stresli ve travmatik durumla baş etme açısından sorunlar yaşayabilir. Eğitimin sürekliliğini bozan uzun aralar, eğitimde istenen hedefe ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, izolasyon süreci boyunca özel gereksinimi olan çocuklar ve aileleri için uzaktan eğitim durumunun değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu araştırma, özel gereksinimli öğrencilerin bu pandemi döneminde uzaktan eğitim durumlarını incelemeyi amaçlamıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi desenlerinden “durum çalışması” deseni kullanılmıştır. 10-20 Nisan 2020 tarihlerinde, Ankara’nın Etimesgut ve Yenimahalle ilçelerindeki ilkokul, ortaokul ve liselerde kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla normal sınıfta ve özel eğitim sınıfında eğitimlerine devam eden, özel eğitim gereksinimi olan 32 öğrenci velisi ile yürütülmüştür. Katılımcı öğrenci velilerine araştırmacı tarafından araştırma hakkında bilgi verildikten sonra gönüllü olan veliler araştırmaya dâhil edilmiştir. Veriler, “google forms” aracılığı ile oluşturulan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Alanyazın taraması ve uzman görüşleri doğrultusunda araştırmacı tarafından hazırlanan görüşme formu 8 açık uçlu sorudan oluşmaktadır. Soruların kolay anlaşılabilir olup katılımcıları yönlendirmemesine dikkat edilmiştir. Nitel veriler “içerik analizi tekniği” kullanılarak analiz edilip yorumlanmıştır. Elde edilen verilere göre, bazı veliler için bu dönem ailece çocuklarıyla daha fazla vakit

geçirmeleri için bir fırsat olarak olumlu sonuçlar doğurmuştur. Ancak bazı veliler çocuklarının uzaktan eğitim sürecinde dikkat ve motivasyon konusunda bazı sorunlar yaşadığını ve bu bağlamda bir takım desteklere ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: özel eğitim, engelli öğrenciler, pandemi

DISABLED STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATION NEEDS AND DISTANCE EDUCATION IN THE PERIOD OF THE PANDEMIA

Abstract

A pandemic period has been experienced with the spread of COVID-19 since March 2020. Since the virus transmits quickly with physical contact, social isolation was implemented to prevent the increase of infected people and to manage the risk of public health. In Turkey, Ministry of Education decided to continue educational activities via distance education with the recommendations of Ministry of Health and Science Council since March 23, 2020. Although isolation is important and necessary for public health, it is a difficult, obstructive and worrying situation for children. Students with disabilities may be more affected than their normally developing peers. Children with special needs will require more support. Studying and focusing at home can challenge children with special needs. Students with autism spectrum disorder, mental disability and specific learning difficulties are inadequate in terms of attention and motivation compared to their normally developing peers, therefore some arrangements are needed in their education. With both schools and special education and rehabilitation centers entering the distance education process, families of children with special needs may experience problems in dealing with this stressful and traumatic situation. Long breaks that disrupt the continuity of education make it difficult to reach the desired goal in education. In this context, it is important to evaluate the distance education situation for children with special needs and their families during the isolation process. This research aimed to examine the distance education status of students with special needs during this pandemic period. Case study pattern of the qualitative research method was used. Data was collected between 10-20 April 2020, from 32 parents of students with special education needs, who attend the normal class and special education class in the Etimesgut and Yenimahalle districts of Ankara. After being informed about the research by the researcher, the parents who volunteered were included in the research. The data were collected through a semi-structured interview form created through "google forms". The interview form prepared by the researcher in line with the literature review and expert opinions consists of 8 open-ended questions. The questions were easy to understand and non-directive. Data were analyzed using content analysis technique. Finally, this period has had positive results for some parents as an opportunity for the family to spend more time with their children. However, some parents state that their children experience some attention and motivation problems in distance education process, in this context they need some support.

Keywords: special education, disabled students, pandemic

GİRİŞ

COVID-19 ya da koronavirüs adı verilen virüsün tüm dünyada 2020 yılının Mart ayından itibaren yayılması ile bir pandemi dönemi yaşanmaktadır. Salgın nedeniyle tüm dünyada hızla artan vaka sayısı, birçok ülkede toplum sağlığı ve kamu düzenini tehdit etmeye başlamıştır. Virüsün fiziksel temas ve hava yolu ile çok hızlı bulaşabilmesine bağlı olarak toplum sağlığı açısından oluşturduğu riski yönetebilmek amacıyla sosyal hareketliliği ve insanlar arası teması azaltarak sosyal izolasyonu sağlamak gereği doğmuştur. Türkiye’de Sağlık Bakanlığı ve Bilim Kurulunun önerileri doğrultusunda başta ilgili Bakanlıklar olmak üzere kamu kurum ve kuruluşları tarafından birçok tedbir kararı alınmış ve uygulanmıştır. Bu bağlamda Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), 23 Mart 2020 tarihinden itibaren eğitim- öğretim faaliyetlerine uzaktan eğitim yoluyla devam edilmesine karar vermiştir.

Çocuk ve gençlerin sosyal hareketliliğinin fazla olması ve durumun toplum sağlığı açısından risk oluşturması nedeniyle, İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan 03.04.2020 tarih ve 89780865-153 sayılı genelge ile Türkiye genelinde 01.01.2000 tarihinden sonra doğmuş olanların sokağa çıkmaları geçici olarak yasaklanmıştır. Daha önce benzeri yaşanmamış bu durum, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde yaşayan tüm insanları duygusal olarak etkilemektedir. Travma olarak da nitelendirilebilecek bu zor durumla baş etme konusunda, çocukların desteğe ihtiyaç duyduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu izolasyon durumu, salgının önlenmesi ve toplum sağlığı açısından son derece önemli ve gerekli olmasına karşın, çocuklar açısından nedenlerinin anlaşılması zor, engelleyici ve kaygı verici bir durumdur. Gelişimsel özelliklerine bağlı olarak çocuklar kaygı ve strese yetişkinlerden farklı tepkiler verebilirler. Bilişsel (zihinsel) gelişimlerinin devam etmesi, duygularını yönetmeyi tam anlamıyla henüz bilmemeleri, duygularını söze dökme konusundaki sınırlılıklar nedeniyle çocuklar, yaşadıkları kaygı ve stresi farklı şekillerde yansıtabilirler. Bilişsel, fiziksel, psikolojik ve sosyal gelişimlerini henüz tamamlamamış olduklarından dolayı, normal gelişim gösteren çocuklar için dahi bu izolasyon durumu bir takım problemlere yol açabilmektedir. Özel gereksinimi olan engelli bireyler ve aileleri bu durumdan en çok etkilenen gruplar arasındadır. Bu süreçte daha çok desteğe ihtiyaç duyan, ulusal engelli veri sisteminde kayıtlı 0-20 yaş arasında yaklaşık 400 bin kişi bulunmaktadır. Bu izolasyon sürecinden, normal gelişim gösteren yaşlılarına göre daha fazla etkilenebileceği göz önüne alınarak, 09.04.2020 tarihinde İçişleri Bakanlığı tarafından bir ek genelge ile, uzun süre kapalı ortamda kalmasının ruhsal ve fiziksel olarak sağlıklarını olumsuz etkileyeceği, otizm, ağır zihinsel engel gibi özel gereksinimi olan 20 yaş altındaki çocuk ve gençlerin ebeveyn veya bakıcıları refakatinde, enfeksiyon yayılımını engelleyecek uygun şartları yerine getirmek koşulu ile park ve bahçelerde dolaşmalarına, aynı ilde araçla seyahat etmelerine izin verilmiştir. Bu da özel eğitim gereksinimi olan engelli öğrencilerin, normal gelişim gösteren akranlarından farklı ihtiyaçlarının olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca, bu araştırmanın verileri toplandıktan sonra, 25.04.2020 tarihinde MEB tarafından, özel eğitim okulları ve kaynaştırma eğitimine devam eden tüm engel gruplarındaki öğrenciler ve aileleri için “Özelim

Eğitimdeyim” mobil uygulaması hazırlanmıştır. Uygulama bilişsel, okuma-yazma, matematik, hayat bilgisi, günlük yaşam, iletişim becerileri, sosyal beceriler gibi alanlara yönelik eğitim videoları, özel eğitim ders ve yardımcı kaynak kitapları, etkinlik sayfaları ve aile bilgilendirme videoları, interaktif uygulamaları içermektedir.

Alanyazında zihinsel engelli ve otistik çocukların anne babalarına yönelik bilgi verici ve duygusal destek sağlayıcı çalışmalar yapılmasının önemi vurgulanmaktadır (Girli, Yurdakul, Sarısoy, Özekeş, 2000). Otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrenciler dikkat, motivasyon ve genelleme açısından normal gelişen akranlarına göre yetersiz olduğu için bireysel eğitime ihtiyaç duymaktadırlar (Ataman, 2012). Ayrıca iç motivasyonlarının yetersiz olmasından dolayı, eğitimde hedefe ulaşmak için dış motivasyon kullanılmaktadır. Dış motivasyonu sağlamak için anne babaların çocuklarıyla yakından ilgilenmesi ve evde bazı düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda evde eğitim sürecinde motivasyon ve odaklanmayı sağlamak ebeveynleri zorlayabilir.

Yapılan araştırmalar zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın ebeveynlerin stres düzeylerini arttırdığını göstermektedir (Baykoç Dönmez, Bayhan ve Artan, 2000; Kazak, 1986; Rodriguez ve Murphy, 1997). Işıkhani (2006), bu durumun engelli çocuğun yaşam becerilerinde ebeveynlerine bağımlı olmasının yarattığı beklenti ve sorumlulukları karşılama zorlanmadan kaynaklandığını belirtmektedir. Özellikle bu pandemi döneminde, anne babalar bir yandan COVID-19 ile ilgili kaygılarla mücadele ederken, bir yandan da eğitim ortamı ve günlük rutinleri değişen çocuklarını motive etmeye çalışmaktadır. Hem okulların hem de özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin uzaktan eğitim sürecine girmesiyle, özel gereksinimi olan çocukların aileleri bu stresli ve travmatik durumla baş etme açısından sorunlar yaşayabilir. Özellikle otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin eğitiminde süreklilik esastır. Eğitimin sürekliliğini bozan uzun aralar, eğitimde istenen hedefe ulaşmayı zorlaştırmaktadır (Özbey, 2005). Bu bağlamda, izolasyon süreci boyunca özel gereksinimi olan çocuklar ve aileleri için uzaktan eğitim durumunun değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu araştırma ile özel gereksinimi olan çocuklar açısından uzaktan eğitim konusunda yaşanan olumsuzluklar belirlenerek çözüm geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin uzaktan eğitim durumlarını velilerinin görüşlerine göre incelemeyi amaçlayan bu araştırmanın alt problemleri şu şekilde ifade edilebilir:

1. Otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin eğitim durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri nelerdir?
2. Otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin psikolojik durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri nelerdir?
3. Otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin yaşadıkları sorunlara ilişkin velilerinin destek alma durumları ve önerileri nelerdir?

GELİŞME

Araştırmanın Deseni

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği bir araştırmadır”(Yıldırım ve Şimşek, 2013). Çalışmada nitel araştırma desenlerinden “durum çalışması” deseni, güncel bir olgu, olay, durum, birey ve gruplar üzerinde odaklanıp derinlemesine inceleme imkanı sunmasından dolayı tercih edilmiştir (Yin, 1994).

Çalışma Grubu

Çalışma, Ankara'nın Etimesgut ve Yenimahalle ilçelerindeki ilkokul, ortaokul ve liselerde kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla normal sınıfta ve özel eğitim sınıfında eğitimlerine devam eden, otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik ve özgül öğrenme güçlüğü olan 32 öğrenci velisi ile yürütülmüştür. Katılımcı öğrenci velilerine araştırmacı tarafından araştırma hakkında bilgi verildikten sonra gönüllü olan veliler araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmaya katılan veliler, V1, V2, V3... şeklinde kodlanmıştır. Öğrencilerin cinsiyet, eğitim kademesi ve engel türü dağılımları Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Öğrencilerin Demografik Bilgilerinin Dağılımı

Demografik değişkenler	Öğrenciler		
	n	%	
Cinsiyet	Kız	16	50
	Erkek	16	50
Eğitim Kademesi	İlkokul	13	40,5
	Ortaokul	11	34,5
	Lise	8	25
Engel türü	Otizm Spektrum Bozukluğu	11	34,5
	Zihinsel Yetersizlik	11	34,5
	Özgül Öğrenme Güçlüğü	10	31

Veri Toplama Aracı

Veriler, “google forms” aracılığı ile oluşturulan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Alanyazın taraması ve uzman görüşleri doğrultusunda araştırmacı tarafından hazırlanan görüşme formu 8 açık uçlu sorudan oluşmaktadır. Soruların kolay anlaşılabilir olup katılımcıları yönlendirmemesine dikkat edilmiştir.

Verilerin Toplanması

Çalışmada verilerin toplanmasında görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda veri toplama aracı olarak kullanılan “görüşmeler”; yapılanmış, yarı yapılanmış ve yapılmamış olmak üzere üç biçimde ifade edilmektedir (Karasar, 2007, 167). Yarı yapılandırılmış görüşme formu 2019- 2020 eğitim- öğretim yılının 2. döneminde, 10-20 Nisan 2020 tarihleri arasında, velilere internet aracılığı ile ulaştırılarak uygulanmıştır.

Verilerin Analizi Edilmesi

Nitel veriler “içerik analizi tekniği” kullanılarak analiz edilip yorumlanmıştır. İçerik analizinde, birbirine benzeyen veriler kavramsallaştırılmakta ve kategoriler oluşturulmaktadır. Oluşturulan kategoriler yorumlanarak, alıntılara yer verilmekte ve ardından sonuca gidilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Elde edilen veriler, araştırmacı dışında bir uzman tarafından ayrıca analiz edilmiştir. Miles ve Huberman’ın (1994) güvenilirlik formülüne göre % 70’in üzerinde görüş birliğine varılarak güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bulgular

Velilere uygulanan görüşme formundan elde edilen veriler; öğrencilerin eğitim durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri, öğrencilerin psikolojik durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri ve öğrencilerin yaşadıkları sorunlara ilişkin velilerinin destek alma durumları ve önerileri olmak üzere üç kategori altında toplanmıştır. Araştırmanın birinci alt problemine cevap bulmak amacıyla, öğrencilerin eğitim durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri kategorisi, içerik kodları belirlenerek olumlu görüşler, olumsuz görüşler şeklinde iki temaya ayrılmıştır. Veriler frekans dağılımları (f) ve yüzde (%) kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Öğrencilerin eğitim durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri kategorisi

Temalar	İçerik Kodları	f	%
Olumlu görüşler	Özel eğitim ve sınıf öğretmeninden destek almak.	10	31
	Ders süresinin kısa olması nedeniyle dikkatinin dağılmaması.		
	Bireysel olarak daha çok eğitim verebilme imkânı.		
	Tekrar etme fırsatı olması.		
	Evde güvenli, huzurlu ve mutlu olduğu için odaklanabilmesi.		
Zamanı etkin kullanabilme.			
Olumsuz görüşler	Dikkat eksikliğinden dolayı verimli olmaması.	22	69
	Uzaktan eğitimin bu öğrencilerin seviyesine uygun olmaması.		
	Alıştığı eğitim ortamından ve öğretmenden uzak olması.		
	Öğrencilerin ders çalışmak istememesi.		
Velilerin tükenmiş olması.			

Tablo 2’de görüldüğü üzere, öğrencilerin eğitim durumlarına ilişkin olarak velilerinin %31’i olumlu görüş bildirirken, olumsuz görüş bildiren velilerin oranı %69’dur. Olumlu görüşler teması (f=10) altında “özel eğitim ve sınıf öğretmeninden destek almak”, “ders süresinin kısa olması nedeniyle dikkatinin dağılmaması.”, “bireysel olarak daha çok eğitim verebilme imkânı.”, “tekrar etme fırsatı olması.”, “evde güvenli, huzurlu ve mutlu olduğu için odaklanabilmesi.”, “zamanı etkin kullanabilme.” şeklinde içerik kodları yer almaktadır. Örneğin V2 görüşlerini “Özel eğitim öğretmeni ve sınıf öğretmeninden destek alıyoruz. Eğitime devam ediyoruz, özel eğitim öğrencilerinde unutma olayı çok fazla yaşandığı için, tekrar ve eğitimin sürekliliği önemli.” şeklinde ifade etmiştir.

Olumsuz görüşler teması (f=22) altında “dikkat eksikliğinden dolayı verimli olmaması.”, “uzaktan eğitimin bu öğrencilerin seviyesine uygun olmaması.”, “alıştığı eğitim ortamından ve öğretmenden uzak olması.”, “öğrencilerin ders çalışmak istememesi.” “velilerin tükenmiş olması.”, şeklinde içerik kodları yer almaktadır. Örnek olarak V5 “Çocuklar alıştıkları kurallı okul ortamından ve öğretmenlerinin otoritesinden uzak oldukları için evde odaklanıp hiç bir şey yapmıyorlar, bizim çocuklarımız için iyi olmadı.” şeklinde görüşlerini belirtmiştir.

Araştırmanın ikinci alt problemini cevaplamak amacıyla, öğrencilerin psikolojik durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri kategorisi belirlenmiştir. Veriler frekans dağılımları ve yüzde kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3. Öğrencilerin psikolojik durumlarına ilişkin velilerinin görüşleri kategorisi

Temalar	İçerik Kodları	f	%
Olumlu görüşler	Tüm aile bireyleri ile aynı anda vakit geçirme fırsatı olması.	11	34
	Oyunlar oynamak, daha çok kitap okumak çocuk için olumlu.		
	Çocuğun özgür olması.		
	Çocuğun durumunu anlayarak mutlu olmasını sağlamak.		
Olumsuz görüşler	Okula gidemediği için gergin olması.	21	66
	Hep aynı ortam ve kişilerden sıkılması.		
	Alıştığı düzenin bozulmasından dolayı agresif ve hırçın olması.		
	Okulunu ve arkadaşlarını özlemesi.		

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin psikolojik durumlarına ilişkin olarak velilerinin %34’ünün olumlu, %66’sının ise olumsuz görüş bildirdiği görülmektedir. Olumlu görüşler teması (f=11) altında “tüm aile bireyleri ile aynı anda vakit geçirme fırsatı olması.”, “oyunlar oynamak, daha çok kitap okumak çocuk için olumlu.”, “çocuğun özgür olması”, “çocuğun durumunu anlayarak mutlu olmasını sağlamak.” şeklinde içerik kodları yer almaktadır. Bu soru V6, tarafından “Aile olmak ve çoğumuza sahip çıkmak onu anlayabilmek en güzel bir durum, mutlu çocuk mutlu aile, psikolojik destek budur.” şeklinde cevaplanmıştır.

Olumsuz görüşler teması (f=21) altında yer alan içerik kodları “okula gidemediği için gergin olması.”, “hep aynı ortam ve kişilerden sıkılması.”, “alıştığı düzenin bozulmasından dolayı agresif ve hırçın olması.” ve “okulunu ve arkadaşlarını özlemesi.”dir. Örneğin V8 “Dışarı çıkamamak düzenli olarak gittiği okul özel eğitim merkezlerine gitmemek alıştıkları düzenin bozulması hiç iyi olmadı; agresif ve hırçınlaştı çocuğun sosyalleşme faaliyeti bitti, böyle giderse daha da kötü olacak.” şeklinde görüşlerini ifade etmiştir.

Araştırmanın üçüncü alt problemini cevaplamak amacıyla, öğrencilerin yaşadıkları sorunlara ilişkin velilerinin destek alma durumları ve önerileri kategorisi

temalara ayrılıp içerik kodları frekans dağılımları ve yüzdellikler ile analiz edilmiştir. Bulgular Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Öğrencilerin yaşadıkları sorunlara ilişkin velilerinin destek alma durumları ve önerileri kategorisi

Temalar	İçerik Kodları	f	%
Yeterli destek almaya ilişkin görüşler	Okul öğretmenin telefonla araması, motive etmesi.	26	81
	Okul öğretmenin görüntülü görüşmesi, canlı ders yapması.		
	Öğretmenlerin konuşarak psikolojik olarak rahatlatmaya çalışması.		
	Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin etkinlik ve bireysel yönden yönlendirme yapması.		
Yeterli destek alamamaya ilişkin görüşler	Öğretmenlerin aramaması.	6	19
	Ne tür etkinlik yapılacağı hakkında bilgi verilmemesi.		
	Öğrencilerin verilen ödev veya etkinlikleri yapmak istememesi.		
Öneriler	Boş olan turistik işletmelerde ailelerin çocuklarıyla rahatlaması.	29	91
	Evde yapılabilecek etkinliklerin iletilmesi.		
	Birebir sanal ders, eğitim videolarının zenginleştirilmesi.		
	Psikolojik destek verilmesi.		
	EBA'da spor ve müzik duyu etkinlikleri yapılması.		

Tablo 4'te görüldüğü üzere, öğrencilerin yaşadıkları sorunlara ilişkin velilerinin destek alma durumları ve önerileri kategorisi, yeterli destek almaya ilişkin görüşler, yeterli destek alamamaya ilişkin görüşler ve öneriler şeklinde üç temaya ayrılmıştır. Yeterli destek almaya ilişkin görüşler (f=26) teması altında “okul öğretmenin telefonla araması, motive etmesi.”, “okul öğretmenin görüntülü görüşmesi, canlı ders yapması.”, “öğretmenlerin konuşarak psikolojik olarak rahatlatmaya çalışması.” ve “özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin etkinlik ve bireysel yönden yönlendirme yapması.” şeklinde içerik kodları olduğu görülmektedir. Örneğin, V13, “öğretmenimiz gerek telefon ederek bizden rapor alıyor, gerek çalışmak üzere materyaller gönderiyor, gerekse bu süreçte olabildiğince destek oluyor.” şeklinde görüşlerini ifade etmiştir.

Yeterli destek alamamaya ilişkin görüşler (f=6) teması altında “öğretmenlerin aramaması”, “ne tür etkinlik yapılacağı hakkında bilgi verilmemesi.” ve “Öğrencilerin verilen ödev veya etkinlikleri yapmak istememesi.” şeklinde içerik kodları yer almaktadır. Örneğin V16 “hiç destek almadık bizi bu süreçte yalnız bıraktılar.” şeklinde ifade etmiştir.

Velilerin %91'i öneri belirtmiş olup, öneriler teması (f=29) altında, “boş olan turistik işletmelerde ailelerin çocuklarıyla rahatlaması.”, “evde yapılabilecek etkinliklerin iletilmesi.”, “birebir sanal ders, eğitim videolarının zenginleştirilmesi”,

“psikolojik destek verilmesi.” ve “EBA’da spor ve müzik duyu etkinlikleri yapılması.” yer almaktadır. Örnek olarak V27 “Öğrenciye velisi müdahale edebildiği için, veliyle görüşülerek evde yapılabilecek etkinliklerin iletilmesi ve yönlendirme yapılabilir.” şeklinde önerisini ifade etmiştir.

SONUÇ

Bu araştırmada, öğrenci velilerinin görüşlerine dayanarak özel eğitim gereksinimi olan öğrencilerin, pandemi döneminde uzaktan eğitim durumları, psikolojik durumları, yaşadıkları sorunlara ilişkin velilerinin destek alma durumları ve önerileri belirlenmeye çalışılmıştır. Bazı veliler, bu dönemi çocuklarıyla birlikte geçirmenin olumlu yanlarını belirtirken, bazı veliler öğrencilerin hem eğitim hem de psikolojik açıdan bir takım sorunlar yaşadıklarını ifade etmektedir. Tüm insanlar arasında olduğu gibi özel gereksinimi olan öğrenciler arasında da bireysel farklılıklar olması olağan bir durumdur. Farklı kişilik yapıları, farklı zeka düzeyleri ve farklı aile yapıları nedeniyle bu sonuç şaşırtıcı değildir. Genel olarak, çocuklarının temel yaşam becerilerinde bağımlı olmaları nedeniyle sorumluluk ve stres düzeyleri yüksek olan veliler, pandemi döneminden kaynaklanan olumsuzluklar nedeniyle tükenmişlik duygusu yaşayabilir. Ancak öğretmenlerin büyük çoğunluğu bu süreçte öğrencilerini arayarak eğitim ve psikolojik açıdan destek olmaya çalışmıştır. Çocuklarıyla verimli bir uzaktan eğitim süreci geçirdiğini, çocuğuyla oyun ve keyifli etkinlikler yoluyla zamanı iyi değerlendirdiği görüşünü dile getiren veliler bulunmasına karşın; çocukların alıştıkları eğitim ortamında olmamaları, bu durumdan olumsuz etkilenmeleri ile dikkat ve motivasyon yetersizliğinden dolayı uzaktan eğitim sürecinden yeteri kadar verim sağlanamadığı görüşleri öne çıkmaktadır. Velilerin boş olan turistik işletmelerde çocuklarıyla biraz rahatlamaları, evde yapılabilecek etkinlikler, birebir sanal ders, eğitim videolarının zenginleştirilmesi, psikolojik destek verilmesi ve EBA’da spor ve müzik etkinlikleri yapılması önerilerinin uygulanması faydalı olabilir. Bu araştırmanın verileri toplandıktan sonra, MEB tarafından hazırlanan “Özelim Eğitimdeyim” uygulamasının ailelere yol göstereceği düşünülmektedir. Ayrıca engelli öğrenciler için günlük rutinler içerisinde etkinliğe dayalı ve fırsatlar yaratılarak öğretim yapılması yararlı olacaktır (Farlow ve Snell, 2000). Nitel veri toplama yönteminin kullanılarak küçük bir çalışma grubu ile yürütülen bu araştırmanın sınırlılıklarına karşın, yaşanan bazı sorunları ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu araştırmanın ışığı altında, ileride yapılacak araştırmalarda, bu dönemde yaşanan sorunların çözümüne yönelik çalışmalar yapılabilir. Özellikle velilerin önerileri doğrultusunda çocukların ve velilerin öncelikli gereksinimlerini içeren çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Ataman, A. (2012). Özel eğitime muhtaç olmanın nedenleri, anlamı ve amaçları. Ataman, A. (Ed.) *Kaynaştırma uygulamaları ve özel eğitim içinde* (s. 1-24). Ankara: Vize.

Baykoç Dönmez, N., Bayhan P. ve Artan İ. (2000). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerinin Beklentileri ve Endişe Duydukları Konuların İncelenmesi, *Sosyal Hizmetler Dergisi*, 1, (11), 16–24.

Farlow, L. J., & Snell, M. E. (2000). Teaching basic self-care skills. M. Snell & F. Brown (Ed.) *Instruction of students with severe disabilities*. (331-377). Ohio: Merrill Prentice Hall.

Girli, A., Yurdakul, A., Sarısoy, M., Özekeş, M. (2000). Zihinsel Engelli ve Otistik Çocukların Anne-babalarına Yönelik Grup Danışmanlığının Depresyon, Benlik Saygısı ve Tutumları Üzerine Etkisi. *Saray Rehabilitasyon*, 6, 2-9.

İşıkhan, V. (2006). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Aileler Ve Sosyal Hizmet. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, (1), 28-46.

İçişleri Bakanlığı, <https://www.icisleri.gov.tr/sehir-giriscikis-tebirleri-ve-yas-sinirlaması> adresinden erişilmiştir.

Karasar, N. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel.

Kazak, A. E. (1986). Families with Physically Handicapped Children Social, Ecology and Family System, *Family Process*, 25, 265-281.

Miles, M. & Huberman, M. (1994). *Qualitative Data Analysis*, Thousand Oaks, CA: Sage. Neumester.

Milli Eğitim Bakanlığı, www.meb.gov.tr/uzaktan-egitim-30-nisana-kadar-devam-edecek/haber/20585/tr adresinden erişilmiştir.

Özbey, Ç. (2005). *Otizm ve Otistik Çocukların Eğitimi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi

Rodriguez, C.M., ve Murphy, L.E. (1997). Parenting Stress and Abuse Potential in Mothers of Children with Developmental Disabilities, *Child Maltreatment*, 2, (3), 245-252.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

Yin, R. (1994). *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.

BARAKLARDA BİR EKMEK TÜRÜ: SALLAMA

Öğr. Gör. Dr. Tuba KAPLAN
Gaziantep Üniversitesi

Özet

Gaziantep sınırları içerisinde yer alan Barak Ovası; Gaziantep'in Karkamış, Oğuzeli ve Nizip ilçelerinin bir bölümünü içine alarak Suriye'ye kadar uzanan bir bölgeden oluşmaktadır. Bahsi geçen bölgede zeytin, fıstık gibi zahmet ve uğraşı gerektiren tarım faaliyetleri yapılmaktadır. Bu tarım faaliyetleri bazen günlerce sürebilmektedir.

Sabah erken saatlerde tarlaya giden ve genellikle çiftçilikle uğraşan Baraklar, akşam evlerine dönmektedir. Kahvaltıda tok tutan yiyecekler yediklerinde hem öğle yemeğine gerek kalmamakta hem de bu yiyecekler uzun süre tok tutarak acıkmayı engellemektedir. Bu sayede de Baraklar yemek yapmak ve yemek yemek için ayıracakları vakti tarlada çalışmaya ayırmaktadır. Sabah erken saatlerde yenen sallama akşama kadar acıkmayı engellemekte ve Barakları yemek yapma telaşından kurtarmaktadır.

Sallama hem yapımının kolay olması hem de uzun süre tok tutmasından dolayı Barak insanın vazgeçilmezlerindedir. Sallama, Barakların günlük hayatının önemli yiyecekleri arasında yer almaktadır. Esas olarak azık görevinde kullanılan ve başlı başına tek yiyecek olan sallamaya zamanla değişik fonksiyonlar yüklenmiştir. Sabah kahvaltısı, misafire ikram, günlük öğün bunlardan bazılarıdır. Mevsime göre yanında yenilen katıklar değişse de sallama her mevsim çok sevilen bir yiyecek olma özelliğini kaybetmemiştir.

Hem her evde bulunan malzemelerden yapılması ve kolayca hazırlanması hem de tek başına da yenilebilen bir azık olması sallamanın her evde tüketilebilmesini sağlamaktadır. Gaziantep Nizip Baraklarından yola çıkarak yapılan bu çalışmada, sallamanın değişen yaşam koşulları ve teknolojiye rağmen her dönem varlığını devam ettirebilen bir yiyecek olduğunu göstermek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda bölgedeki 10 Barak kadınıyla görüşme yapılmıştır. Çalışmada sallama yapımı için kullanılan malzemeler [un, su, tuz, susam (küncü), yağ, yoğurt, kepek], sallamanın yapım aşaması ve sallamanın yapıldığı zamanlara yer verilerek ayrı ayrı başlıklar halinde açıklanmıştır.

Çalışmada, Barak yaşam tarzının önemli bir sembolü olan sallamanın varlığını devam ettirebilmesi ve günümüze kadar gelirken uğradığı değişimler üzerinde durulmuştur. Veriler görüşme yöntemi ve doküman incelemesi ile elde edilmiştir. Ulaşılan veriler kültür analizi ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Barak, sallama, ekmek, kültür.

TYPE OF BREAD IN THE BARAK: SALLAMA

Summary

Barak plain, located within the borders of Gaziantep, consists of a region extending to Syria by taking a part of Karkamış, Oğuzeli and Nizip districts of Gaziantep. Agriculture activities that require effort and effort such as olives and peanuts are carried out in the mentioned region. These agricultural activities can sometimes take days.

Baraklar, who goes to the field early in the morning and is usually engaged in farming, returns to their homes in the evening. When eating foods that are full at breakfast, they do not need lunch, and they keep hungry for a long time and prevent hunger. In this way, they have the opportunity to spend their time working in the field for cooking and eating. The shake eaten in the early morning prevents hunger until the evening and saves the Baraks from the bustle of cooking.

Shaking is one of the indispensable parts of human beings because it is easy to make and keeps it full for a long time. Shaking is one of the important foods of the daily life of the Baraks. Various functions have been loaded over time in the shaking, which is mainly used for the duty of duty and is the only food thing in itself. Morning breakfast, catering, daily meals are some of them. Although the additives that are eaten with you change according to the season, shaking has not ceased to be a favorite food in every season.

It is made from materials that are available in every home and can be easily prepared as well as being a single edible sausage allows shake to be consumed in every home. In this study, based on Gaziantep Nizip Baraks, it was aimed to show that shaking is a food that can survive in every period despite changing living conditions and technology. To reach these goals, 10 Barak women in the region were interviewed. In the study, the materials used for making [shake flour, water, salt, sesame (kirin), oil, yogurt, bran] are explained as separate titles by making the shaking process and the time of shaking.

The study focused on the ability of the shaking, which is an important symbol of the Barak lifestyle, to continue its existence and the changes it has undergone until today. The data were obtained through interview method and document review. The data obtained were analyzed by culture analysis.

Keywords: Barak, shaking, bread, culture.

GİRİŞ

Barak Türkmeni ya da Baraklar olarak tanımlanan kişiler Karkamış, Oğuzeli ve Nizip ilçelerinin bir kısmını içine alan bölgede yaşamaktadırlar. Genellikle coğrafi bölgede yetişen fıstık, zeytin, buğday, üzüm gibi tarım faaliyetleriyle meşgul olmaktadır. Bölgenin mutfak kültürüne bakıldığında Gaziantep'e benzemekle birlikte birtakım farklılar da söz konusudur. Bu farklılıklardan biri de özel bir ekmek türü olan sallamadır.

Bu ekmek için, bölgenin büyük çoğunluğu tarafından *sallama* sözcüğü kullanılırken az bir kesim tarafından *taplama*, *tablama*, *bazlama* gibi kelimeler de kullanılabilir. Ayrıca *sallama*; Balıkesir Bigadiç ve Yeniköy'de haşlanmış taze börülcenin üstüne çiğ zeytinyağı, koruk suyu ve sarımsak konularak yapılan bir tür

yemek şeklinde geçmektedir (Derleme Sözlüğü 1993/X: 3526-3527). Balıkesir'de sallama yemeğe verilen isimken Barak Ovası'nda bir tür ekmeğe verilen isimdir. Bu sözcük ve ekmeğin türü Gaziantep merkezde ve diğer ilçelerde pek bilinmemektedir.

Sallama yerine tablama, toplama sözcüğünün de kullanılabildiğine değinmiştik. Toplama "Mısır, arpa, darı ve buğday unlarından yapılan mayalı, mayasız, yağlı, yağsız, şekerli, şekersiz, ince ve kalın pişirilen saç ekmeği" (Derleme Sözlüğü 1993: 587) şeklinde tanımlanmaktadır. Tanıma bakıldığında bu sözcüğün kullanımının farklılık gösterdiği söylenebilir. Sallama, yalnızca buğday unundan yapılmakta ve içine maya ve şeker konulmamaktadır. Az bir kesim tarafından kullanılan toplama kelimesinin içinde sallamayla ortak malzemeleri barındırmasına rağmen aynı olduğunu söylemek doğru değildir.

Yörede sallama yerine kullanılan kavramlardan biri de bazlamadır. Bazlama = bazlamaç, bazlamaç 'Kalın açılmış yufka ekmeği' (Gülensoy 2007: 125) olarak tanımlanmaktadır. Tanımda bazlama kalın açılması hasebiyle sallamaya benzemektedir ancak yufka gibi yumuşak bir ekmeğin değildir. Sallamanın özelliği yufkaya göre daha kalın ve gevrek olmasıdır.

Hayat şartlarındaki değişim yemek kültürünün de değişmesine neden olmaktadır (Beşirli, 2010: 161). Bu değişim, bazılarının unutulmasına neden olurken bazılarının kendisini yenilemesine vesile olmaktadır. Sallama da bahsi geçen ekmeğin arasında değerlendirilebilir. Önceki dönemlerde kepekli undan yapılırken ve içine yalnızca un, su ve tuz konulurken şimdi malzemelerde birtakım değişiklikler söz konusu olmuştur. Gevrek olması istendiğinde içine yoğurt ve zeytinyağı konulmakta ve közde daha fazla bekletilmektedir. Yine tercihe göre susamlı ve susamsız olabilmektedir. Susam sallamanın daha iyi kızarmasını sağlamaktadır. Susam, lezzet ve görsellik kazandırdığı için tüketicinin seçimini büyük ölçüde etkilenmektedir (Alptekin 2019: 19). Susamın yenirken dökülmemesi için hamurun içine konularak yoğurulabileceği gibi üstüne de oklava yardımı ile yapıştırılabilmektedir.

Sallama, aile için yapılan bir ekmeğin türü olmasının yanında misafire de ikram edilmektedir. Türk mutfak kültüründe yemek verilmesi büyük önem taşımaktadır (Güler, 2010: 29). Yemek paylaşımı sosyalleşme sürecine katkı sağlamaktadır. Bu kazanımlar toplumların kültürel kimliğinin önemli bir göstergesidir (Beşirli, 2010: 168). Bunların yanı sıra düğün, cenaze, bayram, Hıdırellez gibi kutlamalarda yapılan toplu yemekler toplumların dayanışmasını sembolize eden pratiklerdir (Fırat, 2014: 133). Yani yemek, sadece yaşamı devam ettirebilmeyi sağlayan bir ihtiyaç değil, aynı zamanda kimliği ifade etme aracıdır (Gürhan, 2017: 561). Yemek yeme şekli başta olmak üzere ne yediğimiz ve nerede yediğimizle ilgisi olan her şey, beslenmenin kültürel alanını tanımlamaktadır (Çaycı, 2019: 233).

Yemek kültürü ile Türk toplumunun geçmişten bugüne sahip olduğu kimliği ortaya çıkarmakla birlikte toy, tören, eğlence ve diğer şenliklerde uyguladıkları toplumsal davranış ve alışkanlıkları da görmek de mümkündür (Sağır, 2012: 2681). Bu çalışmada; Barak kültüründe önemli bir ekmeğin türü olan sallamanın tanıtımını yaparak geçmişten günümüze uğradığı değişimi göstermek amaçlanmıştır.

BARAKLARDA SALLAMA YAPIMI ve AŞAMALARI**1. Sallama Yapımı İçin Malzemeler****1.1. Un**

Geçmiş dönemlerde un, Barakların kendi ürettikleri buğdayın öğütülmesiyle elde edilirken; günümüzde kolaylık sağlamasından dolayı fabrikasyon unlar tercih edilmektedir. Bazı Baraklar, kepeksiz unu tercih etmektedir, bunun sebebi hem renginin esmer olmasını istememeleri hem de kepeksiz unun açılması daha kolay olmasıdır. Ayrıca kepeksiz un sallamanın daha yumuşak olmasını sağlamaktadır.

Sallama hamurunun bezeleri normal bazlama bezelerinden daha büyüktür. Bir sallama bezesi yaklaşık dört ya da beş hamur bezesi büyüklüğündedir.

1.2. Susam/ Küncü

Susam, sallamanın vazgeçilmez öğelerindedir. Hem sallamanın görüntüsünü güzelleştirmekte hem de sallamayı daha lezzetli hale getirmektedir. Güzel görünmesi için genellikle kırmızı kabuklu susam tercih edilmektedir. Susam, esas olarak hem sallamanın gevrek olmasını sağlamakta hem de kızarmasını kolaylaştırmaktadır. Susam dökülmemesi için bazen hamurla birlikte yoğrulurken bazen de görsellik açısından sallamanın üzerinde tercih edilmektedir. Bölgede genellikle susam yerine küncü kelimesi de kullanılmaktadır.

1.3. Çörek Otu

Tercihe bağlı olmakla birlikte bazen susam yanında çörek otu da renk katması açısından az miktarda da olsa kullanılmaktadır. Çörek otunun şifalı bitkilerden olup sağlık açısından önemli olması kullanılmasındaki diğer etkidir.

1.4. Yağ

Sallamanın sert ve gevrek olması için zeytinyağı kullanılmaktadır. Yağ aynı zamanda sallamanın kızarmasını da sağlamaktadır. Çok miktarda olmamak şartı ile yağ da sallamanın ana unsurlarındandır.

1.5. Tuz

Sallama yapımında, tuz kullanılmaktadır. Tuzun iyotlu ya da kaya tuzu olması önemli değildir.

1.6. Su

Hamur yoğrulması için su önemli bir unsurdur. Hamurun yumuşak olmaması gerekir, mantı hamuru gibi sert bir hamur yoğrulur. Ayrıca hamurun taze olması, kolay açılması için önemli bir faktördür.

1.7. Yoğurt

Hamurun içine konulan iki kaşık kadar yoğurt, sallamanın iyi kızarmasını sağlamaktadır. Yoğurt tercihe göre konulan bir malzemedir.

1.8. Kepek

Kepek tercihe göre fabrikasyon unlara eklenmektedir. Genellikle yaşlı Baraklar tarafından tercih edilen kepek, hem hazmı kolaylaştırır hem de tok tutar. Fabrikalardan un alınırken ayrıca kepek de alınarak hamura ilave edilmektedir.

2. Sallamanın Yapım Aşamaları

Taze olarak yoğrulup hemen açılan sallama hamuru, ocak yakılmadan yoğrulmaktadır. Hamurun içine un, tuz, su, yoğurt, yağ ve susam eklenmektedir.

Odun ateşinde pişen sallamanın iyi kızarması ve saca yapışmaması için iyice ısınması gerekmektedir. Sallama hamuru beze yapılarak senidin üzerinde unlanarak açılır. Sallama büyük bir sacın neredeyse tamamını kapladığı için bezesinin büyük olması gerekir. Bazlamaya göre daha kalın olan sallamanın içinin çiğ kalmaması için közde pişmesi lazımdır. Sacın üzerinde piştikten sonra, döndüreceğe alınan sallama derin olan ve sallamaya özgü yapılan ocakta sallandırılarak kızartılır. Közün üstünde ne kadar çok beklerse o kadar sertleşir ve lezzetlenir. Sallamanın sert ve kızarmış olması gerekir, yumuşak bir sallama tercih edilmez. Sallama közde pişerken yanında patlıcan, domates ve biber közlenir.

3. Sallamanın Yapıldığı Zamanlar

Sallama, Barakların günlük hayatlarında vazgeçemedikleri yiyeceklerden biridir. Bu bölümde Barakların sallamayı hazırladığı ve tercih edildiği zamanlara değinilmiştir.

3.1. Kahvaltıda

Köylerde fırın ve bakkalın olmadığı dönemlerde sabah kahvaltısında yenen sallama, günümüzde köylerde fırın ve bakkal gibi imkânlardan dolayı hafta sonu kahvaltılarında yapılmaktadır. Hamurunun kalın olmasından dolayı bir parça yenildiğinde akşama kadar tok tutmaktadır. Sallamanın yanında yemek için çekirdeksiz patlıcan, domates ve acı biber közlenir. Bunlar soyulduktan sonra dürüm yapılır ve mevsime göre taze ya da kuru soğanla yenir.

Yaz mevsiminde sallamanın yanında soğuk ayran içilirken; kışın hava soğuk olduğu için çay içilir. Ayrıca patlıcan sevmeyen insanlar için sofraya kahvaltılık malzemeler de konulur, peynir, zeytin, yumurta vb.

3.1.1. Misafire İkram

Özellikle eve misafir geldiğinde kahvaltıda sallama yapılır. Misafire sunulan sallama misafirin kendini özel ve değerli hissetmesini sağlar. Misafirlere sallama yapıldığında mercimek çorbası, patlıcan közlemesi, haşlanmış nohut ve kavurma gibi şeylerle ikram edilir.

3.1.2. Hafta Sonu

Sallama, tüm ailenin bir arada olmasından dolayı hafta sonu kahvaltılarının vazgeçilmezlerindedir. Hafta içi okula ya da işe giden ev halkı tarafından geçirilen kahvaltı, hafta sonu büyük bir özenle hazırlanmaktadır. Geç yapılan kahvaltı, akşama kadar insanları tok tutarak sabah ve akşam olmak üzere öğün sayısını ikiye düşürmektedir.

3.1.3. Günlük Öğünlerde

Uzun süre tok tutmasından ve bazen sulu yemeklerin yanında fazla ekmek yenilmesini engellemek için sallama yapılmaktadır. Özellikle Ramazan ayında çorba yanında sallama yenerek öğünün hafif geçmesi sağlanmaktadır.

SONUÇ

Yapılan bu çalışmayla Barak Ovası'nda kahvaltıda tüketilen ve uzun süre tok tutan farklı bir ekmek türü olan sallamanın tanıtılması amaçlanmıştır.

Sallama, Barakların hayatının önemli yiyecekleri arasında yer almaktadır. Esas olarak azık görevinde kullanılan ve başlı başına tek yiyecek şey olan sallama, zamanla değişik fonksiyonlar yüklenmiştir. Sabah kahvaltısı, misafire ikram, günlük öğün bunlardan bazılarıdır. İçine giren malzemelerin çeşitli ve sağlıklı şeyler olması sallamanın besin değerini artırmaktadır.

Gaziantep Nizip Baraklarından yola çıkarak yapılan bu çalışmada, sallamanın değişen yaşam koşulları ve teknolojiye rağmen her dönem varlığını devam ettirebilen bir yiyecek olduğunu göstermektedir. Yine de söz konusu ekmek türü olan sallamanın ve bölgeye özgü diğer yemeklerin unutulup gitmemesi için kayıt altına alınması gerektiğini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Alptekin, Mehmet (2019). “Halk Mutfağından Halk Sağlığına Anadolu Türklüğünde Susam”. *Erciyes*. 42(495): 18-24

Beşirli, Hayati (2010). “Yemek, Kültür ve Kimlik”. *Milli Folklor*. 22(87):18-24.

Çaycı, Ayşegül Elif (2019). *Küreselleşen Yemek Kültürünün Dönüşümünde Sosyal Medyanın Rolü: Instagram Gurmeleri*. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Derleme Sözlüğü (1993). *Derleme Sözlüğü (S-T) X*. Ankara: Türk Dil Tarih Kurumu Yayınları.

Fırat, Mümtaz (2014). “Yemeğin İdeolojisi ya da İdeolojinin Yemeği: Kimlik Bağlamında Yemek Kültürü”. *Folklor/ Edebiyat*. 20(80): 129-140.

Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü -Etimolojik Sözlük Denemesi I*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Güler, Sibel (2010). “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (26): 24-30.

Gürhan, Nazife (2017). “Toplumsal Değişme ve Yemek Kültürü Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme: Mardin Örneği”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10(54): 561-570.

Sağır, Adem (2012). “Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfağı”. *Turkish Studies*. 7(4): 2675-2695.

MENÂKIB-I DİVÂN-I HİKMET

Parables in Divan-ı Hikmet

Öğr. Gör. Dr. Muhammet ATASEVER

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Özet

İkel yaşam şartları, insanın inanma ihtiyacı, çevresinde yaşananları anlamlandırma çabası neticesinde oluşan ilk sözlü metinler, ritüellerle çevrili inanış biçimlerini doğurmuştur. Başlangıçtaki devrin, yaratılışın mahsulleri olan mitler ve bunu inceleme konusu yapan - bilimsel araştırma alan adı ile - mitoloji kaydedilen mana verme arayışıyla ortaya çıkmıştır. Kadim milletlerin kutsallarının ilk izleri, çağdaş dönemlere kadar yaşayabilen bu mitik metinlerde görülür. Mitler ait olduğu insan topluluğunun ortak inançlarını yansıtan edebi ürünler kabul edilmiş ve edebiyatın hususen Halk Edebiyatının inceleme alanına da dâhil edilmiştir.

Milletlerin yeni kültür dairelerine girmeleri, farklı öğretileri yahut dinleri benimsemeleri; siyasi, sosyal, ekonomik birçok alanda değişiklik ile birlikte kültürel dolayısıyla edebiyat sahasında da dönüşümü getirmiştir. Yeni anlatılar artık eski inanışın unsurlarından izler barındırır da baskın bir biçimde içerisine girilen inanç dairesinin esaslarını yansıtır olmuştur.

Türklerin İslâmı kabulü ile de, bahsolunan yeni esaslar eski Türk inancından da izler barındıran ya da benzerlik taşıyan unsurları ile yeni bir türü doğurmuştur. Halkın dilinde ekseriyetle kıssa adı ile bilinen tür, menkıbeler, çoğunlukla efsane başlığı altında dini ve/veya tarihi efsaneler şeklinde sınıflandırmaya tabi tutulmuş. Menkıbe özelinde genellikle ayrı bir başlık açılıp izahata girişilmemiştir.

Mitik anlatılara benzer biçimde menkıbelerde de var olan karmaşa düzene sokulur ya da yeni nesillere söz konusu anlatılar aracılığı ile dinin öğretileri aktarılmaya çalışılır. Aktarımdaki başat rol ise, veli yahut evliya adı verilen din ulularının gösterdiği kerametler yani olağanüstü hallere aittir. Olağanüstülük bir inancı ve inanmayı temsil eder. Kerametlere ve keramet ehli insanların yaşadıklarına/yaşattıklarına şahit olanlar kadar, bunları anlatan, aktaran ve yıllar sonra dahi dinleyenler bunlara tam manasıyla inanır.

Menkıbenin temel işlevi ise eğitimidir. Halk, anlatılar ile hem kendi inanç dünyasını taze tutmakta ve yenilemekte hem de gelecek kuşaklara dinin temel vecibelerini bu kutsal metinler aracılığıyla aktarmaktadır.

Çalışmada Türklerin İslâm inancını benimsemesi ile birlikte kaleme alınan, ilk Türk İslam eserlerinden Hoca Ahmet Yesevi'nin Divân-ı Hikmet'inde tespit edilen menkıbeler; veli, evliya, pir adıyla zikredilen kişilerde cereyan eden keramet motifi özelinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, menkıbe, veli, keramet, motif, mit.

Abstract

The first oral texts formed as a result of primitive living conditions, people's need to believe and their efforts to interpret the events around themselves gave rise to belief systems surrounded by rituals. The myths, which are the products of stories based on creation, and the mythology, the scientific research domain which deals with them, have emerged as endeavors of meaning-making. The first traces of the sacred of ancient nations can be seen in these mythical texts that can survive until modern times. The myths are accepted as literary products reflecting the common beliefs of the human community to which they belong and are researched under the scientific field of Folk Literature.

Nations entering new cultural circles, adopting different teachings or religions have brought a transformation in the field of culture and literature along with changes in many political, social, and economic fields. Although new narratives now contain traces from the old belief systems, they have come to dominantly reflect the current belief systems.

With Turks' adoption of Islam, the new systems mentioned gave birth to a new genre that bears traces of or has similarities from the old Turkish faith. The genre, commonly known as parables in common languages, has been classified as religious and/or historical legends, mostly under the title of myth. They are not generally treated as separate categories.

Similar to mythical narratives, the disorder is resolved, or religious teachings are conveyed to new generations through these narratives. The main role in the narratives is the miracles that are performed by the religious scholars called patrons or awliya. The extraordinary leads to a belief. Those who witness those extraordinary events as well as those who convey and listen to them believe them wholeheartedly.

Their main function is education. Through these narratives, people both sustain their belief systems and convey the main pillars of religion to the next generations.

This study deals with the parables in Divân-ı Hikmet, one of the first Turkish Islamic works, by Hoca Ahmet Yesevi, which was written with Turks' adoption of Islam, based on the miracle motifs experienced by patrons, awliyas, or sages.

Keywords: Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, parable, patron, miracle, motif, myth.

GİRİŞ

Türk'ün Tasavvuf anlayışının yahut Türk-İslâm'ın kendi türünde ilk örneği olan Divân-ı Hikmet, asırlarca çeşitli tarikatlar tarafından İslâm inancının temelini derviş yahut taliplere aktarmak, farklı meclislerde hem adap üzere olunan yolu öğrenmek hem de şiirler vasıtasıyla cezbeyle gelip Allah'a yakın olmak, kötü amel ve düşüncelerden arınmak maksadı ile kullanılmıştır.

Yesevi, hikmetlerinden anlaşıldığı üzere dört bin dört yüz (Bice, 2016, s.141) yahut doksan dokuz bin (Bice, s.130) hikmet söylemiştir. Esere bakılacak olursa hikmetlerin sayıca az bir kısmının günümüze ulaştığı görülür. Buna rağmen

günümüze intikal eden şiirlerden hareketle, eserin yaratılıştan başlayarak kıyamet ve sonrası ile alakalı hem dünyevi hem uhrevi manada hem de kaos ve kozmos geçişleri ile geniş bir kültür dünyasını yansıttığı anlaşılır.

Kültür ve konu evreni bu denli kapsamlı olan Divân-ı Hikmet'te yer alan menkıbelerin keramet motifi özelinde inceleneceği bu çalışmada öncelikle şahıs kadrosu aktarılacaktır. Zira hikmetlerde esasen, Allah-u Teâlâ, yüce varlıklar ve şahıslar, işlenen konunun mana bağlamında, isim ile yahut en fazla birkaç kelime ile İslâm literatüründe veya halkın kolektif zihninde var olan anlatısı çağrıştırılarak verilir. Bu yöntemde amaç, en az sözle hatta bazen bir kelime, şahıs veya olayı çağrıştıracak bir sözcük ile malum olan bir vakanın ibret yahut örnek alınmasını sağlamaktır.

Allah-u Teâlâ

Divân-ı Hikmet'te ismi en çok zikredilen Odur. Hakk, Yaradan, Mevlâ, Hazret, Sultan, Sevgili, Hudâ, İlâhi, İlâh adları ile anılır. Genellikle "Esmâü'l Hüsnâ"sı, en güzel isimleriyle birlikte şiirlerde geçer. O, müminlere karşı şefkatli ve affedici iken; kâfirlere, münâfıklara ve zalimlere karşı çetindir. Hikmet'te esas gaye Onun rızasına nail olup Cemâlullah ile müşerref olmaktır. Dervişin seyr-i sülûk yolunda varacağı nihai noktadır. Yaradan'ın her hikmetin mana bağlamına dikkat edilerek kullanılan bazı özel isimleri ise şunlardır: Melîk, Settâr, Vehhâb, Hâlık, Cebbâr, Kâdir, Kâfi, Âfi, Hâdi, Gafûr, Rahîm, Rahmân, Kerîm, Azîm. (Bice, 2016, 44-494)

Peygamberler

Yesevi'ye göre sayıları dört yüz kırk dört olan (Bice, 2016, s.221) rasûl, nebî, mürsel, peygamber yahut enbiyâlar eserde meşhur siyerleri ile anımsatılır. Onlardan iki dünyada ümmete yardımcı olup himmet etmeleri ve şefâatleri beklenir. Her peygamber kendisini çağrıştıran mucizesi yahut hayat hikâyesi, başından geçen büyük imtihanları ile verilir. Hikmet'te burada izlenen usul yine sadece isim; isim ve sıfat; isim ve kavim; isim ve mücadele içinde olduğu kral, padişah, sultan gibi makam-mevki sahipleri biçimindedir.

Hz. Muhammed (sav)¹: Rasûl, Mustafa, Ahmed, Hak Mustafa (sav) gibi isimlerle anılır. Eserde en çok anılan ikinci isimdir, hemen her hikmette doğrudan veya dolaylı olarak bahsi geçer. Her yönüyle örnek olan tek kişidir. Mirâç hadisesi ve seyr-ü sülûk bahislerinde Yesevi ile sıklıkla anılır, Yesevi'nin pîridir. Pîr, pîr-i kâmil, pîr-i mugan olarak vasıflandırılır. Mahşerde Allah'a yakarışı ile âsî-câfi ümmetlerin kurtuluşunu sağlayacağı inancı vardır. (Bice, 2016, s.44-494)

Pîr-i mugan, Hak Mustafâ şüphesiz bilin,

Adı geçse, dürûd deyip, tazîm edin.

Sünnetlerini sıkı tutup, ümmet olun,

Ümmet olan şer yolundan yanmaz olur. (Bice, s.321)

Hz. Âdem (as): "Âdem Ata" (as) tüm insanlığın babasıdır, bu sebepten insanlara Âdemoğlu da denir. "Yâ Rabbenâ zalemnâ" yakarışı ve Hz. Muhammed

¹ Hz. Muhammed (sav), Ahmed Yesevi'nin kerametleri kısmında özellikle Yesevi ile olan münasebeti ekseninde tafsilatlı biçimde işlenecektir.

(sav) hürmetine affedilmesi ile anlatılır. O (as)'nın bu içten niyâzına “Âdem Safi sünneti” diyen Yesevi, Hz. Âdem (as)'ın: “Evlâdım!” hitabına mazhar olur ve manevi evladı sayılır. (Bice, 2016, 231,307;137,443;160;52)

Hz. Zekeriyâ/Zekeriyya (as): Tasavvufi yol adabı açısından hikmetlerde adından söz edilen bir peygamberdir. Kâfirler elinde bir ağaç kovuğunun içinde testere ile biçilmek suretiyle şehit edilişi hatırlatılır. Sabrı ile o esnada dahi Allah'ı anmayı terk etmez. Testerenin ağaca sürerken çıkardığı ses ile O (as)'nın “Hây” ve “Hû” zikri birbirine karışır. Tasavvufta “zikr-i erre”² yahut “erre zikri”³ olarak bilinen ve ciğerden gelip boğazdan bir hırıltı ile tıpkı bir ağacın testere ile biçilme sesini anımsatan bu zikir usulü Zekeriyâ Peygamber (as)'in sünneti kabul edilip dervişlerce tatbik edilir. Zatının (as) her zikir meclisinde hazır bulunduğu inanılır. Bu sebepten zâkir kullar erre çeker.

Zekeriyâ gibi bu başıma bıçkı koysam (Bice, 2016, s.147)

*Hâs aşkını göster bana, şükreder olayım,
“Erre” koysa, Zekeriyâ gibi zikreder olayım* (Bice, s.111)

*Müridlerin terbiyesi, günde yüz bin erdem,
Özlerini çoban misâli, çoban kılır dâimâ,
Halka kurup erenler, Hû zikrine başlasa,
O Zekeriyâ peygamber hâzır olur dâimâ.*

*Ondan sonra Hak nûrunu zâkirlere saçarlar,
Melekler safa dolup, “erre” başlar dâimâ.
Muhabbet şarâbını ele alıp Muhammed,
Zâkirlere sunarak, sâkî olur dâimâ.* (Bice, s.341-342)

*Halka kurup erenler, erre zikrine başlasa,
O Zekeriyâ Peygamber hâzır olur daimâ.* (Bice, s.451)

*Kim zâkirdir, başlarına erre koysun,
Zekeriyâ gibi Hakk'ı bulup, Hakk'ı sevsin,
Allah için belin bağlayıp, candan geçsin,
Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin?* (Bice, s.464)

Hz. İbrâhim (as): Meşhur sıfatı Halilullah'tır. Hz. Muhammed (sav), Hz. İbrahim (as)'ın milletindedir. Oğlu İsmail (as)'i Hak uğruna kurban etmekten geri durmaz. Nemrut⁴ tarafından ateşe atılmak istenir, İbrahim Aleyhisselam'ın Allah'a tevekkülü sayesinde ateş gül bahçesine döner. Mahşer meydanında insanlar yanına şefaath için gidince Hz. Musa (as)'yı işaret edeceğine inanılır. (Bice, 2016, s.441,486;389;239,451;231)

² Detaylı bilgi için (Uludağ, 2005, s.393-394)

³ Yeseviyyede zikir adabı için (Tatcı, 2016, s.35)

⁴ Divân-ı Hikmet'te Nemrut ismi ile anılmaz.

*Allah diyerek ateşe girdi Halilullah,
O âteşi bostân kıldı, görün, Allah,
Boyun büküp ağlayıp dedi: “Şey’ en li ‘llâh”*

Fakîr, miskîn orada ne diye hevâ eylesin? (Bice, s.277)

Hız. İsmâil (as): Cemâl için, Hak Didârı uğruna başını vermekten çekinmez, babası Hz. İbrahim (as) gibi Allah’a sığınır, candan geçer. Candan geçmeden Cemâl’e varılmaz düsturunca, O (as)’nun tevekkülü dervişlere örnektir. (Bice, 2016, s.61,181,204,263)

*İbrâhim öz oğlunu kurbân kıldı,
İsmail Dîdâr diye cânını verdi.
Gözünü açıp Hak cemâlini hâzır gördü,
İsmail gibi Hak cemâlini gören var mı? (Bice, s.389)*

Hız. Mûsâ (as): Çokça niyâz etmesi ile Tûr-i Sînâ’da Allah’ın cemâlini görür. Öğüt verici ve Kelim sıfatı ile birlikte anılır. Fenâya ulaşmak isteyen derviş için bir kılavuzdur. Hz. Meryem’in babası İmrân ismi ile Hz. Musa (as) ve Hz. Meryem kastedilir. Bu kasıta dünyanın geçiciliğine vurgu vardır. Firavun’un sarayında çocuk yaşta iken ateşi ağzına götürmesi hadisesi de Hikmet’te yer alır. Firavun ve Karun, O (as)’nun sözlerine kulak tıkadıkları için murdar ölmüşlerdir. Mahşer meydanında yardım talep etmek için yanına gelen ümmetlere Hz. Muhammed (sav)’i işaret edeceğine inanılır. (Bice, 2016, s.65,147,157,346,477,486;401,169;231-232)

*Mûsâ gibi Tûr dağında görüp cemâl,
“Rabbi enzur İleyk” deyip söyleyesim gelir. (Bice, s.139)*

*Fir’avn, Kârûn şeytân sözünü sıkı tuttu;
Bu sebepten yer yarıldı onu yuttu;
Mûsa Kelîm öğüt verici olup sözler söyledi,
Kulak tutmadan o ikisi öldü murdar. (Bice, s.197)*

Hız. İsâ (as): Hikmet’te adı yalnızca üç yerde zikredilir. Annesi Hz. Meryem ile birlikte dağa çıkışı ve bir mucize ile yaratılanları terk edip dördüncü kat göğe çekilişi anlatılır. (Bice, 2016, s.455;367,401)

Hız. Eyyûb (as): Vücudu kurt elinde fenâ olsa dahi Hak zikrinden vazgeçmeyen Eyyûb Peygamber (as) belâlara sabrı ile dervişâna örnektir. (Bice, 2016, s.111,147,157,346,465)

Hız. Yâkub (as): Oğlu Yusuf (as)’a duyduğu özlemle gözlerini kaybeder. (Bice, 2016, s.147,346,465)

Hız. Yûsuf (as): Kardeşleri tarafından kuyuya atılması, köle gibi satılması, Züleyhâ’nın O (as)’na duyduğu aşk ile anılır. Yesevi’nin cennet ve cehennemi konuşturduğu hikmette cennet ehli olarak Yusuf (as) gösterilir. Bilhassa makam ve mevki sahibi güzel bir kadına ve nefesine karşı mücadele vermesi ile taliplere örnektir. (Bice, 2016, s.147,346;277;266;283)

Hız. Yûnus (as): Kıssa-i Yunus’a telmih vardır. Yunus (as) deryada balık içinde kalır. Haline sabrı ile taliplere örnektir. (Bice, 2016, s.147,346)

Hız. Şûayb (as): Ağlaya ağlaya Hak Didârını görür, çünkü gözyaşı ile zebûn olmadan canana varılmaz. (Bice, 2016, s.424)

Hız. Yahyâ (as): Aşk ile kendinden geçip kanlı yaşlar döker, Hak Didârı ile müşerref olur. (Bice, 2016, s.151,346;424)

Hız. Lokman (as): Kabul olan duası ile beş yüz altmış, bin, üç bin, üç bin beş yüz yahut dört bin yıl yaşadığına inanılır. Dünyanın geçiciliği Hız. Lokman (as)'ın ömrüne nisbetle anlatılır. (Bice, 2016, s.169)

Hız. Nûh (as): Kavmini, Allah'ın gazabı ve tufan ile korkutur. Ağlamaktan kanlar yutar. (Bice, 2016, s.401,472)

Hız. Şit (as) ve Hız. İdris (as): Bu âlemde mâtem tutarlar. Zira fani olan ile baki olan kazanılacaktır. (Bice, 2016, s.472)

Hız. Süleymân (as): Dünya ve makamların geçiciliği Hız. Süleymân (as)'a telmih edilerek aktarılır. (Bice, 2016, s.169)

Tahtı ile uçar idi o Süleymân,

Bu ölüm çengeline almadı mı? (Bice, s.365)

Ehl-i Beyt

Peygamber Efendimiz (sav)'in yetim olması ve soyunun zikrinde, annesi Hız. Âmine ve babası Hız. Abdullah ismen yer alır. Amcası Ebu Tâlib ve dedesi Hız. Abdülmüttâlib de onu yetimken koruyup gözetenler olarak verilir. Hâşim ve Abdülmenâf da Hız. Peygamber (sav)'in büyük dedeleridir. Yesevi'ye göre Hız. Muhammed (sav)'in bu dört dedesini bilen cennete girecektir:

Rasûl'un bilse her kim dört ceddini,

Kiyâmette gezer sekiz cennetini (Bice, 2016, s.115)

Hız. Hasan (ra) ve Hız. Hüseyin/Şah Hüseyin (ra): Hız. Muhammed (sav)'in gözünün nuru torunları ve Hız. Fatıma (ra)'nın evlatlarıdır. İlmi ile meşhur Hız. Hüseyin (ra) Kerbelâ'da İslâm uğruna baş verir. Susuz kalmak Şah Hüseyin (ra)'i çağırıştırır. (Bice, 2016, s.483,334)

Hız. Hadice/Hatice (ra): Hız. Muhammed (sav)'in aşkı ile yanmaktadır, nihayetinde O (sav)'nun ile evlenir, malını paylaşır. O (sav)'nun sürekli destekçisidir. (Bice, 2016, s.391)

Muhammed'in yaşı on yedi oldu;

Ki o vakit Hatice O'nu gördü.

Muhammed'i bilin ki şâhın misâli

Hatice O'nu görüp olmakta ağlamaklı.

Hadice gönlünde O'nu sevmektedir

Muhammed Aşkında içi yanmaktadır.

Gece gündüz diler O'nu Allah'tan;

Biliniz sonunda buldu murâdın.

Görünüz Allah'ın işini

Muhammed bakmakta iken devesini,

*Hatice'ye Rasûl çâker olmuştur,
Bu sebeple bil sen O'nu almıştır.*

*Hatice'nin Allah bahtını açmıştır;
Rasûl'un başına inciler saçmıştır.* (Bice, s.116)

Hız. Fâtıma (ra): Hz. Hasan (ra), Hz. Hüseyin (ra)'in ve tüm müminlerin annesidir ve o da tıpkı Peygamber Efendimiz (sav) gibi yetim olur. Efendimiz (sav) için çok üzülür, ağlar. Hz. Muhammed (sav)'in kızı Hz. Fatıma (ra) için: “Bin oğuldan üstündür.” dediği kaydedilir. (Bice, 2016, s.129,130,485,486)

Hız. Aişe (ra): Hz. Ebubekir (ra)'in kızıdır ve bu sıfatla ismi verilmeden de zikredilir. Hz. Muhammed (sav)'in bu dünyadan göçeceğini öğrenince çok ağlamıştır. (Bice, 2016, s.126,486)

Hız. Selman-ı Fârisi (ra): Ehl-i beytten sayılır ve Hz. Ebubekir (ra) ile Hz. Muhammed (sav)'in ahirete intikaline yakın bir zamanda huzura gelişi ile anılır. (Bice, 2016, s.129)

Sahâbe-i Kirâm

Divân-ı Hikmet'te sayıları otuz üç bin olan (Bice, 2016, s.84,117,122,475,486) Hz. Muhammed (sav)'in arkadaşları ashâbın örnek şahsiyetleri, genel isim ile verilirken, bazı isimler özel olarak zikredilir. Özellikle dört halife, “Çehâr-yâr” biçiminde aktarılır ve ekseriyetle birlikte anılırlar. (Bice, s.66,142,193)

Hız. Ebu Bekir (ra): Sadakati ile Hz. Muhammed (sav)'in en yakın arkadaşı, mağara dostudur. Kızı Hz. Aişe (ra)'yi Hz. Muhammed (sav)'e vermiştir. İslâmı şüphe etmeden kabul etmesi ile bilinir. (Bice, 2016, s.84,365;126)

Hız. Ömer (ra): Adaleti, düzeni, hakikati hülâsa şeriatı temsil eder. Öyle ki öz oğlunu bile adalet uğruna kırbaçlatıp öldürmüştür. (Bice, 2016, s.84,365,366;127)

Hız. Osman (ra): Edep ve hayâ timsalidir. Köle âzâd etmesi ile de meşhurdur. Hz. Peygamber (sav)'in kızları ile evlenip damadı olmuştur. Şahadeti İslam Tarihi açısından karanlık bir dönemin başlangıcı olmuştur. (Bice, 2016, s.84,127-128,365)

Hız. Ali (ra): Hz. Muhammed (sav)'in amcasının oğlu, ilk Müslümanlardan ve İslâm'ın en kahraman sahabelerindedir. Hak Arslanı, Murtaza, Şâh-ı Merdân sıfatları ile de mertlik nişânını taşıyan Hz. Ali (ra)'ye gönderme yapılır. Din açan, kâfirlerin boynunu koparan, İslâm uğruna kanlar yutan Hz. Ali (ra)'dir. Evlâd-ı Enbiya ve Serdâr-ı Evliyâ (ra) olan Hz. Ali (ra)'nin on sekiz oğlu vardır. (Bice, 2016, s.84,118,365,402)

Hız. Bilâl (ra): Hz. Ömer (ra)'ın O (ra)'na ezan okutması hadisesi ile adı anılır. (Bice, 2016, s.127)

Hız. Abdullah İbn-i Abbas (ra): Peygamber Efendimiz (sav)'in amcasının oğludur. Hz. Muhammed (sav)'in dünyadan göç edişinin anlatıldığı hikmette Efendimiz (sav)'in gasil suyunu koyar. (Bice, 2016, s.129)

Hız. Hızır (as)- Hz. İlyas (as)

Âb-1 Hayat için ölümsüzlük sırrına erenlerdir; gerçek âşıklara bu sudan içirir ve cennete kadar yoldaş olurlar. Yardımcı, dost, arkadaşlardır. Gavs, Gavs-ı Azam, Gavsul Gıyas diye anılan bu zâtlar, cennetliklere hülle, cennetliklerin giyeceği elbise, biçecektir. Bilhassa Hızır (as)⁵ ile Yesevi sıkça buluşur. Yesevi: “Hızır Baba’m” diye hitâp eder. “Her gördüğünü Hızır bil ve elini öp” fikri farklı hikmetlerde defâatle öğütlenir. (Bice, 2016, s.87,140,159,319,415,426;444;50,53,56,92,136,163,297;201,217,351,433,442,476)

Kırklar

Divan-ı Hikmet’te Kırklar, dört yerde Hallâc-ı Mansûr ile üç yerde Yesevi ile hem hal olur, yoldaş olur ve onlara şarâp içirirler. Mansûr’u kabirde dahi yalnız bırakmazlar. Bir yerde ise âşıklara yardımcı olur ve aşk şarâbı içirip onları cezbeeye getirirler. (Bice, 2016, s.49,52,56,72,206,308;388;442)

Melekler

Dört büyük melek, eserdeki bahis sayılarına göre Azrâil (as), Cebrail (rûhü’l-emin) (as), İsrâfil (as) ve Mikâil (as) - kendi görevi ile anılmayan tek büyük melektir - bilhassa miraç mucizesi, ölümün gerçekliği, dünyanın geçiciliği, sûra üflenmesi, kıyametin hatırlatılması, taliplerin yahut mürşidlerin onların yardımına ihtiyaç hissetmeleri gibi çeşitli vesilelerle; kabir, sorgu melekleri olarak Münker ve Nekir âdemoğlunu yetmiş yerde hesaba çekecek melekler olarak; insanların günah ve sevaplarını kayıt altına alan şahit yazıcı melekler Kirâmen Kâtibin de hikmetlerin konu bağlamı içerisinde anılır. Önemli olaylar vuku bulacağı zamanlarda da melekler yeryüzüne inerler. (Bice, 2016, s.50,89,104,129,132,168,222,229,295,314,315,379; 47,48,71,91,137,173,386,407,408;91,230,329,408;91,408;5,134,178,179,220,315,412, 43,466;112) Cennet kapısını açmakla görevli melek Rizvân/Rıdvân ise samimi kulları cennete girmeleri için davet edip cennetliklere orada hürmet edecektir. (Bice, s.215,296,378)

Azazil-Şeytan

Yedi bin yıl Hak Teâlâ’ya kulluk kılan Azazil kibrinden ötürü Hz. Âdem (as)’a secde etmez ve Allah’ın rahmetinden kovulur.

Yedi bin yıl o Azâzil tâat kıldı,

Mağrûr olup tâatine, hevâ kıldı,

Riyâ eyleyip dergâhından kovuldu,

Ağlayıp yürü, göz yaşının riyâsı yok. (Bice, 2016, s.308)

Benlik güden ve riyâkâr kişiler ona benzetilir. Asi kulların sırtına semer, ağızlarına gem vurup biner, onları istediği gibi kullanır. Lânetlidir, insanın nefsi ile birlikte en büyük düşmanıdır, son nefeste günahkârlara çengel vurup imansız gitmeleri için çaba harcar. Dervişin mücadele ve mücâhede gösterdiği varlıktır. Yüz bin kadar sayıları ile Hikmet’te bahsolunur. Mağrur olanlar, hevâ ve hevesi peşine düşenler, riyâ sahipleri onun yoldaşındır, Şeytan onlarla iştret eder. Eserde ikisi Azazil olmak üzere yetmiş dokuz yerde adı geçer. (Bice, s.45-494)

Âşk Hikâyelerinin Kahramanları

⁵ Hızır (as), Yesevi’nin menkıbeleri bahsinde ayrıca zikredilecektir.

Hikmet'te adı en çok geçen hikâye kahramanı Mecnun; Allah aşkı ile eş, dost ve akrabayı terk eder, bozkıra çıkar, çöllere düşer, gözlerine sıcak çöl kumları dolar, aç, susuz kalır, nihâyetinde Leyla'yı görünce büsbütün aklını kaybeder. Mecnûn misal/gibi/olup ifadeleri ile dervişlerin hâli anlatılır. (Bice, 2016, s. 60,65,113,124,154,156,178,218,249,253,264,279,293,302,388,416,444,453) Ferhad da aşkı Şirin için dağları deler, tıpkı Mecnun gibi Şirin'i görünce feryâd edip akıl ve şuurunu dağdır. (Bice, s.205,218,264,388,416) Vamık ile Azra hikâyesine sadece sevda temalı telmih vardır, teferruata girilmez. (Bice, s.249,264,416) Hz. Yusuf (as)'un aşkı ile Züleyha vücudunu iki büküm eylemiştir. (Bice, s.266)

Hûri (kusûr), Gilmân ve Vildânlar

Hikmet'te kırk yedi defa geçen cennetlik kullara hizmet edecek varlıklardır. Yesevi birçok hikmetinde sâlih kulların onlarla ödüllendirileceğini ve cennet köşklerinde onların hizmetine verileceğinden bahseder. Yaradan'a yakın olan - fenâ makamına eren - kimi erenler daha bu dünyadan geçmeden onları görür, hizmetlerinden faydalanır ve onlarla sohbet eylerler. (Bice, 2016, s.52-480)

Müşrikler ve Münâfıklar

İnananların karşısında ibret olarak yer alan bu iki grup kimi zaman isim vermeden doğrudan şirke ve/veya nifaka düşmüş insanlar olarak anılırken kimi zaman ise; Hz. Muhammed (sav)'in amcası Ebu Leheb (Bice, 2016, s.123), İslâm'ın büyük düşmanı ve cahillerin babası olarak bilinen Ebu Cehil (Bice, s.123), peygamberlere din açma yolunda sıkıntılar yaşatan, eziyet eden ama Allah'ın gazabından kurtulamayan mal ve makamları ile övünen Karun (Bice, s.197,264,329,366,367,388), Firavun (Bice, s.283), Haman (Bice, s.264,283), Şeddâd (Bice, s.329) ve Hz. Musa (as)'nın ayrılışı ile İsrailoğulları'nı putperestliğe döndüren sihirbaz Sâmîrî (Bice, s.477) gibi özel isimleri ve durumları ile birlikte verilirler.

Tarihi ve Dini Önemi Olan Diğer Büyük Şahsiyetler

Menkıbeleri ile meşhur olan fakat Hikmet'te kerametlerine yer verilmeden en çok konu olan kişi İbrahim bin Edhem'dir. Taht ve bahtını bırakır, geda olup Belh ülkesini terk eder, aba giyer, yer altında inziva hayatı yaşar, çile çeker ve nihayetinde hidayete ayak basar. Mal, mülk ve makamı terk etmesi, dünya kaygısını bırakması, nefsanî arzularını tepmesi, garip ve yetimlerin gönlünü hoş tutması ile taliplere örnektir. (Bice, 2016, s.77,135,137,176,201-202,256,301,326,388,460)

Bahsi geçen şahıslar dışında Divân-ı Hikmet'te isimleri bir defaya mahsus anılan kişiler de vardır: Hâbil ilk şehit olması (Bice, 2016, s.400), Hz. Meryem dağa çıkıp figan ile Hak'kı araması (Bice, s.455), Lokman Hekim bin yaşasa da ölmesi (Bice, s.329), Nesîmî ve Mârûf-i Kerhî çektikleri büyük aşk acısı (Bice, s.172,147), Nasûh, tövbesi (Bice, s.366), Hasan Basrî ve Zünnûn Mısırî halktan uzaklaşmaları, nefislerini tepmeleri (Bice, s.135,389), Ebu Hanife kurucusu olduğu hak mezhebi ile verilir (Bice, s.422). Keşif ve kerametlerinin çokluğundan bahsedilen Bişr-i Hâfi ise ibadetiyle örnek bir şahsiyettir; yalnız hiçbir kerameti anlatılmaz. (Bice, s.259)

Türklerin İslâmı kabulüne vesile olan kişi Sultân Satuk Buğrahan "pir-i mugan" olarak anılır ki bu sıfat Hikmet'te yalnızca Hz. Muhammed (sav)'e

yakıştırılır. (Bice, 2016, s.401) Zira Araplar, Peygamber (sav) eliyle, Türkler ise Satuk Buğrahan eliyle Müslüman olmuşlardır.

Hikmet'te genel isimleri ile şunlar zikredilir: Ulular, erenler, arifler, erler, dervişler, talipler, arifler, veliler, evliyalar, müridler, zâkirler, akıllılar, zâhidler, merdler, sevgililer, kardeşler, âşıklar, seçkin kullar, mollalar, vaizler, bilgeler, sûfiler - Hak Rasûlü (sav) de sûfidir (Bice, 2016, s.243)- ümmetler, melametler, Müslümanlar, cahiller, fâsıklar, zalimler, münafıklar, gafiller, yalancılar, muhabbetsizler, şehitler, gaziler, Yahudiler, tersâ - Hristiyan- imamlar, kadılar, âdemoğulları, azizler, müşrikler, âşıklar, aşksızlar, günahkârlar, sakiler, iyiler, divaneler, gafiller, kibirliler, padişahlar, fakirler, yahşiler, sultanlar, hanlar, beyler, şeyhler - sahte olanları Deccal'e benzetilir - dostlar, düşmanlar, köleler, kullar, halklar, heveskârlar, hayâsızlar, uykusuzlar, seçkinler, sıradanlar, çobanlar, gassaller.

Eserde ayrıca Müslümanlarca kutsal sayılan üç hayvan da yer alır: En fazla zikredilen, özellikle Miraç hadisesi ile ilişkisi bakımından, cennet bineği Burak (Bice, 2016, s.143-480), Hz. Ali (ra)'nin atı Döldül (Bice, s.118,128) ve Ashâb-ı Hehf'in köpeği Kıtımir (Bice, s.287,323).

DİVÂN-I HİKMET'TE MENKİBELER

Çehâr-yâr ve Ehl-i Beyt

Hz. Peygamber (sav)'in ahirete intikâlinin yaklaştığı bir zamanda hem dört halife hem de ehl-i beyt rüyalarında manevi bir işaretle bu duruma vakıf olurlar. Gördükleri rüyaları Hz. Muhammed (sav) bir bir tevîl eder.

Hz. Ebubekir (ra)'in rüyası ve tevili

*Görürüm ki, büyük sarık var başımda,
Ahali dururdu çok karşımda,
Kayboldu o sarık bu başımda,
Bilmeyip kaldım nasıl ayrı olduğumu.*

*Rasûl dedi: o sarık, hürmet olacak,
Başınızdan gider devlet Ahmed alacak,
Benden sonra sizlere çok zahmet olacak,
Ebû Bekir kıldı orada figânını.*

Hz. Ömer (ra)'in rüyası ve tevili

*Yüzüğünüzü koymuştum ben elime,
Çok yârânlar hizmette idi o şu demde,
O şu yüzük kayboldu o şu yerde,
Bilmeyip kaldım nasıl ayrı olduğumu.*

*Rasûl dedi: o şu yüzük garîbtir,
Kaybolan yüzüğünüz Ahmed'dir,
Aranızda bu Muhammed rahmettir,
Hâzır dostlar kıldı orada figânını.*

Hz. Osman (ra)'ın rüyası ve tevili

*Dedi Osman: dayanağım, sevdiğim,
Düş görmüşüm, abdest alıp, Mushaf açtım,
Okuyayım, dedim, harf âyeti yazılıp kaçtı,
Tabir edin zayıf kulun gördüğünü.*

*Rasûl dedi: ben fakîri affediniz,
Mushaf benzeri kandil idim söndüreceğiniz,
Benden sonra rahatlığı yitireceksiniz,
Aziz tutun şimdi kalan evladımı.*

Hz. Ali (ra)'nin rüyası ve tevili

*Ali dedi: Gazâ içinde hazırlıklı idim,
Kâfirlere taş demir gibi karşı durdum,
Var boyumdan zırhım ayrı oldu gördüm,
Söyleyiverdi şaşkın olup kaldığını.*

*Rasûl dedi: bu Muhammed zırhı alınca,
Bu günlerde uzak düşüp, ayrı olunca,
Düşmanlara yüzleriniz sarı olunca,
Bu gam ile yer yutuyor arslanını.*

Hz. Fâtımâ (ra)'nın rüyası ve tevili

*Dedi: benim dünyâ-ukbâ sevdiğim,
Fedâ olsun, ey baba, size canım,
Düş görmüşüm, tozup gitti giysilerim,
Nasıl olur işte bu düşün dermânını?*

*Rasûl dedi: Ciğerbendim, göresin mihnet,
Firkat ateşi ile bağrın olur zahmet,
Ben gittikten sonra çok çekersin dağ ve hasret,
Şimdi gör izzet ile varacağımı.*

Hz. Hasan (ra) ve Hz. Hüseyin (ra)'nin rüyaları ve tevili

*Büyük babam oturdular taht üstünde,
O şu tahtı aşurdılar Arş üstünde,
Feryâd edip ağlamakta idik biz altında,
Bundandır yüzlerimizin solduğu.*

*Rasûl dedi: tabut tahtını getireler,
O Sidretul-müntehâya yetireler,
Beni alıp melekler götüreler,*

Hasan-Hüseyn kıldı orada figânını (Bice, 2016, s.482-487)

Rüyada gelecekte haber alma kerameti dışında, Hz. Ali (ra)'nin iki menkıbesi daha yer alır: Hayber'in Fethi'nde kalkanını yere düşürünce kale kapısını yerinden söküp savaş sonuna kadar kalkan olarak kullanması ve Allah'ın emri ile Efendimiz (sav) ahirete göç eyledikten sonra pâk vücudunu yıkaması. (Bice, 2016, s.366,129)

Ahmet Yesevi

Divân-ı Hikmet'e göre Ahmed-i Yesevi, Hz. Muhammed (sav), Hz. Âdem (as) ve Hz. Hızır (as)'ın ve onun ilk müridi Arslan Baba'nın manevi evladıdır.

Hakkında anlatılan menkıbeler, bir menâkıbnâme oluşturacak kadar fazla olan Yesevi'nin (Tatçı, 2016, s.20-25) olağanüstü halleri daha ruhu vücuduna girmeden başlar. Zuhuruna yaklaşık beş yüz sene var iken, 621 senesi başlarında gerçekleşen Miraç hadisesinde Hz. Peygamber (sav) onun ruhunu görür, Cebrail (as)'e ruhtan sual eyler, ruhun cisme girmeden kemal bulmasına taaccüp kılar. Yesevi'nin ruhu meleklerden ders alır. Yesevi, Hz. Peygamber (sav)'in: "Evlâdım" hitabına mazhar olup manevi evladı olur. (Bice, 2016, s.47-48)

Henüz anne rahmindeyken gaipten sesler duyar, zikir söylemeye başlar, kemikleri titreyip "İsm-i Celal" söyler. Dokuz ay dokuz gün anne karnında kalan Yesevi, doğar doğmaz arş ve kürse çıkar, namaz kılar, şeytanı tutup biner. Lamekânda sahte dervişlerin halini görür. (Bice, 2016, 48-49)

Bu hal üzere yeryüzüne dönen Yesevi, iki yaşında Peygamber (sav) tarafından ziyaret edilir. Üç yaşında Kırklar ile sohbet kılar. Dört yaşında Peygamber (sav)'den hurma alır. Beş yaşında oruç tutup gece gündüz zikir ile meşgul olmaya başlar. Altı yaşında göğe çıkıp meleklerden yeniden ders alır. Arslan Baba'nın hallerine vakıf olur.⁶ (Bice, 2016, s.49-51) Yedi yaşında kabirdeki babası Şeyh İbrahim'den manevi işaret alıp Türkistan'a gurbete çıkar. (Bice, s.85)

Sekiz yaşında, Divân-ı Hikmet'i de oluşturacak şiirleri söylemesine sebep olacak hadiseyi yaşar. Hz. Peygamber (sav)'in elinden mey içer: "Hikmet söyle!" emrini alır. (Bice, 2016, s.51)

Her sabah gaipten: "Zikr söyle!" nidâsını işiten Yesevi, "Allah" zikri ile şeytanı kaçıtır. On beş yaşında Hürî ve Gilmân; on altı yaşında Âdem Nebi (as) onun yanına gelir: "Evlâdım!" der, boynuna sarılır, gönlünü alır. On sekiz yaşında Kırklar ile şarap içer. Cennete girer, hurilerle muhabbet eder - farklı hikmetlerde de cennet hizmetkârları ile görüşmesi olur (Bice, s.305) - Hz. Peygamber (sav)'i orada görür. Hızır-İlyas (as) elinden mey içer. Pir hizmetini tamam edince, kurt ve kuşlar ona selam durur. Arş üzerinde yazılı ayet ve hadisleri görüp bildirir. Yaradan ile söyleşir. Hızır Baba (as) ile yoldaş olur. Gaipten türlü emirler alır, din uluları onu ziyarete gelir, otuz yaşında ulular ona dünyevi her türlü hevâ ve hevesi bırakır. Hak aşkını içine salarlar. (Bice, s.52-56)

Otuz bir yaşında Hızır (as) elinden mey içer. Hızır (as) onun bedeninden Şeytanı kovar - Hızır (as) Yesevi'ye karşı çok şefkatlidir (Bice, 2016, s.297) - Otuz üç yaşında şeytan ordusu ile vuruşur. Rabbinden "Hikmet söyle!" emrini alır. Kırklar ile şarap içip yoldaş olur. Otuz altı yaşında Hz. Peygamber (sav) ona cemali gösterir. Pir-

⁶ Arslan Baba ile yaşadıkları orada zikredilecek.

i Kâmil (sav)'in içkisinden tadar. Kıyametin şiddetine ve sırat köprüsünün ahvaline şahit olur. (Bice, s.54-58)

Kırk iki yaşında Arş, Kürs, Levh ve Kalem'i görür - başka bir hikmette de aynı kerameti gösterir (Bice, 2016, s.155); Levh-i Mahfuz'da Hallac-ı Mansur'un yazısını da görür (Bice, s.71) - Kırk beşinden Haktan rahmet düşer, şeytan kaçır. Kırk yedisinde Hz. Peygamber (sav)'in elinden şarâp içer. (Bice, s.59)

Elli üç yaşında "Allah" diye nida eder, yaradan : "Lebbeyk" der ve elinden tutar. Altmış ikisinde Allah nazar eder, cemal ile şereflenir. (Bice, 2016, s.61-62) Nazar, cemal ve Hak'kın ona: "Gel kulum!", "Kulum!" deyip seherlerde seslenmesi hadisesi başka hikmetlerde de cereyan eder. (Bice, s.75,77,78,81,83,297) Hatta bazı hikmetlerinde Lâmekân'ı seyredip makam aşar. Orada Hak'tan ders alır. (Bice, s.74,83,85-86) Fenaillâh'a erdiği bir hikmetinde ise gökten sayısız binek iner, Burak'a biner. Erenlerin yanına oturur. Hz. Peygamber'den "Söyle!" emri alır. (Bice, s.449-450)

Altmış üç yaşında "Kul yere gir!" emrini alır. Hz. Peygamber (sav) vesilesi ile Yaradan'ın cemali ile şereflenir. (Bice, 2016, s.63-65) Hz. Peygamber'e nâib olur. Pir-i Kâmil (sav) ona nazar eder. Elest şarabından içer. (Bice, s.70,79,92) Bir başka hikmetinde yine altmış üç yaşında iken Hz. Peygamber (sav) ile konuşur, O (sav)'nun yardımı ile şeytanı alt edip kovar. (Bice, s.45-46)

Seherlerde Allah'a niyazda bulunurken horozların senâ söylediklerine şahit olma (Bice, 2016, s.102) gibi garip hallerin zuhuru yer altında iken de devam eder. Hak Mustafa (sav)'nın ruhu gelip imam olur. O gece çok ağlayan Yesevi yaşananları şöyle anlatır:

*Mirâc gecesi "Gözümün nûru evlâd..." dedi,
Elimi tutup "Ümmetimsin ümmet" dedi,
"Sünnetimi sıkı tutasın gönüldaşım" dedi,
Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte.*

*"Kıyâmette yol kaybedersen yola salayım,
Muhammed deyip susamış olsan elini tutayım,
Evladım deyip elini tutup cennete girdireyim."*

Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte (Bice, s.64)
Yesevi'ye "Dünya leştir!" (Bice, 2016, s.76) diyen Rasûl (sav) ise ümmetin ahvalinden ve bundan duyduğu üzüntüden bahseder:

*"Ey evlad benden sorsan ümmet hani,"
"Ümmet" dedi göğsüm dolarak hasret yarası,
"Ümmetim için çok çekiyorum Hakk'dan külfet"
Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte.*

*"Ümmetlerimin Günâhlarını her Cumâ affet..."
Alıp geleyim ya Muhammed, sen bunu ayır,
"Ta ki ağlayıp secde eyleyim Rabbim affet..."
Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte.*

*“Her Cumâ affet ümmetlerin günâhını...”
Alıp geleyim ya Muhammed sen bunu gör,
Ahmed ümmetlerin neler eyler senin?”
Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte.*

*“Ben melekten utanç duyarım, ey ümmetim...”
Yaratan'dan korkmaz mısın düşük himmetim,
Gece yatmadan ibâdet etsen hoş devletim,
Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte. (Bice, s.65-66)*

Kabre girdiğinde Hz. Peygamber (sav)'i yine hazır gördüğü bir zamanda Yesevi, asi-cafi ümmetin halinden sorar. (Bice, 2016, s.67) Hz. Muhammed'in emrini tutmayanları ise cehennemde azap içinde görür.

*Pîr emrini tutmayı vallah gördüm,
Cehennem içre “nasılsın” deyip hâlini sordum.
Melâikler vura verdi, ben hem vurdum,
İşitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey. (Bice, s.337)*

Riyakâr kulların konu edildiği bir hikmette Yesevi, onların Hak Teâlâ ile söyleşmesine Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şerif ışığında yer verir; kabir, mahşer ahvalinden tafsilatlı biçimde haberdar eder. (Bice, 2016, s.306-313) Bir başka şiirinde ise cennet ve cehennem ehlinin durumunu açık bir şekilde şöyle anlatır:

*Allah diyen kulun yerini cennette gördüm;
Hûrî ve gilmân hepsini karşısında hizmette gördüm.*

*“Fezkûrunî” zikrini söyleyen kulların dâimâ
Tamamını yoldaş olup “Adn” cennetinde gördüm.*

*Gece gündüz uyumadan Hû zikrini söyleyenler,
Melekler yoldaşı, Arş'ın üstünde gördüm.*

*Hayır ve cömertlik eyleyenler, yetim gönlünü alanlar,
Çehâr-yârlar yoldaşı, Kevser dudağında gördüm.*

*Kâdı olan âlimler, para-rüşvet yiyenler,
Öyle kâdı yerini sakar ateşinde gördüm.*

*Müftü olan âlimler, haksız fetvâ verenler,
Öyle müftü yerini Sırât köprüsünde gördüm.*

*Zâlim olup zulmeden, yetim gönlünü ağrıtan,
Kara yüzlü mahşerde, kolunu arkada gördüm.*

Cemâata gitmeyip namâzı terk eyleyenler

Şeytân ile bir yerde, derk-i esfel’de gördüm.

Kul Hoca Ahmed hazîne açtı, inci ve cevher saçtı

Dinlemeyen bu sözü, gaflet içinde gördüm. (Bice, 2016, s.142-143)

Divân-ı Hikmet’te kerametleri en fazla aktarılan kişi Hoca Ahmet Yesevi’nin eser sonunda yer alana Münacat’ında ise okuyanlara şefkat gösterip şefaati edeceğinden ve o kişilerin mutlak surette iki cihanda korunacağından bahsedilir. (Bice, 2016, s.488-494)

Arslan Baba

Ahmet Yesevi’nin babası Şeyh İbrahim’den sonra ilk müşidi olarak bilinen Arslan Baba (Tatçı, 2016, s.8), hikmetlerde menkıbeleri en fazla aktarılan ikinci kişidir. Arslan Baba, Yesevi’ye Hz. Peygamber (sav) döneminden hurma getirmekle görevlendirilir. Hz. Muhammed (sav)’i görür ve O (sav)’nun sahabesi olma şerefine de erişir:

“Hz. Peygamber’in gazâlarından birinde ashâbı kirâm aç kalarak peygamberin huzuruna geldiler ve biraz yiyecek istirham ettiler. Hz. Peygamber’in duâsı üzerine Cebrâil (a.s) Cennetten bir tabak hurma getirdi. Fakat o hurmalardan bir tanesi yere düştü. Cebrâil (a.s.) dedi ki: “Bu hurma sizin ümmetinizden Ahmed Yesevî adlı birinin kısmetidir.” Her emanetin sâhibine verilmesi tâbiî olduğu için Hz. Peygamber, ashâbından birini bu iş ile vazifelendirmek istedi. Neticede hurmayı Arslan Bâb’ın ağzına attı ve çok sonraları yaşayacak olan Ahmed Yesevî’nin terbiyesi ile meşgûl olmasını söyledi. Dört yüz küsür yıl yaşayan Arslan Bâb, Sayram’a yahut Yesi’ye geldi ve vazifesini yerine getirdi.” (Tatçı, s.20)

Divan-ı Hikmet’te adının ilk zikredildiği husus da Hz. Muhammed (sav)’in ona tevdi ettiği vazifesidir. Farklı hikmetlerde Yesevi ile Arslan Baba’nın karşılaşması ve Arslan Baba’nın vefatı anlatılır:

Henüz yedi yaşındayken Arslan Baba’yı ilk defa gören Ahmet ondan emanet aldığı hurmayı ister. O da ağzında beş yüz yıl kadar bir hikmetle taşıdığı hurmayı öğrencisi Ahmet’e verip “Elveda!” ile dünyadan göçer. Yesevi hurma ile birlikte aşk yolculuğuna, seyr-i süluka başlar. (Bice, 2016, s.46) Arslan Baba’nın hurma vermesi onu çok mutlu eder. (Bice, s.412)

Arslan Baba Türkistan’a gelir, Yesevi ona halini arz ederken başını koyup ağlar, Arslan Baba ona güler. Yesevi emanet olan hurmayı isteyince Arslan Baba hiddetlenir: “Ey edepsiz çocuk!” der ve onu asası ile kovar. Daha sonra yanına çağırır beş yüz yıl ağzında sakladığı hurmayı Yesevi’ye verir. Ahmet Yesevi’ye öleceğini ve vasiyetini bildirir. Yesevi henüz çocuk yaşta olduğu ve sünnet üzere onun defin işlemlerine güç yetiremeyeceği söyler. Arslan Baba meleklerin yardımı geleceğini işaret eder. Melekler toplanır; Cebrail (as) imam olur, Mikâil (as) ve İsrâfil (as) onu kabre koyar. (Bice, 2016, s.90-91)

Arslan Baba, Ahmet Yesevi’yi görür görmez tanır ve ayak izini öper. Emanet sahibini bulduğuna şükreder. Emaneti (hurmayı) verir ve vefat eder, vefatı sırasında Azrail’i Yesevi görür. Huriler onu kefenler, yetmiş bin melek cenazesinde hazır

bulunur. Ruhunu İlliyyin cennetine sokarlar. Arslan Baba kabirde sorgu meleklerine İslâm üzere olduğunu beyan eder. (Bice, 2016, s.50-51)

Keşif ve kerametleri vefatından sonra da devam eden Arslan Baba, Yesevi'ye seslenip ikazlarda bulunur. Taliplerin niyetini bilir, durumlarına vakıf olur. Vefatından sonra dahi kabrinde Hz. Peygamber (sav) ile görüşür, O (sav)'ndan âlemi manada dersler alır. Sahabe-i Kirâm ile görüşür. Ahir zaman ümmetinin hallerinden bahseder. Onların yanında, yaptıklarında ve son nefeslerinde Şeytan'ın müdahil olduğunu görür. (Bice, 2016, s.86-89)

Mansûr

Mansûr, Hikmet'te hususen "Enel Hak" nidası, Rabbi ile olan muhabbetinin onu darağacına götürmesi ve aşkı ile sıkça konu edilir. Mansur, aşk kapısında Cemâlullah için kavga verir. Bir seher vaktinde çok ağlar, Allah-u Teâlâ rahmet eder ve Mansûr Kırklar ile görüşür, kabirde bile onlar ile yoldaş ve hemhâl olur. Kırkların elinden şerbet içer. Başını aşk ağacı olarak vasıflandırılan darağacında görür. Hak Cemâli ile müşerref olur. Hallacı Mansur'a başını vermesi için Cebrail (as) gelir, onunla "Enel Hak" zikrini söyler. Darağacı Mansur'u görünce eğilip alır. Hak Teâlâ nazar eder. Darağacında aşkla dolan Mansur şevke gelir, Hak'ı zikreder, özünü darağacına eliyle asar. (Bice, 2016, s.55,59,70-72,147,162,165,172,205-207,227,253,268,308,324,345,350,385,388,426,442,451,453) O sırada gaipten bir ses yükselir:

Nidâ geldi o dârağacına: "çok boğma" diye,

"Sıkı dur her yan bakıp, sen ağma" diye,

Taşa dedi: "Emrimi tutup sen değmeyesin"

Levh-i Mahfûz tahtasında gördüm ben işte. (Bice, s.71)

Mansûr'u, taliplere her fırsatta güzel bir örnek olarak sunan Yesevi, yalnızca bir yerde baş vermenin aslında âşıklıkta kolay bir yol olduğunu söyler ve ona göre âşık talibin asıl vazifesi ölmeden ölmektir:

Âşıklığın kolay işi, baş verme,

Mansûr gibi kendinden geçip Cân verme,

"Mûtû kalbe ente mûtû" toprak olma,

Âşıkları ölmeden önce ölür imiş. (Bice, s.227)

Şibli

Şibli, bilhassa ilahi aşk, cezbe ve dans ile anılır. Hz. Peygamber (sav)'i görür, ondan manevi ders alır ve Tasavvuf edebi bakımından önem arz eden cezbe gelen âşıkların raks ve semâ etmesi için ruhsat ister. Hz. Muhammed (sav) ona izin verir: (Bice, 2016, s.79,135,147,194,268,345,382,388)

*Şibli âşık semâ eyledi nûr görüp,
Mustafâ'yı hâzır görüp, soru sorup,
Dünyâ derdini arkada bırakıp gözünü yumup,
Öyle kullar raks ve semâ yaptı dostlar.*

*Şibli âşık ağlayıp dedi: 'Ey Rasûl,
Tâkatsizim, semâ yapsam, ben de melûl...',
Rasûl dedi: "İnşâallah, eyleye kabûl...",
Ruhsat dileyip raks ve semâ yaptı dostlar. (Bice, s.194)*

Bâyezîd

Bâyezîd, Hikmet'te ön plana çıkan ve dervişlere örnek gösterilen bir şahıstır. Fazlaca bahsi olsa da yalnız bir kerameti aktarılır. Dünya derdini teper, geceleri uyumaz, nefsiyle sürekli vuruşur, dünyayı boşar, kendi özünü aşka satar böylelikle şeytanın mülkünü yıkar. Gece gündüz dinlenmeden gözyaşı dökerek Kâbe-i Muazzama'ya varır, yüz sürer. Kendisine bıçak değse dahi işlemez. (Bice, 2016, s.137,147,157,176,180,201,205,268,272,345,349,382,389,420,424,425)

Şeyh İbrahim

Yesevi, Ulu Babam, Şeyh İbrahim ve Ahmed ibn İbrahim ya da doğrudan "Ahmed İbrahim'in oğludur" sözleri ile babasını hatırlatır. (Bice, 2016, s.85,148,444) Keramet sahibi bir zat olan Şeyh İbrahim, oğlu Ahmet Yesevi'ye kabrinden manen işaret verir. Bunun üzerine Yesevi Türkistan'a gurbete çıkar. (Bice, s.85)

SONUÇ

Divân-ı Hikmet ve hikmetlerin söyleyeni Hoca Ahmed Yesevi arı bir İslam düşüncesinin temsilcisi olmuşlardır. Esas olana ulaşma gayesinin güdüldüğü bu okulda, dervişâna verilen türlü öğütler, hem dünya düzeninin tesis edilmesi hem de ikinci bir hayatın dünyada iken düzene sokulmasından ibaret sözlerdir.

Bu hikmetli sözlerde var olan veli yahut evliya adı verilen kişilerin etrafında gerçekleşen olağanüstü hallerin keramet özelinde incelendiği çalışmada, Hoca Ahmed Yesevi'nin hikmetleri ile intikal ettirdiği kadarıyla isimler hakkında bilgi verildi. Netice olarak, tahlil edilen menkıbelerden hareketle, Ocak'ın motif tasnifi (Ocak, 2010, s.88-92) ve tasnifinde yer almayıp Divân-ı Hikmet'te tespit edilen yedi yeni motif de bir başlıkla dâhil edilerek şu sınıflandırma elde edildi:

Velînin kendi vücudunda cereyan eden kerâmet motifleri:

Doğum sırasında fevkalâde hallerin zuhuru
Ruhun bedeni terk edip dolaştıktan sonra geri dönmesi
Bir anda çok uzak mesafeleri katedebilme
Göklerde uçma
Öldürücü ve tahrip edici şeylerden etkilenmeme
Öleceği yeri ve zamanı önceden bilme
Bedeni ölmeden dünyadaki varlığını ortadan çekme
Ölüm sırasında ve sonrasında fevkalâde hallerin zuhûru

Gizli şeyler üzerinde cereyan eden kerâmet motifleri

Akıldan geçenleri bilme, düşünceyi okuma

Başka yerlerde vukubulan olayları, mevcut kişileri görme, başkalarına gösterme

Geçmişte olup bitenleri bildirme

Gelecekte olacakları haber verme

Kabir ahvâline vâkıf olma

Mukaddes, insanüstü ve gizli güçler üzerine cereyan eden kerâmet motifleri

Peygamberleri görme, onun tarafında irşad edilme

Hızır ve diğer gayb erenleriyle görüşme

Şeytan'ı görüp teşhis etme, kötülüklerine kapılmama

Veliliğini kabul edenlere yönelik kerâmet motifleri

Başkalarını ermişliğe kavuşturma

Başkalarını ikaz edip kötülüğe, tehlikeye düşmekten kurtarma

Tehlike veya felakete mâruz kalanları fiilen kurtarma

Ocak'ın tasnifinde yer almayan diğer motifler

Allah'ın cemalini görme, Onunla konuşma

Melekleri görme, onlarla konuşma, birlikte Allah'ı tesbih etme

Sahabe-i kiramı görme ve onlarla konuşma

Hayvanların zikrini duyma

Şeytanlarla savaşıp galip olma

Tabiattaki canlı varlıkları emri altına alma

Ana rahminde olağanüstü haller gösterme

KAYNAKÇA

Bice, H. (2016). *Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî*. Tatçı, M. (Koordinatör). Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi.

Ocak, A. Y. (2010). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tatçı, M. (2016). *Menâkıbeleri. Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî*. Tatçı, M. (Koordinatör). Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, 20-25.

Tatçı, M. (2016). *Yesevilikte Tasavvufî Eğitim. Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî*. Tatçı, M. (Koordinatör). Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, 34-42.

Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcı Yayınevi.

HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TEDAVİ VE KARANTİNA

Dr. Öğr. Üyesi Recep ERTUĞAY
Atatürk Üniversitesi

Özet

Hastalık, kişinin tahammül sınırlarını zorlayan bir olgu ve başarılması direnç gerektiren önemli bir sınavdır. Bu durum, hastaya, hastanın yakın akrabalarına uzak akrabalarına, komşularına, dostlarına ve tedavi sürecinde rol alan sağlık çalışanlarına kadar yerine getirilmesi gereken çeşitli yükümlülükleri barındırmaktadır.

2019 Aralık ayında başlayıp bütün dünyaya yayılan Covid-19/Koronavirüs salgın hastalığı nedeni ile çeşitli önlemler alınmaktadır. En önemli tedbir olarak sosyal izolasyona başvurulmaktadır. Bu kapsamda ülkemizde ve birçok İslam ülkesinde Cuma namazı dâhil camilerde cemaatle namaza dahası Kâbe'de tavafa ara verilmiş, umre ziyaretleri sonlandırılmıştır. Muhtemelen 2020 yılı hac ibadeti de yapılamayacaktır.

Sınırlamaların camiye, cumayı, umreyi kapsaması hacc ibadetinin de bu kapsama dâhil olma ihtimali hassasiyetleri artırmaktadır. Covid-19/Koronavirüs, başta hastalık ve hastalar olmak üzere birçok konunun yeniden ele alınıp gözden geçirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu nedenle hadisler ışığında hasta, hastalık, tedâvî ve karantina uygulamalarının ele alınması faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, Hadis, Hasta, Tedavi, Karantina

THERAPY AND QUARANTINE IN HADITHS OF THE HZ. PROPHET

Abstract

The disease is a phenomenon that pushes the person's tolerance limits and an important test that requires resistance to be accomplished. This includes various obligations that must be fulfilled to the patient, from the patient's close relatives to distant relatives, neighbors, friends and healthcare professionals who take part in the treatment process.

Various measures are taken due to Covid-19/Coronaepidemic disease, which started in December 2019 and spread all over the world. Social isolation is used as the most important measure. In this context, in our country and in many Islamic countries, mosques including Friday prayers were interrupted with congregation, moreover, circumambulation was included in the Kaaba and Umrah visits were stopped. It is understood that if the virus epidemic continues its course, as of 2020, the pilgrimage to the pilgrimage will not be possible.

The fact that the restrictions cover the mosque, the cum, the umrah, and the possibility of the worship of the pilgrimage increase the sensitivity. Covid-19/Corona has led to the need to reconsider and review many issues, particularly disease and patients. For this reason, it will be useful to deal with patient, illness, treatment and quarantine practices in the light of hadiths.

Keywords: Sunnah, Hadith, Patient, Disease, Quarantine

GİRİŞ

Hasta, sıhhati yerinde olmayan, bedenen rahatsız, zihnen kötü durumda olan, vücut fonksiyonlarında bozukluk bulunan¹ ve tedâvi edilmesi gereken kimseleri² ifade etmektedir.

Hastalık konusu, hastaya destek olma, hasta yakınlarına destek olma, hastanın tedavisi, hasta ziyareti, duanın hastaya ve hastalığa etkisi, hastalıkla psikolojik başa çıkma, hastanın izole edilmesi, bulaşıcı hastalıklarda hastaya düşen sorumluluklar ve mükellefiyetlerde hastaya tanınan kolaylıklar gibi konunun çeşitli boyutları bulunmaktadır.

Hastalığa yüklenen yorumlar, hâlihazırda yaşamakta olduğumuz Covid-19/Koronavirüs salgınına yüklenen anlamlar, algıların doğru istikamete yönlendirilmesine haliyle sağlıklı değerlendirmelerin inşasına katkı sunmayı zorunlu kılmaktadır.

Covid-19/Koronavirüse karşı alınan tedbirler camilerde cemaatle ibadete ara verilmesine, Cuma namazlarının, sa'yın, tavafın, umrenin muhtemelen haccın askıya alınmasına kadar varması, karantina uygulamalarının yoğun bir gündemle tartışılmasını da beraberinde getirmektedir.

Hastanın çevresine, çevrede olanların da hastaya karşı sorumluluklarının hadisler ışığında ele alıp değerlendirilmesinde, nebevî öğretilerde yer alan tedavi öneri ve önlemlerin bir tebliğ formunda yeniden ele alınmasında fayda mülâhaza etmekteyiz.

Hz. Peygamber'in tedavi önerilerinin fiziki/maddî/bedenî ve ruhî/manevî/psikolojik yönleri olan, hastalık gelmeden önce sağlığın korunmasını esas alan farklı boyutları bulunmaktadır. Bu boyutların başında kanaatimizce hastalıktan önce sağlığın korunmasını dile getiren koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirilebilecek olan öneriler gelmektedir.

1. KORUYUCU HEKİMLİK

Rasûlullâh'ın hastalıkla ilgili yaklaşımı ağırlıklı olarak koruyucu hekimlik kapsamına girmektedir. Uyulduğu takdirde kişiyi hastalıktan uzaklaştıracak ve onu sağlıklı, bereketli bir ömür sürmenin imkânına kavuşturacak bu önerilerin bir kısmı şöyledir.

Bir eylemin kalpten/özden gelen bir saikle yapılır olması elzem olandır. Böyle olursa istekle yapılmış olacağından faydalı olacak, nitelikli olacak ve sürekli olacaktır. Bir davranışın sevgi ile yapılabilmesi için ehemmiyetinin kavranmış/kavratılmış olması gerekmektedir. Hastalıklara karşı kişiyi koruyan en önemli tedbir temizliktir./hijyendir. Hz. Peygamber sallâhü aleyhi ve sellem *“Temizlik imanun yarısıdır.”*³ *“Allah pakdır paklığı sever, temizdir temizliği sever...”*⁴ vb. hadisleri ile temizliği, doğrudan imanla ilişkilendirerek, Allah'a sevimli olmayı sağlayan bir

¹ Ahmet Fidan, vdğr., “Örnekleriyle Türkçe Sözlük” (Ankara: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 1979), II, 11071.

² Türk Dil Kurumu, Erişim Tarihi: 25.10.2016, <http://www.tdk.gov.tr>

³ “... الطُّهُورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ...” Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el- el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Lübnan: Dâru'l-Mârifet, 2005, Tahâret, 1

⁴ “... ان الله طيب يحب الطيب يحب النظافة...” Tirmizî, Edeb, 41.

güzellik olarak tarif etmektedir. “İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman.”⁵ “Allah’tan, afiyet istenmesinden daha çok hoşuna giden bir şey istenmemiştir.”⁶ “Sizden kim huzuru yerinde, bedeni sağlıklı ve günlük yiyeceği de yanında olarak güne başlarsa, sanki dünya nimetleri ona verilmiş gibidir.”⁷ buyurmakta ve ümmetine temizliğin hayati öneme haiz olduğunu öğretmektedir.

Hız. Peygamber sallâhü aleyhi ve sellem tarafından temizliğin önemi vurgulandıktan mahiyeti kavratıldıktan sonra beden temizliğinden elbise temizliğine, yiyecek içeceklerdeki temizlikten çevre temizliğine kadar yapılması/kaçınılması gereken mükellefiyetler birbiri ardınca sıralanmaktadır.

Din dilinde büyük abdestten sonra taharetlenmeye “istincâ”, küçük abdestten sonra temizlenmeye ise “istibrâ” denir. Tuvalet temizliğinde esas olan, temizliğin su ile yapılmasıdır.⁸ Temizliğin su ile yapılması ayet⁹ ve hadislerde övülmekte¹⁰ ve Hız. Peygamber’in temizliğini su ile yaptığı belirtilmektedir.¹¹ Hadislerde temiz suyun insanlara ulaştırılması teşvik edilmekte,¹² tuvalet temizliğine dikkat edilmemesi kabir azabının sebeplerinden sayılmaktadır.¹³ Temizlik için sol elin yeme içme için de sağ elin kullanılması özellikle belirtilmektedir.¹⁴ Def-i hacet sonrası ellerin yıkanması emredilmekte,¹⁵ su kaynaklarının, yolların mesire alanlarının/gölgeliklerin kirletilmesi lanete sebep olacak büyük hatalar olarak zikredilmektedir.¹⁶

Allah Rasûlü, “Cennetin anahtarı namaz, namazın anahtarı ise abdesttir.” buyurmaktadır. İslam dininde günde beş vakit namaz ve her namaz için abdestli olmak farzdır.¹⁷ Hadislerde namaz kılacak kişinin bedeni, elbisesi ve namaz kıldığı mekânın temizliği şart koşulmaktadır. Her mümin günde en az beş defa temizlik şartlarını sağlamış olup olmadığını yeniden gözden geçirmek maddi manevi temizliğini yeniden güncellemek durumundadır. Abdestte dış dünyayla en çok temas eden azaların yıkanması ve bu eylemin de en az üç defa¹⁸ tekrarlanacak olması tam bir arınma sağlaması açısından dikkat çekmektedir. Su olmadığı durumlarda da temizlik ihmal edilemez olup abdest şartı su bulununcaya kadar toprakla yerine getirilmektedir.¹⁹

⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, Bedü'l-halk, 2

⁶ Tirmizî, Deavât, 101

⁷ Tirmizî, Zühhd, 34

⁸ Mehmet Görmez ve Mehmet Emin Özafşar, *Hadislerle İslâm hadislerin hadislerle yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı), 2:107.

⁹ tevbe 9/108.

¹⁰ Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân; İbn Mâce, Tahâret, 28

¹¹ Tahâret, 28.

¹² Ebû Dâvûd, Zekât, 41.mesk

¹³ Buhârî, Cenâiz, 81.

¹⁴ Ebû Dâvûd, Tahâret, 18

¹⁵ İbn Mâce, Tahâret, 29; İbn Hanbel, II, 311.

¹⁶ Ebû Dâvûd, Tahâret, 14

¹⁷ el-Maide, 5/6.

¹⁸ "...فَغَسَلَ كَفَّيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَلَ ذِرَاعَيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَلَ بَرَأْسِهِ فَأَدْخَلَ إصْبَعَيْهِ الْمَبْأَحَتَيْنِ فِي أُذُنَيْهِ وَمَسَحَ بِإِبْهَامَيْهِ عَلَى ظَاهِرِ أُذُنَيْهِ وَبِالْمَبْأَحَتَيْنِ نَاطِقِينَ..."

¹⁹ Ebû Dâvûd, Tahâret, 48

¹⁹ Nesâî, Tahâret; Tirmizî, Tahâret, 92.

Bugün dünyanın yaşadığı Covid-19/Koronavirüs salgınından korunmak için önerilen on dört kuralın birincisi ellerin sık sık ve yirmi saniye süreyle yıkanmasıdır. Bu kural bir nevi abdesti tarif etmektedir. Oysa Müslümanlar abdest alırken ilk kuralda önerilenden daha fazlasını yapmaktadır. Hz. Peygamber şöyle buyurur “*Abdest organlarını güzel bir şekilde, özenerek yıka. Parmaklarını hilalle Oruçlu değilsen mazmaza ve istinşak yap.*”²⁰ Burada geçen mazmaza ağzın iyice çalkalanması, istinşak ise bunun iyice temizlenmesidir. Hilalleme ise parmak aralarına kadar dikkat ederek ellerin iyice yıkanmasıdır. Bugün sağlık örgütleri tarafından virüslerin kolonizasyonunun yani yayılmasının önlenmesinde ellerle birlikte ağız ve burnun yıkanmasının son derece önemli olduğu belirtilmektedir.²¹

Namaz için günde beş defa abdest alınmasının zorunlu olmasının ötesinde tepeden tırnağa yıkanma olarak boy abdesti almak gerektiğinde farz/şart/zorunlu olmaktadır.²² Bunun dışında kişi asgari olarak haftada bir defa tepeden tırnağa yıkanmalıdır. Boy abdesti ve namaz abdesti farz olduğu halde bir başka açıdan sağlık sorununa neden olma durumu olursa, -soğuk hava, yaralanma vb. özel durumlarda sıhhatin korunması için bu farz terkedilebilmektedir.²³

Hadislerde temizlik adına pek çok talimata yer verilmektedir. Örneğin bir hadiste “*İnsanın fitratı gereği yapması gereken beş şey vardır: Bunlar, sünnet olmak, kasıkları tıraş etmek, tırnakları kesmek, koltuk altını temizlemek ve bıyıkları kısaltmaktır.*”²⁴ denilmektedir. Böylece kişisel bakımda kimi zorunluluklar hatırlatılmakta ve özellikle diş temizliğine²⁵ azami hassasiyet gösterilmesi önerilmektedir. Yine kimi hadislerde evlerin çevresinin temizliğinin sağlanması,²⁶ yiyecek²⁷ içecek kaplarının kapalı tutulması²⁸ emredilmekte, içme suyunun temizliğine ayrıca dikkat çekilmektedir.²⁹ Bu bağlamda genel halk sağlığı için aksırma anında kişinin el veya elbisesiyle yüzünü kapatması tavsiye edilmekte, bu tutum Hz. Resûl tarafından fiili örneklikle açıklanmakta ve etrafa tükürme gibi yanlış davranışlar nehyedilmektedir.³⁰

Hz. Peygamber, yiyeceklerin temizliği kadar yeme içmeyi azaltmanın önemini hatırlatmakta, hafif yemeklerin tercih edilmesini³¹ midenin üçte birinin yemeğe üçte birinin içmeye ayrılmasını kalanın da rahat nefes alabilmek için boş bırakılmasını tavsiye etmektedir. Mümin bir midelik yer³² bir kişinin yemeği iki kişiye, iki kişinin

²⁰ "... أَسْبَغَ الْوُضُوءَ وَخَلَّلَ بَيْنَ الْأَصَابِعِ وَبَالَغَ فِي الْإِسْتِنْشَاقِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ صَائِمًا..." Tirmizî, Savm, 69; Nesâî, Tahâret, 92

²¹ Doktor Fitt, *Virüslerden Korunmamamız İçin Mutlaka Yapmamız Gerekliyor*, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=xyP5RsKE4ls&feature=youtu.be>.

²² "... وَأَنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا..." el-Maide, 5/6.

²³ "... اللَّهُ تَعَالَى عَلَى كُلِّ مَسْئَلَةٍ حَقٌّ أَنْ يُغْتَسَلَ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ يَوْمًا..." Buhârî, Cum"a, 12

²⁴ "... لُفْطَرَةُ خَمْسٍ - أَوْ خَمْسٌ مِنَ الْفُطْرَةِ - الْجَنَانُ ، وَالْإِسْتِحْدَادُ ، وَنَتْفُ الْإِنْبِطِ ، وَتَقْلِيمُ الْأَطْفَارِ ، وَقَصُّ الشَّرَابِ ..." Müslim, Tahâret, 49

²⁵ "... لَوْلَا أَنْ أَشَقُّ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ لَأَمَرْتُكُمْ بِتَأْخِيرِ الْعِشَاءِ وَالْبَسْوَالِكِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ..." Ebû Dâvûd, Tahâret, 25

²⁶ "... قَالَ نَطَفُوا أَقْنِيَتَكُمْ..." Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, thk., Beşşâr b. Avvâd, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1996), Edeb, 41.

²⁷ "... أَلَا خَمْرَتُهُ وَلَوْ تَعْرَضَ عَلَيْهِ غُودًا..." Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el- el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahîhu Müslim* (Lübnan: Dâru'l-Mârifet, 2005), Eşribe, 93.

²⁸ "... غَطُّوا الْإِنَاءَ وَأَوْكُوا الْمِقْيَاءَ..." Müslim, Eşribe, 99.

²⁹ "... يُسْتَعَذَّبُ لَهُ الْمَاءُ مِنْ بَيُوتِ السُّقْيَا..." Ebû Dâvûd, Eşribe, 22.

³⁰ "... أَنْ إِذَا عَطَسَ غَطَّى وَجْهَهُ بِيَدِهِ أَوْ بِثَوْبِهِ وَغَضَّ بِهَا صَوْتَهُ..." Tirmizî, Edeb, 6.

³¹ "... يَا عَلِيُّ أَصِيبْ مِنْ هَذَا فَهُوَ أَنْفَعُ لَكَ..." Ebû Dâvûd, Tıb, 2.

³² "... يَأْكُلُ فِي مَعِي وَاحِدًا..." Buhârî, Et'ime,12; Dârimî, Et'ime,13.

yemeği dört kişiye yeter³³ sözleriyle az yemenin gereğine işaret edilerek, sıhhati korumak için sağlıklı beslenmeye dikkat çekilmektedir.

Dünyayı tehdit eden Covid-19/Koronavirüsten korunmak için devletler bugün birçok tedbir almaktadır. Bu bağlamda Newsweek dergisi asırlar öncesine Hz. Peygamber'in önerilerine işaretle İslâm'ın temizlikle ilgili tavsiyelerinin çok doğru olduğunu itiraf etmektedir.³⁴ Bir kısmına yer verdiğimiz ve koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirdiğimiz bu önerilerle Hz. Peygamber, hastalık gelmeden sağlığın kıymetinin bilinmesini vurgulamakta alınan tedbirlere rağmen bir hastalık kaçınılmaz olduğunda da tedavi yollarına başvurulmasını emretmektedir.

2. FİZİKİ TEDÂVÎ

Tedavi, çeşitli yöntemlerle hastalığı iyi etme, kişiyi iyileştirme, sağaltım, sağaltma,³⁵ deva bulma, anlamında olup, bir hastanın şifa bulmak için sebeplere tevessül etmesi, gerekli görülen önerilere uymasındır. Hastalık anında hastanın ve çevresinin düşündüğü ilk şey en kısa sürede sağlık ve afiyete kavuşmaktır. Sağlık ve afiyete kavuşabilmek için de doğru bir yola girmek, doğru sebeplere tevessül etmek ve doğru kapıya müracaat etmek gerekmektedir.

Ehli kitaptan bazı kimselerin varlığına rağmen cahiliye Araplarında kâhin, arrâf, büyücü ve münecim diye bilinen birtakım insanlar uğur/uğursuzluk üzerine oturttukları sistemleriyle halkı psişik yönden etki altına alıp onlar üzerine otorite kurmaya çalışmışlar bunda da büyük oranda başarılı olmuşlardır. Özellikle doğaüstü varlıklar veya put gibi teolojik güç atfettikleri nesnelere itibarlarını sağlam tutmaya çalışmışlardır.³⁶ Cahiliye döneminde de bu kanaat yaygın bir hal almıştı

İnsanlar gerçek tedâvî yerine bazen anlamsız ve faydasız sağaltımlara kapılmaktadır. İslam açısından bu tutum oldukça sorunlu gözükmektedir. Hz. Nebî hastanın tedaviye başvurmasını engelleyen bu sorunlu yaklaşım hakkında şöyle buyurmaktadır "... *Ölümler intikamları alınsın diye kabirleri başında baykuş kılığında beklemez. Yıldızlar yağmur yağdırma kudretinde değildir ve hastalıklarınızın sebebi karınlarınızın içinde peyda olduğunuzu düşündüğünüz kurtlar değildir.*"³⁷ Ayrıca Rasûlullâh hastalıklar ve tedaviyle ilgili bu yanlış kanaatlerin ortadan kalkması için Müslümanlar arasında "*Kâhin ve büyücülere inananlar Muhammed'e indirileni inkâr etmiştir.*"³⁸ ikesine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Hz. Elçi, bazı hadislerinde son derece sert bir dille uyarıda bulunmakta, hastalıktan şifa bulmak için fiziki olarak tedaviye başvurulmasına öncülük etmektedir. Bu tedâvî kapsamında yapılan değerlendirmelerde "Doktora gitmek ve ilaç kullanmak" ve "karantina uygulamak"

³³ "... طعام الاثنتين كافي الثلاثة، وطعام الثلاثة كافي الاربعة..." Buhârî, Et'ime,11; Dârîmî, Et'ime, 14.

³⁴ Sabah Gazetesi, "ABD basını koronavirüsle mücadelede Hz. Muhammed'i örnek gösterdi", erişim 29 Nisan 2020, <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/03/26/abd-basini-coronaviruse-mucadelede-hz-muhammedi-ornek-gosterdi-temizlik-imandan-gelir>.

³⁵ Türk Dil Kurumu, 25 Ekim 2016, <http://www.tdk.gov.tr>.

³⁶ İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy 8 (Eylül 2017): 197.

³⁷ Müslim, Selâm, 106.

³⁸ Müslim, selam, 125.

oldukça önemsenmektedir. Ülkeler ve topluluklar genelde bu uygulamalarla salgınları önlemeye çalışmaktadır.

2.1. Doktora Gitmek ve İlaç Kullanmak

Tedavi olmak için hastaneye başvurmak ve bir doktora muayene olmak şarttır. Bu konuda Hz. Peygamber, *“Ey Allah'ın kulları! Tedâvi olun. Zira Yüce Allah yaşlılık dışında bir dert veriyse, mutlaka beraberinde şifa(sını) da vermiştir.”*³⁹ *“Allah hem derdi hem de devayı göndermiş, her hastalığa bir çare yaratmıştır. Tedâvi olun ancak tedâvide haram kullanmayın.”*⁴⁰ uyarılarıyla tedâvi yollarının aranmasını emretmektedir.

Hz. Peygamber, dönemin şartlarına göre, yapılan tedavi şekillerinden kan aldirmayı⁴¹ teşvik etmiş, bal şerbeti içmeyi,⁴² soğuk tatbik etmeyi,⁴³ sarımsak ve soğan yemeyi önermiştir.⁴⁴ Göze sürme taşı çekmeyi⁴⁵ mantar suyu damlatmayı,⁴⁶ çörek otu⁴⁷ yemeyi tavsiye etmiştir. Sivilcelerin tedavisinde dağlama yöntemine,⁴⁸ psikolojik hastalıklara yönelik olarak rukye seçeneğine başvurmuş,⁴⁹ hazımsızlık problemi yaşayanlara deve sütünü işaret etmiştir.⁵⁰

Burada şunu vurgulamak gerekmektedir. Bu uygulamalardan tercih edilen hususların bir kısmı günümüzde de geçerliliğini korumakla birlikte yerel olan uygulamalar da bulunmaktadır. Burada alınması gereken ve evrensel olan mesaj tedavi imkânlarının araştırılmasıdır. Hatta başından yaralanan bir sahabinin zararlı olup olmadığı araştırılmadan, uzmanına danışılmadan dikkatsiz davranılıp teyemmüm yerine boy abdesti almaya zorlanması neticesinde yaraya enfeksiyon kaptırıp ölümüne sebep olanları *“Onun ölümüne sebep oldular, Allah onların canlarını alsın! Cehaletin şifası sormak değil miydi?”*⁵¹ ikazı dikkat çekmektedir. Bu hadiste, bir bilene sormanın gereğine işaret edilmekte, tedbirsiz ve keyfî davrananlar şiddetle ikaz edilmektedir. Şifanın sormaya bağlanması tedâvî için gerekli kapıları çalmak olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır.

Hz. Peygamberin tavsiye ve uygulamalarına bakıldığında hastaya fiziki müdahaleler kapsamında; dağlama, ilaç kullanma, perhiz, hacamat, soğuk tatbiki, protez, bitkisel, vb. tedavi yöntemlerine başvurulduğu gözlenmektedir.⁵² Genel itibari

³⁹ "...تَدَاوُوا عِبَادَ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَبَّحَانَهُ لَمْ يَضَعْ دَاءً إِلَّا وَضَعَ مَعَهُ شِفَاءً إِلَّا الْهَرَمَ..." İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce* (Suudi Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), Tıbb, 1.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, Tıbb, 11.

⁴¹ Ebû Dâvûd, Tıbb, 3, 4, 5.

⁴² *Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yay., 1981. (İstanbul, t.y.), Tıbb, 4, 12, 18, 24, Talâk, 8; Müslim, Selâm, 91; Talâk, 20.

⁴³ *“Humma Cehennemin şiddetindedir, sizler o harareti su ile serinletiniz.”* Buhârî Tıbb, 28; Müslim, Selâm, 78.

⁴⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *Uyûnu'l-Ahbâr*, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 307.

⁴⁵ *Sürme taşı ile sürme çekin. Çünkü sürme taşı, gözü açar ve kirpikleri besler.* Ebû Dâvûd, Libâs, 13, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Libâs, 22, 23; *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), Zînet, 28.

⁴⁶ Tirmizî, Tıbb 22.

⁴⁷ Buhârî, Tıbb, 7.

⁴⁸ Tirmizî, Tıbb 11.

⁴⁹ Buhârî, Tıbb 26; Ebû Dâvud, Tıbb 18

⁵⁰ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavûtî, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 629.

⁵¹ "...قَتَلُوهُ قَتْلَهُمُ اللَّهُ أَلَمْ يَكُنْ نِبْغَاءَ الْعَمِيِّ السُّؤَالِ..." Ebû Dâvûd, Tahâret, 125; İbn Mâce, Tahâret, 93

⁵² Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri", 208-212.

ile durum böyleyken, özel olarak da hastaların tedâvi süreçleri ile yakından ilgilenip gerekli yönlendirmelerde bulunduğunu görmekteyiz.⁵³

Ebû Sâîd el-Hudrî anlatıyor: Hasta olduğum bir gün Rasûlullâh beni ziyarete geldi. Elini göğsümün üzerine koydu, -öyle ki kalbimin üzerinde elinin serinliğini bile hissettim- ve şöyle buyurdu: “*Sen kalp hastası bir kimsesin. Sakîf’in kardeşi Haris b. Kelede’yi getirt. Çünkü o tıp ile meşgul olan bir kişidir. Medine’nin acve denilen hurmasından yedi tane alıp çekirdekleriyle dövsün. Sonra onları sana ağızdan versin.*”⁵⁴

Kalp rahatsızlığına yakalan Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın durumu da Ebû Sâîd el-Hudrî ile benzerlik göstermektedir. Hz. Peygamber’in Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı bu hastalıkta döneminin uzmanı olan Doktor Hâris b. Kelede’ye gönderdiği⁵⁵ bildirilmektedir.

Sahabe döneminde bazı cilt ve deri hastalıklarına yakalananların olduğu da kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvâm gibi iki güzîde sahabinin uyuz hastalığına veya bir çeşit deri hastalığına yakalandıkları kimi rivayetlerde belirtilmektedir. Allah Rasûlü; “*İpek elbise giymeyiniz. Çünkü ipeği dünyada giyen âhirette giyemez.*”⁵⁶ hadisiyle erkeklerin ipekten mamül elbiseler giymelerinin yasaklamıştır. Buna karşın Hz. Zübeyr ve Abdurrahman b. Avf’a⁵⁷, hastalıkları nedeniyle elbiselerin vücutlarına sürütmesi ile derinin tahriş olmasının önüne geçmek ve iyileşme sürecini hızlandırmak için ipek elbise giymelerine ruhsat verdiği belirtilmektedir. Hatta bazı kaynaklarda bunu onlara zorunlu kıldığına dair malumat vardır.⁵⁸ Dahası soğan sarımsak yemeleri halinde hastalıklarına iyi geleceğini önerdiği de⁵⁹ haber verilmektedir.

Günümüze kadar ulaşılmış örneklerden birisi de Sa’d b. Zürâre’dir. Yüzünde beliren bir türlü giderilemeyen bir çeşit cilt hastalığı olan sivilcelerin⁶⁰ izale edilmesi için Sa’d b. Zürâre’ye dağlama/yakma/söndürme yönteminin uygulamasına onay verdiği anlaşılmaktadır.

Uçar, zamanın şartlarına göre çeşitli yollarla tedavi edilen, edilmeye çalışılan hastalıklar üzerine hazırladığı, dönemin tedavi yöntemlerine de yer verdiği makalesinde hadislerde yer alan bazı hastalık isimlerini tespit etmiştir. Bu hastalıklar; ‘Veba’, ‘Zâtü’l-Cenb’/‘Göğüs sancısı’, ‘İshal’, ‘Kurdeşen’, ‘Baş ağrısı’, ‘Kalp

53 "...مَا مَلَأَ أَدْمِيَّ وَعَاءَ شَرًّا مِنْ بَطْنِهِ ، يَحْسِبُ ابْنَ آدَمَ أَكَلَاتِ بَيْمَنَ صَلْبِهِ ، فَإِنْ كَانَ لَا مَحَالَةَ ، فَتَلَّتْ لَطْعَامِهِ ، وَتَلَّتْ لِشَرَابِهِ ، وَتَلَّتْ لِنَفْسِهِ..." Tirmîzî, Zühd 47; İbn Mâce, Et'ime, 50; "...مَا كَانَ مِنْ أَدَى...". Ebû Dâvûd, Tahâret, 18; "وَخَذَ مِنْ صِحْتِكَ لَمَرَضِكَ" Buhârî, Rikâk 3. Tirmîzî, Zühd 25; İbn Mâce, Zühd, 3; "...مَا مَلَأَ أَدْمِيَّ وَعَاءَ شَرًّا مِنْ بَطْنِهِ..." Tirmîzî, Zühd, 47; İbn Mâce, Et'ime, 50.

54 Ebû Dâvûd, Tıbb, 12.

55 Ebû Dâvûd, Tıbb 12. Haris b. Kelede'ye bu rahatsızlıktan dolayı yönlendirilen kişinin Sa'd b. Ebî Râfî olduğu da söylenmektedir. Mithat Eser, *Engelli Sahabiler* (İstanbul, 1981), 98.

56 "...لَا تَلْبَسُوا الْحَرِيرَ ، فَإِنَّ مِنْ لَيْسَةٍ فِي الدُّنْيَا لَمْ يَلْبَسْ فِي الْآخِرَةِ..." Buhârî, Libâs, 25; Müslim, Libâs, 11; Tirmîzî, Edeb, 1; İbn Mâce, Libâs, 16.

57 "...رَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلزَّبِيرِ وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ فِي لِبْسِ الْحَرِيرِ لِحُكَّةٍ بِهِمَا..." Buhârî, Libâs 29; Müslim, ibâs, 24-25; Buhârî, Cihâd, 91; Ebû Dâvûd, Libâs, 9; Nesâî, Zînet, 92.

58 İbn Sa'd Muhammed b. Menî ez-Zührî, *Kitabü't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk., Alî Muhammed Amr, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), III, 121; Eser, 160.

59 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 307.

60 Tirmîzî, Tıbb 11.

Rahatsızlıkları', 'Prostat', 'Göz iltihabı', 'Görme bozuklukları', 'Deri hastalıkları', 'Difteri'; 'Taun', 'Karın ağrıları'/'Dâhilî Hastalıklar', 'Nazar', 'Basur'/'Hemoroid', 'Çiçek', 'Grip', 'Ğalebetü'd-Dem'/'Yüksek Nabız', 'Fıtık', 'Hâme'/'Haşere Zehirlemesi', 'İrku'n-Nesâ'/'Siyatik', 'Verem', 'Kızamık' ve 'Hazımsızlıktır.'⁶¹

Bu hastalıkların her birisinde tedavi olmak için farklı yöntemlerin takip edildiği anlaşılmaktadır. Sünnette yer alan bütün bu örnekler, emirler, tavsiyeler, hastalığın tedavisinde maddi vesilelere tevessül etmenin yani doktora müracaat etmenin ve ilaç kullanmanın gerekliliğini gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İslâm, kişinin tedavi yollarına tevessül etmesini şifaya kavuşmak için duayı ihmal etmemesini ve böylece hakiki manada tevekkül göstermesini talep etmektedir. Zira bir rivayette devesini sağlam bir kazığa bağlamadan salıveren bir bedevîye, devesini ne yaptığının sorulduğu, onun da "Allah'a tevekkül ettim ve onu serbest bıraktım." diye cevap verdiği aktarılmaktadır. Bu cevap üzerine Hz. Elçinin, devesini sağlam kazığa bağlaması ve sonra tevekkül etmesini tavsiye ettiği bildirilmektedir. Bu örnekte de görüldüğü üzere her insan, hastalıktan korunmada ve tedavi için şifaya ulaşmada gerekli sebeplere tevessül etmeyi ihmal etmemelidir.

2.2. Karantina Uygulamak

Karantina, bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önlemek için belli bir bölgenin kontrol altında tutulup giriş çıkışların engellenmesi biçiminde uygulanan sağlık önlemidir.⁶² Böyle bir önleme maruz kalmış hasta izole edilmiş ve karantinaya alınmış hastadır. Medeniyetimizde daha önce bu uygulama için tahaffuz kelimesi kullanılmaktadır.

Sağlık en büyük nimettir. Hasta ziyareti, müminlerin birbirleri üzerindeki haklarından biri olarak önemle üzerinde durulmuş ve birçok hadis ile ihmal edilmemesi gereken bir ödev olarak vurgulanmış bir durum olmakla birlikte bulaşıcı hastalıklarda hem hastanın sağlıklı insanlardan hem de sağlıklı insanların hastadan uzak durmasının bir sorumluluk olduğuna işaret edilmektedir.

İbn Abbâs' (r.a.) tan nakledildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) "*Zarar vermek de zarara zararlar karşılık vermek de yoktur.*"⁶³ buyurmaktadır. Yine koruyucu hekimlik ve insana güvenmek bağlamında Hz. Nebî "*Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin oldukları kişidir.*"⁶⁴ ilkesine dikkatleri çekmektedir. Bu hadisler, bulaşıcı hastalık özelinde değerlendirildiğinde hastanın sağlıklı insanlara, sağlıklı olanların da hastaya zarar verecek tutum ve davranışlardan uzak durmaları sorumluluğunu yüklemektedir.

Allah'ın "*Her namaz/mescit anında güzel elbiselerinizi giyiniz,*"⁶⁵ ayeti, Hz. Peygamber'in bayram ve arife günleri boy abdesti alması, ayrıca aile fertlerini de buna teşvik etmesi⁶⁶ "*Biriniz cuma namazına gideceği zaman boy abdesti alsın.*"⁶⁷

⁶¹ Uçar, Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri, 199-207.

⁶² Türk Dil Kurumu, 25 Ekim 2016.

⁶³ "لا ضرر ولا إضرار" İbn Mâce, Ahkâm, 17

⁶⁴ "لمسلم من سلم الناس من لسانه ويده..." Tirmizî, İmân, 12; Nesâî, İmân, 8.

⁶⁵ "... يا بني آدم خذوا زينتكم عند كل مسجد..." el-Araf: 7/31

⁶⁶ "... أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يغتسل يوم الفطر ويوم النحر ويوم عرفة وكان أهله بالغسل في هذه الأيام..." İbn Mâce, İkâmet, 169.

emri soğan sarımsak yiyenleri mescitlere gelmekten men etmesi⁶⁸ üzerinde durduğumuzda temel noktanın insanları rahatsız etmekten uzak olmanın gereği ile ilgili bir vurgu olduğu anlaşılacaktır. Soğan sarımsak yiyen yani rahatsız edici bir kokuyu üzerinde barındıran, ya da genel temizliğini ihmal ederek ter kokusu barındıran, bir kimseyi, Hz. Peygamberin “*Ezan okutup namaza başlamayı, sonra halkın namazını kaldırması için yerime birini bırakmayı, sonra da beraberlerinde odun desteleri olan bir grup erkeklerle namaza gelmeyenlere gitmeyi ve evlerini ateşe verip yakmayı düşündüm.*”⁶⁹ diyerek üzerinde ciddiyetle durduğu cemaatle namaz gibi ehemmiyetli bir ibadetten men etmişse, genel sağlığı tehlikeye sokacak bulaşıcı bir hastalık taşıyan kişinin, camiye cemaate gidebilmesi mümkün müdür? Camiye dahi gitmesine engel konan birisinin diğer sosyal ortamlardan da uzak durması gerekmektedir.

Psikolojik bir rahatsızlık olarak ifade edilebilecek bir başka durum da şöyle cerayan etmiştir. Ellerini ayaklarını kınaya boyamış tercihleri ile kadınlığa özenen kişilik bozukluğu taşıyan bir erkekle ilgili olarak Hz. Peygamber; “*Buna ne oluyor?*” diye sorar. Kadınlara benzemeye çalıştığı belirtilir. Hz. Peygamber bu kişinin ‘Nekî’ denilen bir bölge sürgün edilmesini emreder.⁷⁰ Olumsuz davranışları ile toplumun etkilenmesinin önüne geçmek, zararlı alışkanlıkların yayılmasını engellemek için bu örnekte de bir çeşit karantina uygulaması olduğunu belirtebiliriz. Burada ruhi bir hastalığın yayılmasının önüne geçmek için izole seçeneği uygulandığı anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber’in veba hastalığı ile ilgili uyarısı günümüz karantina uygulamasıyla birebir örtüşmektedir. Bu konuda şöyle buyurmuştur: “*Veba hastalığının bir yerde çıktığını işittiğiniz zaman oraya gitmeyiniz. Hastalık sizin bulunduğunuz yerde vuku bulursa oradan çıkmayınız.*”⁷¹ Aynı şekilde Allah Rasûlü’nün bulaşıcı hastalıklara karşı bir uyarısı da “*...Aslandan kaçır gibi cüzamlıdan kaçınız.*”⁷² şeklindedir. Kendisi ile biat edenlerden hasta olan bir sahâbi ile de el ile musafaha etmeyip sözlü biati yeterli gördüğü belirtilmektedir. Aynı şekilde Rasûl-i Ekrem’in, aksırma anlarında eliyle ya da elbisesiyle kendini muhafaza ettiği çevrede bulunanların korunmasına da azami dikkat gösterdiği haber verilmektedir.⁷³

İslâm tarihinde gerçekleşen veba salgını ile ilgili Hz. Ömer’in içtihadı son derece açıktır. Şam’a gitmek üzereyken İslâm ordusu Komutanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Şam civarında veba salgını olduğunu bildirir. Hz. Ömer de istişarelerden sonra Medine’ye geri dönülmesi emrini verir. Ebû Ubeyde, bu durumu kader inancı kapsamında izah etmekte zorlanmış olmalı ki “Allah’ın kaderinden mi kaçırıyorsun?” diye sorar. Hz. Ömer, Keşke bunu senden duymasaydım. Ey Ebû Ubeyde. Evet,

⁶⁷ Buhârî, Cum`a 2, 5, 12; Müslim, Cum`a 1, 2, 4; Tirmizî, Cum`a 3; Nesâî, Cum`a, 7, 25; İbni Mâce, İkâmet, 80.

⁶⁸ " .. نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَكْلِ الْبَصَلِ وَالْكُرْأَتِ... " Müslim, Mesâcid, 72.

⁶⁹ Müslim, Mesâcid, 252.

⁷⁰ " « مَا بَالُ هَذَا » . فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ يَنْسَبُهُ بِالنِّسَاءِ . فَأَمَرَ بِهِ فَنَفِيَ إِلَى النَّبِيعِ... " Ebû Dâvud, Edeb, 53.

⁷¹ Buhârî, Tibb, 30; Müslim, Selâm, 98; Muvatta’, Câmi, 7.

⁷² " .. وَفَرَّ مِنَ الْمَجْذُومِ كَمَا تَفَرُّ مِنَ الْأَسَدِ... " Buhârî, Tib, 19.

⁷³ " ... كَانَ إِذَا غَطَسَ غَطِيَّ وَجْهَهُ بِيَدِهِ أَوْ بِثَوْبِهِ وَغَضَّنَ بِهَا صَوْتَهُ... " Tirmizî, Edeb, 6

Allah'ın bir kaderinden diğer bir kaderine kaçıyoruz.”⁷⁴ diye cevap verir ve devamında der ki: “Develerini otlatmak için, biri verimli diğeri kıraç iki yamaçlı bir vadiye götürsen ve onları ister otu bol yerde ister çorak yerde otlatırsan, sonuçta her iki yerde de Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mısın?⁷⁵

Buraya kadar verdiğimiz örnekler sağlık mensuplarının, izole edilmesi gerektiğini düşündükleri hastaların ve bu tür hastalarla ilişkide olan yakın çevre ile diğer insanların verilen kararlara, alınan tedbirlere uymalarını gerekli kılmaktadır.

27 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkıp bütün dünyaya yayılan salgın hastalık çok sayıda ölüme sebep olmuştur. Bugün 21. 03. 2020 tarihi itibarıyla 164 ülkeye 6 kıtaya yayılan Covid-19/Koronavirüs, 258 bin üzerinde kişiye bulaşmış, 11268 can kaybına sebep olmuştur ve sayı hızla artmaktadır. Hastalığın önüne geçebilmek için olabildiğince insanlar arası ilişkiler asgariye indirilmeye çalışılmaktadır. İslam ülkelerinde de bu kapsamda Kâbe'de tavaf, durdurulmuş başta Mescid-i nebi olmak üzere Cuma namazları dâhil cemaatle namazlara ara verilmiştir. Ülkemizde de Eğitim öğretime ara verilmesinden camilerde ibadete ara verilmesine hatta Cuma namazlarının askıya alınmasına kadar bir dizi tedbirler alınmıştır. Hz. Peygamber sallahu aleyhi ve sellem uygulamalarına bakıldığında alınan bu tedbirlere uymak sünnet açısından da zorunluluk göstermektedir.

3. PSİKOLOJİK TEDAVİ

Hz. Peygamber en başta müminlere şifa ve rahmet⁷⁶ olan Kur'an'ın mübelliği, hayatı ve sünneti ile gönüllerin şifası, kalplerin tabibidir.

Gönüllerin teskini, psikolojik hastalıklar açısından düşünüldüğünde daha da bir önem arz etmektedir. İnsanı yiyip bitiren kaygıların, korkuların, strese, bunalıma depresif hastalıklara sebep olduğu ortadadır. Din, elem ve ıstırapları negatif olarak algılama potansiyelini olumlu yönde değiştirir. Yani din, insanlara her hadisede ilahî bir hikmet, kaderî bir sebep bulunduğu inancını yerleştirmekte ve onların olaylara daha iyimser bakmalarını sağlamaktadır. İnsanın haleti ruhiyesinin sağlıklı olması beden sağlığını da olumlu yönde etkileyecektir.⁷⁷ Kalplerin itminanı ancak sabırla, şükürle, kanaatle tevekkül ile kısacası imanla mümkün olmaktadır. Hz. Peygamber'in bütün gayesi insanlığı, dünya ve ahiret saadetini temin edecek olan iman ilkelerini tebliğ etmek, tebyîn etmek ve tatbik etmektir. O, “İçimizden birisi olarak gönderilen ve biz Müminlere çok düşkün ve çok şefkatli olandır.”⁷⁸ Tebliğ görevini ifa ederken “İnanmıyorlar diye kendini helâk edip bitirircesine”⁷⁹ çabalaması da insanlığa olan muhabbeti sebebiyledir. Çünkü “...kalpler ancak Allah'a iman ile huzur bulur”⁸⁰ bir kalbin imanla buluşması dünyalık metalden daha hayırlıdır.

⁷⁴ " ... يَا أَبَا عُبَيْدَةَ نَعَمْ نَفَرُ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ..." Muvatta Camii, 7.

⁷⁵ Müslim, Selâm, 98.

⁷⁶ " ... وَتَنْزِيلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ..." İsrâ: 17/82.

⁷⁷ Kızılgeçit, Muhammed. "Yalnızlık Dindarlık ilişkisi." Din, Değerler ve Sağlık, 517-555. İstanbul: DEM Yayınları, 2017, s. 543; Stack, S. (2000). Dindarlık, Depresyon ve İntihar. (Çev. Talip Küçükcan), Akademik Araştırmalar Dergisi, 2 (7-8), 75-83.

⁷⁸ "... حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ يَا مُؤْمِنِينَ رَوْفٌ رَحِيمٌ..." Tevbe: 9/128.

⁷⁹ "... لَعَلَّكَ بَخْعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ..." Şuara: 26/3.

⁸⁰ "... الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَّا يَذَّكَّرَ اللَّهُ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ..." Râd:13/28

Hiz. Peygamber Hayber Savaşı esnasında Hiz. Ali'yi şu hatırlatmayı yapmıştır: *“Ey Ali, sen şimdi Hayberlilere iyice yaklaşınca kadar sükûnetle ilerle. Sonra onları İslâm'a davet et ve üzerlerine vâcip olan İslâmî esâsları onlara haber ver. Allah'a yemin ederim ki senin vasıtanla Allah'ın bir kişiye hidayet vermesi, kırmızı develerin olmasından daha hayırlıdır.”*⁸¹

Şu ifadeler psikolojik başa çıkma açısından sekînete ermiş, huzurla dolmuş, itminana ermiş, hidayet bulmuş bir kalbin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Gelse celalinden cefa

Yahut cemalinden vefa,

İkiside cana şifa:

Kahrın da hoş, lutfun da hoş.⁸²

Edebiyatımız, bu dörtlük gibi daha nice zengin içeriği barındırmaktadır. Bu mısralar, iman cevherinden ifadeye yansıyanlardan seçilmiş bir örnektir. Kahrı da lütfu da hoş karşılayan her ikisini de cana şifa olarak değerlendiren bir yaklaşım, ne ulvî bir halet-i ruhiyedir.

İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Tefvîz Name adlı eseri her bir kelimesi Kur'an'dan ve sünnetten süzülen birer damla olarak psikoterapide ideal bir reçete niteliğindedir. Humâsî bir tarzda yazılmış Otuzbir beşlikten oluşan Tefvîznâme'nin ilk beşliği şöyledir:

Hak şerleri hayreyler

Zannetme ki gayreyler

Ârif ânı seyreyler

Mevlâ görelim n'eyler

N'eylerse güzel eyler.⁸³

Gönül kıvamı, bütün hastalar için özellikle de psikolojik hastalıklar için ziyadesi ile önemlidir.⁸⁴ Hastalığı yenmede moral motivasyonun ne denli önemli olduğu uzmanlar tarafından dile getirilmektedir. Üzüntülerin birçok hastalığı olumsuz etkilediği de ortadadır. Hastaya moral vermek amaçlı olarak yalan söylenmesinin dahi mübah görülmesi meselenin ehemmiyetini göstermektedir.

Hastanın moral motivasyonunu yüksek tutmada hasta ziyareti önemli bir yere sahiptir. İnsan sosyal bir varlıktır her daim eş dost aile yakın çevre uzak çevre ile iletişim kurma arzusu fitratının bir gereğidir. Hastalık kişiyi sosyal hayattan alıkoymakta bir eve, bir odaya belki bir yatağa mahkûm etmektedir. Dolayısıyla ziyaretçiler hastayı sosyal hayata bağlayan bir köprü niteliğindedir.

Hiz. Peygamber arkadaşlarından hastalığa duçar olanları ziyaret etmeyi asla ihmal etmemiş,⁸⁵ ümmetine de *“... Hastayı ziyaret edin...”*⁸⁶ buyurmuş, hasta

⁸¹ Buhârî, cihâd, 41. "...فَوَاللَّهِ لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ بِكَ رَجُلًا خَيْرٌ لَكَ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَكَ خُمْزُ النَّعَمِ..."

⁸² Yunus Emre, "Kahrında Hoş Lütfundu Hoş", 19 Mart 2020, <https://www.antoloji.com/kahrında-hos-lutfunda-hos-3-siiri/>.

⁸³ Erzurumî İbrahim Hakkı, "Tefvîznâme", 19 Mart 2020, <https://www.antoloji.com/tefvizname-siiri/>.

⁸⁴ Kızılgöçer, Muhammed. Yalnızlık Umutsuzluk Ve Dindarlık Üzerine Psiko Sosyal Bir Çalışma Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 109.

⁸⁵ "...عَنْ عَامِرِ بْنِ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَعُودُنِي غَامَ حَجَّةِ الْوُدَاعِ مِنْ وَجَعٍ...". Buhârî, Cenâiz, 36, Vesâyâ 2, Nefekât 1, Merdâ, 16, Deavât 43, Ferâiz, 6; Müslim, Vasıyyet, 5. Ebû Dâvûd, Ferâiz, 3; Tirmizî, Vesâyâ, 1; Nesâî, Vesâyâ, 3; İbn Mâce, Vesâyâ, 5; "....أَصِيبُ سَعْدِ يَوْمِ الْخَنْدَقِ رَمَاهُ رَجُلٌ مِنْ...". Buhârî, Salât, 77; Müslim, Cihâd ve's-

ziyaretinde bulunan kimsenin meleklerin mağfiret duâsına⁸⁷ ortak olacağını vurgulamış, hastanın yanı başında yer almayı cennette olmakla bir tutmuştur.⁸⁸ Hz. Peygamber bu ve benzeri hatırlatmaları ile hastanın halinin sorularak sıkıntısını içine atmayıp birilerine anlatabilmesine, sohbet ve ülfet edebilmesine imkân sağlanmasını istemiştir.

İnsan ülfet etmeyi, ülfet edilmeyi ünsiyet kurmayı aramaktadır. Sağlıklı olan kişiler, bir kapıyı çalıp sohbetine hemdem bulabilecekken hasta için kapısının çalınmasından başka seçenek yoktur. Kapının sık sık açılıp hatır gönül soranların artması hastanın gönlüne ferahlık kazandıracak gelen gidenlerin usulüne uygun eylemleri, teselli edici söylemleri ile hasta güç kuvvet bulacaktır. Kapının sürekli kapalı kalması ise yalnızlık duygusunu derinleştirebilecektir.

Divan edebiyatı şairlerimizden Fuzûlî bu tabloyu veciz kalemiyle şöyle resmetmektedir:

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne çalar kimse kapım bâd-ı sabadan gayrı
Yetti bîkesliğim ol gayete kim çevremde
Kimse yok çizgine girdâb-ı belâdan gayrı

Şair, derdi ile başbaşa kaldığını sabah rüzgârından gayrı kapısını çalanın olmadığını, etrafında belâ girdabının dönüp dolaşması dışında kimi kimsesi kalmadığını belirtmektedir.

Hasta, hatırlanmayı çokça arzulayacaktır. Gücü kuvveti yerinde iken yanında olanların hastalık anında da yanına olması hastayı sevindirecek, moralini yükseltip güçlendirecektir.⁸⁹

Hastanın tedavi sürecinde psikolojik tarafının güçlü olmasında yerinde ve miktarınca yapılan hasta ziyaretleri, derdine hemdert olanların varlığı son derece önemlidir. Nitekim "likâü'l-halîl, şifâü'l-alîl" "dostla buluşmak, hastaya şifadır." denilmiştir.⁹⁰

Bir saka (kırbasında su taşıyan), yolda karşılaştığı diğer bir sakadan bir tas su isteyince 'Kendi suyundan niye içmiyorsun?' cevabıyla karşılaşır. Saka: 'Kardeşim sen bana oradan bir tas su ver' der tekrar. Burada amaç su içmek değil⁹¹ hemdert olma hemdert bulma yani dertleşme ihtiyacıdır.

Hava kurşun gibi ağır! !

Bağır bağır bağır bağırıyorum.

...

O diyor ki bana:

Siyer, 65; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 4; "... Tirmîzî, Ferâiz, 7; Buhârî, Merda, 2.

⁸⁶ "...أَطْعَمُوا الْجَانِعَ ، وَعَوَّدُوا الْمَرِيضَ ، وَفُكُّوا الْعَانِيَّ..." Buhârî, Merdâ, 4, Cihâd, 171, Et'ime 1, Nikâh, 71,

⁸⁷ "مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَعُودُ مُسْلِمًا غَدْوَةً إِلَّا صَلَّى عَلَيْهِ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ حَتَّى يَمْسِيَ ، وَإِنْ عَادَهُ عَشِيَّةً إِلَّا صَلَّى عَلَيْهِ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ حَتَّى يَصْبِحَ" "عَادَ مَرِيضًا نَادِي مُنَادٍ مِنْ..." Tirmîzî, Cenâiz 2 Birr, 64; Ebû Dâvûd, Cenâiz 3; İbn Mâce, Cenâiz 2 " ... مَنْ عَادَ مَرِيضًا أَوْ زَارَ أَخًا لَهُ فِي اللَّهِ ، نَادَاهُ مُنَادٍ : يَا نَ ، وَطَابَ مَمَشَاكَ وَتَبَوَّاتٍ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْزِلًا..." Tirmîzî, Birr, 64; İbn Mâce, Cenâiz, 2

⁸⁸ "...مُؤْسَلِمٌ، بَرِرٌ، 40-42; Tirmîzî, Cenâiz 2.

⁸⁹ Kandemir, vd., *Riyâzu's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, IV, 495.

⁹⁰ Kandemir, vd., *Riyâzu's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, IV, 495.

⁹¹ Sayar, *Ruh Hali*, 31.

— Sen kendi sesinle kül olursun ey!
Kerem gibi yana yana...

Dert çok, hem dert yok
Yüreklerin kulakları sağır...
Hava kurşun gibi ağır
Bağır bağır bağıriyorum...⁹²

dizelerinde şairin, derdini paylaşacağı, halini arzedeceği, içini açacağı/dökeceği bir yârene ne denli muhtaç olduğunun ızdırabı derinden hissedilmektedir.

Hasta ziyareti görüldüğü gibi hasta için önemli bir ihtiyaçtır. Hz. Peygamber çok sayıda hadisi ile ümmetini hasta ziyaretine yönlendirmiştir. Konuyla ilgili şu örneklerle bakmak yeterli olacaktır.

Bir kudsî hadiste, *“Allahü Teâlâ kıyamet gününde şöyle buyurur: “Ey Âdemoğlu! Hastalandım, beni ziyaret etmedin.”* Âdemoğlu: Sen âlemlerin Rabbi iken ben seni nasıl ziyaret edebilirdim? der. *“Falan kulum hastalandı, ziyaretine gitmedin. Onu ziyaret etseydin, beni onun yanında bulurdun.”*⁹³ buyurulmuş,

Ebû Hüreyre’den gelen bir hadiste de hasta ziyareti Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarında sayılmıştır. *“Müslüman’ın Müslüman üzerinde altı hakkı vardır: Karşılaştığında selam vermek, davet ettiğinde icâbet etmek, nasihat istediğinde nasihat etmek, hapşırır da ‘elhamdülillah’ derse ‘yerhamükellah’ demek, hastalandığında ziyaret etmek ve vefat ettiğinde cenâzesini takip etmek.”*⁹⁴

Ebû Hüreyre’nin aktardığı bir başka hadis de şöyledir: *“Bir insan, bir hastanın hâlini hatırını sormaya gider veya Allah için sevdiği bir kişiyi ziyaret ederse, ona bir melek şöyle seslenir: Sana ne mutlu! Güzel bir yolculuk yaptın. Kendine cennette barınak hazırladın!”*⁹⁵ *“Bir kimse hasta ziyaretine gidince Allah’ın rahmetinin içine dalmış olur. Hasta yanında oturunca da hakkında rahmet gerçekleşir.”*⁹⁶

Birinci hadiste Allah’ın rızasının hastanın yanı başında aranmasının gereği vurgulanmış, ikinci hadiste hasta ziyareti Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından sayılmış, son hadiste de hasta ziyareti; yolculukların en güzeli, cennette kendine yer hazırlama ve Allah’ın rahmetine dalma olarak vafedilmiştir. Bu teşvikler ve daha birçok hadiste önemine işaret edilen ziyaret vazifesi ile hastaya hemdert olunması, hastanın sevenlerinden, ziyaret eden dost ve akrabalarından aldığı güçle mukavemetinin artması gönlünün ferahlatılması istenmiştir.

Hasta ziyaretinde; sürenin kısa tutulması, hastanın moralini yükseltecek konuşmaların yapılması, sağlık ve temizlik kurallarına dikkat edilmesi, hastaya dua edilmesi ve hastadan dua istenmesi gibi hususlara dikkat edilmesi de özellikle vurgulanmıştır.

⁹² Nazım Hikmet Ran, “Kerem Gibi”, <https://www.antoloji.com/kerem-gibi-siiri/> Erişim zamanı: 21. 03. 2020,

⁹³ “يَا ابْنَ آدَمَ مَرَضْتُ فَلَمْ تَعُدْنِي، قَالَ: يَا رَبِّ كَيْفَ أَعُوذُكَ وَأَنْتَ رَبُّ الْعَالَمِينَ؟ قَالَ: أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ عَبْدِي فَلَمْ تَعُدَّهُ. أَمَا عَلِمْتَ أَنَّكَ لَوْ عُدْتَهُ...” Müslim, Birr, 43.

⁹⁴ “...وَعِيَادَةُ الْمَرِيضِ...” Buhârî, Cenâiz, 2; Müslim, Selâm, 4, 5; İbn Mâce, Cenâiz, 1 Buhârî, Cenâiz, 2; Müslim, Selâm, 4; İbn Mâce, Cenâiz, 1.

⁹⁵ Tirmizî, Birr, 64; İbn Mâce, Cenâiz, 2.

⁹⁶ İmam Mâlik, *Muvatta*, Ayn, 17.

Hz. Peygamber hastalara; *“Ey insanların Rabbi olan Allah’ım! Bu ızdırabı gider. Şifayı veren sensin, senden başka kimse şifa veremez.”*⁹⁷ diyerek dua etmiş ve ümmetini de duaya teşvik etmiştir.

Tedâvi olmak şarttır. Ancak duâ edip Allah’tan şifa dilemek de en az fiziki tedavi kadar değerlidir, manevî bir ağırlığa sahiptir. Sosyal psikoloji ve kişisel gelişim açısından maneviyat, bir kimsenin zorluklara karşı koyma ve üstün moral gücüne sahip olmasıdır. Maddî bakım, tıbbi ve psikososyal iyileştirme hizmetlerinin önemli bir parçasıdır.⁹⁸ Duâ, huzur ve ferahlık vererek kişinin sıkıntısını, şüphelerini ve korkusunu giderir, insana moral verir. İnsan gönülden duâ eder ve kabul edileceğine inanırsa bu hâl, ondaki ruh gücünü kuvvetlendirecektir.⁹⁹

Hasta için “psikoterapi” mahiyetinde hiçbir yan etkisi olmayan bir başka husus da şefkatli davranışlardır. Hasta bakıcısından doktoruna, hemşiresinden teknik personeline kadar, hastane çalışanlarının hastalara müşfik davranıp tebessümle yaklaşması tedâvi sürecinde hastanın mukavemetini artırıcı nitelik taşımaktadır. Bu noktada hekimlerin sorumlulukları büyüktür. Hekimler, mütebessim bir yüz, şefkatli bir göz ve bir de iki çift tatlı sözle hastalarını tedavi etmeyi ihmal etmemelidirler. Özellikle hasta hizmetinde bulunan refakatçi konumundaki hasta yakınlarının gönül okşayıcı sözleri, nazik dokunuşları, umut veren yaklaşımları, hastalığı unutturacak kadar önem arz etmektedir. Ayrıca hastaya yük olduğu kaygısının hafifletmenin de bundan başka yolu yoktur.¹⁰⁰

Hz. Peygamber, hastaların umutlarını canlı tutmak ve gönüllerini rahata kavuşturmak arzusuyla onlara teselli edici sözlerle yaklaşmıştır. Bazı hastalıkların ardından gelen ölümleri şehitlik mertebesiyle müjdelemiş, hataların bağışlanmasına vesile olan kefarete olarak vasfetmektedir.¹⁰¹ Bu minvalde Allâh Rasûlü, *“Başına bir sıkıntı gelen hiçbir Müslüman yoktur ki Allah (bu sıkıntı sebebiyle) ağacın yapraklarının dökülmesi gibi onun günahlarını dökmesin.”* *“Allah kime hayır vermeyi murat ettiyse, onu musibetlerle imtihan eder.”*¹⁰² *“Müslüman’a, vücuduna batacak dikene varıncaya kadar, hastalık, keder, hüziin, eza ve can sıkıntısı her ne isabet ederse, Allah bu musibetleri sebebiyle o Müslüman’ın günahlarından bir kısmını örter.”*¹⁰³ açıklamalarını yapmış, *“Bir hastanın yanına girince, sağlık ve uzun ömür temennisiyle onu rahatlatın. Zira böyle yapmak onun gönlünü hoş eder.”*¹⁰⁴ buyurmaktadır.

SONUÇ

Hastalar, -bazen tedâvi imkânı olmadığı, bazen de tedâvisi çok büyük meblağlar gerektirdiği veya katlanılması güç ıstırahlara neden olan- hastalıkları

⁹⁷ Tirmîzî, Cenâiz, 4, Deavat, 111; Ebû Dâvûd, Tıbb, 17.

⁹⁸ Başar, “Hastanelerde Din Hizmeti Modeli, 383.

⁹⁹ Serpil Başar, “Kur’an Ve Buhârî’nin Kitabı’l-Merda Rivayetle Çerçevesinde Hastalara Manevi Yaklaşım” *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı:3 XXV., 3. 137-146.

¹⁰⁰ Recep Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, TDV Yayınları, Ankara, 2019:119.

¹⁰¹ Buhârî, Merdâ, 10, 14, 19, Tevhîd 31, Menâkıb 25.

¹⁰² “...مَنْ يَرِدُ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يُصِيبُ مِنْهُ...” Buhârî, Merdâ, 1.

¹⁰³ Buhârî, Merdâ, 1.

¹⁰⁴ Tirmîzî, Tıbb, 35.

nedeni ile duygu ve davranış yönüyle etkilenmekte, dolayısıyla farklı tepkiler vermelerine sebep olan fevkalâde zor durumlar yaşamaktadırlar

Hastalıktan önce sağlığın kıymeti bilinmelidir. Hz. Peygamber'in hasta ve hastaya yaklaşımında en öncelikli durum sağlığın sürdürülebilmesini sağlamaktır. Bunun için de vurguladığı en temel husus kişinin temizliğine yiyip içtiklerinin temizliğine dikkat edilmesidir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da kalbin imanla inşirah bulması, çağın yaygın hastalıklarından strese bağlı olarak gelişen, buhran bunalım depresyon gibi ruh sağlığı ile birlikte beden sağlığını da olumsuz etkileyen vesvese, korku, kaygı, vb. evhamdan uzaklaşma imkânına ulaşılmasıdır.

Tedbirsizlikten ya da tedbirlere rağmen bir hastalıkla yüz yüze kalındığında da yapılması gereken tedavi yollarına başvurmak doktora müracaat etmek ve tedavi planına uymaktır. "Allah ne dilerse o olur" yaklaşımı ile tedavi yollarını ihmal etmek asla kabul edilir değildir. Mümine düşen tedbirini almak tedavi imkânlarını azami ölçüde yerine getirmek bununla birlikte "Ben üzerime düşeni yaptım/yapıyorum Allah ne dilerse öyle olur" demek ve hayırlı bir sonuca ulaşmak için fiili ve sözlü duayı ihmal etmemektir.

Hz. Peygamber, hastaları fiziki/maddî olarak çeşitli tedavi seçeneklerine yönlendirmiş bununla eş zamanlı olarak; ziyaretle hastayı yalnız bırakmıyarak, dua ile umutları canlı kılarak, şefkat ve merhametli yaklaşımla gönülleri hoş ederek hastanın ve hasta yakınlarının moral motivasyonunu dinamik tutmak istemiştir.

Bulaşıcı hastalıklarla ilgili olarak günümüz karantina uygulamasının bir benzerini döneminde meydana gelen veba ve cüzzam gibi hastalıkların yayılmasını önleyici bir tedbir olarak kullanmıştır. Günümüzde bulaşıcı hastalıklar için alınan tedbirlere uymak Hz. Peygamber'in sünnetini önemseyen bir mümin için harfiyyen yerine getirilmesi gereken bir zorunluluktur. Soğan sarımsak gibi rahatsız edici kokular saçan yiyeceklerden yemiş bir insanın camiye/cemaate gelmemesi gerekirken, veba hastalığındaki uygulama açıkça ortadayken, bulaşıcı virüs taşıyan/saçan ya da böyle bir ihmali barındıran bir kimsenin topluma karışması, ferdî ailevi ve içtimai mecburiyet olmadıkça sokağa çıkması dahası aile bireyleri ile aynı ortamı paylaşması bir canın ölümüne sebep olmak kadar büyük bir vebaldir. Günümüzde meydana gelen, Korona/Covid19 salgını kapsamında sorumlu yetkili mercilerin aldığı kararlara uymak/uymamak Hz. Peygamber'in sünnetine uymakla/uymamakla eşdeğerdir.

Hasta ile birlikte hasta yakınları, uzaktan akrabaların, dost ve ahababın ilgi ve desteğine muhtaçtır. Sağlık çalışanlarına da aynı şekilde hasta ve yakınlarının, azami hürmet görmesi ihmal edilmemelidir. Covid-19/Koronavirüs hastalığında görüldüğü üzere hastaların yükü en başta sağlık çalışanlarının omuzlarındadır. Hastalık kapma riskini göze alarak canla başla görevine devam eden sağlık çalışanlarına mültefit ve mütebessim davranılmasının ne denli önemli olduğunu da vurgulamak gerekir.

KAYNAKÇA

Ahmet Fidan, vdğr., "Örnekleriyle Türkçe Sözlük". C. 4. Ankara: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 1979.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî,. *Sünen-i İbn Mâce*. Suudi Arabistan: Dâru"s-Selâm, 2000.

Doktor Fitt. *Virüslerden Korunmamaız İçin Mutlaka Yapmamız Gerekliyor*, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=xyP5RsKE4ls&feature=youtu.be>.

Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *Müsned, thk. Şuayb Arnavûtî*,. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâr'u İbnü'l-Hazm, 2005.

Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ, Sünenü't-Tirmizî, thk., Beşşâr b. Avvâd,. *Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Emre, Yunus. "Kahrında Hoş Lütfunda Hoş", 19 Mart 2020. <https://www.antoloji.com/kahrinda-hos-lutfunda-hos-3-siiri/>.

Eser, Mithat. *Engelli Sahabiler*. İstanbul: Nesil yayınları, 1981.

Görmez, Mehmet, ve Mehmet Emin Özafşar. *Hadislerle İslâm hadislerin hadislerle yorumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim,. *Uyûnu'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

İbrahim Hakkı, Erzurumî. "Tefvîznâme", 19 Mart 2020. <https://www.antoloji.com/tefvizname-siiri/>.

Kızılgeçit, Muhammed. *Yalnızlık Umutsuzluk Ve Dindarlık Üzerine Psiko Sosyal Bir Çalışma Gece Kitaplığı* Ankara 2015.

Kızılgeçit, Muhammed. "Yalnızlık Dindarlık İlişkisi." In *Din, Değerler Ve Sağlık* , 517-555. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Muhammed b. Menî ez-Zührî, İbn Sa'd. *Kitabü't-Tabakâti'l-Kübrâ, thk., Ali Muhammed Amr*,. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

Murat, Ayşe & Muhammed Kızılgeçit. "Dini Başa Çıkma Ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)," *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol.6, 111-151, 2017.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el- el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Lübnan: Dârü'l-Mârife, 2005.

Nesâî, Ebû Abdirrahman b. Şuayb,. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Sabah Gazetesi. "ABD basını Coronavirüsle mücadelede Hz. Muhammed'i örnek gösterdi". Erişim 29 Nisan 2020. <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/03/26/abd-basini-coronavirusle-mucadelede-hz-muhammedi-ornek-gosterdi-temizlik-imandan-gelir>.

Tarhan. *Toplum Psikolojisi Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*,. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Türk Dil Kurumu, 25 Ekim 2016. <http://www.tdk.gov.tr>,.

Uçar, İlyas. “Hz. Peygamber Zamanında Medîne’de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy 8 (Eylül 2017): 196-218.

DOES HISTORY CONSIST OF REPETITION? HUMANITY AGAINST
CURRENT CORONAVIRUS PANDEMIC, AND GREAT PLAGUE OF
LONDON OF 1665 AS REFLECTED IN MARK RAVENHILL AND CONOR
MITCHELL'S *TEN PLAGUES*

Sedat Bay

Cumhuriyet University

Cengiz Karagöz

Namık Kemal University

Abstract

History of humanity is full of stories in which humanity fights against sickness, plagues, and death and celebrates our ability to survive. Mark Ravenhill and Conor Mitchell's *Ten Plagues* is one of the literary works with this theme having direct parallelism with the current pandemic of coronavirus. As Ravenhill himself indicated he read about many plagues in world history beginning with the ones in the Bible so that he can write a play on a plague. However, reading Daniel Defoe's *A Journal of the Plague Year* (1722), which is about the Black Death's last major outbreak in Great Britain in 1665 causing a mass departure from London, and death of about 100,000 people, 15% of the population of London, he decided to write a deceptively simple libretto, *Ten Plagues*. Though *Ten Plagues* highly depends on Defoe's work and Samuel Pepys' diaries, the work has some important characteristics that humanity is currently experiencing with the coronavirus epidemic. In this study, we focus on the effects of the plague in 1665 in London that ravaged it and threatened its existence, possibly changing the course of history for the people living there. Doing this, we will focus on the effects of the plague on human beings, their psychology, relations with the others, institutions, religion and religious groups, and the state so that we can compare them with those of the current coronavirus pandemic. We argue that the reactions of people during the coronavirus epidemic and those in *Ten Plagues* are not different but much the same. That's why we can take the experiences of the people in history and use them both to understand and cope with the effects of the present coronavirus epidemic which started in Wuhan City, China at the end of 2019 and still ravages almost all the people in the world.

Keywords: Plague of London, Coronavirus Pandemic, *Ten Plagues*, Mark Ravenhill, Conor Mitchell

For centuries, there have been some works of literature that focus on apocalypse running through the human psyche. Whether it is Mary Shelley's novel, *The Last Man* (1826), whose story is about a group of people who struggle to survive in a world infected by the plague, H.G. Wells's *War of the Worlds* about Martian invasions, Ballard's *Great Droughts*, or Daniel Defoe's *A Journal of the Plague Year*, these stories are generally related to the moments where everyday life and our usual values are questioned, and immense existential and moral concerns arise.

In drama, there are also some plays about the plague, Armageddon and the fear of doomsday such as the Czech writer Karel Capek's drama *The White Plague* (1937) and Albert Camus's *State of Siege* (1948), Peter Barnes' *Red Noses* (1985), and Peter Goodchild's *The Real Dr. Strangelove* (2004). One of the last plays about the plague is Mark Ravenhill and Conor Mitchell's *Ten Plagues*, which uses Biblical title and Daniel Defoe's *A Journal of the Plague Year* as his starting point. It has a much more contemporary edge than its pedigree might suggest. *Ten Plagues* is a libretto, which is "the Italian word for a booklet, applied in English to the text of an opera, operetta, or oratorio, that is, to the words as opposed to the music; thus, a kind of dramatic work written for operatic or other musical performance" (Baldick, 2001, p. 139) on the stage.

The play begins with the part named 'Spring' in which the only character in the play whom we will call Everyman for the rest of the study as he symbolizes all humanity, is in the Drury Lane, a famous street in the West end of London. He persistently stresses that it is spring and he wants to buy a ring as a symbol of the beginning of a new period in human beings' life; however, the atmosphere in the play turns out to be very gloomy and pessimistic with the first sign of the plague ravaging the city. With the lines "Bell tolls/Numbers called/The hearse of/Plague" (Spring), it is clearly understood that the streets are laden with corpses carried to the burying sites.

In the second part titled 'Without a Word,' we see the first reaction of the dramatic persona as the symbol of humanity coming face to face with a plague that threatens its existence. The statement with which the part begins "suddenly I need a God" reveals the truth that when human beings are under the peril of being wiped out by an apocalyptic event, they try to understand why they have these plagues or apocalyptic event and turn their faces to the God or supernatural power for help. In Daniel Defoe's *A Journal of the Plague Year*, for example, the reason of the plague is explained by God's intervention because "nothing attended us without the direction or permission of Divine Power" (Defoe, 2010, p. 54). There have always been people who believe that if something bad happens to them during a plague or a disaster, they must have done something bad enough to be punished by God. One of the examples of the idea that plagues, disaster, epidemics or the pandemics are caused by a god, goddess or a supernatural power can be traced back the period of later New Kingdom in Egyptian history:

In prayers of this period, people turn to gods such as Thoth and Amun to help them survive in an unjust society. Other individuals humbly acknowledged that their sufferings were a just punishment for actions such as breaking an oath sworn in a god's name (Pinch, 2002, p. 28).

It is also one of the prominent features of Greek mythology to see the disasters that happen to people as the wrath of the gods. The *Iliad* by Homer, one of the major sources of Greek mythology, begins with a fight between Apollo, the god of healing, medicine and archery, and of music and poetry, and king Agamemnon, who enslaved the daughter of Apollo's Trojan priest. "Despite the priest's pleas and offers of

ransom, Agamemnon refuses to return the girl. As punishment, Apollo sends a plague on the Greek army” (U.X.L, 2009, p. 92).

Likewise, in religions based on revelation, like Christianity, “angels may influence human affairs through such deeds as rewarding faithful believers, punishing people who do evil, and helping people in need” (U.X.L, 2009, p. 69). That’s why they believe that when the number of the sinners outweighs that of the true believers, it will lead to Armageddon¹ “the final judgment of humanity, where believers are rewarded and nonbelievers are punished”(U.X.L, 2009, p. 109). As for Judaism, according to the Hebrew Bible/ Old Testament, the natives of ancient Philistia seized the ‘Ark of Covenant,’ the gold-covered wooden box including tablets that the Ten Commandments were inscribed on, and carried it from town to town. “Wherever the Ark went, people were struck with plagues” (U.X.L, 2009, p. 106) until they placed it on a cart and sent it back to Canaan where it belonged to.

For that reason, as Everyman does in *Ten Plagues*, they suddenly need a God (p. 364) because, during the plague, the ideas about the cause of the plague were very various, and thus people were so afraid. “Some believed it was a punishment from God, some believed that foreigners or those who followed a different religion had poisoned the wells, some thought that bad air was responsible...” (King, 2020). The common point of the views of the people who experienced plague in our work and the people who have been experiencing coronavirus pandemic nowadays is that though there are some attempts to find some logical explanations about the emergence of the coronavirus among people, there are also many people from different origins and religions who think that it is a punishment coming from God. According to Express Online Newspaper, Billy Prewitt, author of *The Coronavirus in Biblical Prophecy*, believes “coronavirus is the sign of God unleashing his vengeance upon mankind.” In his book, the author has strangely asserted that “there are strong comparisons to be made between coronavirus and the biblical plagues of Egypt” (Kettley, 2020) which are also called ‘Ten Plagues’. And he also adds that “God has sent the coronavirus down to Earth as punishment for the persecution of Christians” (Kettley, 2020). Likewise, a conventional Jewish priest utters that “coronavirus spread in synagogues is punishment coming from God” (Oster, 2020). In broadcast, Rick Wiles of Florida claims “Jews are under divine judgment because they ‘oppose’ Jesus; urges repentance, belief to stop ‘plague’” (Oster, 2020). A Muslim preacher claimed that “corona is one of Almighty Allah’s soldiers” and that Allah is punishing the sinners – “those who attack His believers” (Sharon, 2020). Pope Francis has claimed that “the coronavirus pandemic is one of ‘nature’s responses’ to humans ignoring the current ecological crisis” (Gallagher, 2020).

Possibly for these reasons, “the pews are full/Each Risking/Infection/To hear the Word/But/The pulpit is/Empty/The preacher fled/There is no Word” (p. 364). So, the only way to cope with the fear of death is to associate it with Fate and it is important to sanctify death. In the play, Everyman explains the presence of the plague with the last lines of the part: “God grant the plague/Spares me/Alone”

¹ ‘a battle in the future that will destroy the world’. See Macmillan English Dictionary.

(p.365). The people during the plague, pandemic, or epidemics tend to go to the houses of God to pray, but when time passes and nothing changes, their reliance on God and religion and of course men of religion erodes. Besides, trust in the state and its institutions gets weaker and weaker. Ravenhill and Mitchell express this situation with the following lines:

I leave
Without a word
Again to church
I want to preach
The King has fled
And courtiers
The palace empty
There is no rule. (p.364)

Currently, amid the coronavirus pandemic, the situation is almost the same. According to *The New York Times*, President Trump has confronted persistent criticism for “the slow and ineffective response to the coronavirus pandemic, failing to speedy embrace public fitness measures that could have averted the disease from spreading” (Shear & McNeil Jr, 2020). In Britain, “the coronavirus epidemic has caused “Prime Minister Boris Johnson and his ministers to come under criticism that they underestimated the threat, were slow to act and are bungling the response.” (Booth, 2020).

The following part titled ‘To Dream’ deals with the concept of death which is only a dream for most of the people as they have not lost their beloveds or acquaintances. Just like the people who die as a result of covid-19, they would mean nothing more than numbers like the ones mentioned in the coronavirus reports of the countries today. Some people, especially the religious ones, try to make people believe that dying during a plague or a disaster is something desirable preaching that those who die from the coronavirus are martyrs. For example, the leader of an Islamic regional political party in India, The All India Majlis-e-Ittehad-ul-Muslimeen, “Asaduddin Owaisi said coronavirus victims are 'martyrs'” (<https://twitter.com/i/web/status/1245645821334269952>). On the other hand, “fourteen people who died on the frontline of fighting the novel coronavirus in central China's Hubei Province have been identified as the first batch of martyrs” (Xinhua, 2020). Head of the religious affairs of Turkey said that “according to the belief in Islam, those who lost their lives due to earthquakes, fires, floods, and epidemics were considered to be a martyr” (News, 2020).

However hard the men of religion and state try to call attention to the spiritual side of tackling a plague or a pandemic; in reality, the people gradually realize that it is something they must cope with alone by pushing their psychological limits. People are locked down in their houses and social distancing becomes not only necessary but also unbearable. “May your house be shut/A watchman placed/To keep you in/That made me wish for plague” (p. 366). Though it is very dangerous for people to go out of their houses, it is also necessary to buy their basic needs. When Everyman is

obliged to go to the market to buy something to eat, he buys a piece of meat and tries to give the money, but “Lays down a cup of vinegar/ ‘Money here’/Butcher says/The butcher counts to ten/Before he takes the money out” (p. 367). This reminds us of World Health Organization’s (WHO) announcement that “the provision of safe water, sanitation, and hygienic conditions is essential to protect human health during all infectious disease outbreaks, including the COVID-19 outbreak” (Who-Team, 2020). Because This is how business is done/When money is infection/In times of plague.

The most important change in daily life during the plagues or epidemics is social distancing, which does not only mean having a secure distance with the people around you, but also the distance between you and your beloveds. According to the World Health Organization (WHO), it is necessary to “maintain at least 1 meter (3 feet) distance between yourself and others” (Who-Team, 2020). It is because “when someone coughs, sneezes, or speaks they spray small liquid droplets from their nose or mouth which may contain virus” (Who-Team, 2020). If you are close enough, you may breathe the droplets with the COVID-19 virus. Ravenhill and Mitchel depict this situation as the following:

I was frightened
That you’d kiss me
I could have hit you
For bringing your infection
Here
But I stood apart
And said
Goodbye
The time to kiss is over. (p. 370)

The influence of the disease on the psychology of the people is very apparent in the part ‘By Day’. It is obvious that the threat of disease occupied so much of people’s thinking as it does nowadays. For months almost every means of communication has stories about the plague in the play and coronavirus pandemic in real life today on its front page; all the media platforms including the so-called social ones are filled with fear-provoking numbers, useful advice or humour. Thus, the fear of death or losing someone you love caused by a plague in *Ten Plagues* or the current coronavirus changes our psychology. As BBC reported:

This constant bombardment can result in heightened anxiety, with immediate effects on our mental health. But the constant feeling of threat may have other, more insidious, effects on our psychology. Due to some deeply evolved responses to disease, fears of contagion lead us to become more conformist and tribalistic, and less accepting of eccentricity. Our moral judgments become harsher and our social attitudes more conservative when considering issues such as immigration or sexual freedom and equality. Daily reminders of disease may even sway our political affiliations (BBC, 2020).

Though we know that thousands of people around us are dead, the fact that we cannot see them physically and attend the funerals of the deceased also strengthens

the sense of loneliness. As the number and rate of the people who die of COVID-19 increases, to bury those people in conventional ways or prepare a suitable funeral ceremony for them becomes a progressively more pressing problem for all of us. People who lose their beloveds will have to contend with the trauma caused by the inability to perform their duties against them.

They say
Too many die
To carry them
At night
Into the pit
So by day
In brightest light
Plague corpses
Are brought
Through the city (Ravenhill & Mitchell, 2013)
But
There is no display
No corpse to show (p. 372)

Clinical psychologist and psychotherapist Thomas Maliaroudakis claims that as “we are social creatures and social isolation is something unacquainted and new, it will be very difficult for a great number of people to adjust to this new situation owing to the loss of control” (AA, 2020). It is indispensable to feel a sense of helplessness. This helplessness thus can have a severe impact on people’s psychologies, and it can be very devastating. Isolation more than a week may be helpful to come over the working stress and social anxiety. However, he also stresses that if periods of isolation get longer, they can create a sense of chronic stress (AA, 2020). This stress and the sense of loneliness are also very apparent in *Ten Plagues*. Everyman reveals that as all of the other people in the city he does not want to have any connection with other people. He is as scared as anyone who feels himself face to face with the danger of death. He walks alone away from all the people whom he regards as the possible source of infection just like the people nowadays who have been trying to continue their lives according to the rule of social distancing.

I turn and run
I find
I don’t want to see
A face at all (Ravenhill & Mitchell, 2013, p. 373)
Or do you walk alone
Scared of one another
As we are scared of you? (p. 374)

For Everyman, one of the most important precautions against is hygiene because according to WHO, “‘Plague’ is an infectious disease caused by the bacteria *Yersinia pestis*, zoonotic bacteria, usually found in small mammals and their fleas. It is transmitted between animals through fleas.” When it comes to Humans, they “can

be infected through: the bite of infected vector fleas” (WHO, 1997). That’s why, Everyman shaves and removes each last hair and tries to minimize the risk of having fleas in his hair. On the other hand, COVID-19, the illness caused by not a bacterium but the coronavirus infects others through the droplets coming from an infected person’s cough, sneeze, or breath. “They could be in the air or on a surface that you touch before touching your eyes, nose, or mouth. That gives the virus a passage to the mucous membranes in your throat” (Gray, 2020). Though their causes are different, the main precaution against them is the same: Hygiene.

I’ve shaved myself
Removed
Each last hair
So that I am
Free
Of anything that may/
House flea or lice. (p.377)

The response of everyone in the community to plagues in the past or the current coronavirus pandemic is not the same. While some people have to face dangers because they have to work due to financial difficulties, those who have the opportunity to escape to the places where the danger is the least isolate themselves from the others. Everyman also wishes to have fled somewhere else when the plagues began, but he could not because there were hedges and ditches around him preventing him from going somewhere else (p. 378.) He says: “I could not/Flee/The city/Kept me” (p.378). Just like some of the people in the play, however, Cristiano Ronaldo, one of the most famous football players of the 21st century, has immediately moved into a magnificent luxury villa on the island of Madeira. “The 35-year-old has rented the villa for £3,500-a-week, with photos showing the luxuries he will enjoy during the coronavirus lockdown including a swimming pool, top-floor games room and six bedrooms with en-suite bathrooms (msn.com, 2020)”

In this part of the play, doomsday Phobias which might be a broad category of phobias that can encompass any worry of the cease of the world are very prevalent. Doomsday phobias are noticeably common, going on in some form in surely every corner of the world. In our play, it shows itself as the fear of plague that will kill everyone except one who will die alone without having anyone to bury him and give an end to life on earth. This makes us both very introspective and imaginative. But with this great cognitive power comes great anxiety.

What if all
The city
Fall about me
One by one?
What if I should bury
All/None left to bury me (p.378).

As Everyman reveals in the play, when a disease first begins to cause the death of thousands of people, we feel these pains deep in our hearts. However, over

time, we start to get used to the news, and deaths turn into just numbers for them. They lose their realities and become a virtual event. However, those who die are mothers, fathers, children, in short, human beings.

When the plague first came
In spring
I heard the story of
A Lambeth mother
Whose daughter
Grew hot
And blistered
Died.
That same night
I shed tears
And everyone I told
Wept too.
But now
In autumn
...

All tears are gone (p.380).

This situation shows that the plague or the pandemic infects not only individual human beings but also our humanity. Even if we are not infected physically, we are all infected emotionally and psychologically.

We all are plagued
Our hearts are gone
Our bodies live
We walking dead
About the city now (p.381).

The rest of the play gives us some clues about what will happen in the future related to coronavirus pandemic. Over time, “the numbers fall away, the worst is past” (p. 383) and the people who isolated themselves in the places away from the danger of the disease begin to return to the city and start their business or work again just like Cristiano Ronaldo did a few days ago:

Juventus star Cristiano Ronaldo flew back to Italy after almost two months in coronavirus lockdown in his native Portugal. Ronaldo and his family landed in Turin Airport just after 10.20 pm local time on Monday, according to media reports in Italy (AFP, 2020).

This can be regarded as a sign that life will return to normal (!) day by day at least in theory; however, in reality, nothing would be the same at least a long period.

And so you're back
From Somerset
You tell me of the beauty of
Your rural life
How changed

The city is
You open up your shop
You start again (p.383).

However, human beings are confronted with a new question: Can they continue their lives as they did before? Of course, neither human beings nor the relations between them will stay the same. At least for a long period, they will be foreign to the social and physical environment they are in. Some of them will accuse the people leaving the places that plague or the pandemic ravaged, and the people who were obliged to cope with the problem together would feel themselves closer to than ever.

You are foreign
To me now
You are a child of
Cruel innocence
Only those who live through plague
Can know each other
I do not know you (p.384).

The last part of the play reminds us once more that this is neither the first nor the last plague that humanity experienced. The play takes its name from 'The Ten Plagues' in the Jewish Bible and takes it to the present. We have experienced many plagues or disasters that threatened the existence of humanity but we have survived just like the Israelites when "Ten plagues/Infect the land" (p.385). We survived when the waters flow with blood, frogs outnumber men/Lice eat the people raw, we could not see the sun for flies, cattle fall and rot, all about we blister, fire fall upon the earth, locusts swarm and all is darkness.

Ten Plagues is a play told absolutely with a chain of songs and explores humanity's warfare with illness and death and shows our capacity to survive. Based on eyewitness records of 1665, it tells of one man's adventure through a town in crisis, the infected London. The streets are full of dead people. As the plague pits fill, the humans of London struggle to preserve a society within the face of overwhelming mortality just as we do nowadays in the gloomy atmosphere of coronavirus pandemic.

As a result, it is a feeling, having got past the AIDS, Avian Flu and other epidemics of the past, the play can look back on it objectively about how people dealt with it and how we can deal with the upcoming ones. The play is partly about how people deal with big issues; there is a mixture of hysteria and rationality, and these things make us confused. They are confused about not only the real reason of the disaster they have experienced but also what would stay the same and what would change after the plague. Though the play was first premiered in 2011, nine years before the emergence of Coronavirus pandemic, it can be regarded as a booklet for the people in 2020 to understand what people feel in a situation that threatens our existence. It also gives us clues about most of all the necessary precautions to cope with these types of threats both physically and mentally.

We can point out that everything Ravenhill writes and Mitchell composes is about the present time. You can see things like avian flu, Spanish Flu, SARS, and black death in the story. There is also something about how plagues and epidemics and other diseases affect not just the people infected but the rest of society and turn the world upside down. As Steve Cramer says, “in the Great Plague, people dreaded the spring and looked forward to the winter, because they knew the warm weather would bring plague” (Cramer, 2011). On the contrary, we dread the winter and look forward to the summer because we hope that the hot weather would give an end to the coronavirus epidemic.

Everyman symbolizes a trivial, lonely and always extremely intense character in an almost uninhabited city, made up of a stylish design by a forest of music stands with musicians and a stage within the stage symbolizing the playhouses which were closed as well as the infected people who are locked down in their houses. As Traverse (2011) says in his review about the *Ten Plagues* in *the Guardian*, “he is a man apart, already a loser in love and emotionally walled up by fear in a city where all human contact brings risk and the everyday transactions are tense”. Everyone even his lover is disallowed to have a connection as he is infected; however, fear is also an infection that prevents us from living conventional fully-lived life. Finally, to survive does not necessarily mean to live at all.

References

AA. (2020, March 29). *Fear, depression, loneliness: Mental health concerns amid COVID-19*. Retrieved from Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/en/health/fear-depression-loneliness-mental-health-concerns-amid-covid-19/1784063>

AFP. (2020, May 05). *Cristiano Ronaldo Returns to Turin After Coronavirus Lockdown as Serie A Prepares for Restart*. Retrieved from news18.com: <https://www.news18.com/news/football/cristiano-ronaldo-returns-to-turin-after-coronavirus-lockdown-as-serie-a-prepares-for-restart-2605797.html>

Baldick, C. (2001). *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*. London: Oxford University Press.

BBC. (2020, April 2). *The fear of coronavirus is changing our psychology*. Retrieved April 3, 2020, from BBC: <https://www.bbc.com/future/article/20200401-covid-19-how-fear-of-coronavirus-is-changing-our-psychology>

Booth, W. (2020, April 20). *Boris Johnson and his ministers accused of bungling coronavirus response, unleashing disaster*. Retrieved from The Washington Post: https://www.washingtonpost.com/world/europe/boris-johnson-and-his-ministers-criticized-for-response-to-coronavirus-threat/2020/04/20/6e3d24e8-830a-11ea-81a3-9690c9881111_story.html

Cramer, S. (2011, July 27). *Ten Plagues - Mark Ravenhill musical inspired by London Plague of 1665*. *edinburghfestival.list.co.uk/*. Retrieved April 10, 2020, from <https://article/35923-ten-plagues-mark-ravenhill-musical-inspired-by-london-plague-of-1665/>

Defoe, D. (2010). *A Journal of the Plague Year*. London: Oxford University Press.

Gallagher, D. (2020, April 9). *Pope says coronavirus pandemic could be nature's response to climate crisis*. Retrieved from Cnn: <https://edition.cnn.com/2020/04/08/europe/pope-francis-coronavirus-nature-response-intl/index.html>

Gray, R. (2020, March 17). We can pick up the Covid-19 by touching surfaces contaminated with the new coronavirus, but it is only just becoming clear how long the virus can survive outside the human body. *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/future/article/20200317-covid-19-how-long-does-the-coronavirus-last-on-surfaces>

Kettley, S. (2020, March 22). *Coronavirus in the Bible: Bizarre claim virus is punishment for Christian persecution*. Retrieved from Express: <https://www.express.co.uk/news/weird/1258745/Coronavirus-Bible-virus-punishment-God-Christian-persecution-COVID-19>

King, S. (2020, January 12). *Plaguebooklet*. Retrieved from School History: <https://www.cloverleaflocal.org/Downloads/Plaguebooklet.pdf>

msn.com. (2020, April 10). *Lockdown Cristiano Ronaldo-style!* Retrieved from msn.com: <https://www.msn.com/en-au/lifestyle/smart-living/lockdown-cristiano-ronaldo-style-inside-the-breathtaking-%C2%A335k-a-week-madeiran-villa-the-juventus-star-and-girlfriend-georgina-rodriguez-have-moved-into-as-he-waits-for-serie-a-to-resume/ar-BB12rIPd?li=>

News. (2020, April 9). *Statement from the Head of Religious Affairs Erbaş on tarawih prayers*. Retrieved from World Today: <https://world-today-news.com/statement-from-the-head-of-religious-affairs-erbas-on-tarawih-prayers/>

Oster, M. (2020, March 30). *Conservative pastor says coronavirus spread in synagogues is punishment from God*. Retrieved from The Times of Israel: <https://www.timesofisrael.com/conservative-pastor-says-coronavirus-spread-in-synagogues-is-punishment-from-god/>

Pinch, G. (2002). *Handbook of Egyptian Mythology*. Santa Barbara, California • Denver, Colorado • Oxford, England: ABC-CLIO, Inc.

Ravenhill, M., & Mitchell, C. (2013). Ten Plagues. In M. Ravenhill, *Mark Ravenhill: Plays 3* (pp. 357-388). London: Bloomsbury Methuen Drama.

Sharon, J. (2020, March 17). *Religious leaders: Coronavirus is punishment, sign of the messiah's coming*. Retrieved from The Jerusalem Post: <https://www.jpost.com/international/religious-leaders-coronavirus-is-punishment-sign-of-the-messiahs-coming-621339>

Shear, M., & McNeil Jr, D. (2020, April 14). *Criticized for Pandemic Response, Trump Tries Shifting Blame to the W.H.O.* Retrieved from The New York Times: <https://www.nytimes.com/2020/04/14/us/politics/coronavirus-trump-who-funding.html>

Traverse, E. (2011, August 08). *Ten Plagues – review*. Retrieved from theguardian.com: <https://www.theguardian.com/culture/2011/aug/08/ten-plagues-edinburgh-almond-review>

U.X.L. (2009). *U.X.L Encyclopedia of World Mythology Volumes 1-5*. Michigan: Gale, Cengage Learning.

Wear, A. (2015, June). The art of medicine Making us as cruel as dogs: plague in 16th and 17th century England. *Perspectives*, 385, 2456-7.

WHO. (1997). *Vector Control - Methods for Use by Individuals and Communities*. Retrieved from World Health Organization: Vector Control - Methods for Use by Individuals and Communities. © 1997, WHO.

Who-Team. (2020, April 1). *Water sanitation hygiene*. Retrieved from WHO: https://www.who.int/water_sanitation_health/news-events/wash-and-covid-19/en/

Xinhua. (2020, April 02). *Xinhua.net*. Retrieved from 14 people who died in fight against COVID-19 identified as martyrs: http://www.xinhuanet.com/english/2020-04/02/c_138941747.htm

**PERAKENDE SATIŞ YAPAN GIDA SEKTÖRÜNDEKİ FİRMALARIN,
LİKİDİTE ORANI VE FİNANSAL YAPI ORANI YARDIMI İLE
ANALİZİ(2009-2018)**

Dr. Öğr. Üyesi Seval ELDEN ÜRGÜP
Muhammed Said ALICI
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Özet

Bu çalışmanın amacı, BİST'te işlem gören perakende satış yapan gıda sektöründeki firmaların mali tablolarından yararlanılarak, kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayabilme seviyesinin ölçülmesi ile firmaların finansal yapısı ve uzun vadeli borç ödeme güçlerinin tespit edilmesidir. Bu çerçevede çalışmamızda, BİM A.Ş., BİZİM A.Ş., CARREFOURSA A.Ş. ve MİGROS A.Ş.'nin 2009-2018 yılları arasındaki finansal tablolarından yararlanılarak likidite oranları ve finansal yapı oranları analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Firmaların likidite oranları incelendiğinde, en ideal firmanın BİM A.Ş., en yetersiz firmanın ise, CARREFOURSA A.Ş. olduğu tespit edilmiştir. Finansal yapı oranları incelendiğinde ise, en ideal firma BİM A.Ş., en yetersiz firmalar ise, BİZİM A.Ş. ve MİGROS A.Ş. olarak saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rasyo Analizi, Likidite Oranları, Finansal Yapı Oranları, Perekande Gıda Sektörü.

**ANALYSIS OF RETAIL SALES IN THE FOOD SECTOR BY LIQUIDITY RATIO
AND FINANCIAL STRUCTURE RATIO (2009-2018)****Abstract**

The aim of this study is to determine the financial structure and long-term solvency of firms by measuring the level of meeting their short-term liabilities by using the financial statements of the retail-selling food companies traded in the BIST. In this context, BİM A.Ş., BİZİM A.Ş., CARREFOURSA A.Ş. and MİGROS A.Ş. between the years 2009-2018, the liquidity ratios and financial structure ratios were analyzed and interpreted. When the liquidity ratios of the firms are analyzed, the most ideal firm is BİM A.Ş. and the most insufficient firm is CARREFOURSA A.Ş. It was determined that. When the financial structure ratios are analyzed, the most ideal company is BİM A.Ş. and MİGROS A.Ş. It was determined as.

Keywords: Ratio Analysis, Liquidity Ratios, Financial Structure Ratios, Perekande Food Sector.

1. GİRİŞ

Perakendecilik; mal ve hizmetlerin, bir işletme aracılığı ile azar azar son tüketiciye satılması olarak tanımlanabilmektedir. 2018 yılı itibarıyla 25 trilyon dolar büyüklüğe ulaştığı tahmin edilen dünya perakende sektörünün genel olarak, küresel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) büyüme hızının altında kaldığı hesaplanmaktadır. 2009 krizi sonrası dünya ekonomisi ortalama yüzde 3,8'lik büyüme yakalasa da

perakende sektöründe büyümenin yüzde 3 seviyesinde kaldığı görülmektedir. Küresel e-ticaret satışlarının ise 2021 yılına kadar yıllık ortalama yüzde 16 artması ve 4,5 trilyon dolara çıkması beklenmektedir. Türkiye'de ise 2017 yıl sonu itibarıyla yüzde 37'lik büyümeyle 42,2 milyar TL'ye ulaşan e-ticaret satışlarının 2018'de 50 milyar TL'ye çıktığı tahmin edilmektedir (KPGM Bağımsız Denetim Ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik A.Ş., 2019).

Türkiye'de 2018 yılsonu itibarıyla 1 trilyon TL'lik büyüklüğe ulaştığı tahmin edilen perakende sektörünün toplam GSYH'nın yaklaşık yüzde 20'sine karşılık geldiği hesaplanmaktadır. Bunun üçte ikisini geleneksel perakendenin temsil ettiği kabul edilirken, üçte birlik kısmını organize perakende sektörü oluşturmaktadır. İstihdam içinde ise toptan ticaret ile birlikte değerlendirilerek, yüzde 14 gibi bir paya sahip olduğu gözlemlenmektedir (KPGM Bağımsız Denetim Ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik A.Ş., 2019).

Çalışmada incelenecek olan dört firmadan üçü sırasıyla, BİM A.Ş., MİGROS A.Ş. ve CARREFOURSA A.Ş. Perapost dergisi ve CRIF şirketinin Türkiye'de perakende sektöründe faaliyet gösteren firmaları net satış rakamlarına göre listelediği Perakende 100 araştırması sonuçlarına göre 2018 yılında ilk üç sırayı almıştır. Bu bağlamda Türkiye'de genel olarak perakende ticaret sektörü içinde, perakende gıda satış firmalarının rolü büyüktür. Perakende gıda satış sektöründeki gelişmeler başta ülke olmak üzere, firma yöneticileri, yatırımcılar, potansiyel yatırımcılar, çalışanlar ve fon sağlayıcıların kararları üzerinde büyük etkiye sahiptir. Bu bilgi kullanıcıları firmalar hakkında detaylı bilgilere ulaşmak için mali tablolarından faydalanırlar. Fakat firma mali tablolarına bakılarak üstünkörü verilen kararlar yanıltıcı sonuçlar doğurabilir. Bu sebepten dolayı firmaların mali tabloları, finansal analiz yöntemleri ile incelenip, yorumlanarak daha sağlıklı kararlar verilebilir.

Genel olarak finansal tablo analizi, finansal tablolarda yer alan kalemler arasındaki ilişkilerin ortaya konması ve böylece mali tablolarda yer alan bilgilerin kullanılabilir ve yorumlanabilir hale getirilmesi için finansal tablolarda bulunan kalemlerin tutarları üzerinden yapılan matematiksel işlemler olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda en çok kullanılan finansal analiz yöntemleri şu şekilde sıralanabilir; karşılaştırmalı tablolar analizi (yatay analiz), eğilim yüzdeleri analizi (trend analizi), yüzde yöntemi ile analiz (dikey analiz) ve rasyo yöntemi ile analizdir. Bu yöntemlerden, yüzde yöntemi ile analiz tekniği ve rasyo yöntemi ile analiz tekniği statik, karşılaştırmalı tablolar analiz tekniği ve eğilim yüzdeleri tekniği ise dinamik analiz türüdür. Bu yöntemler arasında son yıllarda en çok kullanılan yöntem, rasyo analizi yöntemidir denilebilir. Zamandan tasarruf sağlaması, maliyetinin düşük olması, kolay hesaplanabilmesi, kolayca yorumlanabilir ve anlaşılabilir olması, mali tabloların tümüne uygulanabilir ve istenen tek bir konuyu bile ölçebilir olması bu yöntemi diğer yöntemlerden ayırarak daha kullanılabilir bir hale getirmektedir (Demir vd., 2016: 253).

Rasyo yöntemi ile analizde finansal tablolarda yer alan rakamlar birbirlerine bölünerek elde edilen sonuçlar yorumlanmaktadır. Bu yöntemde binlerce orana

ulaşıp sınıflandırılarak yorumlanabilir. Fakat, genel kabul görmüş sınıflandırma, işletme faaliyetlerinin değerlendirilmesine göre yapılan sınıflandırmadır. Bu analiz tekniğinde kullanılan oranlar işletme faaliyetlerinin değerlendirilmesine göre; likidite oranları, finansal yapı oranları, faaliyet oranları ve karlılık oranları şeklinde sınıflandırmaya tabi tutulabilmektedir(Demir vd., 2016: 253-319).

Likidite, bir varlığın düşük maliyetle ve hızlı bir şekilde nakde dönüşme yeteneğidir. Likidite oranları ise işletmenin kısa vadeli yabancı kaynaklarını ödeyebilme yeteneğinin ölçülmesinde ve çalışma sermayesinin yeterli olup olmadığının belirlenmesinde kullanılmaktadır. Literatürde en çok kullanılan likidite oranlarını, cari (dönen) oran, asit-test(likidite oranı) ve nakit(hassas) oran olarak sıralamak mümkündür(Bakır ve Şahin, 2009: 134).

Finansal yapı oranları, işletmenin finansal yapısının ve uzun vadeli borç ödeme gücünün ölçülmesinde kullanılan oranlardır. Bu oranlar, borçlanma oranları ya da kaldıraç oranları olarak da ifade edilebilmektedir. Finansal yapı oranlarından, finansal kaldıraç oranı, finansman oranı, kısa vadeli borçların pasif toplamına oranı, uzun vadeli borçların pasif toplamına oranı sıkça kullanılan rasyolardandır(Demir vd., 2016: 329).

Faaliyet oranları, işletmelerin sahip oldukları ve faaliyetlerini gerçekleştirmede kullandıkları varlıkları ne derece verimli (etkin) kullandıklarını gösteren oranlardır. Bu oranlar likidite oranlarını desteklemekte ve şu şekilde sıralanabilmektedir; alacak devir hızı oranı, öz kaynak devir hızı oranı, stok devir hızı oranı, aktif devir hızı oranı ve dönen varlık devir hızı oranı(Akgüç, 2013: 490).

Analiz yöntemlerinin sonucusu olan karlılık oranları ise, işletmenin faaliyetleri sonucu ulaştığı başarıyı ölçmek, ölçülü ve yeterli bir karlılığın elde edilip edilemediğini değerlendirmek için kullanılmaktadır. Karlılık oranları, net kar/net satışlar oranı, mali rantabilite oranı, ekonomik rantabilite oranı ve aktif karlılığı oranı olarak bir ayrıma tabi tutulabilir(Bakır ve Şahin, 2009: 146).

Perakende gıda satış sektörü ile ilgili yapılan bu çalışmada rasyo analiz yöntemlerinden likidite oranları ve finansal yapı oranları hesaplanarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ataman ve Özden (2009), tek düzen hesap planına göre hazırlanan tablolar UFRS' ye (Uluslararası Finansal Raporlama Standartları) göre uygun hale getirilmiştir. Hazırlanan finansal tablolar rasyo analizi açısından karşılaştırılıp incelenmiştir.

Aslan (2011), BİST' te işlem gören dört spor kulübünün 2014-2016 yılları arasındaki finansal durumunun oran analiz yöntemiyle analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda spor şirketlerinin finansal yükümlülüklerini yerine getirmede sorunlar yaşadıkları ve varlıklarını etkin kullanamadıkları anlaşılmıştır. Ayrıca şirketlerin kâr oluşturmada başarısız olduğu gözlemlenmiştir.

Emir, Aslantürk ve Sevim (2011), 2008 yılında meydana gelen evrensel ekonomik krizin gıda, tekstil, tütün ve içki sektörleri üzerinde yarattığı etki finansal

oranlar aracılığıyla ortaya konulması üzerine bir çalışma yapılmıştır. 23 adet gıda firması ve 28 adet tekstil firmasının 2004-2010 yılları arası bilanço ve gelir tablolarında yer alan finansal veriler kullanılarak yapılan oran analizi ve bağımlı örneklem t testi yapılmıştır. Sonuç olarak; tekstil sektörü verilerinin kriz öncesi ve sonrası anlamlı bir farklılık yaşadığı, dolayısıyla krizden etkilendiği ancak gıda, tütün ve alkol sektörünün verilerinde anlamlı bir farklılık yaşanmamıştır. Buna bağlı olarak bu sektörlerin krizden etkilenmediği anlaşılmıştır.

Gider (2011), bu çalışmada Acıbadem Sağlık Hizmetleri ve Ticaret A.Ş.'nin 1998-2003 yılları arasındaki faaliyet dönemine ilişkin finansal tablolar, faaliyet raporları ve İMKB' de yer alan finansal kayıtları kullanılmıştır. Mali oranları hesaplanmış ve SPSS Sperman Korelasyon analizi yardımıyla bu oranların finansal performansı etkilemesi olası değer yaratıcı unsurlar arası ilişki olup olmadığı incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre sağlık kuruluşunu; Kasım 2000 ve Şubat 2011 ekonomik krizinden olumsuz şekilde etkilenmiş fakat bu olumsuzluğu sonraki dönemlerine taşımadığı kanısına varılmıştır.

Aydemir, Ögel ve Demirtaş (2012), İMKB' de işlem gören ve imalat sektöründe etkinliğini sürdüren 73 şirkete ait 1990-2009 yılları arasındaki veri seti kullanılmıştır. Sonuçlar; kârlılık ve likidite oranlarının hisse senedi getirileri üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduklarını ortaya koymuştur. Sonuca bağlı olarak finansal oranların hisse senedi getirisini belirlemedeki rolün düşük olduğu söylenebilir.

Dursun ve Erol (2012), Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası sisteminde kayıtlı H-502 Deniz ve Kıyı Sularındaki Yük Taşımacılığı alt sektöründe faaliyet gösteren firmalara ait 2008-2010 mali tabloları oran analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, krizlerin etkisiyle sektörde aktif kârlılık oranının %1 seviyelerine kadar düştüğü gözlemlenmiştir. Buna karşın toplam net satışlar içerisinde üretim maliyetlerinin %85 seviyelerine kadar yükseldiği sonucuna varılmıştır.

Akça ve İkinci (2014), Ankara'da yer alan özel bir sağlık işletmesinin finansal yapısını değerlendirmek ve finansal kararların alınmasına yardımcı olmak için 2006-2010 yılları arasındaki finansal tabloları kullanılmıştır. Oran analizinin sonucuna göre; sağlık işletmesinin likidite durumu, literatürde kabul edilen likidite değerinden ve işletmenin geçmiş yıl değerinden yüksek bulunmuştur. Ayrıca işletmenin alacaklarını zamanında tahsil edemediği ve 2010 yılında 2009 yılına göre alacak tahsil süresinin uzadığı anlaşılmıştır.

Karadeniz, Koşan ve Kahiloğulları (2014), BİST' te işlem gören 4 spor şirketinin 2011-2013 yılları arasında finansal performansları oran yöntemiyle ölçülmüş ve Altman Z değerleri hesaplanarak iflas riskleri belirlenmiştir. Analizler sonucunda spor şirketlerinin finansal yükümlülüklerini yerine getirmede güçlüklerle karşılaşabilecekleri ve varlıklarını etkin bir şekilde kullanamadıklarına işaret etmektedir. Ayrıca kâr oluşturma konusunda da başarısız oldukları gözlemlenmiştir. İflas risklerinin ölçülmesi sonucunda ise iki spor şirketinin iflas riski içerisinde olduğu saptanmıştır.

Akyüz ve Bilgiç (2016), bilişim sektöründe yer alan işletmelerin aktif kârlılığına etki eden etmenler bulunmaya çalışılmıştır. Kamuyu Aydınlatma

Platformunda (KAP) yer alan beş işletmenin 2010-2015 yılları arası mali tabloları kullanılmıştır. Çalışmada aktif kârlılık oranının; kaldıraç oranı, cari oran, asit-test oranı ve nakit oranla olan ilişkisi geliştirilen hipotezler yardımıyla regresyon analizi uygulanarak incelenmiştir. İnceleme sonucunda aktif kârlılık oranı ile cari oran, asit-test oranı ve nakit oran arasında pozitif doğrultuda anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Kaldıraç oranı ile aktif kârlılık oranı arasında ise negatif doğrultuda anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Dağlı ve Eker (2016), çalışmada; Türk gıda, içecek ve tütün sektöründeki büyük ve küçük ölçekte işletmelerin 1996-2007 yıllarındaki 8 yıllık finansal oranlarının analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda duran varlık devir hızı, uzun vadeli borç, faiz karşılama ve kârlılık oranlarının tümünde anlamlı farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hacıevliyagil ve Şit (2016), araştırma için firmaların 2006-2013 yılları arasındaki 8 yıllık verileri kullanılmıştır. Finansal oranlardan 20 oran seçilerek incelenmiştir. Bu oranlar arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı ANOVA testi ile araştırılmıştır. Araştırmanın sonucunda imalat sektörüne ait alt sektörde faaliyet gösteren firmalar arasında likidite oranları içerisinde nakit oranı haricinde diğer oranlarda anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır.

Ulun ve Yetim (2016), bu çalışmada Türkiye’de şirketleşen iki büyük futbol kulübünün sportif başarı ve mali yapı açısından analizi yapılmıştır. Çalışma sonucunda Galatasaray Spor Kulübü %29,35’lik farkla daha fazla puan toplama başarısına sahiptir. Mali analiz sonucuna göre kulüpler açısından nakit ve cari oran değerlerinin istenen düzeyin altında olduğu saptanmıştır. Finansal yapı oranları açısından ise istenen oranın üzerinde olduğu görülmüştür. Bu durum finansal açıdan kulüpler için riskli olduğunu ortaya koyar.

Alper ve Biçer (2017), bir kamu hastanesinin 3 yıllık (2012-2014) bilanço ve gelir tablosu verileriyle finansal analizleri yapılmıştır. Çalışma sonucunda; hastanenin likidite durumunun iyi olduğu, çalışma sermayesinin yeterli olduğu, stoklarını sektöre göre daha hızlı satışı çevirebildiği finansal yapısının güçlü olduğu ve kârlılık oranlarının ilk iki yıl düşüşte iken üçüncü yılda artış gösterdiği anlaşılmıştır.

Bora ve Arslan (2017), Türkiye’deki yabancı sermayeli bankaların 2015 yılındaki durumu oran analizi ile incelenmiştir. Bu bankaların sektördeki payları 2014 yılında %15,4 iken 2015 yılında %26,9’a kadar çıkmıştır.

Gümüş ve Bolel (2017), bu çalışmada; hava yolu şirketlerinin tablolarındaki finansal değişiklikler ele alınmıştır. BİST’de faaliyet gösteren THY A.Ş. ve Pegasus Hava Yolları A.Ş.’nin 2010-2015 yılları arası mali tabloları kullanılarak rasyo tekniği formülleriyle şirketlerin finansal performansları analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre Pegasus Hava Yolları A.Ş. 2013 yılından itibaren daha iyi bir seyir izlediği ve Türk Hava Yolları A.Ş.’den daha iyi olduğu söylenebilir.

Ataman, Gökçen ve Cavlak (2018), bu çalışmada Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği’ne (MSUGT) göre hazırlanan temel finansal tablolar düzeltme kayıtları yapılarak Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama

Standardı' na (BOBİ FRS) uygun hale getirilmiştir. Düzenlemeye göre hazırlanan bu finansal tablolar rasyo analiz açısından incelenmiştir.

Kazak (2018), BİM Mağazalar Zinciri ve Türkiye perakende sektörünün finansal performanslarının karşılaştırılabilmesi için 2011-2016 yılları arasında BİM ve Türkiye'de faaliyet gösteren perakende işletmelerinin finansal tablolarından yararlanılmıştır. Analiz sonucunda BİM Mağazalar Zinciri perakende sektöründe faaliyet göstermesine rağmen sektörün kötü gidişatından etkilenmediği; her ne kadar yıllar itibariyle bazı verimlilik kalemlerinde düşüş yaşansa da sektörde verimlilik açısından olumlu bir şekilde kendini göstermiştir. Bu çalışma BİM Mağazalar Zincirinin yıllar itibariyle gelişimini, perakende sektörü ve üretim sektörleri arasındaki farklılıkları oran analizi yöntemiyle ortaya koymuştur.

Sarıkale ve İltter (2018), araştırmada analistler tarafından yapılan düzeltme işlemleri ile düzeltme sonrasında oran analizinde meydana gelen değişimler incelenmiştir. İncelemeler sonucunda oran analizi yapılmadan önce temel mali tablolarda düzeltme işlemlerinin dikkatle yapılması gerektiği ve bu düzeltmelerin alınacak kararları etkileyebilecek düzeyde olduğu anlaşılmıştır.

Şafaklı ve Altay (2018), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (KKTC) tekel durumunda faaliyet gösteren KIB-TEK'e (Kıbrıs Türk Elektrik Kurumu) yönelik oran analizi yapılmıştır. Bu analizin sonucunda kurumun iflas durumunda olduğu, düşük likidite, aktivite hız ve kaldıraç oranları çok düşük, kârlılık oranı ile finansal açıdan sağlıklı ve sürdürülebilir bir yapıya sahip olmadığı ortaya çıkmıştır.

Yılmaz ve Aslan (2018), çalışma kapsamında kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın her yıl düzenli olarak yayınladığı sektörel bilançolardan Konaklama ve Yiyecek Faaliyetleri alt sektöründeki küçük, orta ve büyük ölçekli işletmelerin 2013-2015 yılları arasındaki 3 yıllık bilanço ve gelir tablolarından elde edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda işletmelerin bazı finansal performans göstergeleri ile işletmelerin arasında anlamlı farklılıklar olduğu anlaşılmıştır.

Paça ve Karabulut (2019), BİST Turizm Endeksinde yer alan firmaların 2013-2017 yılları arasındaki verileri üzerinden finansal oranlar yardımıyla analiz yapılmış, analizde korelasyon testi ve Krusval Wallis H testi kullanılmıştır. Sonuca göre birbirleri ile ilişki dereceleri farklı olan oranlar ve firmalar arasında aktif devir hızı, çalışma sermayesi devir hızı, net kârın toplam varlık oranı ve faiz ve vergi öncesi kârın toplam varlığa oranları arasında önemli farklarının olmadığı görülmüştür.

3. AMAÇ, KAPSAM VE YÖNTEM

Araştırmanın amacı, Türkiye'de perakende satış yapan gıda sektöründeki firmaların mali tablolarından yararlanarak, firmaların kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayabilme seviyesinin ölçülmesi ve çalışma sermayesinin yeterli olup olmadığının tespiti ile firmaların finansal yapısı ve uzun vadeli borç ödeme güçlerinin ölçülmesidir.

Çalışmanın kapsamını, BİST'te işlem gören perakende satış yapan gıda sektöründeki dört firma¹ oluşturmaktadır.

Çalışmaya konu olan firmaların 2009-2018 yılları arasındaki dönem sonu mali tablolarından faydalanılarak rasyo analiz yöntemlerinden likidite oranları² ve finansal yapı oranları³ kullanılmış ve yorumlanarak analiz edilmiştir.

4. UYGULAMA

4.1. Likidite Oranları

İşletmenin dönen varlık unsurları ile kısa vadeli borçları arasında ilişki kuran likidite oranları, firmanın cari durumunun belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmektedirler. Bu oranlar; işletmelerin kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü ölçmek ve net işletme sermayesinin yeterli olup olmadığını saptamak amacıyla kullanılmaktadır. Likidite oranları genellikle üçlü bir ayrıma tabi tutulur. Bunlar; cari oran, asit-test oranı (likidite oranı) ve nakit oran (hassas oran)'dır(Akdoğan ve Tenker, 2001: 610; Bakır ve Şahin, 2009: 134).

4.1.1. Cari Oran

Dönen varlıkların kısa vadeli yabancı kaynaklara bölünmesi ile bulunan cari oran; firma dönen varlıklarının, kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü göstermektedir. Cari oran, işletmenin genel likidite yapısını göstermekte ve net çalışma sermayesinin yeterli olup olmadığını ortaya koymaktadır. Bu oranın, genel kaniya göre 2 olması ideal olarak kabul edilse de gelişmekte olan ülkelerde varlık likiditelerinin yüksek olmaması ve bankaların kısa vadeli kredi kullandırma isteklerinden dolayı bu ülkelerde cari oranın 1,5 bandında olması yeterli görülmektedir. Bu oranın 1'in altında olması, işletme dönen varlıklarının, kısa vadeli borçlarını karşılayamayacağı şeklinde yorumlanmaktadır (Akdoğan ve Tenker, 2001: 611-612; Demir vd., 2016: 321-322).

Tablo 1'de çalışmaya konu olan firmaların 2009-2018 yılları arası cari oranları hesaplanmıştır.

Tablo 1: Firmaların 2009-2018 Yılları Arasındaki Cari Oranları ve Sektör Ortalamaları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bim	0,88	0,95	0,98	0,98	0,96	0,89	0,90	0,89	0,94	0,94
Bizim	1,09	1,19	1,09	1,04	1,14	1,02	1,06	1,06	0,92	0,96
Carrefoursa	0,93	0,81	0,81	0,84	0,65	0,70	0,59	0,49	0,46	0,51
Migros	1,34	1,02	1,13	1,02	0,84	0,64	0,75	0,74	0,68	0,67
Sektör Ort.	1,06	0,99	1,00	0,97	0,90	0,81	0,83	0,80	0,75	0,77

İlk olarak BİM A.Ş.'nin cari oranındaki değişim yıllar itibari ile yorumlanacak olursa; firma, çalışmanın tüm yıllarında ideal oran aralığı olarak literatürde kabul edilen 1,5-2'nin altında kalmıştır. İşletmenin pozitif net çalışma sermayesine sahip

¹ BİM A.Ş., BİZİM A.Ş., CARREFOURSA A.Ş. ve MİGROS A.Ş.

² Cari Oran, Asit-Test(Likidite) Oranı ve Nakit(Hassas) oran

³ Finansal Kaldıraç Oranı, Finansman Oranı ve Kısa Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranı ve Uzun Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranı.

olabilmesi için bu oranın minimum 1 olması istenir. BİM A.Ş. yıllar itibari ile incelendiğinde cari oranını 1'in üzerine çıkaramadığı için kısa vadeli borçlarının ödenemediği, çalışma sermayesinin negatif olduğu ve firmanın nakit sıkıntısı çektiği şeklinde yorumlanabilir. Tüm bu olumsuz durumlara rağmen, firma, çalışmanın son 7 yılında sektör ortalamasının üzerinde yer almıştır.

BİZİM A.Ş.'nin cari oranlarına bakılacak olursa; firma genel olarak asgari oranın üzerinde bir grafik çizse de çalışma sermayesinin yeterli olmadığı söylenebilir. İşletme, 2017-2018 yılları dışında kısa vadeli yükümlülüklerini dönen varlıkları ile karşılayabilmektedir. Firma, çalışmanın tüm yıllarında sektör ortalamasının üzerinde bir orana sahip olarak, diğer firmalar nezdinde daha iyi bir grafik çizmiştir.

CARREFOURSA A.Ş. yıllar itibari ile inişli çıkışlı bir grafik çizmiştir. Firmanın, çalışmada ele alınan 10 yılda, kısa vadeli borçlarının tamamını, dönen varlıklarının tümüyle ödeyemediği görülmektedir. Özellikle son üç yılda, firmanın kısa vadeli borçlarını ödeyebilmesi için elinde bulundurduğu kadar daha dönen varlığa ihtiyaç duyduğu gözlemlenmektedir. İşletme, incelenen 10 yılda da sektör ortalamasının altında kalarak borç ödeme ve çalışma sermayesinin yetersiz olması açısından sıkıntılı bir süreç geçirdiği söylenebilir.

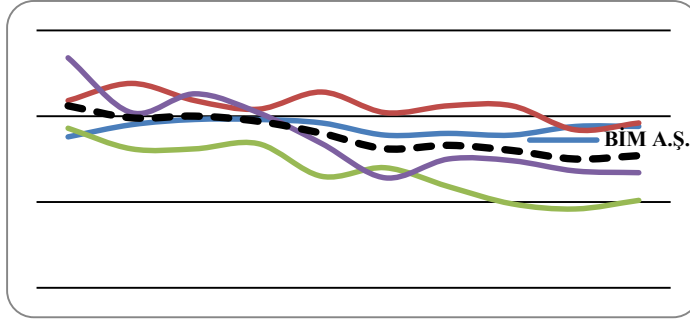
MİGROS A.Ş. 2009 yılında ideal orana en çok yaklaşan firma olsa da, genel olarak bir düşüş içerisinde. Firma son 6 yılda dönem varlıklarıyla kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayamayacak duruma gelmiştir. Bu da firmanın bu yıllarda nakit darlığı içerisinde olduğu ve borçlanma maliyetlerinin yükselebileceği şeklinde yorumlanabilir. Firma bu yıllarda sektör ortalamasının da altında yer almıştır.

Firmaların cari oranlarını genel olarak yorumlamak gerekirse;

BİZİM A.Ş.'nin dönen varlıklarıyla kısa vadeli borçlarını ödeme kabiliyeti diğer firmalara göre yüksek olduğu görülse de ideal oranın altında kalmıştır. Buna sebep olarak da sektör ortalamasının oldukça düşük olması gösterilebilir. Sektörde ki firmalar arasında, borç ödeme gücü, eldeki yetersiz nakit ve net çalışma sermayesi açısından finansal olarak en sıkıntılı firma CARREFOURSA A.Ş.'dir. Firmaların, cari orana bağlı olarak kredibilitesinin düşük olması fon sağlayıcılar açısından olumsuz olarak algılanır ve bu işletmelerin borçlanma maliyetlerinin artmasına sebep olur. Borçlarını ödeme de dışarıdan kredi sağlayamayan firmalar, duran varlıklarını satma, öz sermayesini artırma veya kâr dağıtmayarak borçlarını ödeme yoluna gidebilir. Bu da işletmenin genel yapısı ve itibarı açısından olumsuz olarak yorumlanabilir.

Çalışmaya konu olan firmaların cari oranları Tablo 1'de hesaplanmıştır. Grafik 1'de ise, firma cari oranları ve cari oran sektör ortalamalarının yıllara göre seyrini daha kolay saptamak mümkündür.

Grafik 1: Cari oran ve Sektör Ortalaması

4.1.2. Asit Test (Likidite) Oranı

Asit test oranını cari orandan ayıran nokta, paraya dönüşme süresi daha uzun olan stok kalemlerinin dönen varlıklardan çıkarılarak kısa vadeli borçlara oranlanmasıdır. Böylece daha hassas bir oran ortaya çıkmış olacaktır. İdeal likidite oranı literatürde 1 olarak belirlenmiştir. Ancak, stokların dönen varlıklardan çıkarılması ile bulunan asit-test oranının, bir aralık belirlenmemiş olan, stok yükü fazla perakende gıda satışı yapan firmalarda, 1'in altında olmasını olumsuz olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Bu oranın çok yüksek olması da arzu edilen bir durum değildir. Bu durum, firmanın elinde verimli kullanılmayan atıl fon bulunduğu anlamına gelmektedir (Demir vd., 2016: 324).

Çalışmada incelenen firmaların asit-test oranları Tablo 2'de görüldüğü gibi hesaplanmış olup cari oranda olduğu gibi likidite oranları da sırayla yorumlanmaktadır.

Tablo 2: Firmaların 2009-2018 Yılları Arasındaki Asit-Test Oranı ve Sektör Ortalamaları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bim	0,51	0,56	0,61	0,60	0,60	0,50	0,49	0,52	0,56	0,53
Bizim	0,54	0,55	0,49	0,29	0,40	0,43	0,48	0,46	0,49	0,55
Carr.	0,66	0,53	0,48	0,44	0,29	0,18	0,22	0,23	0,24	0,24
Mig.	0,94	0,58	0,70	0,60	0,48	0,28	0,34	0,38	0,34	0,34
Sek.O	0,66	0,56	0,57	0,48	0,44	0,35	0,38	0,40	0,41	0,42

BİM A.Ş. Asit-test oranlarına bakıldığında, çalışmada incelenen yıllar itibariyle, oranın 0,49-0,61 bandında seyrettiği gözlemlenmektedir. BİM A.Ş. ideal oran olarak kabul edilen 1'in altında yer alsa da, perakende gıda satışı yapan bir firma olmasından dolayı, istenen seviyede oranlara sahip olduğu söylenebilir. BİM A.Ş. stokların nakde dönüşemediği varsayımında, stok dışındaki dönen varlıkları ile kısa vadeli borçlarını son on yılda da yeterli ölçü de karşılayabildiği kanısına varılabilir. Firmanın likidite oranı, 2009 yılı dışında, 2010-2018 yılları arasında sektör ortalamasına eşit ya da üzerinde yer almayı başararak bu oranda iyi bir grafik çizdiği söylenebilir.

BİZİM A.Ş. için hesaplanan asit-test oranları incelendiğinde, özellikle 2012 yılında firmanın, kısa vadeli borçlarını ödemediği stoklara bağımlı olduğu söylenebilir. Çalışmada incelenen diğer dokuz yılda firma, ideal oranın altında seyretmiş fakat içinde bulunduğu sektörün dinamikleri göz önüne alındığında, oranın istenilen

seviyede olduğu ve kısa vadeli borçlarının belli bir kısmını stoklar hariç dönen varlıklarını ödeyebilmektedir. Firma 2009-2013 yılları arasında sektör ortalamasının altında kalarak kötü bir izlenim verse de son beş yılda bu alanda toparlanmış ve sektör ortalamasının üzerinde seyretmiştir.

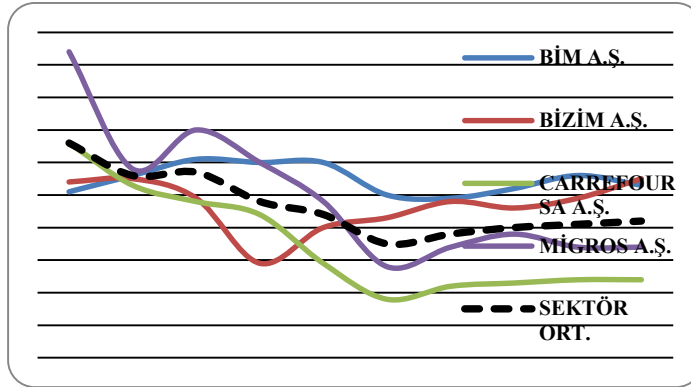
CARREFOURSA A.Ş. bu oranda ideal oran olan 1'e en çok 2009 yılında (0,66) yaklaşmıştır. Firma 2009-2012 yılları arasında sürekli düşüş yaşasa da, perakende gıda satışı yapan bir firma olması ve stok yükünün fazla olmasından dolayı bu yıllardaki oranlarla kısa vadeli borçlarını, likiditesi düşük bir kalem olan stoklar hariç dönen varlıklarıyla yeterli düzeyde karşılayabileceği görülmektedir. CARREFOURSA A.Ş. çalışmanın son altı yılında, hem ideal oranın hem de perakende sektörü için yeterli görülen seviyenin çok altındadır. Bu durumda firma, 2013-2018 yılları arasında, stoklarını elden çıkarmadan sadece likit varlıkları ile kısa vadeli borçlarını ödeyemeyeceği şeklinde yorumlanabilir. Firma çalışmanın ilk yılı hariç geriye kalan dokuz yılda da sektör ortalamasının altında kalmıştır.

MİGROS A.Ş. Asit-test oranına bakıldığında, özellikle 2009 yılında, incelen firmalar arasında ideal orana en çok yaklaşan (0,94) firma olduğu söylenebilir. Tablo 2' de görüldüğü üzere, çalışmanın ilk beş yılındaki oranlar sektör bazlı düşünüldüğünde yeterli olduğu şeklinde yorumlanabilir. Firma ilk beş yıl da, kısa vadeli yükümlülüklerini, stoklar dışında kalan dönen varlıkları ile yeterli düzeyde karşılayabilecek durumdadır. Çalışmanın son beş yılına bakıldığında ise firma, ilk beş yılın tam tersi bir durumdadır denilebilir. MİGROS A.Ş. asit-test oranına paralel olarak, çalışmanın ilk beş yılı sektör ortalamasının üzerinde, son beş yılında ise sektör ortalamasının altında olduğu görülmektedir.

BİM A.Ş. yapılan on yıllık incelemede, asit-test oranına bakıldığında, sektördeki diğer firmalar arasında, kısa vadeli borçlarını stokları hariç dönen varlıkları ile karşılayabilme kabiliyeti açısından en ideal firma olduğu söylenebilir. Firma, çalışmanın ilk yılı hariç diğer yıllarda sektör ortalamasının üzerinde yer almış ve iyi bir grafik çizmiştir. CARREFOURSA A.Ş. çalışmanın ilk dört yılında iyi bir izlenim verse de genel olarak, stoklarını elden çıkarmadan sadece likit varlıklarıyla kısa vadeli borçlarını ödemesi bakımından en yetersiz firma olduğu söylenebilir. Bu durum, firmanın çalışmanın ilk yılı hariç tüm yıllarda sektör ortalamasının altında kalmasıyla da paralellik göstermektedir. İdeal orana en çok yaklaşan firma 2009 yılında MİGROS A.Ş. olmuştur. En kötü orana sahip firma ise 2014 yılında CARREFOURSE A.Ş. 'dir.

Tablo 2'den faydalanılarak hazırlanan asit-test oranları Grafik 2'de yer almaktadır.

Grafik 2: Asit-Test Oranı ve Sektör Ortalaması

4.1.3. Nakit Oran

Bu oran, satışların durması ve alacakların tahsil edilememesi gibi olağanüstü durumlarda firmanın en likit varlıkları ile kısa vadeli borçlarını ödeme kabiliyetini göstermektedir. Nakit Oran; cari oran ve asit-test oranına göre, temelinde firmaların en likit varlıklarıyla (Nakit ve nakit benzerleri) kısa vadeli borçlarını ödeme gücü yer aldığı için daha hassas bir orandır. Bu oranın %20'nin altına düşmemesi arzu edilmekte, böyle bir durum gerçekleşirse, firmaların likidite sıkıntısı çektiği anlaşılmaktadır (Bakır ve Şahin, 2009: 136; Demir vd., 2016: 326).

Firmaların nakit oranları yıllar bazında Tablo 3'teki gibi yorumlanmaktadır.

Tablo 3: Firmaların 2009-2018 Yılları Arasındaki Nakit Oranları ve Sektör Ortalamaları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bim	0,24	0,30	0,33	0,30	0,25	0,16	0,14	0,19	0,25	0,10
Bizim	0,07	0,17	0,10	0,07	0,13	0,07	0,12	0,19	0,39	0,40
Carrefoursa	0,40	0,22	0,23	0,17	0,22	0,19	0,16	0,12	0,18	0,21
Migros	0,89	0,51	0,64	0,55	0,44	0,25	0,31	0,35	0,29	0,26
SektOrt.	0,40	0,30	0,33	0,27	0,26	0,17	0,18	0,21	0,28	0,24

İlk olarak BİM A.Ş.'nin nakit oranları yorumlanacaktır. Literatürde nakit oranının 0,20 olması yeterli görülmüştür. Firma, ilk beş yılda ve 2017 yılında istenilen seviyenin üzerinde yer alarak, satışların durması ve alacakların tahsil edilememesi durumunda, kısa vadeli borçlarının bir kısmını sadece nakit ve nakit benzeri varlıklarıyla finanse edebileceği söylenebilir. Çalışmanın diğer yıllarında ise firmanın nakit sıkıntısı çektiği görülmektedir. BİM A.Ş.'nin, işletmelerin acil para durumunu yansıtan nakit oranı, 2012 yılı hariç sektör ortalamasına eşit ve ya sektör ortalamasının altında kalmıştır.

BİZİM A.Ş.'ye ait nakit oranlar incelendiğinde, 2009-2015 yılları arasında inişli çıkışlı bir grafik çizen firma bu yıllarda ideal oranın altında kalarak, kısa vadeli borçlarını ödeme de nakit sıkıntısı çektiği söylenebilir. 2016 yılına gelindiğinde, firmanın ideal seviyeye yaklaştığı ve kısa vadeli borçlarını nakit ve nakit benzeri varlıklarıyla ödeme konusunda iyileşme yaşandığı yorumu yapılabilir. Son iki yıla gelindiğinde ise firmanın nakit oranı istenilen seviyenin hemen hemen iki katına ulaşmıştır. Bu durum, firmanın, atıl sermaye bulundurduğunu göstermektedir. BİZİM A.Ş. çalışmanın ilk sekiz yılında nakit oranını sektör ortalamasının üzerine

çekememiştir. Son iki yılda ise fazla nakit bulundurduğu için sektör ortalamasının üzerine çıkmıştır.

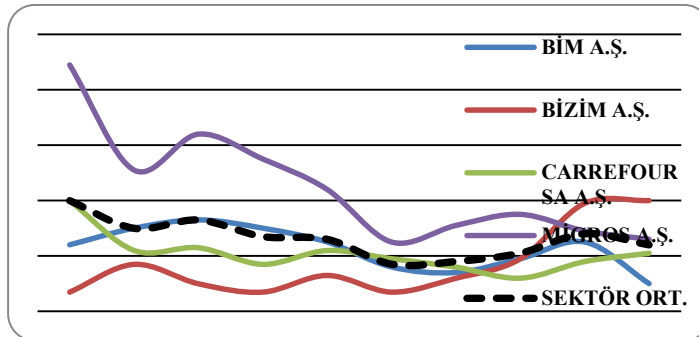
CARREOURSA A.Ş. nakit oranları incelendiğinde, 2009 yılında atıl sermayenin varlığından söz edilebilir. Firma, 2010, 2011, 2013 ve 2018 yıllarında ideal seviyededir. CARREFOURSA A.Ş. bu yıllarda, nakit ve nakit benzeri varlıkları ile kısa vadeli borçlarını istenilen oranda karşılayabilecektir. Firmanın, 2012 ve 2014-2017 yılları arasında nakit problemi yaşadığı söylenebilir. Sektör ortalamasına göre yorumlamak gerekirse, firmanın, 2009 yılında sektör ortalamasına eşit, 2014 yılında ise ortalamanın üzerinde bir orana sahip olduğu görülmektedir. Geriye kalan yıllarda ise sektör ortalamasının altında yer alarak sektör bazında olumsuz bir grafik çizmiştir.

Her bir liralık kısa vadeli borca karşılık elinde kaç liralık nakit ve nakit benzeri varlığı olduğunu gösteren nakit oran MİGROS A.Ş. için yorumlanacak olursa, firma, çalışmanın tüm yıllarında ideal oranın ve sektör ortalamasının üzerinde yer almıştır. Bu durum, firmaya, kısa vadeli borçlarını ödemede avantaj sağlasa da, işletmede ihtiyaç fazlası bekletilen nakit tutarı, söz konusu nakdin yatırıma yönlendirilmemesi sebebiyle olası gelir kaybına yol açmaktadır. Özellikle 2009 ve 2011 yıllarında nakit oranın 1' e yakın olması, firma kârlılığı açısından olumsuz ancak kredi veren kuruluşlar açısından istenilen bir durumdur.

Firmaların nakit oranları genel olarak yorumlanacak olursa; BİM A.Ş.'nin, elde nakit bulundurma ve kısa vadeli borçlarını nakit ve nakit benzeri varlıkları ile istenilen seviyede karşılama konusunda en ideal firma olduğu söylenebilir. Bu durum, firmanın, kısa vadeli borçlarını ödemedeki kabiliyetini göstermenin yanı sıra, atıl sermaye bulundurmuyarak, nakdini başka yatırımlara yönlendirmesi şeklinde de yorumlanabilir. En likit varlıkları ile kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayabilme açısından BİZİM A.Ş.'nin çalışmadaki diğer firmalara oranla daha olumsuz bir grafik çizdiği söylenebilir. Firmaların nakit oranlarına bakıldığında, en yüksek oranın 2009 yılında MİGROS A.Ş. 'ye, en düşük oranın ise 2009 ve 2012 yıllarında BİZİM A.Ş.'ye ait olduğu görülmektedir.

İncelenen firmaların, en likit varlıkları ile kısa vadeli borçlarını oranlayan nakit orana ait rakamlar Grafik 3'te yer almaktadır.

Grafik 3: Nakit Oran ve Sektör Ortalaması

4.2. Finansal Yapı Oranları

İşletmenin finansal yapısının ve uzun vadeli borçlarını ödeme gücünün ölçülmesinde kullanılan oranlar finansal yapı oranları olarak adlandırılmaktadır. Borçlanma oranları olarak da adlandırılan finansal yapı oranları, işletmenin ne ölçüde

borçla finanse edildiğini ve borçla finansmanın ne derecede yararlı olduğunu ölçmeye yaramaktadır (Akdoğan ve Tenker, 2001: 618). Çalışmada finansal yapı oranlarından; finansal kaldıraç oranı, finansman oranı, kısa vadeli borçların pasif toplama oranı ve uzun vadeli borçların pasif toplama oranı kullanılmıştır.

4.2.1. Finansal Kaldıraç Oranı

Firma varlıklarının ne kadarlık bir kısmının borçlarla finanse edildiğini göstermeye yarayan bu oran, yabancı kaynak toplamının toplam aktife bölünmesi ile bulunmaktadır. Bu oranın gelişmiş ülkelerde %50, gelişmekte olan ülkelerde ise %60 civarı olması arzu edilmektedir. Kredi sağlayıcı kurumlar, bu oranın düşük olmasını, ortaklar ise kâr elde etme ihtimalleri arttığı için bu oranın belirli bir seviyeye kadar yüksek olmasını isterler. Fakat bu oranın çok yüksek olması işletmenin, riskli bir şekilde finanse edildiğini göstermektedir (Akdoğan ve Tenker, 2001: 618; Demir vd., 2016: 331).

İncelemeye konu olan firmaların son 10 yıllık mali tablolarından yararlanılarak hazırlanan finansal kaldıraç oranları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Firmaların 2009-2018 Yılları Arasındaki Finansal Kaldıraç Oranları ve Sektör Ortalaması

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
BİM	0,65	0,63	0,64	0,62	0,63	0,64	0,60	0,62	0,58	0,61
BİZİM	0,75	0,71	0,67	0,69	0,70	0,75	0,74	0,76	0,85	0,85
Carrefoursa	0,40	0,42	0,39	0,38	0,48	0,51	0,76	0,88	0,98	0,98
Migros	0,73	0,76	0,78	0,78	0,86	0,84	0,91	0,96	0,85	0,94
Sektör Ort.	0,63	0,63	0,62	0,62	0,67	0,69	0,75	0,81	0,82	0,85

İlk olarak BİM A.Ş. özelinde 2009-2018 yılları finansal kaldıraç oranları yorumlanacaktır. Literatürde kabul edilen ideal finansal kaldıraç oranı 0,50'dir. Fakat, sermaye yetersizliği ve enflasyonun yükselme dönemlerinde borçlanmanın avantajlı olması gibi sebeplerle oranın 0,60 olması olağan karşılanmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye'de faaliyet BİM A.Ş. finansal kaldıraç oranları, çalışmada incelenen tüm yıllarda da olması istenen (0,60) seviyede olduğu söylenebilir. Firma istenilen seviyede borç kullanarak, varlıklarını daha az riskle finanse etmiştir. Sektör ortalamalarına bakıldığında son altı yılda bu oran sürekli artış yaşamıştır. Ancak BİM A.Ş. arzu edilen düzeyde kalmayı başarmıştır.

BİZİM A.Ş. finansal kaldıraç oranları, son on yılda 0,67-0,85 bandında iniş çıkışlar yaşayarak istenilen oranın sürekli üzerinde kaldığı görülmektedir. Firma finansal kaldıraç oranı 2011 yılından itibaren artışa geçerek, varlıklarını karşılama konusunda, dışa bağımlı bir firma izlenimi verdiği söylenebilir. Firma ekseriyetle sektör ortalamasının üzerinde yer almış ve firma yapılan yorumlara paralel bir grafik çizmiştir.

CARREFOURSA A.Ş.'nin 2014 yılına kadar gelişmekte olan ülkeler için kabul edilen seviyenin altında olduğu Tablo 4'te görülmektedir. Bu durum firmanın varlıklarının büyük bir kısmının öz sermayesi ile karşılandığı yorumu yapılabilir. Bu durum işletme işletmenin finansal riskinin az ve kredi verenlerin emniyet paylarının yeterli olduğunu gösterir. Ancak son dört yıl da firma oranının çok hızlı bir şekilde yükseldiği görülmektedir. Özellikle son iki yılda firma varlıklarının sadece 0,02'lik

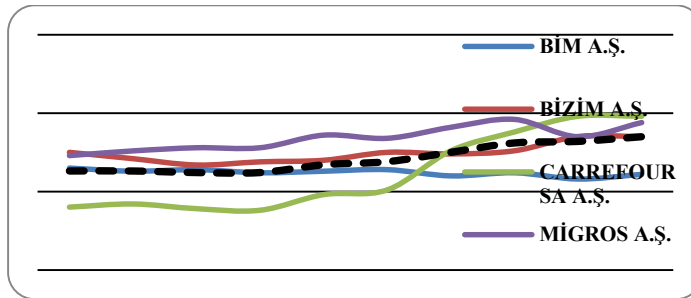
kısmını öz kaynaklarıyla karşılayabilecek durumda olduğu söylenebilir. Oranın yüksek olduğu yıllarda işletmenin riskli bir şekilde finanse edildiğini söylemek mümkündür. Firma sektör ortalamasının ilk yedi yıl altında, kalan üç yıl ise üzerinde seyretmiştir.

MİGROS A.Ş.'nin finansal kaldıraç oranları incelenen tüm yıllarda da istenilen oranın bir hayli üzerinde yer alarak sektördeki diğer firmalara oranla varlıklarını borçla finanse etme konusunda riskli bir yapıda olduğu söylenebilir. Özellikle 2015, 2016 ve 2018 yıllarında bu oranın çok yüksek olmasından ötürü, anapara ve faiz masraflarını karşılayacak düzeyde nakit akışı sağlamada zorluklarla karşılaşılacaktır. Buna bağlı olarak yeni kaynaklara ihtiyaç duyulduğunda borçlanma, maliyetli ve zor olacaktır. MİGROS A.Ş. her yıl sektör ortalamasının üzerinde yer alarak bu oran özelinde sektörün en riskli firması olduğu söylenebilir.

Finansal kaldıraç oranlarıyla ilgili genel bir yorum yapılacak olursa; tüm yıllarda da arzu edilen seviyede orana sahip olan BİM A.Ş. varlıklarını karşılamak konusunda öz kaynaklar ve borçları arasında dengeli bir dağılım sağlamıştır. Bu da firmanın risksiz bir yapıda olduğu şeklinde yorumlanabilir. MİGROS A.Ş. ise incelenen firmalar arasında en olumsuz oranlara sahip firmadır. Firma varlıklarının, çok büyük bir kısmı borçlarla finanse edildiği için riski ve borçlanma maliyetleri yüksek olduğu söylenebilir. Fakat işletme yöneticileri bu kaynakları etkin kullanarak, borçların kaldıraç etkisinden yararlanarak işletmenin kârlılığını arttırabilmeleri de mümkündür. CARREFOURSA A.Ş. sektör genelinde on yıllık finansal kaldıraç oranlarına bakıldığında hem en düşük orana (0,38) hem de en yüksek orana (0,98) sahip firma olmuştur.

Firmaların, finansal kaldıraç oranlarında yıllara göre nasıl bir eğilim gösterdiği Grafik 4'te yer almaktadır.

Grafik 4: Finansal Kaldıraç Oranları ve Sektör Ortalaması

4.2.2. Finansman Oranı

Finansman oranı, öz kaynakların borçlar toplamına oranlanması ile hesaplanmaktadır. Bu oranın gelişmiş ülkelerde 1, gelişmekte olan ülkelerde ise 0,75-1 arasında olması istenmektedir. Oranın 1'den küçük olması işletmenin finansmanında daha çok yabancı kaynak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum firmayı, anaparanın yanı sıra yüksek faiz ödemeleri ile de karşı karşıya bırakabilmektedir. Oranın 1'den büyük olması durumunda ise, firmanın toplam kaynakları içinde öz kaynaklarının daha fazla olduğunu göstermekte, anapara ve faizleri ödeyememe riskinin düşük olduğu anlamına gelmektedir (Bakır ve Şahin, 2009: 137).

Çalışmada yer alan firmaların yıllar itibari ile finansman oranları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: 2009-2018 Yılları Arasındaki Finansman Oranları ve Sektör Ortalamaları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bim	0,54	0,57	0,55	0,61	0,59	0,55	0,67	0,61	0,73	0,65
Bizim	0,33	0,42	0,50	0,45	0,42	0,34	0,32	0,31	0,17	0,17
Carrefoursa	1,53	1,55	1,59	1,73	1,07	0,81	0,36	0,15	0,02	0,10
Migros	0,36	0,32	0,28	0,29	0,17	0,20	0,10	0,04	0,17	0,06
Sektör Ort.	0,69	0,72	0,73	0,77	0,56	0,48	0,36	0,28	0,27	0,25

İlk olarak BİM A.Ş.'nin finansman oranları yorumlanacaktır. Finansman oranının, gelişmiş ülkelerde 1 olması arzu edilir. Fakat, yüksek enflasyon ve borçlanma maliyetlerinin düşük olduğu dönemlerde bu oranın 0,75-1 arası olması da kabul edilebilir bir durumdur. BİM A.Ş. finansman oranında, istikrarlı bir grafik çizmiştir. Özellikle çalışmanın son dört yılında istenilen seviyelere yaklaşarak, mali bağımsızlığını artırdığı söylenebilir. Firmanın finansman oranları sektör ortalaması ile karşılaştırılacak olursa; son altı yıl sektör ortalamasının üzerinde seyrettiği gözlemlenmektedir. Buna sebep, firmadaki mali gelişmeler olabileceği gibi sektör ortalamasının son yedi yılda sürekli düşüşte olması da söylenebilir.

BİZİM A.Ş. 'nin finansman oranlarına bakıldığında çalışmanın tüm yıllarında istenilen seviyenin altında kaldığı gözlemlenmektedir. Bu durum, işletme finansmanında yabancı kaynak kullanımının fazla olduğunu göstermektedir. Firmanın, finansman oranları özellikle son iki yılda tehlikeli seviyelere düşerek (%30'un altına) borç yükünün arttığı söylenebilir. Firma finansman oranı, sadece 2016 yılında sektör ortalamasının üzerinde görülmüş, geriye kalan yıllarda ortalamasının altında kalmıştır.

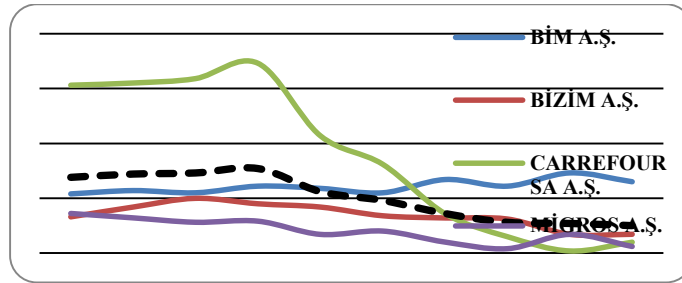
CARREFOURSA A.Ş. finansman oranları, ilk beş yılda gelişmiş ülkelerde ideal kabul edilen 1'in üzerinde yer alarak finansal açıdan güçlü ve bağımsız olduğu şeklinde yorumlanabilir. Firma, çalışmanın ilk beş yılında borçlarını ödeme konusunda sorun yaşamadığı söylenebilir. Ancak firmanın bu yıllarda, uzun vadeli düşük maliyetli kredilerden yararlanmadığı söylenebilir. Firma 2014 yılından itibaren keskin bir düşüş yaşayarak borç kullanımını artırdığını söylenebilir. Özellikle 2017 yılında firmanın yüz birimlik borcuna karşılık, iki birimlik öz kaynağa sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumda firmanın, mali bağımsızlığının tümüne yakınının üçüncü kişilere bağlandığını söylemek mümkündür. Firma yapılan yorumlara paralel olarak ilk altı yıl sektör ortalamasının üzerinde yer almıştır. 2015 yılında eşit olan oran diğer yıllarda ise ortalamasının altında kalmıştır.

MİGROS A.Ş.'nin finansman oranları yorumlanacak olursa; firma oranları, çalışmanın tüm yıllarında arzu edilen seviyenin ve sektör ortalamasının altında yer almıştır. Bu durum firmanın, borç kullanımının öz sermayesinin üzerinde yer aldığını göstermektedir. Buna bağlı olarak, borçlanmanın maliyeti olarak kabul edilen faiz yükü artacağından, firmanın asıl alacaklıları alacaklarını tahsilde sorun yaşayabilirler.

Yapılan çalışmanın ilk altı yılında CARREFOURSA A.Ş. ideal seviyenin üzerinde yer almış ve finansman oranı bazında, incelenen firmalar arasında, öz sermayesini borçlarının üzerinde tutan tek firma olmuştur. Ancak firma, son dört yılda bu başarısını koruyamamıştır. BİM A.Ş. ise çalışmanın ilk altı yılında, durağan bir görüntü sergilemiştir. Bu yıllarda firmanın borç toplamının öz sermayesinin hemen hemen iki katı seviyesinde olduğu söylenebilir. Fakat son dört yılda BİM A.Ş.’nin finansman oranları, arzu edilen seviyeye ulaşmış ve bu yıllarda diğer firmalara göre daha iyi bir grafik çizmiştir. Bu oranda, hem istenilen seviyeye göre hem de sektördeki diğer firmalara göre, borç ve faiz yükü bakımından, ekonomik bağımsızlığı tehlikede görülen firma MİGROS A.Ş.’dir. Finansman oranının en yüksek (1,73) olduğu firma 2012 yılında CARREFOURSA A.Ş.’dir. Oranın en düşük (0,02) olduğu firma ise 2017 yılında yine CARREFOURSA A.Ş. ‘dir.

Çalışmada incelenen firmaların finansman oranları Grafik 5’te yer almaktadır.

Grafik 5: Finansman Oranları ve Sektör Ortalaması

4.2.3. Kısa Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranı

Kısa vadeli borçların pasif toplamına oranı, toplam kaynaklar içerisinde kısa vadeli borçların ne kadarlık yer kapladığını gösterir. Gelişmiş ülkelerde bu oranın 0,33, gelişmekte olan ülkelerde ise 0,50 seviyelerinde olması kabul edilmiştir (Demir vd., 2016: 134).

İncelenen firmalara ait kısa vadeli borçların pasif toplamına oranları Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6: Firmaların 2009-2018 Yılları Arasındaki Kısa Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranları ve Sektör Ortalamaları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bim	0,63	0,62	0,63	0,60	0,61	0,62	0,57	0,59	0,54	0,57
Bizim	0,74	0,70	0,65	0,68	0,69	0,71	0,73	0,71	0,81	0,82
Carrefoursa	0,38	0,39	0,36	0,35	0,45	0,48	0,54	0,70	0,85	0,90
Migros	0,25	0,31	0,29	0,33	0,41	0,48	0,47	0,52	0,53	0,61
Sektör Ort.	0,50	0,51	0,48	0,49	0,54	0,57	0,58	0,63	0,68	0,73

BİM A.Ş. özelinde oran incelenecek olursa; çalışmanın tüm yıllarında, firma, arzu edilen seviyenin altına inememiştir. Bu da firmanın, pasifinde, gereğinden fazla kısa vadeli yabancı kaynağının olduğunu göstermektedir. BİM A.Ş. ‘nin kısa vadeli borçların pasif toplama oranı ile sektör ortalaması karşılaştırılacak olursa; oranın çalışmanın ilk altı yılında sektör ortalamasının üzerinde kaldığı gözlemlenmektedir. Son dört yılda oran, sektör ortalamasının altına inmiştir. Buna, firmanın kısa vadeli borçlarını azaltması sebep olabileceği gibi sektör ortalamasındaki artışta sebep olmuş olabilir.

BİZİM A.Ş. oranları incelendiğinde, çalışmanın tüm yıllarında, hem ideal oranın hem de sektör ortalamasının üzerinde kalarak kötü bir grafik çizdiği söylenebilir. On yılın genelinde firma, kaynaklarının yaklaşık 0,70'den fazlasını kısa vadeli borçlardan temin ettiği söylenebilir. Buda işletme için, gerek kredibilite gerekse de firma riski açısından olumsuz olarak yorumlanabilir.

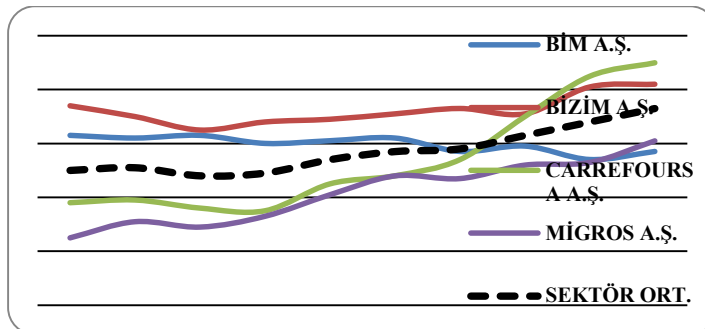
CAREFOURSA A.Ş. 'nin kısa vadeli borçlarının pasif toplamına oranları yıllar itibari ile yorumlanacak olursa; firmanın, çalışmanın ilk altı yılında istenilen seviyenin altında yer aldığı görülmektedir. Firmanın, bu yıllarda istenilen seviyelerde bulunması, pasif dengesi açısından olumlu olarak yorumlanabilir. Son dört yılda ise firma oranlarında sürekli bir artış yaşanmış, buna, pasif içindeki kısa vadeli yükümlülüklerin tutarlarındaki yükselmenin sebep olduğu söylenebilir. CARREFOURSA A.Ş. oranları sektör ortalaması bazında incelenecek olursa, ilk yedi yıl ortalamasının altında seyrederek iyi bir grafik çizse de son üç yılda pasif dengesi içerisinde kısa vadeli borçlara ağırlık vererek ortalamasının üzerinde yer aldığı gözlemlenebilir.

MİGROS A.Ş. oranları incelendiğinde, çalışmanın son üç yılında arzu edilen seviyenin kısmen üzerine çıkılsa da, firma genel olarak çalışmanın her yılında ideal seviye de yer almıştır. Buna göre, firmanın iyi bir finans yapılanması içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu yorumlar neticesinde, firmanın borç ödeyememe riskinin düşük olduğu yorumu yapılabilir. Yapılan olumlu yorumlara paralel olarak MİGROS A.Ş. çalışmayı kapsayan yılların tümünde de sektör ortalamasını altında kalarak sektör bazında ideal bir firma izlenimi vermiştir.

İncelenen sektör ve firmalar bazında genel olarak bir yorum yapmak gerekirse; MİGROS A.Ş.'nin bu oran özelinde, diğer firmalara göre en ideal firma olduğu söylenebilir. Firmanın, kısa vadeli borçlarını istenilen düzeyde tuttuğunu ve iyi bir pasif yönetiminin olduğunu söylemek mümkündür. İncelenen yıllara göre, sektör bazında, kısa vadeli yabancı kaynak yükünün en fazla olduğu firma olarak BİZİM A.Ş.'yi göstermek yanlış olmayacaktır. Firma, dönen varlıklarının yanı sıra duran varlıklarının da bir kısmını kısa vadeli yabancı kaynaklarıyla karşıladığı da söylenebilir. Firmalar arasında en düşük oran (0,25) 2009 yılında MİGROS A.Ş. 'ye aitken en yüksek oran (0,90) 2018 yılında CARREFOURSA A.Ş.'ye aittir.

İncelenen 4 firmaya ait, kısa vadeli borçların pasif toplamına oranları görsel olarak Grafik 6'da yer almaktadır.

Grafik 6: Kısa Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranı ve Sektör Ortalamaları

4.2.4. Uzun Vadeli Borçların Pasif Toplama Oranı

Uzun vadeli yabancı kaynakların pasif toplama oranı, firmanın kaynaklarının ne kadarlık kısmının uzun vadeli borçlarla finanse edildiğini göstermektedir. Bu oranın literatürde 0,16 civarında olması ideal olarak kabul edilmiştir (Bakır ve Şahin, 2009: 139).

İncelenen firmalara ait uzun vadeli borçların pasif toplamına oranları Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7: Firmaların 2009-2018 Yılları Arasındaki Uzun Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranları ve Sektör Ortalamaları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
BİM	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,04	0,04
BİZİM	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,04	0,01	0,05	0,04	0,03
Carrefoursa	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,22	0,18	0,13	0,08
MİGROS	0,48	0,45	0,49	0,45	0,45	0,36	0,44	0,44	0,32	0,33
Sektör Ort.	0,13	0,13	0,14	0,13	0,13	0,11	0,18	0,18	0,13	0,12

BİM A.Ş. ve BİZİM A.Ş. oranlarının çalışmanın tüm yıllarında da benzerlik göstermesinden dolayı bu aşamada birlikte ele alınacaktır. İki firma da çalışmada irdelenen tüm yıllarda da arzu edilen oranın bir hayli altında yer almıştır. Firmaların, çalışmada incelenen yılların tamamında da kaynaklarının çok az bir kısmının duran varlıklarla finanse edildiğini söylemek mümkündür. Firmaların, istenilen seviyenin altında olması ilk aşamada az borçlu firmalar gibi görünüp olumlu yorumlanabilir. Fakat daha önce yorumlanan, kısa vadeli borçların toplam pasife oranı incelendiğinde, iki firmanın da uzun vadeli kaynaktan çok kısa vadeli kaynaklarla fon sağlamayı tercih ettikleri görülmektedir. Bu da firmalar açısından, kısa vadede borç yüklerinin fazla, risk düzeylerinin yüksek olduğu ve iyi bir kaynak yönetimlerinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Her iki firma da, çalışmanın bütün yıllarında sektör ortalamasının altında kalarak, yapılan yorumları destekler niteliktedir.

CARREFOURSA A.Ş. oranlarına bakıldığında, çalışmanın ilk altı yılında, BİM A.Ş. ve BİZİM A.Ş.’ye yapılan yorumları CARREFOURSA A.Ş. içinde yapmak yanlış olmayacaktır. Fakat, iki firmaya oranla, CARREFOURSA A.Ş.’nin kısa vadeli borçlarının pasif toplamına oranı ilk altı yılda daha ideal bir seviyede izlemiştir. Buda firmanın, çalışmanın ilk altı yılında, pasif yapısının daha dengeli yapılandırıldığını ve kaynak temininin öz kaynaklarla sağlanması konusunda olumlu izlenimlerin olduğunu göstermektedir. Firma, son dört yılda, pasif dağılımında, uzun vadeli borçlarını ideal seviyeye çekse de, kısa vadeli borçlarının da aynı yıllarda artış göstermesi sebebiyle, bu durumun olumlu bir şekilde yorumlanması güçtür. Firma, 2015 yılı dışında geriye kalan yıllarda genelde sektör ortalamasının altında seyretmiştir.

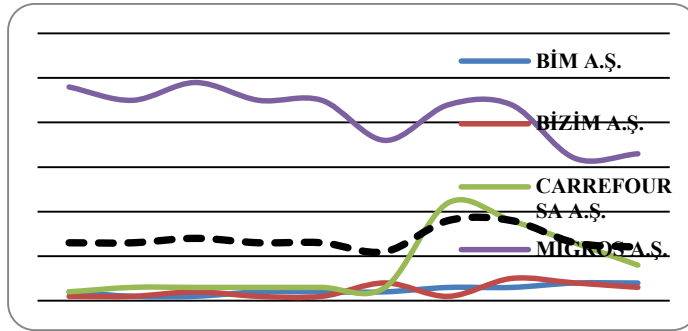
MİGROS A.Ş. oranları, çalışmada incelenen tüm yıllarda da arzu edilen seviyenin iki katına kadar ulaştığı görülmektedir. Bu da, firmanın duran varlıklarının pasif dengesi içerisindeki ağırlığının olması gerekenden fazla olduğunu göstermektedir. MİGROS A.Ş. ‘nin , pasif toplamı içerisinde, hem kısa vadeli borçlarının artış içerisinde olması hem de uzun vadeli borçlarının tüm yıllarda gerekenden fazla olması, firmanın kaynak kullanımında yabancı kaynaklara ağırlık

verdiği söylenebilir. Firma, çalışmanın tüm yıllarında sektör ortalamasının bir hayli üzerinde yer almıştır.

Bu oranda, genel bir yorum yapılacak olursa, incelenen firmaların hiçbirinin ideal orana yaklaştığı söylenemez. Sektör ortalaması ise ideal seviyeye tüm yıllarda oldukça yakındır. Buna sebep olarak, çalışmadaki ilk üç firmanın oranlarının oldukça düşük, CARREFOURSE A.Ş.'nin oranlarının ise çok yüksek olması söylenebilir.

Tablo 7'ye göre hazırlanmış olan uzun vadeli borçların pasif toplama oranı Grafik 7'de yer almaktadır.

Grafik 7: Uzun Vadeli Borçların Pasif Toplamına Oranı ve Sektör Ortalamaları

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Rasyo analizi yöntemi firmaların, kaynak sağlayıcıların ve müşterilerin karar alma süreçlerinde önemli bir veri kaynağıdır. Bu yöntemle firmaların likidite yapıları, finansal durumları, faaliyet yapıları ve karlılıkları ile ilgili bilgi sahibi olunabilmesi sağlanmaktadır. Bu çalışmada 2009-2018 yılları arasında perakende gıda satış sektöründe faaliyet gösteren BİM A.Ş., BİZİM A.Ş., CARREFOURSA A.Ş. ve MİGROS A.Ş.'nin mali tablolarından faydalanılarak likidite oranları ve finansal yapı oranları hesaplanmış, analiz edilmiş ve grafikler yardımı ile yorumlanmıştır.

Bu çalışma sonucunda söz konusu firmalara yapılabilecek öneriler;

- İşletmeler etkin bir stok politikası izlemelidir.
- Verimliliği az maliyeti çok olan şubeler kapatılmalıdır.
- İşletme kısa vadeli borçlarını ödemede sıkıntı yaşıyorsa; uzun vadeli borçlanma yoluna giderek, sermayesini artırarak veya kârını dağıtmayarak bu yükümlülüklerden kurtulabilir.
- İşletme finansmanında risk makul seviye de tutulup, borçlanma maliyetleri en aza indirgenebilir.
- Mali analiz yapılırken, işletmelerin sadece gelir tablosu ve bilançosu yeterli bilgileri sağlamamakta olup, ek mali tablolardan da yararlanılabilir.
- Firma verimliliğinin ölçülmesinde yalnızca likidite ve finansal yapı oranlarından değil, etkinlik ve kârlılık oranlarının yanı sıra diğer analiz yöntemlerinden de faydalanılarak, firma yöneticilerine, analistlere, potansiyel yatırımcılara ve kredi veren kuruluşlara daha gerçekçi ve rasyonel bilgiler sunulabilir.
- Analize konu olan yıl sayısının artırılması da işletmelerin durum analizlerinde daha geniş yorumlama imkanı tanıyabilir.

Sonuç olarak, bahsi geçen bu çalışmada firmaların likidite oranları incelendiğinde, kısa vadeli yabancı kaynakları dönen varlıkları ile karşılama konusunda en ideal firmanın BİM A.Ş., yeterli seviyedeki firmanın MİGROS A.Ş., en yetersiz firmanın ise CARREFOURSA A.Ş. olduğu tespit edilmiştir. Firmaların on yıllık finansal yapı oranları incelendiğinde, varlıklarını finanse etme ve uzun vadeli borç ödeme gücü kapsamında en ideal firma BİM A.Ş., yeterli seviyedeki firma CARREFOURSA A.Ş. ve bu oranda en yetersiz firmalar ise BİZİM A.Ş. ve MİGROS A.Ş. olarak saptanmıştır.

KAYNAKÇA

Akça, N. & İkinci, S.S. (2014). Ankara'da Yer Alan Özel Bir Sağlık İşletmesinin Finansal Tablolarının Oran Analizi Yöntemi İle Değerlendirilmesi, *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(1),s.111-126.

Akdoğan, N. & Tenker, N. (2001). Finansal Tablolar ve Mali Analiz Teknikleri, Ankara, Gazi Kitabevi.

Akgüç, Ö. (2013). Mali Tablolar Analizi, İstanbul, Arayış Basım ve Yayın.

Akyüz, F. & Bilgiç, S. (2016). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Bilişim Firmalarının Aktif Karlılıkları ile Kaldraç Oranı, Cari Oran, Nakit Oranı ve Asit-Test Oranının İstatistiksel Analiz Yöntemleri ile Karşılaştırılması, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4): 89-102.

Alper, A. & Biçer, E.B. (2017). Kamu Hastanelerinde Finansal Performansın Oran Analizi İle Ölçülmesi: Bir Kamu Hastanesi Örneği, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(2), s.338-357

Aslan, T. (2018). Futbol Kulüplerinin Finansal Performansının Oran Yöntemi İle Analizi: BİST'te İşlem Gören Futbol Kulüpleri Üzerine Bir Uygulama, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11(3), s.349-362.

Ataman, B., Gökçen, G. & Cavlak, H. (2018). Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği'ne (Msugt'ye) Göre Hazırlanan Finansal Tabloların Büyük Ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı'na (Bobi Frs'ye) Uyarlanması Ve Rasyo Yöntemi İle Analizi, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), s.458-477.

Ataman, B. & Özden, E. (2009). Tek Düzen Hesap Planına Göre Hazırlanan Finansal Tabloların UFRS'ye Uyarlanması ve Rasyo Yöntemi ile Analizi, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (44),s.59-73.

Aydemir, O., Ögel, S. & Demirtaş, S. (2012). Hisse Senetleri Fiyatlarının Belirlenmesinde Finansal Oranların Rolü, *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), s.278-288.

Bakir, H. ve Şahin, C. (2009). *Finansal Tablolar Analizi*, Ankara, Detay Yayıncılık.

Bora, A. & Arslan, E. (2017). Türkiye'de Kurulmuş Yabancı Sermayeli Bankaların 2015 Yılındaki Performanslarının Oran Analizi Yöntemi İle İncelenmesi, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), s.6-32.

Dağlı, H. ve Eker, D. (2016). Türkiye'de Gıda, İçecek Ve Tütün Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin Ölçekleri Açısından Finansal Oranlarının

Karşılaştırmalı Analizi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2), s.99-114.

Demir, M., Şenel, S.A. & Alpan, N. (2016). Finansal Tabloların Hazırlanması ve Analizi, Sivas, Yayınlanmamış Ders Notları.

Dursun, A. & Erol, S. (2012). Denizyolu Yük Taşımacılığı Sektöründe Faaliyet Gösteren Firmaların Finansal Analizi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), s.367-382.

Emir, M., Aslantürk, D. & Sevim U. (2011). 2008 Ekonomik Krizinin Gıda ve Tekstil Firmaları Üzerine Finansal Oranlar Yardımıyla Analizi: İMKB’de Bir Uygulama, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(3),s.1-24.

Gider, Ö. (2011). Ekonomik Kriz Dönemlerinin Özel Hastanelere Etkileri: Bir Özel Hastanenin Oran Anlizleri Yöntemiyle Finansal Performansına Bakış, Öneri Dergisi, 9(36),s.87-103.

Gümüş, U.T. & Bolel, N. (2017). Rasyo Analizleri İle Finansal Performansın Ölçülmesi: Borsa İstanbul’da Faaliyet Gösteren Hava Yolu Şirketlerinde Bir Uygulama, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(2),s.87-96.

Hacievliyagil, N. & Şit, A. (2016). İmalat Sanayi Alt Sektörlerinde Sektör Farklılıklarının Finansal Oranlar Açısından Karşılaştırılması, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1), s.107-122.

Karadeniz, E., Koşan, L. & Kahioğullari, S. (2014). Borsa İstanbul’da İşlem Gören Spor Şirketlerinin Finansal Performansının Oran Yöntemiyle Analizi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(2), s.129-144.

Kazak, H. (2018). Bim Mağazalar Zinciri Ve Türkiye Perakende Sektörünün Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: Bilanço Ve Gelir Tabloları Üzerine Oran Analizi Yöntemiyle Bir Uygulama, Yaşam Ekonomisi Dergisi, 5(3), s.93-120.

KPGM Bağımsız Denetim ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik A.Ş., (2018).Sektörel Bakış-Perakende, <https://home.kpmg/tr/tr/home/gorusler/2019/02/sectorel-bakis-2019-perakende.html>, (Erişim Tarihi: 21.12.2019).

Paça, M. & Karabulut, M. (2019). Finansal Rasyolar İle Finansal Performans: BİST ve Turizm, Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(1), s.53-65.

Sarikale, H. & İlter B. (2018). Finansal Analiz Sürecinde Temel Mali Tablo Düzeltmelerinin Oran Analizine Etkisi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), s.165-184.

Şafaklı, O.V. & Altay, O.A. (2018). Oran Analizi Üzerine Bir Vaka Çalışması: KKTC’den Kamu Kuruluşu Örneği, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 10(1), s.48-61.

Ulun, C. & Yetim, A. (2016) Türkiye’de ki Futbol Kulüplerinin Sportif Başarı Düzeyi Ve Mali Yapı Açısından Rasyo Analizi İle İncelenmesi: GS ve FB Örneği, 3(1), s.70-81.

Yılmaz, E. & Aslan, T. (2018). Oran Analizi Yöntemi İle Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Alt Sınıfındaki Küçük, Orta ve Büyük Ölçekli İşletmelerin

Finansal Performanslarının Karşılaştırmalı Analizi, Muhasebe ve Maliye Dergisi,
1(2), s.36-52.

MULTIPLE BUBBLES IN BITCOIN MARKET

Asst. Prof. Dr. Yunus Kılıç
Akdeniz University

Abstract

The aim of this study is to examine the multiple bubbles in the weekly Bitcoin prices for the period of January 2013 - April 2020. GSADF test developed by Philips, Shin and Yu (2015), which allows the detection of multiple bubbles, was used in the study. Critical values of GSADF test statistics are derived by Monte Carlo Simulation method. Results revealed six bubbles in the Bitcoin market, the first five of which lasted for a day. The last bubble was detected between 2017-04-30 and 2018-05-13. The results indicate that the Bitcoin market has deviated from random walk more than once.

Keywords: Multiple Bubbles, Bitcoin Market, Random Walk

Introduction

Bitcoin is the first known digital currency and it was created by Satoshi Nakamoto with an article published in 2008. After this article, digital currencies have made great progress in the past decade and have been used in many areas of the economy. Bitcoin is defined as electronic money that allows online payment from one person to another without any financial intermediary (Nakamoto, 2008: 1). Although Bitcoin is deemed to be a form of money, volatility in its price makes it difficult to defend this claim. It is claimed by researchers that Bitcoin is a speculative investment tool rather than an exchange tool (Yermack 2013; Baur, Hong and Lee, 2018). The increase in the number of individuals and investors using digital currency has led to the formation of digital currency markets. The trading volumes in these digital currency markets (see Figure 1) and the values of these markets clearly reveal the significance and relevance of digital currencies. Volatility in the price of Bitcoin (see Figure 1) attracts the attention of investors, market regulators and researchers. Figure 1 clearly illustrates the volatility in the market price of Bitcoin. As can be seen in the graph, there are continuous increases and decreases in prices. Along with the change in prices, it is seen that there is an increase in the transaction volume. This increase in market price and volatility itself encourages researchers to study speculative bubbles in the Bitcoin market.

In financial markets, a bubble is the constant and systematic deviation of the market value from the fundamental value of an asset (Santoni, 1987). Finance historians argue that bubbles occur just before financial crises. Considering the fact that the bubbles are related to financial crises, the detection and analysis of financial bubbles are very important for investors, portfolio managers and market regulators. Accordingly, in this study, it is aimed to detect the bubbles in the market price of Bitcoin.

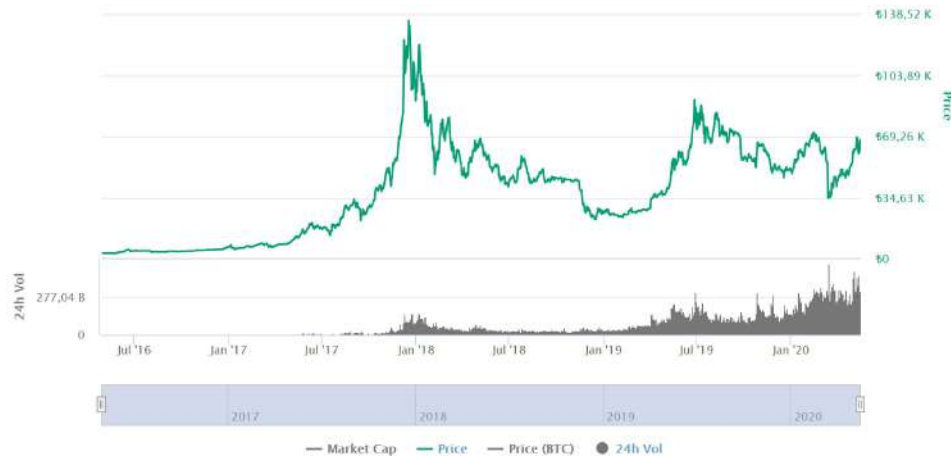

Figure 1. Bitcoin Market Price and Trading Volume

Literature Review

As Bitcoin is popular in financial markets, it is frequently researched in academic studies. Various research studies have been conducted on issues related to Bitcoin; risks, transaction structure, anonymity, technology, price, and its status as a currency or speculative investment tool. Table 1 contains examples from studies on Bitcoin.

Table 1. Literature Summary related to Bitcoin

Researcher/s	Year	Research Topic
Brezo and Bringas	2012	Problems and risks related to Bitcoin
Ober vd.	2013	Structure and anonymity of Bitcoin transactions
Glaser et. al	2014	Evaluating Bitcoin as a currency
Kristoufek	2015	The main factors that determine Bitcoin price
Baek and Elbeck	2015	Bitcoin and stock market relationship
Brière et. al	2015	Bitcoin in terms of portfolio diversification
Urquhart	2016	Bitcoin market efficiency
Radziwill	2018	Bitcoin technology

When the studies about the bubbles in the markets are examined, it is seen that the existence of speculative bubbles in various markets has been tested. Table 2 provides examples of studies examining the existence of bubbles in different markets.

Table 2. Literature Summary related to Bubbles in Markets

Researcher/s	Year	Research Topic
Diba and Grossman	1988	In stock markets
Wu	1995	In foreign exchange markets
Herring and Wachter	2002	In real estate markets
Goodman and Thibodeau	2008	In housing markets
Miller and Ratti	2009	In crude oil markets
Gutierrez	2013	In agricultural commodity markets

As a result of buying and selling cryptocurrencies as investment instruments, the efficiency of these markets has been a topic of research. In recent years, studies examining bubbles in cryptocurrency markets have been conducted. Table 3 contains the studies examining the existence of bubbles in the Bitcoin market.

Table 3. Literature Summary related to Bubbles in Bitcoin Market

Researcher/s	Year	Sample	Existence of Bubbles
Cheah and Fry	2015	Bitcoin	Yes
Cheung et. al	2015	Bitcoin	Yes
Geuder et. al	2019	Bitcoin	Yes
Li et. al	2019	Bitcoin	Yes
Claim and Laurini	2019	Bitcoin	Yes
Fendi et. al	2019	Bitcoin	No
Moosa	2020	Bitcoin	Yes

When the studies in the literature are analyzed, it is seen that studies usually detected the existence of bubbles in the Bitcoin market.

Data and Methodology

In the study, Bitcoin weekly closing price (USD) data between January 2013 and April 2020 was used. The data were obtained from the website www.investing.com. The generalized sup ADF (GSADF) test proposed by Philips, Si and Yu (2015), an advanced version of the SADF test, was used for the detection of multiple bubbles. While the SADF test detects a single bubble, the GSADF test allows multiple bubbles to be detected. The Philips, Si and Yu procedure involves a

process based on the calculation of the repetitive t-statistic of (r_2) that expresses the end point of each sample and takes a value in the range $[0, r_1]$. $[Tr_0]$, the T sample size, is the minimum window size considered in calculations. Philips, Si and Yu (2015), as a recommended rule, in the sample window (r_0) selection; recommends the use of the functional form $r_0 = 0.01 + 1.8 / \sqrt{T}$. Philips, Si and Yu (2015) proposed the test expressed in Equation 1, which provides the greatest ADF t-statistic by performing repeated testing on all possible combinations of r_1 and r_2 of GSADF statistics:

$$GSADF(r_0) = \sup_{r_2 \in [r_0, 1]} \sup_{r_1 \in [0, r_2, r_0]} \{ADF_{r_1}^{r_2}\}$$

$ADF_{r_1}^{r_2}$ in the equation shows the ADF t-statistic based on the sample from r_1 to r_2 . Once the bubbles have been detected, the date of occurrence and the date of each bubble can be estimated as shown in Equation 2:

$$BSADF_{r_2}(r_0) = \sup_{r_1 \in [0, r_2, r_0]} \{ADF_{r_1}^{r_2}\}$$

$$\hat{r}_e = \inf_{r_2 \in [r_0, 1]} \{r_2 : BSADF_{r_2}(r_0) > cv_{r_2}^{\beta_{Tr_2}}\},$$

$$\hat{r}_f = \inf_{r_2 \in [r_e, 1]} \{r_2 : BSADF_{r_2}(r_0) < cv_{r_2}^{\beta_{Tr_2}}\},$$

Equation 3 expresses the situation where $BSADF_{r_2} > CV$ (*critical value*). In other words, it shows that bubble formation has started. The situation ($BSADF_{r_2} < CV$) in Equation 4 shows that the bubble period is over. Critical values of GSADF test statistics are derived by Monte Carlo Simulation method.

Findings

Bubble dates and bubble findings of the Bitcoin prices obtained from the study are summarized in Table 4 and Table 5. First of all, GSADF test results belonging to the country stock exchanges are included, and then the dates of the bubbles in the country exchanges and the years when the bubbles occurred in terms of periods are shown on the chart.

Table 4. GSADF Test Results

Variable	Test Statistics	CV %1	CV %5	CV %10	Result
Bitcoin	3.983854	2.711209	2.293995	2.004053	Bubble detected

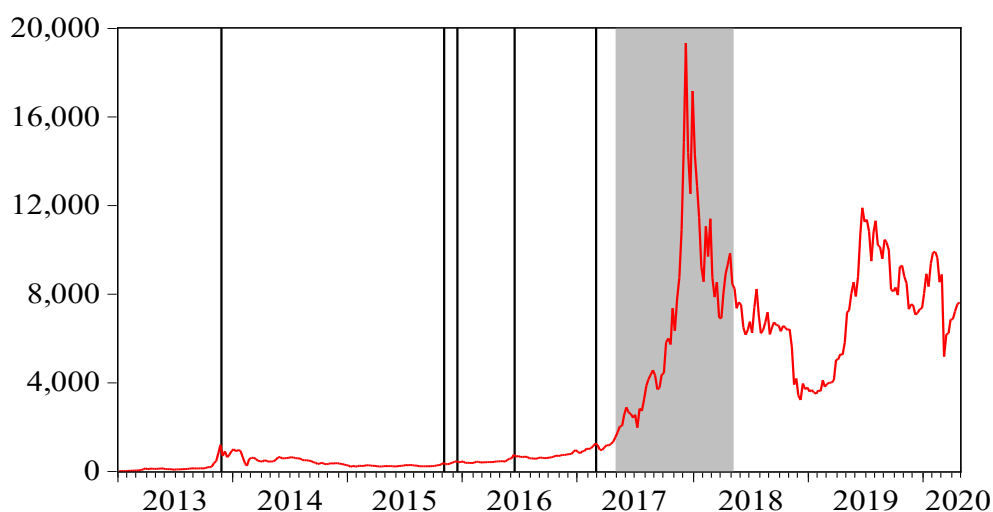
The fact that the test statistics are greater than the critical value indicates the existence of bubbles. Hence, the test results prove the existence of bubbles in the Bitcoin market.

Table 5. Bubble Dates for Bitcoin Prices

	Starting Date	Ending Date	Duration
1	24.11.2013	24.11.2013	1 day
2	11.01.2015	11.01.2015	1 day
3	13.12.2015	13.12.2015	1 day

4	12.06.2016	12.06.2016	1 day
5	26.02.2017	26.02.2017	1 day
6	30.04.2017	13.05.2018	12.5 months

A total of six bubbles were detected during the period covered by the sample. The first five bubbles lasted only one day, while the last bubble lasted for more than one year. Bubble periods showing the area where the test statistics exceed critical values are shown in Figure 2 with a dark gray area.

Figure 2. Bubble Periods for Bitcoin Prices

While the price of Bitcoin was \$ 1,347 on April 30, 2017, it has increased to almost \$ 20,000 as of this date and the bubble ended on May 13, 2018 at the price of \$ 8,327.

Conclusion

Asset prices constantly and systematically deviate from their fundamental values in the bubble terms seen in the financial markets. Bubble periods come to an end with prices decreasing and generally, after the bubble processes, crises are experienced in the asset market in question. In this study, it is aimed to detect multiple bubbles in the Bitcoin market for the period of January 2013 to April 2020. According to the GSADF test results, the Bitcoin market deviated from random walk more than once. The correct detection of bubble periods in Bitcoin or cryptocurrency markets may allow investors to achieve above-normal returns.

References

- Baek, C. and Elbeck, M. (2015) “Bitcoins as an investment or speculative vehicle? A first look”, *Applied Economics Letters*, 22 (1), 30-34.
- Baur, D. G., Hong, K., and Lee, A. D. (2018) “Bitcoin: Medium of exchange or speculative assets?”, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 54: 177–189.

Brezo, F. and Bringas, P. (2012) "Issues and Risks Associated with Cryptocurrencies such as Bitcoin", The Second International Conference on Social Eco-Informatics, 20-26.

Brière, M., Oosterlinck, K., and Szafarz, A. (2015) "Virtual currency, tangible return: Portfolio diversification with bitcoin", *Journal of Asset Management*, 16(6): 365–373.

Chaim, P. and Laurini, M. P. (2019) "Is Bitcoin a bubble?," *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, Elsevier, vol. 517(C), pages 222-232.

Cheah, E.T. and Fry, J. (2015) "Speculative bubbles in Bitcoin markets? An empirical investigation into the fundamental value of Bitcoin," *Economics Letters*, Elsevier, vol. 130(C), pages 32-36.

Cheung, A., Roca, E. and Su, J.J. (2015) "Crypto-currency bubbles: an application of the Phillips–Shi–Yu (2013) methodology on Mt. Gox bitcoin prices", *Applied Economics*, 47:23, 2348-2358, DOI: 10.1080/00036846.2015.1005827

Diba, B. T. and Grossman, H. I. (1988) "Explosive Rational Bubbles in Stock Prices?," *American Economic Review*, American Economic Association, vol. 78(3), pages 520-530, June.

Fendi, U. A., Tahtamouni, A., Jalghoum, Y. and Mohammad, S. J. (2019) "The study of bubbles in bitcoin behavior". *Banks and Bank Systems*, 14(4), 133-142. doi:10.21511/bbs.14(4).2019.13

Geuder, J., Kinatader, H. and Wagner, N. F. (2019) "Cryptocurrencies as financial bubbles: The case of Bitcoin," *Finance Research Letters*, Elsevier, vol. 31(C).

Glaser, F., Haferhorn, M., Weber, M.C., Zimmermann, K. and Siering, M.B. (2014) "Bitcoin - Asset or currency? Revealing users' hidden intentions.", *ECIS 2014 Tel Aviv*.

Goodman, A. C. and Thibodeau, T. G. (2008) "Where are the speculative bubbles in US housing markets?" *Journal of Housing Economics*, Elsevier, vol. 17(2), pages 117-137, June.

Herring, R. and Wachter, S. (2003) "Bubbles in real estate markets." In W. C. Hunter, G. G. Kaufman, and M. Pomerleano (Eds.), *Asset Price Bubbles: The Implications for Monetary, Regulatory, and International Policies* (pp. 217-230). MIT Press, Cambridge, MA.

Kristoufek, L. (2015) "What Are the Main Drivers of the Bitcoin Price? Evidence from Wavelet Coherence Analysis.", *PLoS ONE*, 10(4): e0123923. doi:10.1371/journal.pone.012392.

Li, Z.Z., Tao, E., Su, C. W. and Lobonț, O.R. (2019) "Does Bitcoin bubble burst?," *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, Springer, vol. 53(1), pages 91-105, January.

Luciano G. (2013) "Speculative bubbles in agricultural commodity markets-super-†," *European Review of Agricultural Economics*, Foundation for the European Review of Agricultural Economics, Vol. 40(2), pages 217-238, March.

Miller, J.I. and Ratti, R.A. (2009) "Crude oil and stock markets: stability, instability, and bubbles. *Energy Econ.* 31 (4), 559–568.

Moosa, I. A. (2020) "The bitcoin: a sparkling bubble or price discovery?," *Economia e Politica Industriale: Journal of Industrial and Business Economics*, Springer; Associazione Amici di Economia e Politica Industriale, vol. 47(1), pages 93-113, March.

Nakamoto, S. (2008) "Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system", <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.

Ober, M., Katzenbeisser, S., and Hamacher, K. (2013) "Structure and Anonymity of the Bitcoin Transaction Graph", *Future Internet*, 5(2): 237–250.

Phillips, P C. B., Shi, S. and Yu, J. (2015), "Testing for multiple bubbles: Historical episodes of exuberance and collapse in the S&P 500", *International Economic Review*, 56(4), pp. 1043–78.

Radziwill, N. (2018) "Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin is Changing Money, Business, and the World", *Quality Management Journal*, 25(1): 64–65.

Santoni, G. J. (1987) "The Great Bull Markets 1924-29 and 1982-87: Speculative Bubbles or Economic Fundamentals?", *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, (Nov), pp. 16–30.

Urquhart, A. (2016) "The inefficiency of Bitcoin", *Economics Letters*, 148: 80–82.

Wu, Y. (1995) "Are there rational bubbles in foreign exchange markets? Evidence from an alternative test," *Journal of International Money and Finance*, Elsevier, vol. 14(1), pages 27-46, February.

Yermack, D. (2013) "Is Bitcoin a Real Currency? An Economic Appraisal", National Bureau of Economic Research, Unpublished paper.

**SERAMİKTE ÜÇ BOYUTLU YAZICILARLA ÜRETİLEBİLECEK FORM
ARAŞTIRMALARI**

Doç. Efe TÜRKEL
Merve Nil KÜÇÜKERBAŞ
Dokuz Eylül Üniversitesi

Özet

İlk olarak 1976 yılında keşfedilen üç boyutlu yazıcılar başlangıçta sadece plastik prototipler üretmekteydi. Bugün ise bu teknoloji gıdadan sağlık sektörüne varacak kadar geniş bir yelpaze içinde gelişimini hızla sürdürmektedir. Son yıllarda seramik alanına da giren üç boyutlu yazıcı teknolojisi hem hala gelişmekte hem de aktif kullanımda seramik sektöründeki yerini giderek sağlamlaştırmaktadır.

Seramik malzeme ile üretim yapabilen üç boyutlu yazıcıların gelişimi son on yıldır hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Bu ilerleme, yazıcıların endüstriyel üretimin yanı sıra sanatsal üretim açısından da yeni bir biçimlendirme ve ifade biçimi olarak kullanılmaya başlamasına sebep olmuştur. Yazıcıların seramik alanının yanı sıra heykel, resim, sinema ve grafik gibi sanat dallarında da kullanılmaya başlanması sanat eseri üretimine yeni bir boyut getirmiş ve yenilikçi örneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Günümüzde bilgisayar yardımı ile tasarlanan nesnelere üretmek veya tarayıcılar yardımı ile üç boyutlu olarak taranmış gerçek nesnelere kopyalamak için kullanılan üç boyutlu yazıcılar, hızlı ve ölçekli bir şekilde el işçiliğine veya kalıba ihtiyaç duyulmadan üretim yapılabilmesini sağlamaktadırlar. Bu yeni üretim teknolojisi seramik alanında sanatsal açıdan girift ve detaylı formları elde edilmesine olanak sağlarken kullanım amaçlı formların üretiminde farklı yüzey dokuları ve 2 mm gibi çok ince et kalınlıklarında dahi üretime olanak sağlamaktadır. Tüm bu avantajlar kullanım amaçlı formların bile dekoratif birer forma dönüşmesini sağlayabilmektedir. Bunları haricinde taşınabilen birer fabrika olarak yeni nesil seri üretimdeki yerini her geçen gün sağlamlaştıran üç boyutlu yazıcı teknolojisi, önceden tasarlanmış olan formların üzerinde kolayca değişiklik yapılabilmesi ve hızlı üretim gibi özellikleri açısından prototip üretimin de ön plana çıkmaktadır. Bu özellikleri bakımından üç boyutlu yazıcı teknolojileri gün geçtikçe hem endüstriyel hem de sanatsal seramik üretimi alanında, gerek seri üretimde gerekse model üretiminde yepyeni bir şekillendirme yöntemi olarak tercih edilmektedirler.

Bu çalışmada üç boyutlu yazıcılarda seramik malzemeyle üretilen sanat ve tasarım nesnelere üretim teknikleri görseller eşliğinde anlatılacak ve yapılan uygulamalara ilişkin değerlendirmeler sonuç bölümünde paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seramik, Üç Boyutlu Yazıcı, Katmanlı Üretim, Plastik Sanatlar, Tasarım.

FORM STUDIES THAT CAN BE PRODUCED WITH THREE DIMENSIONAL
PRINTERS IN CERAMICS**Abstract**

The first three-dimensional printers that were first discovered in 1976 were producing only plastic prototypes. Today, this technology continues to grow rapidly from food to health sector. The three-dimensional printer technology, which has also entered the ceramic field in recent years, is steadily reinforcing its place in the ceramic sector, both in still developing and active use.

The development of three-dimensional printers capable of manufacturing with ceramic materials has been advancing rapidly for the last ten years. This progress has led printers to be used as a new form of expression for artistic production as well as industrial production. In addition to the ceramic field, the introduction of printers in art branches such as sculpture, painting, cinema and graphics brought a new dimension to the production of works of art and led to the emergence of innovative examples.

Today, three-dimensional printers, which are used to produce objects designed with the help of computers or to copy real objects scanned in three dimensions with the help of scanners, enable fast and scale production without the need for manual work or mold. While this new production technology enables to obtain artistic and detailed forms in the field of ceramics, it enables the production of usable forms with different surface textures and very thin wall thicknesses such as 2 mm. Apart from these, as a transportable factory, 3D printing technology, which strengthens its place in the new generation of mass production day by day, also comes to the forefront of prototype production in terms of its features such as easy changes on pre-designed forms and fast production. In terms of these features, three-dimensional printer technologies are increasingly preferred as a new shaping method in both industrial and artistic ceramics production, both in mass production and in model production.

In this study, the production techniques of art and design objects that can be produced with ceramic material in three-dimensional printers will be demonstrated with visual materials and the evaluations about the applications will be shared in the conclusion section.

Keywords: Ceramic, Three Dimensional Printer, Additive Manufacturing, Plastic Arts, Design

GİRİŞ

Üç boyutlu yazıcılar bilgisayar yardımı ile tasarlanan nesnelere üretmek veya tarayıcılar yardımı ile üç boyutlu olarak taranmış gerçek nesnelere kopyalamak için kullanılan elektronik ve mekanik cihazlardır (Demirbaş & Arlı, 2017: 2). Üç boyutlu yazıcıların ilk ortaya çıkışı 1970'lere dayanmaktadır. 1974 yılında David Jones'un New Scientist dergisinde yayınladığı makalesinde fotonlar aracılığıyla likit monomerlerden¹ katı

¹ **Monomer:** Birbirine bağlanarak polimer deneni uzun zincirli karmaşık moleküller oluşturabilen basit molekül, yapı taşı (Terimler Sözlüğü, 2018).

cisimlerin elde edilebileceğine dair çalışması, üç boyutlu baskı tekniği ve hızlı prototipleme sürecinin fikir düzeyindeki başlangıcı olmuştur (Demirbaş & Arlı, 2017: 5). 1980'lerde bilgisayar yazılımı artık kenarların ve yüzeylerin bir bütüne bağlandığı tam katı cisim modellemesinin üstesinden gelebilmekte ve bilgisayar bir model hakkında kesin bilgiyi daha iyi hesaplayabilmektedir. Aynı dönemde, ilk hızlı prototiplendirme makineleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Chee Kai Chua, 2003: 65). 1986 yılında ise Charles Hull tarafından patenti alınan ve günümüzde artık açık kaynak (open-source) olarak internette tasarım ve parça modellerinin bulunduğu bu yazıcılarla el ile üretilemeyecek kadar karmaşık tekil ürünlerin veya sanat eserlerinin yanı sıra endüstrinin her alanına yönelik ürünlerin üretiminde kullanılmaya başlanmıştır (Martinez & Can, 2016 : 4). Bu yazıcılar ile günümüzde, metal, plastik, seramik, çimento gibi malzemelerin yanı sıra amaca yönelik gıda ve hatta organik bileşenler ile de üretim yapılabilmektedir (Demirbaş & Arlı, 2017: 2).

Seramik malzeme kullanarak üretim yapabilen üç boyutlu yazıcı teknolojileri üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bu teknolojiler; yapıştırıcıyla toz bağlama teknolojisi (Inkjet Powder Printing), seçici lazer sinterleme teknolojisi (Selective Laser Sintering –SLS) ve harç yığıma teknolojisi (Fused Deposition Modeling –FDM) şeklinde sınıflandırılabilir. Gün geçtikçe gelişmekte olan bu üç teknolojinin kullanımı da giderek yaygınlaşmaktadır.

Üç boyutlu yazıcı teknolojisi ile ilgili bilgilerin bahsedildiği üzere açık kaynaklı olması ulaşılabilirliğini kolaylaştırmış ve kişisel kullanımı da arttırmıştır. Kişilerin yazıcı üretimi için gerekli olan parçalara kolayca ulaşabilmesi deneme ve tecrübelerin artmasını sağlamaktadır.

1. SERAMİKTE ÜÇ BOYUTLU YAZICILARIN ÇALIŞMA PRENSİPLERİ

Farklı çalışma prensiplerine sahip olan üç boyutlu seramik yazıcıların ortak noktaları, bilgisayar destekli ortamlarda tasarlanmış ve STL² formatında kaydedilmiş üç boyutlu nesnelere katmanlar halinde üretebilmeleridir. Fakat üretim tekniğindeki farklılıklar üretilmesi planlanan tasarıma göre çeşitlilik göstermektedir.

Seramik üretiminde kullanılan üç boyutlu yazıcılar çalışma prensiplerine göre, Seçici Lazer Sinterleme (Selective Laser Sintering -SLS), Yapıştırıcıyla Toz Bağlama (Inkjet Powder Printing) ve Harç Yığıma (Fused Deposition Modeling –FDM) şeklinde üç ana başlık altında toplanmaktadır.

1.1. Seçici Lazer Sinterleme Prensibi (SLS)

Seçici lazer sinterleme ile seramik üretiminde, baskı esnasında bir havuzda bulunan toz haldeki seramik malzemeye tasarımın verilerine bağlı olarak x ve y eksenini doğrultusunda lazer ışını uygulanırken, ürünün üzerinde oluşacağı tabla belirlenen katman yüksekliğinde ve z eksenini doğrultusunda aşağıya doğru iner (Özgündoğdu: 4). Üretim esnasında katman kalınlığı, uygulanacak lazerin gücü ve tarama hızı gibi etkenler kullanılacak olan seramik tozunun cinsine göre ayarlanmalıdır (Şekil 1).

² **Stereolithography:** Tipik bir bilgisayarda görüntüleme amaçlanmış üç boyutlu modelin sıklıkla dörtgenlerden oluşan yüzeyleri karşısında, STL formatındaki katı modeller üçgenlerden oluşacak şekilde modellenmiştir (Demirbaş & Arlı, 2017: 68).

Şekil 1. Greg Pugh, Seçici lazer sinterleme (SLS) teknolojisiyle şekillendirilmiş seramik formlar. Eser adı; Life Forms (Yaşam Formları).

(<http://www.art-stream.com/wp-content/uploads/2016/02/Greg-Pugh-Lifeforms.jpg>) (05.05.2020)

1.2.Yapıştırıcıyla Toz Bağlama Prensibi

Yapıştırıcıyla toz bağlama prensibi, üretim açısından incelendiğinde, seçici lazer sinterleme prensibiyle işleyiş olarak benzerlik göstermektedir. Ancak bu teknolojiye yazıcı haznesindeki seramik tozu zerrecikleri lazerle sinterleştirilmek yerine, reçine tipi özel bir sıvı malzemeyle birbirine bağlanır (Özgündoğdu: 5) (Şekil 2).

Şekil 2. Yapıştırıcıyla toz bağlama teknolojisiyle üretilmiş, seramik kâse ve destek materyali (Huson & Hoskins, 2014: 357) (05.05.2020)

1.3.Harç Yığma Prensibi

Günümüzde bireysel kullanıcıların üretim için en çok tercih ettiği yazıcıların şekillendirme prensibi harç yığma prensibi üzerine kurulu yazıcılardır. Bunun sebebi

teknolojisinin diğerlerine nazaran daha basit kurgulanabilir olması ve açık kaynak verilerine ulaşımdaki kolaylığıdır. Bu çalışmadaki uygulamalar harç yığma prensibiyle şekillendirilmiştir.

Harç yığma teknolojisiyle çalışan üç boyutlu seramik yazıcıların çalışma prensibi geleneksel şekillendirme yöntemlerinden sucukla şekillendirme (coil building) yöntemiyle benzerlik göstermektedir. Bu teknolojiye plastik kıvamdaki seramik çamuru enjeksiyon benzeri bir uçtan (nozül) çamurun basınçla çıkmasıyla katmanlar halinde üst üste yığılır. Üretilmek istenilen objenin et kalınlığı ise yazıcının başlığına takılabilen farklı boyutlardaki nozullar ile kontrol edilebilir. Harç yığma yönteminin diğerlerine nazaran en önemli farkı ise; aynı katman içinde farklı bölgelere veya ara katmanlar halinde farklı malzeme tiplerini sırayla yığabilme kolaylığı sağlamasıdır (Şekil 3). Bunun dışında hazırlanan harcın içine farklı organik veya inorganik maddelerin katkısını da mümkün kılmaktadır.

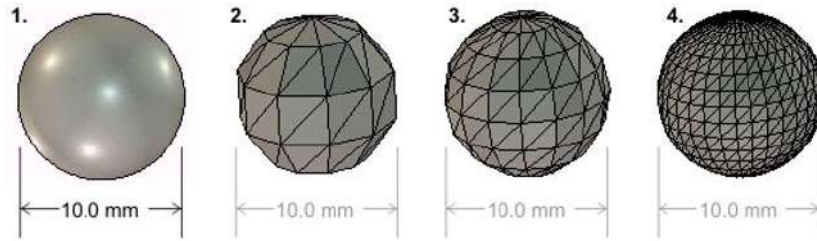
Şekil 3. Üretimde kullanılacak çamurun pigment katkı ve şekillendirme aşamaları (Sanver Özgüven). (Fotoğraf: Sanver Özgüven, 05.11.2019)

2.SERAMİK ÜÇ BOYUTLU YAZICILAR İÇİN GEREKLİ OLAN YAZILIM VE DONANIM ÖZELLİKLERİ

Üç boyutlu yazıcılarla baskı alabilmek için kullanılmakta olan yazılımlar çeşitlilik göstermektedir. Ancak baskı sürecini genel anlamda inceleyecek olursak, baskı işleminin gerçekleştirilebilmesi için ilk olarak basılmak istenilen modelin bilgisayar destekli bir tasarım (CAD: Computer Aided Design) programıyla tasarlanması, tasarlandıktan sonra bilgisayar destekli üretim (CAM: Computer Aided Manufacturing) yazılımlarıyla basılabilir şekle getirilip yeniden kodlanması, bu kodların yazıcıya gönderilmesi ve son olarak da yazıcının çalışmasını sağlayacak bir donanım yazılımına (firmware) gereksinim duyulur (Demirbaş & Arlı, 2017: 65). Bu yazılımlarda aranan başlıca özellik STL formatında dosya kaydı yapabiliyor olmasıdır.

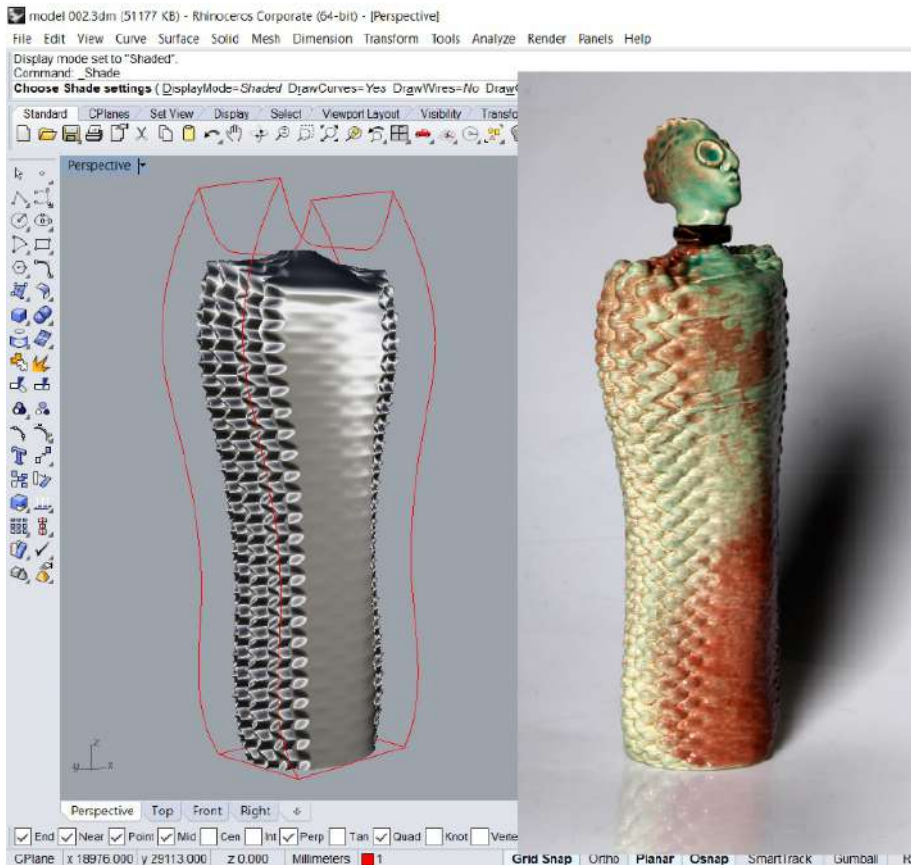
2.1.Bilgisayar Destekli Tasarım Programlarıyla Üç Boyutlu Dijital Modelleme

Günümüzde hemen hemen tüm bilgisayar destekli tasarım programları üç boyutlu yazıcılara yönelik güncellemelerini yapmakta ve kullanıcılarına gerekli ara yüzler sunarak kolaylık sağlamaktadır. Üç boyutlu yazıcılarla üretim yapabilmek için öncelikle üç boyutlu olarak tasarlanmış parçanın STL formatında kaydedilmesi gerekir. STL (Stereolithography) formatı hızlı prototipleme uygulamalarına yönelik geliştirilmiş bir dosya formatıdır. Bilgisayar destekli tasarım programlarıyla oluşturulmuş modeller genellikle dörtgen yüzeylerden oluşurken STL formatındaki modeller üçgen yüzeylerden oluşmaktadır (Şekil 4). STL modelin bu özelliği üç boyutlu baskı için önemlidir, bu dijital modelin dönüştürülmesinde oluşabilecek yüzey yırtıklarının tamirini kolaylaştırır, aksi takdirde baskı esnasında sorunlar oluşabilir (Demirbaş & Arlı, 2017: 68-69). Bunun dışında STL formatının bir diğer önemi de dilimleme yazılımları olarak isimlendirilen programlar ile uyumlu çalışmasıdır.

Şekil 4. STL formatındaki bir modelin üçgen yüzey geometrisi.

(https://res.cloudinary.com/promarket/image/upload/v1472122046/SOLIDWOKRS-Blog-3D-Printing-STL-Res-Type_xf3yw7.jpg) (10.03.2019)

Şekil 5. Rhinoceros programında yapılan katı model ve delta tipi yazıcıda basılan seramik heykel uygulaması. Heykelin başı elle şekillendirilmiştir. Efe Türkel, “Başka Bir Dünya”, 50 x 20 x 12 cm, stoneware, 1040 °C – 2019. (Fotoğraf: Efe Türkel, 05.05.2020)

Tasarım aşamasında 3DS Max, Rhinoceros, AutoCAD, Zbrush gibi bilgisayar destekli tasarım programlarının yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Hangi programın kullanılacağı yapılacak modellemeye göre tamamen kullanıcıya ait bir seçenek olarak düşünülmelidir. Buradaki en önemli husus, yapılacak modelin katı modelleme³ (solid modeling) olarak gerçekleştirilmesi gerekliliğidir. Kille baskısı alınmış modele baskı sonrasında elle müdahale etme imkanı da vardır.

Şekil 6. Türkiye’de üç boyutlu seramik yazıcı kullanan ve almış olduğu ulusal ve uluslararası ödüllerle ülkemizde bu tekniği en iyi temsil eden sanatçılardan Emre Can eserlerine baskı sonrası elle müdahale etmektedir. Emre Can’ın baskı sonrasında formu deforme etme aşaması. (Fotoğraf : Emre Can, 10.06.2019)

Şekil 7. Emre Can, “Ortadoğu'da Kahvaltı”, 21 x 58 x 41 cm, porselen çamuru, 1230 °C, 2018. (<https://www.emrecanceramic.com/middle-east?pgid=jby3vlmn-f3135a00-9cbd-4ce6-9d55-9d96ea25d61a>. Erişim tarihi: 05.05.2020)

³ Obje yüzeyinin hiçbir yerinde açıklık kalmayacak şekilde yapılan modelleme türüdür. Obje tamamen masif özelliktedir.

2.2.Üç Boyutlu Yazıcılar ile Birlikte Kullanılan Bilgisayar Destekli Üretim Yazılımları

Üç boyutlu yazıcılar ile birlikte kullanılan bilgisayar destekli üretim (CAM: Computer Aided Manufacturing) yazılımlarını, yazıcının bir robot olarak kontrol edilmesini sağlayan yazılımlar ve dilimleyici yazılımlar olarak iki gruba ayırabiliriz. Bu yazılımlar, STL dosyalarını, üç boyutlu yazıcıların anlayabileceği tek dil olan G-code formatına dönüştürmesini ve bunun yanı sıra baskı işleminin de kontrol edilmesini sağlarlar.

STL dosyaları, içlerindeki nesnelere katı modeller olarak tanımlar fakat bu sayısal veriler üç boyutlu yazıcıların üretim diline tam olarak uygun değildir. Üç boyutlu yazıcılar nesnelere katmanlar halinde inşa ederler. Slic3r gibi dilimleyici yazılımlar, STL formatındaki üç boyutlu modelleri kullanıcının belirlediği ayarlar doğrultusunda yatay şekilde katmanlara ayırarak STL dosyalarının G-code dosyalarına dönüşmesini sağlarlar. G-code formatı üç boyutlu yazıcılar gibi bilgisayar destekli üretim yapabilen makinaların ortak programlama dilidir (Demirbaş & Arlı, 2017: 70-71).

Üç boyutlu yazıcılarda kullanılan bir diğer yazılım da baskı işleminin başlatılmasını ve yazıcının kontrol edilmesini sağlayan yazılımlardır. Bu yazılımların en popüler olanı Repetier-Host yazılımıdır. Repetier-Host'un en önemli özelliği Slic3r gibi dilimleyici yazılımlar ile uyumlu çalışmasıdır. Repetier-Host ile üretim esnasında yazıcının baskı hızı ayarlanabilir, baskı işlemi başlatılıp, bir süreliğine duraklatılabilir veya tamamen durdurulabilir. Bunun haricinde bu yazılımdan, baskı işlemi devam ederken baskının hangi katmanda olduğuna ve baskı işleminin bitmesine ne kadar süre kaldığına dair bilgiler de elde edilebilir (Aslan, 2017: 55).

2.3.Üç Boyutlu Yazıcılarda Kullanılan Yardımcı Yazılımlar

Üç boyutlu yazıcıların çalışmasını sağlamak için yazıcının kartına bir yazılım (firmware) yüklenmesi gerekir. Bu yazılımların pek çok farklı çeşidine ücretli ve ya ücretsiz olarak ulaşılabilmektedir. Delta model yazıcılarda ise genellikle açık kaynak kodlu olarak sunulan "Marlin Firmware" kullanılır. Ancak Marlin yazılımının yazıcının Arduino kartına yüklenebilmesi için ek olarak Arduino yazılımına ihtiyaç vardır. Arduino kartı, üç boyutlu yazıcılarda kullanılan, analog ve dijital sinyalleri işleme çeviren bir elektronik karttır.

Arduino yazılımı USB kablo ile kart ve bilgisayar arasında bağlantı kurarak, kartın yazılımında değişiklikler yapmak, kullanılan yazılımı silmek ve ya farklı bir yazılım yüklemek için kullanılır (Aslan, 2017: 54).

3.SERAMİK ÜÇ BOYUTLU YAZICININ BASKIYA HAZIRLIK AŞAMALARI

STL formatında kaydedilen model Slic3r yazılımında açılarak dilimleme ve yazdırma ayarları yapılır. Bu ayarlar, yazdırmak istediğimiz modele uygun iç dolgu (infill) çeşidi ve yoğunluğunun seçimi, modele uygun katman kalınlığı, yazıcının ekstrüder kısmının baskı alınacak tabakaya olan mesafesi (z offset) gibi sayısal

değerler içeren ayarlardır. Yazdırma ayarları yapılan model G-Code formatında kaydedilmelidir.

G-code'a dönüştürülmüş model Repetier Host programı üzerinde açılarak baskı işlemi başlatılır. Bu program sayesinde baskı işlemi sırasında baskı hızı ve çamurun akış hızı gibi bileşenler kontrol edilebilirken bunun yanı sıra baskının bitimine kalan süre de gözlemlenebilir.

3.1.Baskı Süreci İçin Uygun Çamur Yoğunluğunun Tespit Edilmesi

Plastik malzemeyle çalışan bir yazıcının üzerinde birkaç değişiklik yapılarak seramik malzemeyle üretim yapılabilmesini sağlamak mümkündür. Harç yığıma teknolojisiyle çalışan ve plastik bazlı üretim yapan üç boyutlu yazıcıların seramik üretebilecek şekilde modifiye edilebilmeleri için ilk olarak, içinde çamurun depolanacağı bir hazneye ve çamurun bu haznedeki ekstrüder kısmına itilmesini sağlayacak bir motora veya kompresöre ihtiyaç vardır.

Çamur çıkışının sağlandığı ekstrüder kısmında ise uygulanmak istenen modelin karmaşıklığına bağlı olarak, motorlu veya motorsuz olmak üzere iki farklı tasarım uygulanabilir. Motorlu ekstrüderlar daha kontrollü bir üretim sağlarken, motorsuz ekstrüderlar üretim aşamasında yazdırma işlemi yapılmaması gereken kısımlarda da malzeme akışını devam ettirmektedirler.

Baskı sürecinin başlatılabilmesi için ön koşul çamurun ekstrüder haznesine transfer edilmesini sağlamaktır ve bunun için öncelikle bir depoya ihtiyaç vardır. Çamur deposunun içine doldurulmuş malzeme motor ve ya hava gücü kullanılarak ilerletilen bir piston aracılığıyla önce hortuma ve daha sonra ekstrüder haznesine taşınır. Gerekli olan hava basıncı ya da motor gücü çamurun yoğunluğuna göre değişkenlik gösterir. Sağlıklı bir baskı için kullanılacak olan çamurun 2-4 bar arası bir basınç uygulandığında kesintisiz bir şekilde hortum ve ekstrüder içinde ilerlemesi beklenir. Çamurun gereğinden yoğun kıvamda olması kullanılması hem gereken hava basıncını yükseltir hem de ekstrüder motorunun gücünü zayıflatıp çamurun akış hızını düşürür. Yani üretim esnasında alınacak olan baskının kalitesi kullanılacak olan çamurun yoğunluğu ile doğrudan bağlantılıdır. Baskı sürecinin sağlıklı ilerleyebilmesi için kullanılacak olan çamurun yoğunluğunun saptanıp standartlaştırılması gerekmektedir. Bu bağlamda, uygulamaların üretimi esnasında kullanılan farklı çamurlar önce kurutulup tartılmış ve daha sonra farklı su oranlarıyla karıştırılarak plastik hale getirilmiştir.

Bu işlem sonucunda kendi içlerinde deney gruplarına ayrılmış olan farklı akışkanlıktaki çamur numunelerine basınç deneyi uygulanmış ve uygun yoğunluk saptanmaya çalışılmıştır. Saptamanın doğru sonuçlanabilmesi için farklı yoğunluktaki çamur numuneleri birer şırıngaya doldurulmuş ve numunelere elektronik bir tartı üzerinde, üretim için uygun basınç aralığının kg cinsinden karşılığı kadar baskı uygulanmıştır⁴. Bu işlem esnasında numunelerinin şırınga içindeki ilerleme hızları gözlemlenmiş ve uygun yoğunlukta olduğu düşünülen numuneler bir kere de çamur deposunun haznesine doldurulup, uygulanacak formlar üzerinde tekrar test edilmiştir.

⁴ 1 Bar=1.02 Kg/cm²

Bu çalışmanın uygulamalarında kullanılan çamurlar stoneware⁵ çamuru, kahverengi stoneware çamuru, Limoges porselen çamuru ve Menemen yöresine ait kırmızı çömlekçi çamurudur.

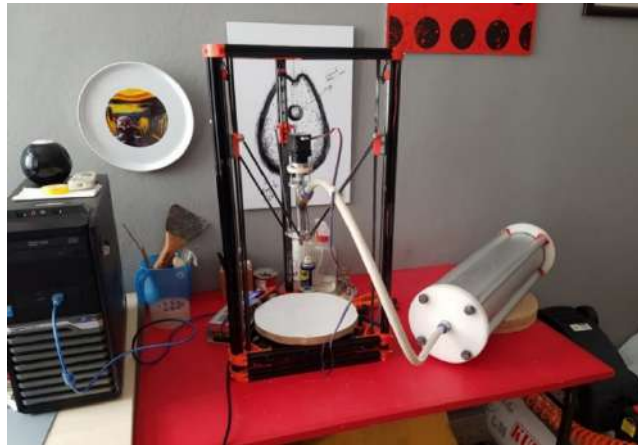
Tüm bu testlerin sonucunda elde edilmiş verilerin tablosu şu şekildedir;

Tablo1. Üretim aşamasında kullanılan çamurların su yüzdeleri belirten tablo.

Kullanılan çamur çeşidi	Kuru çamur oranı (gr)	Su oranı (gr)	Su yüzdesi
Stoneware çamuru	660-640	340-360	%34-36
Kahverengi stoneware torna çamuru	700-680	300-320	% 30-32
Limoges porselen vakum çamuru	800-780	200-220	%20-22
Kırmızı Çamur (Menemen)	780-750	220-250	% 22-25

Üretim için uygun yoğunluğu saptanmış olan çamur önceden belirlenen oranlara bağlı kalınarak hazırlanır ve plastik hale getirilir. Baskı esnasında kullanılacak olan çamurun içinde herhangi bir katı parçacık ve hava kabarcığı kalmamalıdır bu yüzden çamur depoya doldurulmadan önce spatula ya da sistre ile ezilerek pürüzsüz hale getirilmelidir. Pürüzsüz hale getirilen çamur deponun ağız kısmından sığabilecek büyüklükte toplar halinde getirilerek çamur deposunun içine atılır. Ancak çamur topları arasında hava kalmaması için her işlemde sonra depo içindeki çamur kütlelerinin üzerine el ya da başka bir araç ile baskı uygulanması gerekmektedir.

Bu işlemde sonra doldurulmuş ve yazıcıya bağlanmaya hazır haldeki çamur deposu bir hortum yardımıyla ekstrüderin çamur girişine bağlanır. Deponun diğer tarafına ise kompresör bağlanarak depo içindeki çamurun hava basıncıyla ekstrüdere ulaşması sağlanır (Şekil 8).

⁵ **Stoneware:** Plastik ve refrakter özelliklere sahip, sekonder yataklardan elde edilen, 1300°C'ye kadar pişirilebilen kil (Fournier, 1992: 274)

Şekil 8. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü stüdyosunda yazıcının montajı tamamlanmış, çalışmaya hazır haldeki görüntüsü. (Fotoğraf: Merve Nil Küçükbaş, 15.05.2019)

4.UYGULAMALAR

Bu uygulamaların üretiminde kullanılan yazıcı Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü'nde hazır alınmış parçalar ve uygulamalara özel kurgulanmış parçalarla elde edilen, harç yığma tekniğiyle çalışan delta tipi bir seramik üç boyutlu yazıcıdır. Uygulamalara ait görseller şekil 5 ve 9-13'de gösterilmiştir.

Şekil 9. Merve Nil Küçükbaş , “Yaratılış”, 50x15x13 cm, stoneware, 1000 °C, 2019.

(Fotoğraf: Merve Nil Küçükbaş, 15.05.2019)

Şekil 10. Merve Nil Küçükbaş , “Tick as a brick (Tuğla kadar kalın)”, soldan sağa; 23x15x10 cm, 22x20x12 cm, 25x18x11 cm, astar ve mat transpanan sır uygulanmış stoneware, 1050 °C, 2019. (Fotoğraf: Merve Nil Küçükbaş, 15.05.2019)

Sadece sanat eseri değil, kullanıma yönelik tasarlanan eşyaların da üç boyutlu seramik yazıcılarla basılması mümkündür. Özellikle ışık geçirgenliği olan porselen çamuru ile aydınlatma tasarımlarına veya dekoratif eşya üretimine yönelik ürünler de çıktı alınabilir.

Şekil 11. Fatih Aslan, porselen mumluk, 10 x 12cm, 2017.

(Fotoğraf: Fatih Aslan, 05.11.2019)

Şekil 12. Fatih Aslan, porselen tavan apliği, 15 x 26 cm, 2017

(Fotoğraf: Fatih Aslan, 05.11.2019)

Şekil 13. Fatih Aslan, stoneware saksı, 10 x 10 cm, 2020.

(Fotoğraf: Fatih Aslan, 05.05.2020)

SONUÇ

Üç boyutlu yazıcı teknolojiyle seramik malzeme kullanılarak üretilebilecek formları malzeme ekseninde sınıflandıracak olursak karşımıza hem kullanım amaçlı hem dekoratif ve sanatsal ürünlerin çıktığını görürüz. Bu üretim teknolojisi sanatsal açıdan girift ve detaylı formları elde edilmesine olanak sağlarken kullanım amaçlı formların üretiminde farklı yüzey dokuları ve 1,6-2 mm gibi çok ince et kalınlıklarında üretime olanak sağlamaktadır. Üç boyutlu yazıcı teknolojisinin sağladığı tüm bu avantajlar kullanım amaçlı formları bile dekoratif birer forma dönüşmesini sağlayabilir.

Tüm bunların haricinde taşınabilen birer fabrika olarak yeni nesil seri üretimdeki yerini her geçen gün sağlamlaştıran üç boyutlu yazıcı teknolojisi, önceden tasarlanmış olan formların üzerinde kolayca değişiklik yapılabilmesi ve hızlı üretim gibi özellikleri açısından prototip üretiminde de ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışma kapsamında yapılmış olan araştırmalar ışığında, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü'nde uygulamalara özel kurgulanmış parçalarla ve piyasadan toplanan parçalarla elde edilen, harç yığma tekniğiyle çalışan bir seramik üç boyutlu yazıcı üretilmiş ve uygulamalarda kullanılmıştır.

İlk ortaya çıkışından bu yana büyük bir hızla gelişimini sürdüren üç boyutlu yazıcı teknolojisi günümüzde seramik alanında hem sanatsal hem de küçük ölçekli endüstriyel üretim süreçlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu teknolojinin geçtiğimiz elli yıldaki gelişimi ve bu gelişimin seramik sanatı ve endüstrisi üzerindeki günümüz etkileri, üç boyutlu yazıcıların seramik alanında kullanımının çok daha büyük bir hızla devam edeceğine dair bir öngörü sağlamaktadır. Bu tip yazıcıların endüstriyel ürünlere yönelik seri üretim olanakları henüz tam olarak yaygınlaşmamış olup olası imkânlar üzerine çalışmalar devam etmektedir. Bunun ötesinde üç boyutlu yazıcıların çalışma prensipleri kullanılarak yapılan sanatsal eserlerde yazıcının çalışma prensibine aykırı müdahalelerle sanatçıların yeni estetik arayışları da halen sürmektedir.

KAYNAKÇA

Aslan, F. 2017. *Üç Boyutlu Yazıcılarda Harç Yığıma Tekniği İle Seramik Şekillendirme*, Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Chee, K. C., Kah, F. L., Chu, S. L. 2010. *Rapid Prototyping: Principles and Applications* (Third Edition), Singapore: World Scientific Publishing Company.

Demirbaş, Y. K., Arlı, B. 2017. *Uygulamalarla Üç Boyutlu Yazıcı Yapımı Ve Kullanımı*, İstanbul: Abaküs Kitap Yayın Dağıtım Hizmetleri.

Fournier, R. 1992. *Illustrated Dictionary of Practical Pottery* (3rd ed.). London: Van Nostrand Reinhold Inc.

Martinez, E. V., Can, E. 2016. *Bilgisayar Destekli Seramik Üretim Yöntemi Olarak Üç Boyutlu Yazıcılar ve Günümüz Koşullarında Uygulama Örneği*, Sanat ve Tasarım Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, Sayfa 1-15, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Özgünoğlu, A. F. 2014. *Seramik Üretiminde Çağdaş Bir Biçimlendirme Yöntemi Olarak Üç Boyutlu Yazıcılar*, <https://feyzacakir.files.wordpress.com/2014/10/a-feyza-c3b6zgc3bcndoc49fdu-tam-metin.pdf>, [06.05.2020]

Terimler Sözlüğü 2018. <https://www.egitimler.info/terimler-sozlugu/biyoloji-terimleri-sozlugu/biyoloji-terimi-olarak-monomer-nedir/>, [07.05.2020]

GÖRSEL KAYNAKÇA

Şekiller Listesi

Şekil 1: Greg Pugh, Seçici lazer sinterleme (SLS) teknolojisiyle şekillendirilmiş seramik formlar. Eser adı; Life Forms (Yaşam Formları).

<http://www.art-stream.com/wp-content/uploads/2016/02/Greg-Pugh-Lifeforms.jpg>

[05.05.2020]

Şekil 2: Yapıştırıcıyla toz bağlama teknolojisiyle üretilmiş, seramik kâse ve destek materyali

Huson, D. - Hoskins, S. 2014. *3D Printed Ceramics for Tableware, Artists/Designers and Specialist Applications, Key Engineering Materials, 608, s. 351-357. DOI:10.4028/www.scientific.net/KEM.608.351 [05.05.2020]*

Şekil 3: Üretimde kullanılacak çamurun pigment katkı ve şekillendirme aşamaları (Sanver Özgüven).

Sanver Özgüven, 05.11.2019

Şekil 4: STL formatındaki bir modelin üçgen yüzey geometrisi.

https://res.cloudinary.com/promarket/image/upload/v1472122046/SOLIDWOKRS-Blog-3D-Printing-STL-Res-Type_xf3yw7.jpg [10.03.2019]

Şekil 5: Rhinoceros programında yapılan katı model ve delta tipi yazıcıda basılan seramik heykel uygulaması. Heykelin başı elle şekillendirilmiştir. Efe Türkel, “Başka Bir Dünya”, 50 x 20 x 12 cm, stoneware, 1040 °C – 2019.

Fotoğraf: Efe Türkel, 05.05.2020

Şekil 6: Türkiye’de üç boyutlu seramik yazıcı kullanan ve almış olduğu ulusal ve uluslararası ödüllerle ülkemizde bu tekniği en iyi temsil eden sanatçılardan Emre Can eserlerine baskı sonrası elle müdahale etmektedir. Emre Can’ın baskı sonrasında formu deforme etme aşaması.

Fotoğraf: Emre Can, 10.06.2019

Şekil 7: Emre Can, “Ortadoğu’da Kahvaltı”, 21 x 58 x 41 cm, porselen çamuru, 1230 °C, 2018.

<https://www.emrecanceramic.com/middle-east?pgid=jby3vlnn-f3135a00-9cbd-4ce6-9d55-9d96ea25d61a>, [05.05.2020]

Şekil 8: Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü stüdyosunda yazıcının montajı tamamlanmış, çalışmaya hazır haldeki görüntüsü.

Fotoğraf: Merve Nil Küçükerbaş, 15.05.2019

Şekil 9: Merve Nil Küçükerbaş , “Yaratılış”, 50x15x13 cm, stoneware, 1000 °C, 2019.

Fotoğraf: Merve Nil Küçükerbaş, 15.05.2019

Şekil 10: Merve Nil Küçükerbaş, “Tick as a brick (Tuğla kadar kalın)”, soldan sağa; 23x15x10 cm, 22x20x12 cm, 25x18x11 cm, astar ve mat transpanan sır uygulanmış stoneware, 1050 °C, 2019.

Fotoğraf: Merve Nil Küçükerbaş, 15.05.2019

Şekil 11: Fatih Aslan, porselen mumluk, 10 x 12cm, 2017.

Fotoğraf: Fatih Aslan, 05.11.2019

Şekil 12: Fatih Aslan, porselen tavan apliği, 15 x 26 cm, 2017

Fotoğraf: Fatih Aslan, 05.11.2019

Şekil 13: Fatih Aslan, stoneware saksı, 10 x 10 cm, 2020.

Fotoğraf: Fatih Aslan, 05.05.2020

Tablo Listesi

Tablo 1. Üretim aşamasında kullanılan çamurların su yüzdelerini belirten tablo (Merve Nil Küçükerbaş).

UÇQUN VƏ UFANTILARIN COĞRAFİ YAYILMA QANUNAUYGUNLUĞU
VƏ LANDŞAFTLARA VURDUĞU ZİYANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ə.Həsənov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, ufantı və uçqunlar qravitasion relyef forması olub, kəskin kontinental iqlim şəraitində suxurların aşınması nəticəsində yaranır. Bu proseslər daha çox arid-denudasion relyef formalarında yaranır. Muxtar respublika ərazisində Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrində ayrılmış dik, sıldırım yamaclı ərazilərdə yaranmışdır. Uçqun və ufantıların sürüşmə səbəblərinin müəyyən edilməsi üçün toplanmış qırıntıların dağ ətklərinə sürüşməsi nəticələri müəyyən edilmişdir. Sürüşmə riskinin müəyyən edilməsi üçün $F=mg \cdot \sin a$ disturuna əsasən onların sürüşmə riski hesablanmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, 0° -də sürüşmə riski 0-a bərabərdir. 45° -də $\cos a$ sıxma qüvvəsi, $\sin a$ sürüşmə qüvvəsi ilə üst-üstə düşür, uçqun və ufantı materialları dərələrin dibinə toplanılır.

Düşmə bucağı çoxaldıqca landşaftlara dəyən ziyan artır. Hətta belə vəziyyətdə hərəkətə başlayan ufantı və uçqun materialları bütöv torpaq layını aşağıya sürüşdürür. Bütün bucaqlar üzrə sürüşmə riskinin artması hesablanmış və qrafikləri tərtib edilmişdir. Landşaftlara dəyən ziyan ufantı və uçqun materiallarının kütləsi ilə düz mütənasibdir. İşin nəticəsi olaraq dəyən ziyanlar balla qiymətləndirilmişdir.

Sin a	Kütlə m ³	Sürüşmə riskinin dərəcəsi	Landşaftlara dəyən ziyan balla
0-10	100	0-1 Yox	0-1
10-20	100	2 Çox zəif	2
20-30	100	3 Zəif	3
30-40	100	4 Güclü	4
40-dən çox	100	5 Dağıdıcı	5

Təvsiyyə olunur ki, ufantı və uçqun materialları toplanan ərazilərin pasportlaşdırılması aparılmalı, onların üzərində daim nəzarət edilməli və həmin ərazilərdə yaşayan insanlar arasında maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

Açar sözlər: Uçqun, ufantı, qravitasion relyef, ağırlıq qüvvəsi, sürüşmə qüvvəsi, landşaft, qiymətləndirmə

ЗАКОНОМЕРНОЕ-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ РАЗВАЛИН И
ОХВОСТЬЯ И ОЦЕНКА ВРЕДА , НАНЕСЁННОГО ЛАНДШАФТАМ**Резюме**

В статье отмечается, что являясь гравитационной рельефной формой охвостья и развалин, образуются в суровых, континентально-климатических

условиях в результате выветривания пород. Больше всего эти процессы возникают в форме аридно – денудационного рельефа. Такие формы рельефа образуются на южных склонах Дерелеизского и Зангезурского хребтов на территории Нахчыванской АР.

Для определения скольжения развалин и охвостья были определены результаты скольжения собранных обломков у подножия горы. Для определения риска скольжения была использована формула $F=mg \cdot \sin \alpha$. Было установлено, что при 0° риск скольжения равен нулю, при 45° $\cos \alpha$ - сила сжатия равно 0, $\sin \alpha$ совпадает с силой скольжения обломки и материалы охвостья собираются у подножия горы.

Чем больше угол падения, тем больше вред, наносимый на ландшафт. Даже при таком состоянии движущиеся материалы охвостья несут вниз весь слой почвы. Увеличение степени скольжения рассчитано по всем углам и составлен график.

Вред, наносимый ландшафтом пропорционален массе материала охвостья и обломков. Результат нанесённого вреда оценен баллами.

$\sin \alpha$	Масса m^3	Степени риска	Вред нанесённый ландшафтом в баллах
0 - 10	100	0 – 1 балл. Нет	0-1
10 - 20	100	2-балл. Слышком слабый	2
20- 30	100	3-балл. Слабый	3
30 - 40	100	4-балл. Сильный	4
Боле -40	100	5- балл. Разрушительный	5

Рекомендуется паспортизация участков, в которых накапливаются отбросы и обломки, держать их постоянно под надзором и провести просветительную работу среди людей, проживающих на этих участках.

Ключевые слова: развал, обломок, гравитационный рельеф, сила тяжести, сила скольжения, ландшафт, оценки

GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF AVALANCHES AND HORIZONS AND LANDSCAPE DAMAGE ASSESSMENT

The article mentions that the collapses and avalanches are gravitational relief, which acute continental climate are famed in a result of the erosion of rocks. These process mainly occur in arid-denudation relief forms. They were formed in the autonomous republic and in the steep, slippery areas separated by the Zangazur and Daralayaz ranges.

The result of the scattering of the collected scales to the mountain slopes have been determined to find the causes of sliding and oscillations. The risk of landsliding was calculated by the formula of $F=mg \sin \alpha$ for determining the risk of sliding. It has been identified that the risk of sliding on 0° is equal to 0 at $45^\circ \cos \alpha$ the force of

gravity and $\sin\alpha$ the force of sliding intersect and the materials of avalanches and collaps are gathered to the bottom of the valley.

Anereasing of fallen angle the damage to the landscapes is increasing, asreel. Even in such a situation, the moving collaps and avalanche materials move down the whole layer of soil. Accerding to the all angles the risk of landsliding are calculated and graphics are compiled. The damage to the landscapes are directly propotional to themass of the collaps and avalanche materials . the results of the damages are assested by score.

At is recommended that pasporting of the collected areas of the horizons and avalanche materials should be monitored and supervised among the people living in those areas.

Keywords: Horizons, collaps, gravity relief, gravity force, sliding force, landspace, evaluation.

İşin aktuallığı. Sahəsi 5.5 min km², 3 dövlətlə həmsərhəd, orta yüksəkliyi 1400 m olan Naxçıvan MR ərazisi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Nisbi hündürlükləri 3155 m-ə çatan Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri və onlardan ayrılan qollar kontinental iqlim şəraitində fiziki aşınma, qravitasiya, eroziya və digər proseslərin təsiri altında intensiv parçalanmış, dağılmış və demək olar ki, başdan-başa çılpaqlaşmışdır. Bu proseslər nəticəsində dağ ətəklərində ,dağ yamaclarında çoxlu uçqun materialları və ufantılar toplanmışdır.Bu proseslərin öyrənilməsi, təhlili və xəritələşdirilməsi onların landşaftlara vurduqları ziyanların qiymətləndirilməsi aktuallıq kəsb edir.

Ərazinin geomorfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatlara Q.Abixin, A.L.Reynqardın, S.Kuznetsovun, S.A.Zaxarovun , B.A. Paffenqolsun, B.A.Antonovun, Ş.Ə.Əzizbəyovun, B.Ə.Budaqovun M.Abbasovun S.Y Babayevin və d. tədqiqatçıların işlərində rast gəlinir (3 səh.15). Son dövrlərdə Naxçıvan MR coğrafiyasının öyrənilməsində Ə.G.Quluyevin, S.Ə.Hacıyevin Ə.M.Həsənovyn, N.S.Bababəylinin, L.M.Novruzovanın və b. tədqiqatçıların rolu böyük olmuşdur.

Ufanti və uçqunlar qravitasion relyef forması olub ətəkdən zirvəyədək müxtəlif təsirlərə məruz qalan dağlarda yaranır. Dağların aşınmasına təsir edən amillərdən biridə yerin cazibə qüvvəsidir. Qravitasion relyef formalarını ilk dəfə olaraq Azərbaycanda və xüsusən Nax. MR ərazisində B.Ə.Budaqov(1960,1995) , N.Şirinov, M.Müseiybov (1962-1965), M.A.Abbasov (1950), S.Y.Babayev (1960, 1966, 1967,1999), V.Ə.Quluzadə, R.S.Abdullayev, A.İ.Əliyev,T.B.Bayramov (2000) və digər tədqiqatçılar öyrənmişlər.

Uçqunlar adətən sıldırım yamaclarda, aşınma eroziya proseslərinin təsiri altında suxurların müvazinətini və yaxud da ilişkənliyini itirməsi nəticəsində baş verir. Uçqun prosesinin baş verməsində aşınma, eroziya, abraziya və zəlzələ mühüm rol oynayır.. Bu prosesin və müvafik relyef formalarının inkişaf etdiyi ərazi kiçik Qafqazın cənub, Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamacında, Dərələyəz silsiləsində, Küküdağ, Keçəldağ, Salvattı, Qazangöldağ, Qapıcıq,

Yağlıdərə, Ayıçınqılı və s. dağların yamaclarında müşahidə edilir. Ucqunlar onların yaranmasına şərait yaradan amillərin mövcud olduğu bütün yüksəklik qurşaqlarında inkişaf etmişdir. (2)

Gündüzlər günəş istiliyinin təsiri ilə genişlənən, axşamlar isə soyuyaraq yığılan daşlar deformasiyaya məruz qalaraq parçalanıb dağılırlar. Sutkalıq temperatur amplitudasının böyük olması yamaclarda aşınma materiallarının çoxalmasına səbəb olur (1 səh.203). Şaxta aşınması, buzlaq və qarların fəaliyyəti, yağışlar axar sular, az da olsa kimyəvi aşınma və başqa proseslər dağ yamaclarını parçalayır. Aşınma materialları yamacları qəcirliklərlə örtür, əlverişli olan yerlərdə ufantı və və qırıntı konusu şəklində toplanılır(1 səh.203).

Yamacların meyilli olması aşınma məhsullarının Yer in cazibə qüvvəsi nəticəsində daha sürətlə hərəkət etməsinə zəmin yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, aşınma materiallarının aşağıya doğru hərəkətinin səbəbi toplanmış materialların ağırlıq və sürüşmə qüvvəsidir.

Dağ yamaclarında üzə çıxan qayaların parçalanması dəhşətli uçqunlar yaradır. Uçqun zamanı qopan qaya parçaları hərəkət edərkən digər qayaların, daşların parçalanmasına landşaftların məhv olmasına şərait yaradır. Uçqun materiallarının denudasiyası zamanı bəzən dağ çaylarının qarşısını kəsərək göllərin yaranmasına səbəb olur.

Ərazidə iqlimin hündürlük qanuna uyğun olaraq dəyişməsi relyefin müxtəlif genetik formalarını yaradan formalar yaratmışdır. Yüksək dağlıq zonada buzlaq və müasir nival proseslərlə yanaşı fiziki aşınmanın yamaclarda intensiv qravitasiya prosesləri, alcaq dağlıq və dağətəyi zonada isə arid denudasiya prosesləri inkişaf etmişdir (2 səh 118).

Sular vasitəsi ilə ağırlıq qüvvəsi nəticəsində dərələrə toplanılan aşınma məhsulları bəzən dağ ətəklərinə doğru hərəkətə başlayır ki, bu da “daş seli” adlanır. “Daş seli” ən qorxulu təbiət hadisəsidir. Onun baş verdiyi ərazidə landşaftlar tam məhv olur, həmçinin yığıldığı ərazilərdə bütün landşaftlar onun altında qalaraq öz funksiyasını itirir. Çay dərələrinə toplanan daş qırıntılarının bir hissəsi çay vasitəsi ilə aparılır, bir hissəsi isə ufantı şəklində qalır (1 səh. 204). Yüksək dağlarda şaxta aşınmasından da qırıntı və yfantılar toplanılır. Landşaftlara daha çox ziyan vuran uçqunlardan biri də qar uçqunlarıdır. Qar uçqunları 2 yerə bölünür: quru qar uçqunları- ilin soyuq, şaxtalı dövründə və nəm qar uçqunları – fön küləkləri əsən dövrdə baş verir. Qar uçqunu zamanı hər metr kvadrat sahəyə 60-100 ton ağırlığında zərbə dəyir. Bu isə landşaftlara daha çox ziyan vurur. Xüsusən meşələrin tamamilə məhv olmasına səbəb olur (1 səh.205).

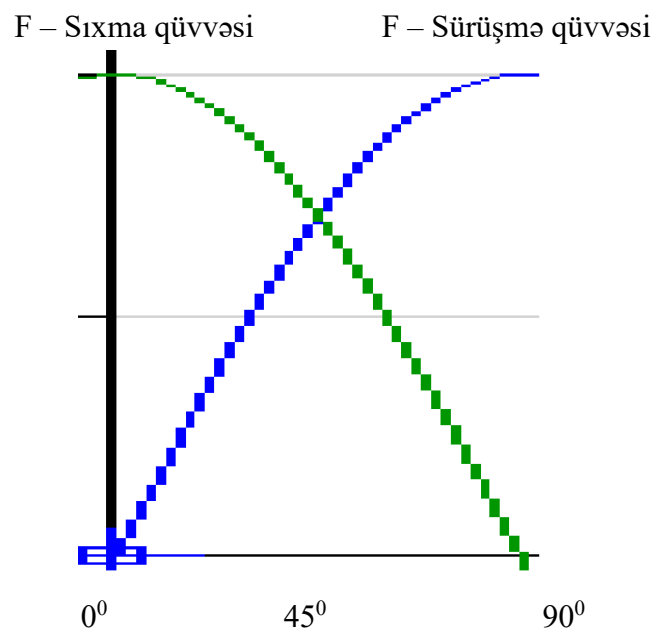
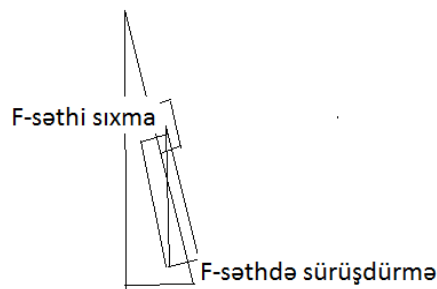
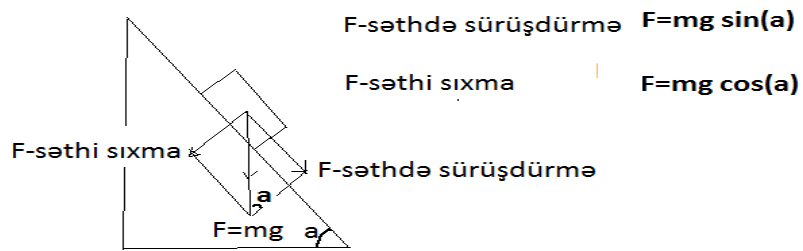
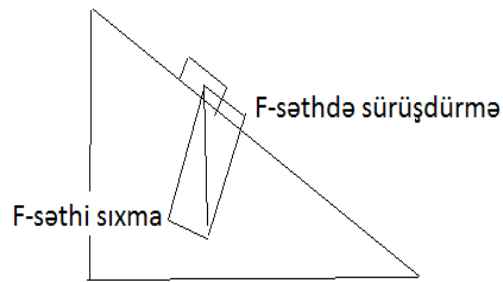
Uçqunlar və ufantılar təsərrüfatlara böyük ziyan vurur. Ona görə də bu ziyanların azaldılması üçün uçqunlar və ufantıların cəy dərələrinə axıb dolması məsələsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Uçqun baş verə biləcək ehtimalı olan ərazilər və ufantılar toplanan sahələr daim nəzarətdə saxlanılmalıdır. Ufantıların dərələrə dolması onların kütləsindən və meyillilik dərəcəsindən asılıdır. Ufantıların axımının baş verməsi və onun sürəti ufantı və uçqun materiallarının toplandığı ərazinin meyilliyindən və onların kütlələrindən asılıdır. Meyilliyin müəyyən edilməsi üçün $F = Mg \times \sin \alpha$ (5) formulasından istifadə edirik. Müəyyən olunmuşdur ki, $\sin \alpha$ – nın bütün qiymətlərində uçqun və ufantı materiallarının sürüşmələri baş verir artıq 20° bucaq qiymətindən başlayaraq materialların aşağıya doğru axım riski artır. 30° bucaq altında sürüşmə riski daha çox, 40° bucaq altında sürüşmə riski daha yüksək olur. Meyilliyin 40° –dən çox olması riskin daha çox və sürətli olmasına səbəb olur. (6 səh.21) Dağ yamaclarının 45° dərəcədən çox olduğu ərazilərdə landşaftlara ziyanın nisbətən az ziyan dəyməsi qənaətinə gəlmişik. Daha çox ziyan meyilliyi $25-45^\circ$ bucaq arasında olduqda dəyir. Çünki bu bucaqlar altında meyilliyə malik olan yamaclarda qırıntıların diyirlənməsi yox sürüşməsi prosesi gedir ki, bu da bütün landşaft tipinin sıradan çıxmasına torpaq qatının dağ ətəyinə doğru sürüşməsinə səbəb olur.

Ufantı və uçqun materiallarının kütləsi çoxaldıqca ətraf mühitə ,xüsusən torpaq örtüyünə və landşaftlara dəyən ziyn çoxalır. Biz dəyən ziyanı 5 balla qiymətləndirmişik. 0^0 bucaq altında 0 baldır. Ümumi kütləni şərti olaraq 100 m^3 qəbul etmişik

Ufantı və uçqun materiallarının yuvarlanması meyillilik bucağından ($Sin\alpha$) asılılığı və landşaftlara dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi şkalası. (Tərtib edən Ə.M.Həsənov)

$Sin\alpha$	Kütlə m^3	Sürüşmə riskinin dərəcəsi	Landşaftlara dəyən ziyan balla
0 -10	100	Yox 0-1	0-1
10-20	100	Çox zəif 2	2
20-30	100	Zəif 3	3
30-40	100	Güclü 4	4
40-dən çox	100	Dağıdıcı 5	5

Meyl buc	sin(a)	cos(a)
0	0	1
1	0,017452406	0,999847695
2	0,034899497	0,999390827
3	0,052335956	0,998629535
4	0,069756474	0,99756405
5	0,087155743	0,996194698
6	0,104528463	0,994521895
7	0,121869343	0,992546152
8	0,139173101	0,990268069
9	0,156434465	0,987688341
10	0,173648178	0,984807753
11	0,190808995	0,981627183
12	0,207911691	0,978147601
13	0,224951054	0,974370065
14	0,241921896	0,970295726
15	0,258819045	0,965925826
16	0,275637356	0,961261696
17	0,292371705	0,956304756
18	0,309016994	0,951056516
19	0,325568154	0,945518576
20	0,342020143	0,939692621
21	0,35836795	0,933580426
22	0,374606593	0,927183855
23	0,390731128	0,920504853
24	0,406736643	0,913545458
25	0,422618262	0,906307787
26	0,438371147	0,898794046
27	0,4539905	0,891006524
28	0,469471563	0,882947593
29	0,48480962	0,874619707
30	0,5	0,866025404
31	0,515038075	0,857167301
32	0,529919264	0,848048096
33	0,544639035	0,838670568
34	0,559192903	0,829037573
35	0,573576436	0,819152044
36	0,587785252	0,809016994
37	0,601815023	0,79863551
38	0,615661475	0,788010754
39	0,629320391	0,777145961
40	0,64278761	0,766044443
41	0,656059029	0,75470958
42	0,669130606	0,743144825
43	0,68199836	0,731353702
44	0,69465837	0,7193398
45	0,707106781	0,707106781
46	0,7193398	0,69465837
47	0,731353702	0,68199836
48	0,743144825	0,669130606

49	0,75470958	0,656059029
50	0,766044443	0,64278761
51	0,777145961	0,629320391
52	0,788010754	0,615661475
53	0,79863551	0,601815023
54	0,809016994	0,587785252
55	0,819152044	0,573576436
56	0,829037573	0,559192903
57	0,838670568	0,544639035
58	0,848048096	0,529919264
59	0,857167301	0,515038075
60	0,866025404	0,5
61	0,874619707	0,48480962
62	0,882947593	0,469471563
63	0,891006524	0,4539905
64	0,898794046	0,438371147
65	0,906307787	0,422618262
66	0,913545458	0,406736643
67	0,920504853	0,390731128
68	0,927183855	0,374606593
69	0,933580426	0,35836795
70	0,939692621	0,342020143
71	0,945518576	0,325568154
72	0,951056516	0,309016994
73	0,956304756	0,292371705
74	0,961261696	0,275637356
75	0,965925826	0,258819045
76	0,970295726	0,241921896
77	0,974370065	0,224951054
78	0,978147601	0,207911691
79	0,981627183	0,190808995
80	0,984807753	0,173648178
81	0,987688341	0,156434465
82	0,990268069	0,139173101
83	0,992546152	0,121869343
84	0,994521895	0,104528463
85	0,996194698	0,087155743
86	0,99756405	0,069756474
87	0,998629535	0,052335956
88	0,999390827	0,034899497
89	0,999847695	0,017452406
90	1	0

Ədəbiyyat

1.M.Müseiybov, NəŞirinov, B.Budaqov. Ümumi geomorfologiya. Bakı-1967, 230 səh.

2.V.Ə.Quluzadə,R.S.Abdullayev, A.İ.Əliyev,T.B.Bayramov.Naxçıvan MR-in dağlıq geosistemində müasirekzomorfo genoz proseslərin əsas xüsusiyyətləri və onların ətraf mühitə təsiri.Bakı Universitetinin xəbərləri-2014, №-4, səh.118-126

3. В.А.Антонov ”Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamaclarının geomorfologiyasına dair” 1949
4. М.А.Аббасов ” Нахçıvan MSSR-in şimal-qərb hissələrinin geomorfologiyası” 1950
5. Х.Кухлинг.Справочник по физике. Из-во МИР-1985, 520 стр.
6. А.Ф.Лахин, Б.Е.Бызов, И.М.Прищепа. Военная топография.Москва-1973, 223 стр.

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ŞƏHƏR MƏNTƏQQƏLƏRİNİN
FORMALAŞMASININ TARİXİ-COĞRAFİ AMİLLƏRİ****Türkanə Əliyeva**

Naxçıvan Universiteti

Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin yaranmasında əsas amillər, Naxçıvan ərazisində əkinçiliyə yaralı münbit torpaqların və su qaynaqlarının olması, burada yaşayan əhalinin oturaq həyat tərzinə keçməsinə səbəb olması(e.ə VII minillik-neolit), qədim tayfalar arasında əlaqələrin genişlənməsi(e.ə.VI-IV minillik-eneolit), təbii sərvətlərin varlığı, ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyinin olması, yaxınlıqda qədim mədəniyyətlərin inkişafı, və sənətkarlığın inkişafı və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi olmuşdur.(2). Naxçıvanda daş duz, dolomit, bentonit, seolit yataqları molibden, polimetallik filizləri, mis və qızıl ehtiyatları gillər, mərmər, mineral təbii sərvətləri ilə zəngindir. Lakin qədim şəhərçiliyin formalaşmasında duz ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyük olmuşdur.

Naxçıvanda qala şəhərlərinin formalaşma səbəbi isə Böyük İpək yolu üzərində yerləşməsi idi. Böyük karvan yollarının Naxçıvandan keçməsinin ən başlıca səbəblərindən biri burada zəngin və keyfiyyətli duz yataqlarının olmasıdır. Qərbdə dəfələrlə duz müharibəsi baş vermişdir və bu müharibələrin yatırılmasında Naxçıvandan karvanlarla aparılan duz da müəyyən qədər rol oynamışdır. Naxçıvan duzu tərkibinin keyfiyyəti ilə seçilirdi, çünki tərkibində demək olar ki, heç bir ağır metal yoxdur.(1). AMEA Naxçıvan Bölməsinin araşdırmalarına görə Naxçıvan ərazisində hələ eramızda əvvəl 10-cu minillikdən qabaq mədənçilik olmuşdur. Və bu mədənlər həm yerli tələbatı ödəmək, həm də mübadilə məqsədi ilə istehsal olunmuşdur.

İlkin şəhər mədəniyyəti təkcə Naxçıvan şəhərində deyil, 11 Kültəpə, Oğlanqala, Şahtaxtı, Qızılburun, Qarabağlar və.s yerlərdə də baş vermişdi. Bu yerlərdə şəhər-qala üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur. Naxçıvanda ilkin qala tipli yaşayış məskənlərinin yaranmasının bir neçə səbəbi vardı ki, bunlara yaşayış məskənlərində əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, müxtəlif istehsal sahələrinin yaranması, sənətkarlığın əkinçilik və maldarlıqdan ayrılması, tayfa quruluşunun sürətlə dağılması, elit təbəqənin və xalq kütlələrinin yaranmasını göstərmək olar. İstehsal vasitələri hakim azlığın əlinə keçirdi. Beləliklə tayfa başçıları varlanırdı və ilkin dövlət qurumlarının yaranması prosesi başlayırdı. Sənət və ticarətin inkişafı və dövlətlərin meydana gəlməsi, yeni yaşayış tiplərindən şəhər və qəsəbə tipli məskənlərin formalaşmasına da şərait yaratdı.

Naxçıvan MR ərazisində zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin aşkar olunması burada qədim daş dövründən başlayaraq yaşayış olduğunu sübut edir(3). İnsanların burada 500-300 min əvvəl məskunlaşmış və 100-35 min il bundan əvvəl də Mustye mədəniyyəti dövründə ibtidai insanlar burada yaşamışdır(4). Daş dövrü mədəniyyət izlərinə Qazma mağarası, Naxçıvan və Əlincəçay vadilərində, Ordubad rayonu ərazisindəki Kilit mağaralarında, İlandağın cənub ətəklərində rast gəlinir. I

Kültürə yaşayış yerində Aşel mədəniyyəti dövründə hazırlanmış əl çapacağı qeydə alınmışdır(5). Naxçıvan ərazidə yerləşən qəbilələrin maddi-mədəniyyətinin ilk abidələri qədim Neolit dövrünə aiddir. Arxeoloji materiallara əsasən ehtimal edilir ki, naxçıvan Zaqafqaziyada ən qədim şəhərlərdən biridir. Hələ eramızdan əvvəl Qərblə Şərqlə arasında keeçid ticarət yolunun mühüm keçid nöqtəsi idi (6). Naxçıvanda Neolit mədəniyyəti əsasında mis metalın kəşf olunduğu Eneolit dövrü mədəniyyəti inkişaf tapmışdır. Eneolit dövrü abidələri I Kültürə, Ovçulartərəsi, Damlama, Xələc yaşayış yerində və Sədərəkdə tədqiq edilmişdir. Təsərrüfat sahələrində əkinçilik və maldarlıqla yanaşı metalışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, toxuculuq kimi sahələr də inkişaf edirdi. Eneolitdə arxeoloji materiallardan məlum olur ki, Naxçıvan əhalisi ilə Mesopotomiya arasında ticarət əlaqələri də olmuşdur(7). Naxçıvanda iri tayfa ittifaqlarının yaranması və etnik proseslərin güclənməsi Tunc dövrünə rast gəlir. Tunc dövründə iqtisadi yüksəliş baş vermiş, texniki tərəqqi yüksəlmiş, əmək alətlərinin növü və keyfiyyəti artmışdır. I və II Kültürədə bu abidələrə rast gəlinmişdir(8). Tunc dövründə Naxçıvan incəsənət əsərləri ilə Yaxın şərqdə tanınırdı.

İlk dəfə Kalkolitik dövrdə istehsal olunan boyalı qablara arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki Erkən Tunc dövründə heç rast gəlinməmiş və Orta Tunc dövründə yenidən, ancaq bu dəfə geniş yayılmış bir şəkildə rast gəlinmişdir(9).

E.ə. II miniliyin sonu- I minilliyin əvvəllərində Naxçıvan ərazisində tarixi mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr baş verirdi. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində yaranmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti izlərinə Naxçıvan ərazisində də rast gəlinirdi(10). Culfa rayonu ərazisində tapılmış kitabədə Urartu dövlətinin bu əraziyə işğal etdikləri məlum olur(11). Buna görə də yaşayış yerlərində Oğlanqala, Qalacıq, Govurqala kimi müdafiə qalaları tikilmişdir(12). Arxeoloji və memarlıq materiallarının təhlilinə əsaslanaraq da deyə bilərik ki, Naxçıvan ərazisindəki şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin formaları olan qalalar dövrləşdirilmişdir. Şəhər qalalardan II Kültürə e.ə XXIII-VIII əsrlərə, qarabağlar Qalaçığı e.ə XVII-VII əsrlərə, Qazançı qalası e.ə XVII-VII əsrlərə, Qarasu qalası XVI-VII əsrlərə, Sədərək, Plovdağ və Nəhəcir qalası e.ə XV-VII əsrlərə, müdafiə istehkamları olmuş Çalxanqala və Vayxır Govurqalası e.ə XVIII-XVII əsrlərə, Qarabağlar Govurqalası isə e.ə XV-VII əsrlərə aid olmuşdur(13).

Bu qalalar xarici hücumlardan qorunmaq üçün tikilsə də, onlar kütləvi Barbar istilələrindən əvvəl tikilmişdir. Bu isə sübut edir ki, qalalar ilkin şəhərsalma memarlığının bünövrəsi olmaqla yerli tayfaların təhlükəsizliyini təmin edirdi. Muxtar respublikada bir neçə qədim şəhər tədqiq edilib öyrənilmişdir. Bunlara II Kültürə, Oğlanqala, Şahtaxtı, Sumbata-Dizə, Plovdağə aid etmək olar. II Kültürə, Şahtaxtı və Plovdağ, Oğlanqala və Sumbatan-Dizə isə daha əvvəl yaranan şəhərlərə (bəzən nekropol da adlanır) aid edilir. Bu nekropollar planlı tikilişi, möhkəmliyi ilə seçilirdi(14).

II Kültürə-Arxeoloqlar V.Əliyev, A. Məmmədova tərəfində aparılan aparılan tədqiqatlar nəticəsində II Kültürə qala şəhəri haqqında bəzi məlumatlar əldə olunmuşdur. Naxçıvan şəhərində 12 km aralıda ,3 hektara yaxın sahəni əhatə etmişdir. Yaranma tarixi e.ə II minilliyə aid edilir. Əhalisi əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla

məşğul olmuşdur. Qala divarları müdafiə məqsədli tikilmişdir. Müharibələr dövründə qala dəfələrlə dağılsa da, hər dəfə dövrünə uyğun şəkildə bərpa işləri aparılmışdır. Qala Cəhriçayın sahilində nisbətən uca təpədə yaradılmışdır.

Qalanı tikərkən çay daşı və gildən istifadə olunmuşdur. Qalanın Orta Tunc dövrünə aid olmasını tapılmış buraya aid qərb divarı, Dayaq rolunu oynayan kontrforslar, qərbində dövrümüzədək olan qala qapısının tikililəri sübut edir. Həmçinin burada tapılmış bifas tipli çaxmaq daşı burad "Naxçıvan daş dövrü mədəniyyəti" problemini yaradır (Sənətkarlıq emalatxanaları vardır ki, (15) bunlar da dulusçuluq, metalışləmə, keraika əşyaalrının tapılması sübut edir. I Kültəpə və II Kültəpə ərazisində orta Tunc dövrü təbəqəindən aşkar olunmuş keramika məmulatları və metal əşyalar Mesopotomiya ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin davam etdiyini göstərirdi. II Kültəpənin startiqrafik quruluşu həmçinin Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin hələ Erkən Tunc dövründə başladığını göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, qalanın strukturu Naxçıvanın qədim və Orta əsr şəhərləri üçün xarakterikdir.

Xaraba-Gilan-Orta əsr Kiran şəhəri XIV əsrin əvvəllərində zəlzələ nəticəsində dağılıqdan sonra onun xarabalıqlarını yerli əhali Xaraba-Gilan adlandırmışdır. Xaraba Gilan şəhər yeri bəzi mənbələrdə Aza olaraq yazılıb. Xaraba-Gilan şəhər yeri Gilançayın sol sahilində, Ordubad-Naxçıvan avtomobil yolunun 17-ci km-də yerləşir. Şəhərin xarabalıqları təpələr və dağlar üzərində yerləşir. 1912-ci ildə aparılan tədqiqatlarda buradan 500 sikkə qızıl tapılmış və Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin diqqətini çəkmişdir. Tapılmış əşyalar Qafqaz muzeyinə verilmişdir (16). Burada şəhər mədəniyyəti hələ ilk antik dövrdə (e.ə. 5-4 əsrlərdə) yaranmış, və orta əsrlərdə şəhər Azərbaycanın ən böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Xaraba-Gilan şəhəri ilə bağlı məlumatlara ərəb və fars salnaməçilərinin əsərlərində rast gəlmək olar. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şəhər yeri 100 hektardan artıq olmaqla, əsasən üç-Narınqala, Şəhəristan, və Rabat hissələrindən ibarətdir. Şəhərin narınqalası qərb tərəfdə, ətraf dağlardan 70-80 m hündürdə yerləşir. Qədim yunan şəhərlərində olan akropolların planına uyğun inşa edilib.

Tədqiqatlar nəticəsində daha yaxşı öyrənilmiş Şəhəristan hissəsində baş küçə və ona qovuşan məhəllə, bişmiş kərpicdən tikilən yaşayış yerləri, dini tikililər, çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmişdir. Şəhərin Rabat hissəsində də sənətkar və şəhər yoxsullara aid tikinti izləri qalmışdır. Kiran şəhəri monqol istilaları və zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. Şahtaxtı- Son Tunc və Dəmir dövrü abidəsi kimi tanınır. Tədqiqatlar sübut edir ki, Şahtaxtı ərazisində eramızdan əvvəl IV minillikdən başlayaraq qədim insanlar məskunlaşmağa başlamışdır. Şahtaxtı yaşayış yeri Nekropolla birlikdə Yaxın Şərqin ən böyük abidələrindəndir. Araşdırmalar nəticəsində 7 min illik tarixinin olması məlum olmuşdur. Yaşayış məskənləri bir-birinin üzərində salınmışdır. Şahtaxtı nekropollarının ümumi sahəsi 15 hektardan artıq idi. Şahtaxtı yaşayış yeri isə 3 hektardan artıq bir ərazini əhatə etməklə, dairəvi planda salınmışdır. Yüksək təpənin kənarlarından keçən qalın divarla və bürclərlə əhatələnmişdir. Narınqala adlanan mərkəz yeri ikinci bir müdafiə divarı ilə

əhatələnmişdir. Tunc və Dəmir dövrlərində Naxçıvan ərazisində bu tip siklopik tikililər şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin formalarından idi. Həmin dövrdə vahid arxitektura və memarlıq üslubu nun olmamasına baxmayaraq bu tip şəhərsalma mədəniyyətində ərazinin relyefi ön planda olmuşdur. Ehtimal olunur ki qrunub saxlanılan bu qala divarları daxilində sənətkarlıq mərkəzləri də olmuşdur. 2007-ci ildə aparılan ekspedisiya işləri nəticəsində burada 4 mədəni təbəqə müəyyən olunmuşdur. Ərazidən Erkən Orta Əsrlər, antik, son Tunc və Dəmir, Orta Tunc dövrünə aid çoxlu sayda keramika parçaları, daş əmək və məişət alətlərinin qalıqları aşkar edilmişdir (17). Keramika sənətkarlığının hələ Erkən Tunc dövründən təkamül tapmış və bu sənətkarlıq sahəsi təkcə tayfadaxili tələbatın ödənilməsində deyil, eyni zamanda tayfalararası iqtisadi-mədəni əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Şəhərdə sənətkarlıq emalatxanaları da fəaliyyət göstərirdi.

Sumbatan-Dizə şəhərində arxeoloq Q. İsmayılzadə, B. İbrahimbəyli, T. Xəlilovun apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, şəhər bir neçə əsr ərzində genişlənmiş və qala divarlarından kənara çıxmışdır. Ərazisi 20 hektara qədər olmuşdur. Sumbatan şəhəri Ordubad rayonunun Sabir kəndi ərazisində, Ordubad-Naxçıvan yolunda 800 m şimalda, Araz çayının qolu olan Gilançayın sol, eyniadlı dağın üzərində yerləşir. (18). Qala şəhərin şimal tərəfində, giriş qapısı və qərb tərəfində yerləşən müdafiə divarları da təmizlənmiş və müəyyən olunub ki, müdafiə divarları tikilərkən onun özülü 5-8 tona qədər olan qaya parçaları üzərində qurulmuş və 8-10m hündürlüyündə dağ daşları ilə divar hörülmüşdür. Müdafiə divarları relyefə uyğun tikilmişdir. Bu qədim şəhər ərazisində də dini tikililərə est gəlinmişdir. Ərazi maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olmuşdur.

Oğlanqala. V. Baxşəliyev, L. Ristvet, H. Goqnik, S. H. Aşurov tərəfindən 2008-2011-ci illərdə qala ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış, dəmir dövrü yaşayış yerləri haqqında məlumatlar toplanmışdır. Şərur düzənliyində hansısa dövlətin paytaxtı olması aşkar olmuşdur. Böyük ərazini əhatə edən divar Qız qalasının aşağısından başlayaraq Arpaçay sahillərində bitir. Yerli əhəlinin məlumatına görə Arpaçay Oğlanqala ilə Qız qalası arasında axırmış. Divar boyunca Orta Tunc, Orta Dəmir, Orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmişdir. Oğlanqalanın şərqindəki divar Axuraçay və Arpaçay vadisinə qədər uzanırdı. Divar boyunca həmçinin mövsimi yaşayış yerlərinə də rast gəlinir. Oğlanqala ətrafında mühafizə divarları ilə örtülmüş ərazinin bir dövlətin paytaxtı olduğu müəyyən olunmuşdur. E. Ə. IX-VI əsrlərdə Naxçıvan ərazisi Manna dövlətinin tərkibində olmuşdur (19). Manna mədəniyyətinin Naxçıvan ərazisində yayıldığını arxeoloji qazıntı işləri də sübut edir (20). Manna dövlətinin süqutundan sonra Naxçıvan Midiya dövlətinin təsiri altına keçdi (21). Midiyanın süqutundan sonra Naxçıvan Əhəmənilərin, e.ə. IV əsrin sonunda isə Atropatenin təsir dairəsində olmuşdur (22). Eramızın III əsridə isə Sasanilər imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. Qazaka şəhəri Naxçıvana yaxın əraziddə yerləşdiyindən Naxçıvan Yaxın Şərqi bir çox şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr qurmuşdur. Həmçinin antik dünya xalqları ilə sıx ticarət əlaqələri yaratmışdır. Naxçıvanın orta əsrlərdə mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olmasını Əlicəçay üzərində tapılmış sütun altlıqları, tunc

qrifon. Cavanşirin tunc heykəli, Fərhad evi yaxınlığındakı kitabə və yaxınlığından keçən karvan yolu və bir çox abidələrin təhlili sübut edir Eramızın əvvəllərində Naxçıvan albaniyada şəhər və vilayət olmuşdur. Araksena vilayəti (Arazın orta və aşağı axarı boyunca yerləşirdi) Naxçıvanda yerləşirdi (23) Müasir Naxçıvan şəhəri ərazisində yerləşən ərazi Süniç və Müasir Ordubad ərazisi isə Qoğtən vilayətinin tərkibinə daxil idi. Sünikin alban mənşəli sülaləsi və kilsəsi mövcud idi (24).

E.ə IV əsrdə Sasani şahı Naxçıvanı dağıtmış və 18 min ailəni əsir aparmışdır. Bura Sasani mərzbanlarının iqamətgahına çevrilmiş və Sasanilərin zərxbanası olmuşdur. (23) VII əsrin ortalarında ərəblər tərəfindən istila olunur və Ərəb xilafətinin Azərbaycandakı inzibati və hərbi mərkəzi, ərəb əmirlərinin iqamətgahlarından birinə çevrilir. IX əsrdə də Naxçıvan Ərəb xilafətinə xərac verirdi.

IX əsrin sonlarında Sacilər dövlətinin tərkibinə keçir (25). X əsrdə isə Salarilər (26), daha sonra Rəvvadilər dövlətinin tərkibinə daxil edilir. X əsrin sonundan XI əsrin 60-cı illərinə kimi Naxçıvan Naxçıvanşahlıq adlı feodal dövlətini tərkibinə daxil olur. XI əsrdə Səlcuqlar tərəfindən idarə olunmağa başlayır. Səlcuqların Azərbaycan canişini məhz Naxçıvanda əyləşirdi (28). Naxçıvan şəhəri XII əsrin 30-cu illərindən 70-ci illərin ortalarına kimi Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibində olmuş və Naxçıvan şəhəri paytaxt olmaqla dövrünün ən yüksək mərhələsinə çatmışdır.

XIII əsrin əvvəllərində monqollar şəhəri qarət etdilər və 1230-cu illərdə Naxçıvan Qızıl Ordanın, 1257-ci ildə isə Hülakülər dövlətinin tərkibinə keçdi. (29).

XIV əsrin 50-ci illərində çobani, cuci, cələri və müzəffərilərin hakimiyyəti altında oldu. XIV əsrin sonlarında Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış hücum etmiş və dağıntıya məruz qalmışdır. Sonradan Naxçıvan əhalisi Əlincə qalasında Teymura 14 il müqavimət göstərmişdi.

1390-cı illərdə Naxçıvanda Hürufilik təlimi yayılmışdır. Təriqətin Banisi Fəzullah Nəimi edam olunmuş və sonradan türbəsi üzərində Əlincəçay xanəqahı yaradılmışdır.

1412-ci ildə Qaraqoyunluların, 1468-ci ildə Ağqoyunluların hakimiyyətinə keçmişdir (30). XVI əsrdə isə səfəvi dövlətinin tərkibində olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibəsi nəticəsində dəfələrlə dağıdılmışdır. XVII əsrin əsrin başlanğıcında Osmanlı qoşunları Naxçıvanı tutur. Bu dövrdə artıq şəhərdə bir bina olsun salamat qalmamışdır. XVII əsrin əvvəllərində Nadir şah tərəfindən tutulmuş və əfşarların hakimiyyəti altına keçmişdir. Nadir şahın ölümündən sonra isə Naxçıvanda xanlıqlar dövrü başlayır Naxçıvan XVIII əsr- XIX əsrin əvvəllərində İnkışafının ən ağır dövrünü yaşayır. İqtisadi və siyasi böhran şəhərlərə daha ciddi təsir göstərirdi. Daxili saray çəkişmələri və xarici hücumlar şəhərlərə ağır zərbə vururdu. Şəhərlərin inkişafına və tənəzzülünə nəinki Azərbaycanda, bəzən Yaxın və Orta Şərqdə gedən proseslər də təsirsiz qalmırdı. Naxçıvan bölgəsində şəhərlərin inkişafı bir çox iqtisadi, siyasi və coğrafi xarakter daşıyan amillərlə sıx bağlı olmuşdur. Bu amillərdən əmtəəlik məhsul istehsalının və müəyyən bölgə daxilində ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Xarici və tranzit ticarət də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şəhərlərin inkişafında onların coğrafi mövqeyi həlledici amillərdən idi.

Xarici ticarətdə xüsusi rol oynayan şəhərlərə Culfa və Əylis şəhərlərini misal göstərmək olar. Ticarət bu şəhərlərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Tarixən mühüm ticarət yolları üzərində yerləşməsi buna əlverişli zəmin yaratmışdır. Bu dövrdə şəhərlərin inkişafına əks təsir göstərən qeyri-iqtisadi xarakter daşıyan amillər də vardı. Bunlara xarici hücumları, feodal ara müharibələrini, yoluxucu xəstəliklər və s. amilləri misal göstərmək olar. Məhsuldar qüvvələrin bəzən tamamilə məhv olmasına səbəb olmuşdur. Bir çox hallarda Naxçıvan şəhəri dağıntılar üzərində yenidən dirçəlmişdi. Bunu bir çox səyyahların fikirləri də sübut edir.

Naxçıvanın orta əsr şəhərlərinin inkişafına müsbət təsir göstərən əsas amil isə ayrı-ayrı dövlətlərin inzibati mədəni mərkəz, iqamətgah olması səbəb olmuşdur. Belə şəhərlər yaxşı mühafizə olunur və bir sıra iqtisadi imtiyazlara malik olurdular. Belə hallar şəhərlərin demoqrafik inkişafına müsbət təsir edir, ticarət və sənətkarlığın yüksəlməsinə səbəb olurdu. Muxtar Respublika daxilində Naxçıvan şəhəri paytaxt şəhəri kimi sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Naxçıvan şəhəri öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə Atabəylər dövləti dövründə çatmışdır(31). Eldəgizlər dövlətinin iqamətgahı olmaq bu prosesi daha da sürətləndirdi. Öz dövrünün ən böyük şəhərlərindən oldu. Şəhər Araz çayı sahilində hündürlükdə salınmış Naxçıvan şəhəri qala divarları ilə əhatə olunmuşdur(32). Bu dövrdə Naxçıvanda 150-200 min nəfər əhali yaşayırdı(33). Monqol istilasını ilə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Naxçıvan şəhərləri də iqtisadi tənəzzül və dağıntı mərhələsi keçirdi. Naxçıvan şəhərləri kütləvi qırğın və dağıntı keçirmişdir(34). Monqol istilasından sonra Azərbaycanın bir çox şəhərlərini gəzmiş səyyah Vilhelm Rubruk Naxçıvan şəhərinin vəziyyətini təsvir edərkən yazırdı ki, monqollar şəhəri demək olar ki, boş səhraya çevirmişdilər(35). Naxçıvan şəhəri XIII əsrdən başlayaraq digər Azərbaycan şəhərləri kimi bərpa olunmağa başlasa da əvvəlki görkəmini qazana bilmədi. Lakin XIV-XV əsrlərin siyasi çəkişmələri şəhərlərin inkişafına yenidən mane olmuşdur. Nəticədə şəhər əvvəlki görkəm və əzəmətini itirmişdir. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin yaranması ölkənin şəhərlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Vaxtilə ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlər yenidən canlanmağa başladı. Keçmişdə kiçik yaşayış yerləri olan Ordubad, Əylis, Culfa və qismən də Azad nəinki Naxçıvanın, eləcə də Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdılar. XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində olan şəhərlərdən Culfa xüsusilə seçilirdi. Araz çayı sahilindəki qayalıqlarda yerləşən Culfa şəhərində əhalinin başlıca məşğuliyyəti ticarət olmuşdur(36). Əhalinin ticarətlə belə geniş məşğul olmasının səbəbini İ. Şopen əkinçiliyə yararlı torpaqların az olması ilə əlaqələndirirdi. Qədim ticarət yollarının üzərində yerləşməsi də bu məşğuliyyətə səbəb olmuşdur. Lakin XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri Culfanı darmadağın etmiş və bir şəhər kimi yerlə yeksan olmasına səbəb olmuşdur. I Şah Abbas 1603-cü ildə şəhəri tamamilə darmadağın etdi və əhalisini İsfahan yaxınlığına köçürdü. I Şah Abbasın məqsədi isə buranın mahir tacirlərinin fəaliyyətiindən istifadə etməklə İsfahan şəhərində ticarəti genişləndirsin. Azərbaycanda olmuş t.e.d. Ə.Rəhmani Culfa şəhərinin uzun müddət xaraba vəziyyətdə qaldığını demişdir(37). Orta əsrlərin iqtisadi yüksəliş dövrü keçirən şəhərlərindən biri də Ordubad şəhəri idi. Ordubad şəhəri

də Səfəvi- osmanlı müharibələri nəticəsində dəfələrlə dağılmış təkrar bərpa olunmuşdur. Buna səbəb isə I Şah Abbasın Ordubada göstərdiyi himayədarlıqla əlaqələndirmək olar. Belə ki. Şah Abbasın əmri ilə Ordubad şəhəri dövlətə verilən bütün vergilərdən azad olunmuşdur(38). XVI-XVII əsrlərdə yenidən yüksəliş dövrü keçirən Azad(Aza) şəhəri də diqqəti cəlb etmişdir. Araz çayının sol sahilində, Culfa ilə Ordubad arasında yerləşirdi. Azad şəhəri mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi idi. Şəhərdə və ətrafında istehsal edilən biyan kökü istehsalı əhalinin xarici ticarətində mühüm rol oynayırdı. Şəhərdə ticarətin belə geniş yayılmasını ərazidən keçən dörd karvan yolu da sübut edir(39). Azərbaycanın çiçəklənən şəhərlərindən olduğundan səyyahların diqqətini çəkmişdir. XVII əsrə aid mənbələrdə şəhər müxtəlif formalarda –Azad, Azadçıran, Azadabad və.s şəkillərdə verilir. Bölgəsinin mühüm ticarət mərkəzlərindən biri də Əylis şəhəri idi. Əylis şəhəri XVII əsrin sonlarında iqtisadi tənəzzül keçirən digər şəhərlərdən fərqli olaraq özünün ticarət əhəmiyyətini qoruya bilmişdir. İ. Şopenin məlumatına əsasən XVII əsrdə burada 10 minə qədər ailə yaşamışdır. Culfanın tənəzzülü bu şəhərin ticarət əhəmiyyətini daha da artırdı. Əsrin sonunda burada yeni karvansara vəvə bazar tikildi (40) Əylis şəhəri dəfələrlə yadelli hücumlara məruz qalsa da XVIII əsrdə əhəmiyyətini itirməmişdir. Lakin XVIII əsrin ortalarında Nadir şahın ölümündən sonra Səfəvilər dövlətinin digər şəhərləri kimi baş verən müharibələr Əylis şəhərinə də təsirsiz ötyüşməmiş, şəhər dağılmış, sənətkarlıq və ticarət süqut etmişdir. XVIII əsrin ortalarında Azad xan əraziyə hücum edərkən əhalinin xeyli hissəsini qırılmış, şəhəri isə yerlə yeksan etmişdir (41). Sonradan Əylis şəhərinin yerində qismən sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirən üç kənd yarandı. Aşağı Əyli, yuxarı Əylis, Varakort. Lakin sonrakı tədqiqatları göstərirdi ki, bu kəndlərin əhalisi yenə də sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olub (42). Naxçıvan bölgəsinin ən böyük şəhəri sayılan Naxçıvan şəhərindən də faciələr yan keçməmişdir. Şəhər Orta əsrlər dövründə həm Səfəvi Həm də Osmanlı ordusu tərəfindən dağıntıya məruz qalırdı. “Böyük sürgün” siyasəti şəhəri xarabaxanaya çevirmişdi. Naxçıvandan tutmuş Vana qədər bir dənə olsun bina sağ çıxmamışdır. XVII əsrin 300-cu illərində Naxçıvan şəhəri Osmanlı ordusu tərəfindən təkrar dağıntıya məruz qalmışdır. 1639-cu ildə balanan sülh müqaviləsi ilə təkrar bərpa işləri aparılır, lakin şəhər əvvəlki görkəmini almır. Həmin dövr haqqında Övliya Çələbi, Şarden şəhərin görkəmi haqqında məlumatlar vermişdir. Şardenin verdiyi məlumata görə vaxtilə 30 min ailənin yaşadığı Naxçıvan şəhərində cəmi 2 min ailə yaşayırdı. Rus trixçisi V.M. Sısoyevin yazdığına görə şəhər hər 200-300 ildən bir özünlünə qədər dağılmış, lakin hər dəfə təkrar bərpa olunmuşdur.(43) Naxçıvan bölgəsi xanlıqlar dövrünə qədər şəhərlərlə zəngin olmuşdur. Onların bir qismi öz əzəmətini bərpa edib saxlayarkən, bir qismi də tarix səhifəsindən silinmişdir(44)

Ədəbiyyat siyahısı

1. Naxçıvan ərazisindən keçən yollarının fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinə dair. Əli Qurbanov, Nigar Bababəyli. Məqalə).
2. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı 2018. s.14).
3. (Ə.V. Salmanzadə, K.M. Məmmədzadə-Arazboyu abidələr, Bakı, 1979s 10)

4. N.Müseyibov-Qobustan və Gəmiqaya işarələrindəki bir qrup işarələr haqqında, "Azərbaycan qədim və orta əsrlər tarixinin problemləri" Bakı,1992)
5. V.Baxşəliyev, Naxçıvanın arxeoloji abidələri, Bakı,2008, səh36).
6. Q.Ə.Mədətov Keçmişin səhifələri.Naxçıvan MSSR. Bakı.1975.s7)
7. Catherine Marro, Vəli Baxşəliyev, Səfər Aşurov, Excavation at Ovçular tepesi(Nakhchivan, Azerbaijan).Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons// Anatolia Antiqua, XIX, 2011, s.53-100).
8. (Vəli Əliyev. Azərbaycan tunc dövrünü boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: 1977, s.128-141
9. prof.Dr.Oktay Belli, Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İnan bölgeleindeki Orta Tunc Çağı Kültürlerinin çıkış merkezi: Nahçıvan.Naxçıvan İlk yaşayış və məskunlaşma yeri ki. Beynəlxalq simpozium materialı. Bakı 2012.s.67)
10. .(Ə.İ.Novruzlu, V.B. Baxşəliyev- Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri, Bakı-1999)
11. İnan dağ əfsanəsi, Naxçıvan Ensiklopediyası, AMEA, Bakı, 2002, s.212)
12. Веримов- Оборонительные сооружение Азербайджана-историко-архитектурный очерк. Ваку,1998)
13. Вагіров.R. Azərbaycanın qədim qala-şəhər tipli yaşayış yerləri və müdafiə istehkamları. Tarix elm. nam.dis.2003, s32)
14. Abbas Seyidov.T.e.d. Naxçıvan şəhərinin beş minyaşı arxeoloji və yazılı qaynaqlarda.s181
15. .(Naxçıvan Muxtar respublikasının Yaranması: Tarix və müasirli.8 fevral 2007-ci ildə keçirilmiş elmi konfransın materialları.İsa Həbibbəyli.Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il.Naxçıvan -2007.s.21)
16. Известия КОМФО,1919, С.48).
17. t.e.d.zakir Rzayev. Qədim Şah taxtı Şəhəri.Naxçıvan İlk yaşayış və Şəhərsalma yeri kimi.Naxçıvan-2012.Beynəlxalq simpozium materialı.s231).
18. Qədim Ordubad.Naxçıvan MR 90. Naxçıvan 2014.s.52
19. .(Кашкай С.М.О городах-крепостях на территории Манной. Древний Восток, 2 , Ереван,1976)
20. Меликишвили Г.А.- Некоторые вопросы истории Маннейского царства. ВДИ.1949, №1)
21. İqrar Əliyev- Tarixi Azərbaycan ərazisində qədim dövlət- Midiya, Bakı,1965)
22. Abdulla Fazil- Atropatena, Bakı. 1993)
23. .(Naxçıvan Ensiklopediyası"- 2 cilddə, II cild, Naxçıvan,2005, s.63).
24. Тревер К.В.Очерки по истории и культуре Кавказской Албании ЖМ в.до н.э-МЖЖ в.н.э(источники и литература).-М.л.:1959.-с.299-305) .
25. .(М.Ühittöü,"The Making of Byzantium:600-1025" ,Berkley: Universty of California Press,pp.195,203,215.)
26. V.Minorsky, Studies in Caucasian history, Cambridge Universty Press, 1957,pg.108-112

27. Jamie Stokes, Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East, Volume 1, Infobase Publishing, 2009, ISBN 978-0-8160-7158-6, p.382).
28. Алиялы С.История Азербайджана.Баку,2008, с.210)
29. Michael Praüdin, Mongol Empire and its legacy,p214-220
30. .(Minorsky, Vladimir(1955). The Aq-qoyunlu and Land Reforms (turkmenica,11)”.Bulletin of the School of Oriental and African studies, Universty of London 17(3):449
31. М.Вүнядов. азәрбајсан Атабәйләр дәвләти.- Баки: elm, 1985, s.189-191).
32. .(Н.Д.Муклухо-Миклай.Географическое сочинение XII в.на персидском языке.- «Ученые записки ИВ АН СССР».т.IX, 1954, с.208-209)
33. R.Мәммәдов.Нахçıван шәһәрinin тарихи оҗерки(Orta әсләр дәврү.bakı Elm,1977,c60-61)
34. И.П.Петрушевский.Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV 1960, с.36
35. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны-СПБ., 1882,с.171).
36. С.В..Тер-Аветисян. Город Држуга.-Материалы по истории торговых сношений джюльфинских купцов в XVI-XVII вв. Тбилиси, 1939,с.66-68.)
37. А.А.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с.170)
38. .(Azərbaycan tarixi, I Cild.- Bakı, 1961, s.191, M.S.Neymətova. Azərbaycanın ериоqrafik abidələri(XVII-XVIII әсләр.Bakı,1963, s.31-37).
39. М.Х.Гејъаров.Города.,с.124
40. Дневник Закария Акулисского.-Ереван, 1939,с.121)
41. С.М.Алиев. Междусобные войны и борьба за верховую власть в Иране после распада империи Надир шаха; Иран. История и культура в средние века и новое время.М., 1980. С42
42. Azərbaycan MDTA, a.24, I siyahı, 358-ci sənəd, b.6.s57-109)
43. Е.М.Сысоев.Древности Нахичеванской АССР. _ Баку, 1928,с.89)
44. .(Sahibə Budaqova Naхçıvan diyarının тарихи coğrafiyası.s62.Bakı.1995)

OSMANLI MİFTÂH MEDRESELERİ ÜZERİNDE ANALİTİK BİR
İNCELEME

An Analytical Examination On Ottoman Miftah Medreses

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK

Kırıkkale Üniversitesi

Özet

Osmanlı medreselerinde dersler genellikle Arap belâgat âlimlerin eserleri ile onların çeşitli açıklamalarından okutulmuştur. Bu medreselerde okutulan derslerden birisi de belâgat olup bu ders genellikle Siracüddin es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eseri ile onun şerh ve açıklamalarından okutulmuştur. Bu dersten dolayı Osmanlı medreselerinden birisine *Miftâh* medreseleri denilmiş ve hiyerarşik olarak alttan ikinci sırada yer almıştır. Osmanlı medreseleri hiyerarşik olarak Sahn-ı Semân ile yeniden düzenlenmiş ve medreseler alttan yukarı doğru hiyerarşik bir yapı izlemiştir. En altta *Tecrîd Medreseleri*, üstünde *Miftâh Medreseleri*, sonra da sırayla *Kırklı*, *Hâric Ellili* ve *Dâhil Ellili Medreseler* gelmiş, en üstte de *Sahn-ı Semân Medreseleri* yer almıştır. *Miftah* medreseleri İslam âleminde belagat ilmine verilen yüksek değer bir işareti olarak görülmüş olup temellerinin Nizamiye medreselerine dayandırılması mümkündür. İslam âlimlerinin yazdıkları eserlerde medreselerde alınan belagat derslerinin izleri bolca görülmüş ve fetvâlar bile manzum biçimde verilebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Miftah medreseleri, belâgat, otuzlu.

GİRİŞ

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler arasında belâgat de bulunmuş ve bu ders genellikle 13-15. yüzyıl Arap belâgat âlimlerinin kitapları veya onlara yazılmış şerh, telhis, haşiye, muhtasar, terceme gibi çalışmalardan okutulmuştur. Bu dersin ana kitabı genellikle Siracüddin Sekkâkî (ö.1229)'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eseri olmuş, ama daha çok onun şerh ve açıklamaları tercih edilmiştir. Bu kitabın burada çok okutulması sebebiyle, Osmanlı medreselerinden hiyerarşik olarak alttan ikinci sırada bulunan *Miftâh* medreseleri olarak adlandırılmıştır. Osmanlı medreselerinin hiyerarşik yapısı Sahn-ı Semân ile yeniden düzenlenmiş ve medreseler alttan yukarı doğru hiyerarşik bir yapıda sıralanmıştır. En altta kelâmla ilgili *Hâşiye-i Tegrîd* kitabının okutulduğu *Tegrîd Medreseleri*, onun üstünde belâgate dair Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin okutulduğu *Miftâh Medreseleri*, daha sonra da sırayla *Kırklı Medreseler*, *Hâric Ellili Medreseler*, *Dâhil Ellili Medreseler* gelmiş, en üstte ise *Sahn-ı Semân Medreseleri* yer almıştır. Bunlardan *Miftah* medreseleri İslam âleminde belagat verilen değer bir işareti olup temelleri Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye medreselerine dayandırılabilir. Medreselerde belâgat dersi, kelâm ve fıkıhla birlikte temel derslerden olmuş, daha üst medreselerde ise Arapça gramer konuları, mantık ve fıkıh usulü vb. yardımcı dersler verilmiştir.

İslâm âleminde orta ve yüksek tahsil kurumları olan medrese sistemi Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün kurduğu bir kurum olarak kabul edilmekle beraber, daha önce

de medrese benzeri kurumlar bulunmuştur. Medrese ifadesi ilk defa 9.yüzyılda kullanılmaya başlamış, ancak medreselerin resmî bir kurum olarak devlet eliyle kurulması 10.yüzyılda Karahanlılar zamanında olmuştur (Özkan, 2007:10,11,13). Medreseleri ilmi geliştirmek, ulemayı maaş yoluyla devlete bağlamak, Şîî-Fatmî ve Rafızî akımlara karşı Sünniliği savunmak, Şiiliğin Türkler arasında yayılmasını engellemek gibi amaçlarla kurmuş olan Selçuklular devrinde ilk medrese Tuğrul Bey tarafından 1040 yılında Nişapur'da kurulmuştur (BİT, 1989, 14/82; Yücel, 2005:86-87;). Kuruluş esasî fıkıh ilmini öğretmeye dayanan medreselerde aklî ilimlere dayalı eserler genellikle müfredat dışı kalmıştır.

Osmanlı'da medrese, sıbyan mektebinden sonra orta ve yüksek tahsilin yapıldığı okullar olup, genel ve ihtisas olarak iki grupta yürümüş, genel medreseler kadı, müderris ve müftüleri yetiştirmek, ihtisas medreseleri ise edebiyat, ilahiyat, hukuk, tıp, matematik vs. alanlarda ihtisas sahibi olmak için kurulmuştur. 19. yüzyılda on iki dereceli medrese sistemine göre, ibtidâ-i hâricden Sahn-ı Semân'a kadar tahsil görenlere *suhte*, sahnadan Süleymaniye Dârü'l-Hadisi'ne kadar tahsil görenlere de *dânişmend* denilmiştir. Osmanlı'da medreseler Fatih tarafından kurulan Sahn-ı Semân ile birlikte yeniden düzenlenip aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşik bir yapıya sahip olmuştur. Buna göre, en alt seviyede kelâmdan *Hâşiye-i Tecrid* adlı kitabın okutulduğu *Tecrid Medreseleri*, ikinci sırada belâgattan *Miftâh* adlı kitabın okutulduğu *Miftâh Medreseleri*, daha sonra *Kırklı* ve *Hariç Ellili Medreseler* yer almıştır. *Hariç Medreseleri* genellikle Osmanlılardan önceki Müslüman devlet yöneticileri ile oğulları, kızları veya devlet erkânınca yapılmış, Osmanlı'da devlet adamlarınca yaptırılan medreseler de bu kategoriye girmiştir. *Hariç Ellili* medreselerin üstünde, Osmanlı padişahlarıyla şehzâdeler, valide sultanlar, hanım sultanlar ve padişah kızlarınca yaptırılan *Dâhil Ellili Medreseler* bulunmuş ve 16.yüzyıldan sonra devlet erkânınca yaptırılan birçok medrese de bu statüyü kazanmıştır. Fatih külliyesi içinde en yüksek statülü medreseler ise *Sahn-ı Semân Medreseleri* olmuştur (Hızlı, 2008: 27, 28).

Osmanlı medreselerinde 16. yüzyılın ortalarına kadar müderris merkezli bir sistem hâkim olmuş ve eğitim-öğretim kısmen vâkıfça, daha çok da gelenekçe belirlenen bir çerçevede yürütülmüştür. Müfredatı müderrisçe belirlenen dersler, belli kitaplardan okutulmuş, belli sürede okunması gereken kitapların belli bölümleri bitmedikçe başka bir derse geçilmemiştir. Yani, medreselerde sınıf geçme değil, ders/kitap geçme usulü uygulanmış ve ders kitabının adı ile anılan dersler o kitap üzerinde tahrir yoluyla yapıp, okutulan dersler aşağı dereceli medreselerde muhtasar, yüksek dereceli medreselerde ise mufassal olarak işlenmiştir. Osmanlı medreselerinde ulûm-ı âliye (alet ilimleri) ve ulûm-ı âliye (yüksek ilimler) okutulmuş, Arapça (sarf, nahiv, belâgat vs.), tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, akâid, mantık vs. dersler verilmiştir (Hızlı, 2008:28-29,33). Medreselerde genellikle belâgatte: *Miftahu'l-ulûm*, *Mutavvel*, *Şerh-i Miftah*; kelâmda: *Hâşiye-i Tecrid*, *Şerh-i Mevâkıf*; fıkıhta: *Şerh-i Ferâiz*, *Tenkîh*, *Tavzîh*, *Sadru's-şerîa*, *Meşârik*, *Hidâye*; usûl-i fıkıhta: *Telvîh*, *Tavzîh Şerh-i Adud*; hadiste: *Buharî*, *Mesâbîh*; tefsirde: *Keşşâf*, *Beyzâvî* kitapları okutulmuştur (Ergün, 1996:1-16).

Belâgat ve Miftah Medreseleri

Belâgat: *Kelâmın, hâlin gereğine ve yerine uygun biçimde söylenmesidir* (Cevdet, 1323:41; Reşid, 1328:136). Belâgat; meânî, beyân, bedî olarak üç bölüm olup, bedî bölümünde edebî sanatlar, meânî bölümünde cümle, özne, yüklem, îcâz, itnâb vb. konular, beyan bölümünde ise mecaz, istiare, teşbih, kinâye gibi konular açıklanmıştır. Belâgat dersi yirmili, otuzlu, kırklı medreselerde verilmiş, daha üst medreselerde ise pek yer almamıştır. Osmanlı'da belâgatle ilgili eserler medrese çizgisi ve medrese dışı çizgi olarak iki kolda yazılmış, medrese çizgisinde *Miftâhu'l-ulûm* ve onun son kısmının açıklaması olan *Telhîsü'l-Miftâh*, medrese dışı çizgide ise genellikle Vatvat'ın *Hadâiku's-sihr* adlı eseri etkili olmuştur. Osmanlı medreselerinde belâgat ilmi genellikle Sirâcuddîn Sekkâkî (ö.1229)'nin *Miftahu'l-Ulûm*'una dayanmakla beraber, bu kitabın özeti olan Hatîb el-Kazvînî (ö.1339)'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ve bunun şerhleri belâgat konularının asıl okutulduğu kaynaklar olmuştur. Yani, tercih edilen kitaplar daha ziyade, temel kaynağın açıklamaları olmuştur. Mesela *Şerh-i Miftâh*, adı geçen iki kitabın zincirleme açıklaması olup, Seyyid Şerif, Sadeddin Teftazânî ve Şeyhülislâm İbni Kemâl'in aynı adlı eserlerinin ortak adıdır.

Osmanlı'da medreselerin adı, orada okutulan kitabın adına, derecesi de *yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı* gibi, müderrisin aldığı günlük ücrete göre belirlenmiştir. Medreseler statü olarak da *hâriç, dâhil, Sahn, Süleymaniye, dârülhadis* gibi adlar almıştır. Kelâmla ilgili *Hâşiye-i Tecrîd* kitabının okutulduğu *Tecrîd* medreselerinde müderris günlük 20-25 akçe ücret aldığından yirmili denilmiş, belâgata dair *Miftâhu'l-ulûm*'un okutulduğu *Miftah Medreseleri* ise müderrise verilen günlük 30-35 akçeden dolayı otuzlu olarak tanınmıştır. Bunların üstünde kırklı medreseler yer almış, onun üzerinde müderrisine günlük 50 akçe verilen *hâriç ellili* medreseler bulunmuş, *hâriç elliliyi dâhil ellili* izlemiş, *Sahn-ı Semân* medreselerinde 50 akçe ücretli müderrisler ders vermiş, altmış akçelik Ayasofya medresesine de altmışlı denilmiştir.

Miftâhu'l-Ulûm'un şerhi olan *Şerh-i Miftâh*'a atfen Fatih döneminde otuzlu (30-35 akçe yevmiyeli) medreselere *Miftah Medreseleri* denilmiştir. *Miftâhu'l-Ulûm*'a dayanan medrese belâgat kitapları ise özet, şerh ve haşiye türünden *Telhîsü'l-Miftâh, Mutavvel, Şerh-i Miftâh* adlı eserler olmuştur. Ana kitap *Miftâhu'l-Ulûm*'da meânî ve beyân ilimleri açıklanmış ve sonra da bedî ilmine geçilip muhassinât-ı maneviyyede: *Mutâbakat, mukâbele, müşâkele, mürâatü'n-nazîr, leff ü neşr, cem, tefrîk, taksîm, cem maa't-taksîm, cem maa't-tefrîk, cem maa't-tefrîk ve't-taksîm, ihâm, te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zem, tevcîh, sevku'l-ma'lûm, mesâka gayrihi (tecâhül-i ârif), i'tirâz (haşv), istitbâ', iltifât, taklîlü'l-lafz ve lâ-taklîluhu (îcâz ve itnâb); muhassinât-ı lafziyyede ise: Tecnîs (tâm, nâkıs, müzeyyel, muzâri/mutarraf, lâhık, müşevveş, kalb), secî, tarsî* açıklanmıştır. *Miftâhu'l-Ulûm*'un özeti olan Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, ekleme-çıkarma-açıklama-ret vs. şekillerle epey farklı bir şekle bürünüp asıl kitabı da geçerek medreselerde yüzyıllarca okutulmuş, yüzlerce özet, şerh ve haşiyesi yazılmış, belâgat çalışmaları yüzyıllarca bu iki esere dayalı olarak yapılmıştır. Öte yandan, Sadeddin Teftazânî (ö.1390) *Miftahu'l-Ulûm* ve *Telhîs*'in şerhi olarak *Mutavvel*'i yazmış ve bu eser de yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Medreselerde

Miftâh şerhlerinden hangisinin okutulacağı müderrisin seçimine bağlı olmuştur (Ergün, 1996:1-16). Taftâzânî'nin 1342'de Herat'ta tamamladığı *Mutavvel*, *Telhîsu'l-Miftâh*'ın en ünlü şerhi olduğu gibi, *Mutavvel*'e de birçok haşîye yazılmıştır. *Miftâhu'l-Ulûm*'un bir başka şerhi olan Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Mısbah*'ına da şerh ve hâşiyeler yazılmıştır (Ergün, 1996:1-16; Hızlı, 2008:35).

SONUÇ

Osmanlı medreselerinde belâgat dersleri genellikle Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı kitabı ile onun şerh, özet, haşîye, izah vb. açıklamalarından okutulmuştur. Ana kitap *Miftâhu'l-ulûm* olup, okutulan kitaplar ise bu ana kitabın açıklamaları olan Seyyid Şerif, Sadeddin Teftâzânî ve Şeyhülislâm İbni Kemâl'in aynı adı taşıyan *Şerh-i Miftâh* adlı eserleri olmuştur. *Miftâh Medreseleri* tabiri, *Şerh-i Miftâh*'a atfen Fatih döneminde otuzlu medreseler için kullanılmış ve bu kitabın burada çok okutulması bu adın sebebi olmuştur. Ana kitaba dayalı olarak yazılan eserler *Muhtasar Me'ânî*, *Mutavvel*, *İzâh*, *Telhîs*, *Şerh-i Miftâh* gibi adlar almıştır. *Miftâhu'l-ulûm*'un en mükemmel özeti Kazvinî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, onun da en güzel şerhi Teftâzânî'nin, *el-Mutavvel*'i olmuştur. Yirmili, otuzlu, kırklı medreselerde verilen belâgat dersleri de genellikle *Miftâhu'l-ulûm* ile onun şerhlerinden okutulmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmed Cevdet Paşa (1323), *Belâgat-i Osmâniyye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul,.

Ahmed Reşid (Rey) (1328), *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul,.

Büyük İslam Tarihi (Doğuştan Günümüze) (1989), Çağ Yayınları, İstanbul,.

Ergün, Mustafa (1996), "Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", A.K.Ü.Anadolu

Dil Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Afyon.

Gelişli, Yücel (2005), "On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge", Gazi Eğitim Fakültesi

Dergisi, C.25, S. 2, s.83-113.

Hızlı, Mefail (2008), Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, UÜ İlâhiyat

Fakültesi Dergisi C.17, S.1, , ss.25-46.

Kazvinî, Muhammed bin Abdurrahmân, *Telhîsü'l-Miftâh*, yazmalar.gov.tr, 01 Hk 91/2.

Özkan, Şerife (2007), "Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında

Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üni. SBE.

Sekkâkî (1987), *Miftâhu'l-ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

**LÂLE DEVRİYLE AYNİLEŞMİŞ ŞAİR ŞEYHÜLİSLÂM ABDULLAH
EFENDİ**

The Poet Sheikhuislam Abdullah Efendi Which Has Been Integrated With The Tulip
Period

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Kırıkkale Üniversitesi

Özet

Lâle Devri, Osmanlı'da 1718 Pasarofça Antlaşması ile başlayıp on iki yıl süren zevk ve eğlenceli barış dönemine sonradan verilmiş bir ad olup 1730 Patrona Halil isyanıyla bitmiştir. Bu dönemde Batı ile ilişkiler geliştirilip matbaa ve tulumbacı ocağı kurulmuş, tersane ıslah edilip üç ambarlı gemiler yapılmış, kurulan bir tercüme heyeti ile birçok mühim eser Türkçeye çevrilmiş, tıp kitapları yazılmıştır. Padişah, sadrazam ve diğer devlet adamlarının müsrifçe yaşamı, önemli görevlere iltimasla atamalar yapılması, yeni vergiler konulması gibi uygunsuzluklar sonucunda Patrona Halil isyanı çıkmış ve padişah hal edilip lâle bahçeleriyle köşk ve eğlence yerleri yakılıp yıkılmış, bazı devlet adamlarının kelleleri istenip, bunlar arasında devrin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi de yer almıştır. O, bu devrin tam başında 1718'de şeyhülislâm olmuş ve Lâle Devriyle adeta aynileşmiştir. İsyanda padişah ve sadrazamı eleştirmeye başlamış ve bu davranışı Patrona isyanının telaşıyla suçlanmaktan kurtulma çabası olarak yorumlanmıştır. Padişah ve Sadrazamla çok iyi anlaşır kesintisiz 12 yıl şeyhülislâmlık yaparak en uzun süre görev yapan şeyhülislâmlar arasına girmiştir. Lâle Devri'nin zevk ü sefasına uyum sağlayıp yeniliklere açık, devre uygun fetvâlar vermiştir. Ayrıca, manzum fetvâlar da verip Osmanlı manzum fetva geleneğini sürdürmüştür. Fetvâları layiha gibi olup, içlerinde halk kültürü ve inançlarına dair ilginç konular da yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenişehirli Abdullah Efendi, Şeyhülislâm, Lâle Devri, fetvâ.

GİRİŞ

Osmanlı'da, Lâle Devri olarak sonradan adlandırılmış olan devir 1718 Pasarofça Antlaşması ile başlayıp on iki yıl sürmüş bir zevk ve eğlence devri olup 1730'da patlak veren Patrona Halil isyanıyla sona erdirilmiştir. Bu dönemde Batı ile ilişkilerin geliştirilip matbaa ve tulumbacı ocağının kurulduğu, tersanenin ıslah edilip üç ambarlı gemilerin yapıldığı, bir tercüme heyeti kurularak mühim birçok eserin Türkçeye çevrildiği, çeşitli tıp kitaplarının yazıldığı görülmektedir. Bu devirde Nedim'in şiirlerinde zevk ve eğlenceler işlenmiş, döneme ait tarih de Râşid, Âsım ve Arpaeminizâde Sâmî tarafından kaydedilmiştir.

Rusya'nın Hazar denizi sahillerinden İran'a ve oradan da Basra körfezine inme çabası, Şirvan ve Dağıstan müslümanlarını Osmanlı'ya meylettirmiş, müteakiben de Osmanlı ordusu Batı İran'a girip, ardından 1724 İran mukasemenamesi imzalanmış ve bazı İran şehirleri Osmanlı-Rusya arasında

bölüşülmüştür. Osmanlı ordusu Gence, Nahçıvan, Hoy, Revan, Merend, Selmas, Sîne, Kirmanşah, Nihâvend, Hemedan'ı zaptetmiş ve mağlup olan II. Tahmasb, mukasemename şartlarını kabule mecbur olmuştur. Ancak, antlaşma ile ilgili işlemler sürerken Doğu İran'da Mir Üveysoğulları, II. Tahmasb'ı tahttan indirerek yönetime gelmiş ve antlaşmayı kabul etmeyerek alınan şehirlerin iadesini istemiştir. Bunun üzerine 1726'da Nihâvend civarında Osmanlı-İran-Afgan güçleri arasındaki savaşta Osmanlı ordusu yenilmiş ve Eşref Han'la 1727 Hemedan mukasemenamesi imzalanmıştır. Bu savaşlarda III. Ahmed ve Sadrazam İbrahim Paşa'ya olan kin artmakla kalmamış, Afganlı Nâdir Ali Şah'ın İran'ın batı şehirlerini Osmanlı'dan geri alıp muhafızlarını öldürmesiyle de İstanbul'da hükümet ve padişaha olan güvensizlik iyice artmış ve daha birçok uygunsuzluk da eklenince 1730 Patrona Halil İsyanı çıkmıştır (Aktepe, 1989:34-38). Bu isyanla sultan tahttan indirilmiş, birçok azil ve sürgün olmuştur. Bu devrin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi ise Osmanlı-İran çekişmesinde çok sert fetvâlar vermiş, râfızîlik hükümlerini ortaya koymuştur. Bu dönemde padişah, sadrazam ve diğer devlet adamlarının müsrifane yaşadığı, önemli birçok göreve iltimaslı atamaların yapıldığı, yeni vergilerin konulduğu dikkati çekmekte olup, bunun ise sonunda Patrona Halil isyanına yol açarak padişahın hal' edilip lâle bahçeleriyle köşk ve diğer eğlence yerlerinin yakılıp yıkıldığı, isyancılar tarafından bazı devlet adamlarının kellelerinin istenildiği görülmektedir. Fatura kesilip kellesi istenilenlerden birisi de devrin şair şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi olup, bu zat adeta Lâle Devri ile bütünleşmiştir.

ŞEYHÜLİSLÂM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ

Abdullah Efendi (ö.1743), Osmanlı'nın 77. şeyhülislâmıdır. İstanbul'da medrese tahsilinden sonra müderrislik, kadılık, fetvâ emaneti, Halep, Bursa ve İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmıştır. Şeyhülislâm İsmâil Efendi'nin azli üzerine Damad İbrâhim Paşa'nın aracılığıyla Lâle Devrinin tam başında 1718'de bu makama getirilmiştir. Bu devrin bu renkli siması, şeyhülislâmlığının son günlerinde kendisini bu makama getiren padişah ve sadrazamı unutup eleştirmeye başlamış, bu davranışı ise Patrona isyanının telaşıyla suçlanmaktan kurtulma çabası olarak yorumlanmıştır. İsyancıların kendilerine teslim edilmesini istedikleri 37 kişi arasında yer almış, ancak daha önce birlikte olduğu arkadaşlarını kötüleyip kendisini yaşlı ve sıkıntıya dayanamayacak birisi olarak gösterip kurtulmayı başarmıştır. Bu tavrı üzerine padişah tarafından derhal azledilerek Bozcaada'ya sürülmüş, iki yıl sonra sürgündeyken hacca gitmiş, hac dönüşü uzun bir süre İstanbul dışındaki çiftliğinde ikamet ettirilmiş, daha sonra Kanlıca'daki yalısına çekilip burada 1743'te vefat etmiştir (İpşirli, 1988:101). Padişah ve Sadrazamla Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile çok iyi anlaşmış kesintisiz 12,5 yılla Osmanlı şeyhülislâmları arasında en uzun süre görev yapan şeyhülislâmlardan olmuştur. Lâle Devri'nin zevk ü sefası ile uyumlu, yeniliklere meyilli, devirle münasebetli fetvâlar vermesi bu makamda uzun süre kalmasına zemin hazırlamıştır. Matbaanın kurulması ve dinî olmayan eserlerin basılması hakkında verdiği fetvâ ile meşhur olmuştur. Fetvâlarının klasik Osmanlı fetvâlarından farklı olduğu ve her birinin birer layiha

biçiminde olduğu dikkati çekmektedir. Bu fetvâların arasında halk kültürü ve inançlarına dair de birçok konunun bulunduğu görülmektedir. Fetvâlarını içeren *Behcetü'l-Fetâvâ* Osmanlı fetvâ kitaplarının en değerlilerinden sayılmıştır. Şair ve renkli bir kişiliğe sahip olup manzum fetvâlar da vererek Osmanlı manzum fetva geleneğini sürdürmüştür (Eliaçık, 2014:89).

Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Osmanlı-İran çekişmesinde verdiği sert fetvâlardan iki örnek aşağıdadır:

Mes'ele: *Diyârları dârü'l-harb ve ahâlîsi mürtedd hükmünde olan revâfiz diyârları üzerine pâdişâhımız hazretleri taraf-ı bâhirü's-şereflerinden ta'yîn buyurulan asker-i İslâmdan Zeyd ol diyâr ahâlîsinden Amr-ı râfizînin küfrü mücib rafz i'tikâdıyla mu'tekide olan zevcesi Hind-i râfizîyyeyi istirkâk ve dâr-ı İslâma ihrâc etdikde Hind rafz i'tikâdından rucû' idüp ehl-i sünnet ve cemâ'at mezhebi ile mu'tekide olduktan sonra Zeyd, Hindi i'tâk idüp ve Hind rızâsıyla nefsinî şuhûd mahzarlarında Zeyde tezvîc idüp ba'dehu bir müddet mürûrında Amr gelüp Hindi idlâl ve Hind ve Amr âhar diyâra firâr eyleseler hâlâ Zeyd, Amr ve Hinde zafer bulmağla Hindi Amrdan alup ezvâc mu'âmesi etmek istedikde Amr, Hind vech-i muharrer üzere zevcemdir diyüp Zeydi men'e kâdir olur mu? El-cevâb: Olmaz.(Behcetü'l-Fetâvâ, vrk72b)*

Mes'ele: *Gürcü keferesi diyârında dârü'l-harb olan şu mikdâr vilâyet ahalîsinin bir mikdarı ve hâkimleri olan hanları şeref-i İslâmla müşerref olup seyyid-i selâtînü'l-müslimîn-i âl-i Osmân padişahu tarafından ol vilâyet üzerlerine ol hanları hâkim nasb olunup arâzîleri üzerlerine harâc ve İslâma gelmeyen ahâlîsi üzerlerine cizye vaz' olunup ahkâm-ı İslâm icrâ olursa ol diyârda mütemekkin olup İslâma gelüp ve gelmeyenleri seby ü istirkâk ve mallarına taarruz câiz olur mu? El-cevâb: Olmaz.(Behcetü'l-Fetâvâ, 60a)*

Abdullah Efendi renkli kişiliğini şiir ve edebiyatta da göstererek manzum biçimde fetvâlar vermiş ve Osmanlı manzum fetva geleneğini bu yüzyılda sürdürmüştür. Muhtemelen o dönemdeki Osmanlı-İran savaşı ile ilgili olan böyle bir fetvâda savaştan kaçmanın hükmü anlatılmakta olup bu fetvâ aşağıdadır:

*feilâtün mefâilün feilün
Ey şeref-bahş-ı mesned-i iftâ
Kâ'id-i rekb-i cümle-i fuzalâ
İlm ü fazl içre bahr-ı râ'iksin
Gülşen-i fikha nehr-i fâ'iksin
Bir su'âlim var ey kerîmü's-şân
N'ola itsen cevâbile ihsân
Zeyd bir karyeye varup bağyen
Bassa ol karye evlerin 'amden
Katl idüp bî-güneh bir insânı
Dahi gasb itse niçe hayvânı
İki hâmil hirâs u havfından
İtse ilkâ o demde cevfinden
Hulki beyyin iki cenîn-i zeker*

*Biri hayy biri meyyit-i bî-fer
Lîk Zeyd olmasa yek ü tenhâ
Olsa yanında bir niçe süfehâ
Mâl ashâbı hem veliyy-i katîl
İtseler bu şehâdeti tahmîl
İki kimseye karyeden farzâ
Tutulur mı şehâdeti şer'â
Nicedür bunda hükm-i şer'-i kavîm
Ey cemîlü 'ş-şiyem hidv-i kerîm*

el-Cevâb

*Eyle ey sâ'il-i zekî-i nebîh
Gûş-ı ısgâyı kavlüme tevcîh
Zeyd ü tâbi'leri olan süfehâ
Merhamet-düşmenân-ı ehl-i şekâ
Sâhib-i imtinâ'-ı kahr u şükûh
İse beyne'l-enâm eger o gürûh
Aldılsa basup mücâhereten
Halkun emvâlini mükâbereten
Bâb-ı kuttâ'da Kitâb-ı Menah
Bu su'âle yazar cevâb-ı esah
Hükm-i kat'-ı tarîk-i bî-pervâ
Haklarında kuzât ider icrâ
Mâlini sâhibi bulursa eger
Aynını yedlerinden ahz eyler
Tâlif ü mütlife zamân olmaz
Bunlara afv ile emân olmaz
Vâcibü'l-katldür bular haddâ
Afv olunmaz anun için ciddâ
Şâhid olmaz ahâlî-i karye
Husamâdur bular bilâ-mirye
Bu durur muktezâ-yı şer'-i hatîr
Nüsha-i hâtırunda kıl tahrîr*

SONUÇ

Osmanlı'da Lâle Devri şeyhülislâmı olarak ünlenmiş olan Yenişehirli Abdullah Efendi, Osmanlı-İran çekişmesine dair şiddetli hükümler içeren fetvâlar vermiş ve İran diyarını dârülharp, ahalisini mürtet, inançlarını da küfür saymıştır. Böylesine sert fetvâlar vermekle beraber, Patrona isyanında padişah ve sadrazamı eleştirmeye başlamış ve bu da kelleyi kurtarma telaşı olarak yorumlanmıştır. Bu tavrından dolayı derhal azledilip Bozcaada'ya sürülmüştür. Lâle Devrinde padişah ve sadrazamla çok iyi anlaşır kesintisiz 12.5 yıl görev yapmakla beraber isyanda saf değiştirmesi ona hep olumsuz imaj olarak yansımıştır. Manzum fetvâları ise onun bir başka ilgi çeken yönüdür.

KAYNAKÇA

Aktepe, M. (1989), Ahmed III, TDV İslam Ansiklopedisi, C.2, İstanbul, s.34-38.

Behcetü'l-Fetâvâ, University of Michigan,
<http://hdl.handle.net/2027/mdp.39015079129709>

Eliaçık,M. (2014), *Lâle Devri Şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Manzum*

Fetvası, IJLA, Volume 2/4 Winter 2014 p. 86/93.

İpşirli, M. (1988), Abdullah Efendi, Yenişehirli TDV İslâm Ansiklopedisi, C.1, s.100-101.

TÜRK-ALMAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ)

Doç. Dr. Mustafa HATIPLER
Güliden İrem KAZEL
Trakya Üniversitesi

Özet

Almanya ile ticari ilişkilerimizin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki denge politikaları Almanya ile ticari ilişkilerimizin büyümesinin temel nedenidir. Özellikle Bağdat Demiryolu imtiyaz hakkının Almanya'ya verilmesiyle bu ticari ilişkiler geometrik olarak büyümüştür.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya arasındaki ticari ilişkiler yeniden kurulmuştur. Bu dönemde, 1924 yılında karşılıklı olarak imzalanan Dostluk Antlaşması, iki ülkenin de savaş sonrası kalkınmalarını sağlamaları açısından önemli bir adım olmuştur. Türkiye'nin belirtilen dönemde sanayisinin gelişmemiş olması Almanya'nın ise, hammaddeye olan ihtiyacı ülkelerin bir nevi birbirlerini farklı alanlarda tamamlamaları ve aynı oranda kazanç sağlamalarında etkili bir unsurdur. Bu nedenle erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin Almanya ile ve Almanya'nın da Türkiye ile ticari ilişkileri önemli, bir gelişme göstermiştir.

Bu dönemde gelişen ticari ilişkiler; Hitler Almanya'sının hakimiyet temelli yaklaşımları nedeniyle sınırlandırılmıştır. Özellikle ticari ilişkileri geliştiren Kliring sistemine dayalı ticaret antlaşması yenilenmemiştir. Bu nedenle ticari ilişkiler 1939 yılında sekteye uğramıştır.

Bu küçük çalışmada, erken dönemi Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya'nın ticari ilişkileri ele alınmıştır. Tarihi perspektif içinde ele alınan Türkiye-Almanya ticari ilişkileri erken dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemi olarak kuruluşu ile 1939 yılları arasını kapsamamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Almanya, Ticari İlişkiler.

Abstract

The history of our trade relations with Germany goes long way back. The balance policies of the Ottoman Empire in the last century are the main reason for the growth of our trade relations with Germany. Especially after given the royalty of the Baghdad Railway to Germany, these commercial relations have grown geometrically.

After the First World War, trade relations between the Republic of Turkey and Germany are re-established. In this period, the Friendship (Dostluk) Agreement, which was mutually signed in 1924, was an important step in ensuring the post-war development of both countries. Owing to Turkey's not developed industry in the stated time period and Germany was a country that needs the kind of raw material, was an effective factor in providing complete and earnings in the same proportion to each other in different areas. Therefore, in the early Republican period Turkey's trade

relations with Germany and Germany's trade relations with also Turkey reached an important level.

Trade relations developed during this period was limited in Hitler's Germany because of his domination-based approaches. The trade agreement based on the Cliring system, which especially developed commercial relations, has not been renewed. For this reason, commercial relations were disrupted in 1939.

In this study, the early stages of Republic are discussed Germany's trade relations with Turkey. Turkey-Germany trade relations discussed in a historical perspective covers the period from establishment of the Republic of Turkey to 1939 when indicates the early period of Republic of Turkey.

Keywords: Turkey, Germany, Trade Relations.

GİRİŞ

Türkiye ve Almanya çok eski yıllara dayanan ortak bir tarihi geçmişe sahip olan iki devlet durumundadırlar. Osmanlı'dan günümüze kadar olan süreçte iki devletin gerek siyasi gerek askeri gerekse ekonomik ve kültürel olarak birbirleri ile kurdukları ilişkiler bu noktada önemlidir. Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkileri, Osmanlı hatta Selçuklular dönemine kadar uzanmaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde, I. Dünya Savaşı'nda müttefik olan ve savaşın sonuçlarından olumsuz yönde etkilenen iki ülkenin özellikle ekonomik boyutta geliştirdiği ilişkiler, savaşın getirdiği ağır koşullara karşı bir iyileşme görevi görmüştür. Türkiye ile Almanya arasında ticari ilişkilerin başlaması 1924 yılında imzalanan Dostluk Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Dostluk Antlaşması sonrasında alınan kararlar doğrultusunda her iki ülke de karşılıklı olarak imtiyazlar elde etmiş ve ilişkileri daha da geliştirmenin önünü açmıştır.

Bu küçük çalışmada, 1923-1938 yılları arasında Türk-Alman ekonomik ilişkilerine odaklanılmıştır. Türk-Alman ilişkilerinin çok eskiye dayanması nedeniyle, sınırlandırmak amacıyla erken cumhuriyet dönemi yani 1923-1938 yılları ele alınmıştır.

Çalışmada, 1923-1938 yılları arasında Türkiye-Almanya arasındaki ekonomik ilişkilerin nasıl başladığı ve hangi aşamalardan geçerek geliştirildiği üzerinde durulmuştur. Bunun tarihi zemininin ortaya konması düşüncesiyle çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı dönemi Almanya ilişkileri ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye- Almanya ilişkileri ele alınmıştır. Bu bölümde önce 1923-1929 yıllarında iki ülke arasındaki ticari ilişkileri, yapılan antlaşmalar ve dış ticaret verileri ile açıklanmış daha sonra da Nazi dönemi Almanya'sı ile Türkiye arasındaki ticari ilişki yine ticaret üzerine yapılan faaliyetler kapsamında değerlendirilmiştir.

Türkiye ve Almanya arasında Türkiye'nin Erken Cumhuriyet dönemi ticari ilişkileri ile ilgili alanyazına bakıldığında kaynak sıkıntısının mevcut olduğu görülmektedir. Belirtilen dönem içerisinde yazılan kaynakların çoğunluğunda siyasi ve kültürel ilişkiler ağır basmaktadır. Ticari ilişkiler daha spesifik konu olduğu için, konuyla ilgili kaynak bulmakta zorlanılmıştır. Konuyla ilgili yazılmış eserler de genellikle dar kapsamlı ve ağırlıklı olarak Almanca yazılmıştır. Özellikle Osmanlı

Devleti Almanya arasındaki ticari ilişkilere dair İngilizce kaynak yokluğu/azlığı ilginçtir ve ayrı bir inceleme konusudur.

Konumuzla ilgili olarak ticari ilişkilerin daha detaylı ele alındığı en önemli eser, Yavuz ÖZGÜLDÜR (1993)'ün *Türk Alman İlişkileri (1923-1945)* isimli eseridir. Özgüldür, kitabının iki bölümünü iki dönemi ele alarak Türkiye-Almanya ekonomik ilişkilerini canlandıran antlaşmalara, ticari ilişkilerde yapılan yatırımlara ve ülkelerin dış ticaret verilerine ayırmıştır. Bu hususta yazılan diğer önemli bir eser ise, Cemil KOÇAK (2013)'a aittir. Koçak, *Türk- Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler* adlı kitabında belirtilen dönem dahilinde ekonomik ilişkilere de çeşitli anekdotlar vasıtasıyla değinmiştir. Ayrıca, Fahri TÜRK (2015)'ün, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye İle Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1923-1945* başlıklı Makalesi, Burcu KILINÇ SAVRUL, Hasan Alp ÖZEL ve Cüneyt KILIÇ (2013)'in, *Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi* başlıklı makalesi ve Ramazan ÇALIK (2002)'in *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)* başlıklı makalesi konuyla ilgili önemli çalışmalar olarak sayılabilir.

Türkiye'nin Almanya ile ticari ilişkileri Cumhuriyet öncesi Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Üstelik bu yakınlık ve işbirliği sadece ekonomik alanda da değildir. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile işbirliği I. Dünya Savaşı'nda birlikte savaşacak kadar kapsamlıdır. Bu nedenle Almanya-Türkiye ilişkilerinden önce Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ilişkilerine gözden geçirmek faydalı olacaktır.

1.OSMANLI DEVLETİ VE ALMANYA'NIN TİCARİ İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin Almanlarla ve Almanya ile ticari ilişkilerinin tarihi süreci Sanayi Devrimi öncesine uzansa da ağırlık olan kısmı Sanayi Devrimi sonrasına tekabül etmektedir. Özellikle 1830-1911 yılları bu konuda en önemli yıllardır. Bu tarihler arasında Osmanlı'nın ihracatında da ithalatında da Almanya'nın payı büyüktür (Kılınç Savrul, Özel, ve Kılıç, 2013: 59).

1.1.Almanya Birliği Öncesi Osmanlı Devleti İle Alman Ticari İlişkileri

Osmanlı Devleti ile Alman/ya'nın ekonomik ilişkilerinin geçmişi oldukça eski zamanlara dayanmakta ise de kayda değer ilişkilerin Sanayi Devrimi sonrası olduğunu ifade etmek gerekir. Sanayi Devrimi öncesi genel yapıya paralel olarak ilişkiler salt ticari zeminde yürümemiş aynı zamanda askeri ve siyasi zeminde de yürümüştür. Bu anlamda, Alman Kayzer Friedrich Barbarossa'nın III. Haçlı Seferi esnasında, 18 Mayıs 1190 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'yle savaşması ve akabinde başkent Konya'yı alması ve hemen ardından yapılan barış görüşmelerinde şehri tekrar teslim etmesi Alman-Türk ilişkilerinin ilki olarak sayılabilir (Altan, 2018: 15-30).

Sonrasında uzun bir süre durağanlaşan ilişkiler XVI. yüzyılda İstanbul'a seyyah- diplomat gönderilmesiyle yeniden başlar. Busbeck'in Türkiye Mektupları, Hans Dernschwam'ın Anadolu Seyahatnamesi gibi eserleri o döneme aittir.

Bu dönem Osmanlı ile Almanya arasındaki ticari ilişkilerin en somut ifadesi olarak 2 Nisan 1761 tarihinde Prusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan

“Dostluk, Gemicilik ve Ticaret Antlaşması”nı göstermek mümkündür (Alkan, 2015: 35-48).

1.2. Almanya Birliği Sonrası Osmanlı Devleti Almanya İmparatorluğu Ekonomik İlişkileri

Sanayi Devrimi, Avrupa’da yaşam tarzını ve üretim tarzını köklü olarak değiştirmiştir. Bu değişim kısa bir süre sonra sorunları da ortaya çıkarmıştır. Sorunların en başında açlık ve yokluk ve yoksulluk gelmektedir. Bu sorunlar, 1873-1896 arasında “Büyük Bunalım” denilen çalkantılı bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Aynı yıllar Osmanlı devletinin de sıkıntılı olduğu yıllardır. Osmanlı Devleti, bir yandan Sanayi Devrimini yakalamak için toplumsal sorunlarla uğraşırken diğer yandan askeri alanlarda büyük mağlubiyetler yaşamıştır (Clark, 1974: 65-76).

Aynı dönem içinde Almanya birliğini sağlamak için farklı hamleler gerçekleştirmiştir. Almanya’nın birlik olma fikrinin temel taşı Ocak 1834 tarihinde 14 Alman devletinin arasında Gümrük Birliği (Zollverein)’in kurulması oluşturmaktadır (Shiue, 2005: 130). Zollverein, üye ülkeler arasındaki siyasi sınırları kaldırmış ve Alman iç ticaretindeki parçalanmışlığı sona erdirmiştir (Shiue, 2005: 136).

Zollverein’in en büyük ticari faaliyeti Osmanlı Devleti ile olmuştur. Zollverein üyeleri ile Osmanlı Devleti arasında ticari ilişkileri kısa sürede büyümüş ve 1830-32 yılları arasındaki Zollverein üyelerinden yapılan ithalatın oranı % 3.1; ihracatın oranı ise % 2.1 oranına yükselmiştir (Küçükkalay, 2007: 32). Bu olumlu gelişmeler 1862 yılında Zollverein’e bağlı Alman devletleriyle Osmanlı Devleti arasında bir ticaret anlaşması yapılmasıyla sonuçlanmıştır (Van Dyck, 1881: 18). Antlaşma sonrasında Osmanlı Devleti Zollverein’e bağlı Alman devletlerinden kumaş, porselen eşya, oyuncak ve hırdavat gibi mamul mallar ithal etmiş ve Alman ülkelerine pamuk, ipek, yün, deri ve mamulleri, halı, kıymetli taşlar, boya ve yağlı tohumlar gibi gıda maddeleri ve hammadde ürünlerini ihraç etmiştir (Özcan, 1998: 4). 1860’lara gelindiğinde, Osmanlı-Almanya ticari ilişkilerinin içinde, Osmanlı’nın Alman silah firması Krupp başta olmak üzere diğer Alman silah firmalarından ithal top, silah ve cephane ithalatı yer almaktadır (Beşirli, 2004: 123).

Avrupa’da Sanayi Devrimi sonrası yaşanan ulusçu hareketler Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi Almanya’nın siyasi birliğini tamamlamasında, 1848 devrimi sırasında Cermen Konfederasyonu oluşumunda da büyük sıkıntılara neden olmuştur. Prusya Kralı 1848 devriminden sonra Almanya’nın hükümdarı olmak istememiş ve bir şekilde Almanya’nın birleşmesini engellemiştir. Bu gelişmeler, 1862 yılında Prusya Kralı I. Wilhelm’in, Otto von Bismarck’ı şansölye olarak atamasıyla yeni ve farklı bir evreye taşınmıştır. 10 yıl kadar sonra Fransa’nın Prusya’ya savaş ilan etmesiyle Güney Almanya’da bulunan küçük devletçikler Kuzey Almanya Konfederasyonu’na katılmışlar ve bu şekilde Almanya II. Reich adıyla imparatorluk haline gelmiş ve 18 Ocak 1871’de Versay (Versailles)’da Prusya Kralı Alman İmparatoru ilan edilmiştir (Kuyaş, 2006: 118).

Almanya Siyasi birliğini sağlarken Sanayi Devrimi’nde yaşanan gelişmeleri de takip etmiş ve 1890 yılında sanayileşmesini de tamamlamıştır. Sanayileşmiş bir

Almanya için en önemli pazarlardan biri elbette dönemin Osmanlı Devleti olmuştur (Clark, 1974: 65-76). Zollverein'in başlangıcında olumlu bir noktaya taşınmış olan ticari ilişkiler artarak devam etmiş ve 1890 yılında Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Önsoy (1982: 6), dönemde gelişen Osmanlı-Almanya ticari ilişkilerinin Almanya adına Osmanlı ile iş yapanların Alman ticaret erbabı olmamasından dolayı istenen düzeyde olmadığını yazmaktadır.

Osmanlı-Alman ticari ilişkilerinde en önemli ve en özel dönem II. Abdülhamit Han dönemidir. Bunda Almanya'nın "Müslümanların Dostu" politikası izlemesinin etkisi büyüktür (Earle, 1972: 147). Bu üst düzey ilişkiler Bağdat Demiryolu yapımında Almanya'nın imtiyazlı hale gelmesini gündeme getirmiştir. Bu konu; stratejik olarak hem Osmanlı-Alman ilişkilerini en üst seviyeye çıkarmak hem de Osmanlı Devleti'nin izlediği denge politikasını bakımından son derece önemli bir hamledir. Gelişmeler sonucunda Bağdat Demiryolu imtiyazı Almanlara verilmiştir. Bu çerçevede, 24 Eylül 1888 tarihinde Anadolu demiryollarının yapım ve işletme imtiyazı ve daha önceden yapılmış olan Haydarpaşa-İzmit demiryolunun işletme hakkı da Deutsche Bank adına Alman Alfred Kaulla'ya bırakılmıştır. Bu şekilde aynı zamanda Deutsche Bank'a bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazı da verilmiştir (Ortaylı, 1981: 81, 93). Demiryolu imtiyazı, 1890'da Selanik-Manastır hattı, 1893 yılında Eskişehir-Konya hattı, Ankara-Kayseri hattı imtiyazlarıyla devam ederken 1888 ve 1894 yıllarında Deutsche Bank'tan iki borç antlaşması yapılmıştır (Anbar, 2009: 24).

Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ticari ilişkilerinde Almanya tarafının önemli iki ismi Bismarck ve II. Wilhelm'dir. Bismarck döneminde var olan antlaşmaların devamı sağlanmıştır. II. Wilhelm dönemi Alman Dünya siyasetindeki değişimlere paralel olarak Osmanlı-Almanya ticari ilişkileri de seviye atlamıştır. Özellikle bu dönemde, yapılan antlaşmalara ve kurulan vasıtasız deniz ulaşımına bağlı olarak Osmanlı ve Almanya arasında ticaret hacmi artmıştır (Aykar, 2003: 93). Bu artışa paralel olarak Alman bankalarının sayısı da artmıştır (Önsoy, 1982: 26).

Bu ilişkilerde daha çok Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan ithalatının arttığı görülmektedir. Bunda Bağdat Demiryolu yapımıyla ilgili malzemeler ağırlıktadır. Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan yaptığı ithalat 1880'lerde %1'lerde iken 1911'de bu oran %14'e yükselmiştir. İhracatta da artış olduğunu kaydetmek gerekir. Osmanlı Devleti'nden Almanya'ya 1880'lerde %1 oranında olan ihracat, 1911'de % 11'e çıkmıştır (Güven, 1998: 28). 1890 Ticaret Antlaşması'ndan sonra, Almanya'nın Osmanlı'daki ticaret hacmi, demiryolu ve fabrikalara ait malzeme ile silah ve mühimmat hariç olmak üzere, %6'dan %21'e yükselmiştir. 1889-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya ihracatı, 53.582 Osmanlı lirasından 1.234.251 Osmanlı lirasına yükselirken Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan ithalatı da 26.490 Osmanlı lirasından 4.688.744 Osmanlı lirasına yükselmiştir (Önsoy, 1982: 26,70).

Hazırlıkların uzun sürmesi ve çeşitli engeller nedeniyle Anadolu-Bağdat Demiryolu yapımı nihayet 21 Ocak 1902 tarihinde imzalanan sözleşme ile başlamıştır (Gümüş, 2011: 151-194). Bunun verdiği hızla 1914'e yılına kadar, Alman yatırımları,

Alman şirketleri ve Alman bankaları Osmanlı Devleti'nde ağırlıklı olarak faaliyet göstermişlerdir (Keskinkılıç, 2002).

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan ticari ilişkisi, askeri alanda ağırlık kazanmıştır. Bu işbirliği ve yakınlık Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya ile birlikte girmesine vesile olacak büyüklükte olmuştur.

2. TÜRKİYE İLE ALMANYA'NIN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TİCARİ İLİŞKİLERİ

Almanya'nın erken cumhuriyet döneminde Türkiyesi ile kurduğu ticari ilişkiler kapsamlı ilişkilerdir. Bu kapsamın içinde silah ve mühimmat kadar Türkiye'nin sanayi kalkınmasına katkı sağlayacak tesislerin kurulması vardır (Türk, 2015: 761-782).

Türk- Alman ticari ilişkilerinin I. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişimi, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye ile Almanya arasında 3 Mart 1924 tarihinde imzalan Dostluk Antlaşması ile başlamıştır. Lozan Barış Antlaşması sonrası Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkileri ticaret istatistiklerine en iyi şekilde yansıyan dönem olmuştur. Almanya bu dönemde hem kendi ekonomik toparlanmış hem de Türk dış ticaretinde istikrarlı bir yer edinmiştir (Özgüldür, 1993: 36).

Özellikle Lozan Antlaşmasından sonra Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan ikili ilişkilerinin soğukluğu, Almanya ile siyasi ilişkilerin herhangi bir sorun teşkil etmemesi ve Almanya'nın endüstri alanında ileri bir seviyede olması ekonomik ilişkilerde Almanya'nın ön plana çıkmasına neden olmuştur (Koçak, 2013: 56). 3 Mart 1924 tarihinde imzalanan Alman-Türk Dostluk Antlaşması'nın Türkler ve Almanlar arasında I. Dünya Savaşı öncesi yakın ilişkilerin başlaması ve dostluğun devam ederek büyümesi bakımından ayrı bir önemi vardır (Çalık, 2002: 1503-1521)

2. 1. 1923-1929 Yılı Türkiye- Almanya Ticari İlişkileri

Türkiye'nin Almanya ile gerek siyasi gerekse de ticari ilişkiler kurmaya çalıştığı dönem içerisinde Almanya kendi içerisinde bir kaos dönemi yaşamaktaydı. I. Dünya Savaşı'nda yenilen devletlerarasında yer alan ve savaş sonrası imzalanan Versay Antlaşması ile verimli topraklarını kaybeden, Fransa'ya yüklü bir tamirat tazminatı ödemek durumunda bırakılan ve silahsızlandırılan Almanya'nın ekonomisi, büyük bir darbe almıştır. Bu ekonomik bunalımın sonucunda ülkede işsizlik baş göstermiş, ülke içinde anarşi ortaya çıkmış ve ülke endüstrisi büyük ölçüde zarar görmüştür (Kurubaş, 2014: 37).

Cumhuriyet ile yönetilmeye başlanan Türkiye'nin ekonomik durumu da, o dönemde pek çok sorun içermekteydi. Birbiri ardına gerçekleşen yıpratıcı savaşlar sonucunda hem nüfus hem de kaynak kaybına uğrayan Türkiye'de sanayileşme yok denecek kadar azdı. Bunun yanı sıra, zengin hammadde kaynaklarına sahip olan ülkede bu hammaddeyi işleyecek ve sanayileşmeye katkı sağlayacak yetenek, girişim ve sanayiyi geliştirebilme yetisi oluşmamıştı. Ülkede kişi başına düşen milli gelirin standartların altında olması ise, yapılan tasarrufların yetersiz kalmasına sebep olmaktaydı (Özçelik ve Tuncer, 2007: 254). Ülkenin sermaye birikiminin

bulunmaması ve Osmanlı dönemindeki sermayenin de savaşlar yüzünden ülkeyi terk eden gayrimüslimlerin elinde olması ülkeyi ciddi anlamda bir ekonomik çıkmaza sürüklemişti (Durmuş ve Aydemir, 2016). Bu noktadan bakıldığında, Almanya ile Türkiye'nin ticari olarak ilişki kurması kaçınılmaz bir durumdur. Almanya'nın hammadde ihtiyacını karşılayabilmesi için zengin kaynaklara sahip olan Türkiye'ye, Türkiye'nin ise sanayileşme konusunda atılımlar yapabilmesi için Almanya'nın sanayileşme konusundaki bilgi ve tecrübesine ihtiyacı vardı. Bu durum, iki ülkenin bir açıdan savaş sonrası kendi yaralarını sarıp sarmalamaları adına ticari ilişkilerini geliştirmeleri mevcut sıkıntılarını bir ölçüde azaltmıştır.

2.1.1. Türkiye Almanya Arasında Ticaretin Ve İlişkilerin Geliştirilme

Girişimleri

Almanya ile Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin mevcut durumdan daha da ileriye gidebilmesi adına 1927-1930 yılları arasında yeni ve önemli anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmaları (Yavuz, 2010: 257):

12 Ocak 1927 tarihinde imzalanan İkametgâh ve Ticaret Sözleşmesi,

16 Mayıs 1929 tarihinde imzalanan Hakem ve Uzlaşma Sözleşmesi ve Nihai Protokolü,

28 Mayıs 1929 tarihinde imzalanan ve hukuki ticari konularla ilgili olan Konsolosluk Anlaşması,

3 Eylül 1930 tarihinde imzalanan İade-i Mücrimün (Cürüm İşleyenlerin İadesi) Sözleşmesi,

1930 yılında Almanya'da bir havayolu şirketi olan Lufthansa Havayolları ile imzalanmış olan Berlin-İstanbul Posta Ulaşım antlaşması, olarak saymak mümkündür.

Bu antlaşmalar içinde yukarıda belirtilmiş olan 12 Ocak 1927 tarihinde imzalanan İkametgah ve Ticaret Sözleşmesi, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde karşılıklı imtiyazlara sahip olmaları açısından önemlidir. Bu antlaşmaya göre, Türkiye ve Almanya karşılıklı çıkarları doğrultusunda bir dış politika izleyeceklerini taahhüt etmişlerdir (Alantar, 1994: 54). Antlaşmada kabul edilen bazı kararlar, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde her iki ülkenin vatandaşlarının karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarında ikamet etme, yerleşme ve ticaret yapabilme serbestliğini hüküm altına almıştır. Bahsedilen antlaşmayla, Türk ve Alman vatandaşları taraflardan birinin ülkesinde yerli halkın gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerin tümünü gerçekleştirebilecek ve ayrıca vergiye tabii tutulmayacaktı (Özgüldür, 1993: 38). Gelinek noktada, Türkiye açısından bakıldığında antlaşmada kabul edilen kararların Türkiye'nin ekonomisinin canlanması bağlamında büyük bir fırsat oluşturduğu görülmektedir. Özellikle Türk vatandaşlarının Almanya'da ticari serbestleşme hakkını elde etmesi ve ağır vergilerden muaf tutulmasının ülkenin dış ticaretinin gelişiminde büyük bir adım olduğunu söylemek mümkündür.

Ayrıca 1927 yılında imzalanan İkametgâh ve Ticaret Sözleşmesi ile iki ülke arasında bazı ürünler üzerinde gümrük vergisi indirimleri ve muafiyetleri uygulanması da kabul edilmiştir. Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği haşhaş tohumu, susam, keten kenevir tohumu, afyon, meyan kökü, Ankara keçisi kılı, ham deri, sakatat, saf zeytinyağı, işlenmemiş bakır, krom, kurşun, manganez vb. ürünler gümrük

vergilerinden muaf tutulmuştur. “Bu ürünlerin yanı sıra, incir, kuru üzüm, ipek ve yünlü halılara 100kg’da 4 ile 700 Mark arasında gümrük vergisi uygulanmıştır” (Özgüldür, 1993: 46-47). Almanya’nın Türkiye’ye ihraç ettiği ürünler arasında ise, kösele, deriler, süpürge, porselen, alüminyum ürünleri, makine aksamı, müzik enstrümanları, binek otomobiller ve yedek parçaları gibi ürünler yer almaktadır. Almanya’nın bahsedilen ürünlere yüzde 10’luk bir gümrük vergisi uyguladığı edinilen bilgiler arasındadır (Özgüldür, 1993: 47-48). Yapılan antlaşma gümrük vergileri açısından değerlendirildiğinde antlaşmadan karlı çıkan tarafın Almanya olduğu görülmektedir. Almanya’nın Türkiye’den gümrük muafiyetine ve indirimine tabi tuttuğu ürünler genellikle Alman sanayinin hammaddelerini oluşturmaktadır. Almanya’nın gelişmiş sanayisi düşünüldüğünde bu maddeleri işleyerek Türkiye’ye uygun fiyatlarla tekrar satabilme potansiyeli Almanya’nın bu durumdan ayrıca kâr elde etmesine imkân sağlamıştır.

Tablo 1. Türkiye Almanya Arasında Dış Ticaret Verileri (1924-1929)

YIL	Türkiye’den İthalat(Mark)	Almanya Genel İthalatına Oranı(%)	Türkiye’ye ihracat(Mark)	Almanya’nın Genel İhracatına Oranı (%)
1924	59,6	0,7	49,2	0,7
1925	69,1	0,6	65,2	0,6
1926	54,7	0,5	75,4	0,7
1927	63,0	0,4	67,5	0,6
1928	72,0	0,5	65,9	0,5
1929	75,6	0,6	72,5	0,5

Kaynak: Koçak, 2013: 90-91.

Tablo 1.’e bakıldığında, Türkiye Almanya ticari ilişkilerinin her iki ülkenin dış ticaretlerine nasıl yansıdığı görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Türk-Alman ticari ilişkileri, Türkiye’nin Almanya için tarım ürünleri ve sanayi hammaddesi temin eden tedarikçi bir ülke konumunda olması, Almanya’nın ise, Türkiye’ye sanayi ürünleri satan bir ülke olması şeklinde ifade edilebilir.

Tablodaki veriler incelendiğinde her iki ülkenin de karşılıklı olarak ticari ilişkilerinde büyük bir gelişme kat ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle, 1929 yılındaki verilere bakıldığında, Türkiye’nin Almanya’ya neredeyse eşit bir ölçüde ithalat ve ihracat gerçekleştirmesi ile ikili ilişkilerde hem Almanya’nın hem de Türkiye’nin kar elde ettiğini söylemek mümkündür.

2.1.2. Türkiye’deki Alman Yatırımları Ve Ticari Faaliyetler

Almanya ile 1927 yılında geliştirilmeye başlanan ekonomik ilişkiler 1929 dünya ekonomik buhranı öncesinde de gelişmeye devam etmiştir. 1928 yılında Türkiye, Almanya’nın İtalya, İngiltere ve Fransa’dan sonra en önemli ticari ortaklarından biri haline gelmiştir. Bahsedilen yıllarda Türkiye’de Alman sermayesinin bulunduğu birçok fabrika da kurulmuştur. Bu şirketler genellikle, çimento sanayinde, elektrik ve havagazı üretiminde, madencilik, inşaat ve ticaret

alanında faaliyet göstermiştir. Bu dönemde kurulan Güneydoğu Anadolu Manganez Madencilik Şirketi, Adana Elektrik Şirketi, Ankara Havagazı Şirketi, Türk-Alman Teşebbüsat-ı İktisadiye Anonim Şirketi gibi Alman hissedarların bulunduğu şirketlere ayrıcalıklar tanınmaya başlanmıştır. Yine 1925 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile İstanbul'da kurulan Elektrik-Radyo T.A.Ş. (Siemens)'in hissedarları arasında Alman Deutsche Bank ve Siemens şirketine ait birimlerin olduğu bilinmektedir. Aynı yıl kurulan AEG Türk Anonim Şirket-i Umumiyesi'nin de hissedarları arasında da yine Alman hissedarlar bulunmaktaydı (Tezel, 1994: 198-200).

Türkiye ile Almanya arasındaki ticari ilişkilerin güvenli bir şekilde ilerleyebilmesi düşünce ve arzusuyla özellikle demiryolu yapımında da çalışmalar başlatılmıştır. Alman sanayisi için önemli bir hammadde kaynağı olan krom madenin sevkiyatı demiryolu inşasının yapılmasını öncelikli hale getirmiştir. Bu yüzden, Kütahya-Balıkesir demiryolu hattının yapımı gündeme getirilmiştir. 1.300 km'lik demiryolu inşasının ihalesi 1927 yılında Alman Julius Berger firmasına verilmiştir. Bu gelişme üzerine Türkiye, Almanya'dan ilk kez kredi alma fırsatını elde etmiş ve 15 Haziran 1927 tarihinde Deutsche Orient Bank ile Berlin'de bir mali antlaşma imzalamıştır (Koçak, 2013: 59).

Erken Cumhuriyet dönemi Türk-Alman ekonomik ilişkilerinde Türkiye'nin Harp sanayisinde de Alman yatırımlarının olduğu görülmektedir. 1926 yılında kurulan Ankara Fişek Fabrikası Alman Fritz Werner firmasından alınan tezgahlarla Ankara'da yeniden tesis edilmiş ve 1928 yılında Türkiye'de fişek üretimi gerçekleştirilmiştir. Kırıkkale'de 1925 yılında kurulan Kırıkkale Topçu Mühimmat Fabrikası ise Nielsen Winther firmasına ihale edilmiş ve 1929 yılından itibaren top üretim denemeleri yapılmıştır.

Bu dönemde ve dönemine göre son derece önemli, büyük ve çaplı yatırımlar arasında en önemli gelişme, Kayseri Uçak Fabrikası'nın kurulmasıdır. 1.11.1925 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı ile Alman Junkers firması arasında imzalanan sözleşme sonrasında uçak, uçak motoru ve otomobil üretmek amacıyla inşa edilen tesis, 6.10.1926 tarihinde hizmete girmiştir. İlk uçak üretimi ise, 1933 yılında gerçekleştirilmiştir (Evsile, 1999: 1364-1366).

İki ülke arasındaki ilişkilerde Berlin Türk Ticaret Odasının açılması da önemli bir gelişmedir. Berlin Türk Ticaret Odası 1928 yılında Berlin'de açılarak faaliyetlerine başlamıştır. Berlin Türk Ticaret Odası'nın açılma amacı, Türk ticari ürünlerinin Almanya'da tanıtılması ve Almanya'nın ileri teknoloji sanayi ürünlerini birinci elden temin edilmesi yönündeydi. Geline nokta Almanya, Oda'nın faaliyetleri vesilesiyle Türkiye'den hammadde ihtiyacını kısa sürede karşılıyor ürettiği ürünleri Türkiye'ye kârlı olarak satabiliyordu. Berlin Türk Ticaret Odası'nın Türk gençlerine yönelik faaliyetleri de mevcuttu. Türkiye 1930'lu yıllarda Almanya'da çalışmak üzere Türk gençlerini Almanya'ya göndermiş ve aynı zamanda Türkiye'nin nitelikli işgücüne sahip olan eleman ihtiyacı da Almanya tarafından karşılanmıştır. Berlin Türk Ticaret Odasının açılması her iki ülke için de yine ticari faaliyetler açısından yararlı olmuştur (Özgüldür, 1993: 54-55).

2.1.3. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türk-Alman Ekonomik İlişkilerine Yansıması

1929 yılının sonunda patlak veren ve birkaç yıl süren Büyük Buhran, küresel bir ekonomik çöküş olarak adlandırılmaktadır. Amerika'da, özellikle de bankacılık sektöründe bir kırılma meydana getiren bu bunalım, giderek bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Büyük Buhran, yaygın işsizlik, açlık ve sefaletle neden olarak Almanya'da ciddi bir şekilde hissedilmiştir. Bu koşullar, Adolf Hitler ve Ulusal Sosyalistlerin (NSDAP) Almanya'daki gücünün yükselmesinde etkili olmuştur (Llewellyn & Thompson, 2019)

1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile Alman markının değer kaybetmesi sonucunda Almanya büyük bir ekonomik kriz yaşamaya başlamıştır. İç ve dış ticaretinde önemli bir düşüş kaydeden Almanya'nın bankaları iflas etmiş, ülke yeniden büyük bir işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. 1929 yılının sonuna gelindiğinde yaklaşık 1,5 milyon Alman işsiz kalmış, bir yıl içinde ise bu rakam ikiye katlanmıştır. 1933 yılına gelindiğinde Almanya'daki işsizlik, neredeyse çalışan nüfusunun üçte birinden fazlasına yaklaşık olarak altı milyona ulaşmıştır (Goertz ve Eğilmez, 2013).

Almanya'nın 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan etkilenmesi Türk ticari ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Öncelikli olarak İstanbul'da faaliyet gösteren Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank Alman markının değer kaybetmesi sonucunda zor durumda kalmıştır. Bunun yanı sıra, Almanya'da özellikle fındık ticareti yapan Türk tüccarlar bir hayli zarara uğramıştır. Almanya'nın ekonomik durumunun kötüleşmesi, panik ve belirsizlik birikimlerini bahsedilen bankalara yatıran Türk halkında da paniğe sebep olmuştur. Öyle ki bankalardan paralarını çekmek isteyen halk bankaların önünde uzun kuyruklar oluşturmuş ve bankalar ödemeleri gerçekleştirmekte güçlük çekmişlerdir. Bu noktada Türk hükümeti duruma el koymuş ve iki ülke ticareti için önemli bir yerde olan bankalara Maliye Bakanlığı tarafından nakit yardımı yapılmıştır (Özgüldür, 1993: 61-629).

2.2.1929-1938 Yılları Arasında Türk-Alman Ticari İlişkileri

Türk-Alman ticari ilişkileri, özellikle 1933 yılında Hitler ve NSDAP hareketinin iktidara gelmesiyle büyük bir ivme kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda iki ülke ilişkileri için sıkça telaffuz edilen kavramlar arasında yer alan "Silah Kardeşliği" ve "Arkadaşlık" bu dönemde yerini "Ekonomi Arkadaşlığı" kavramına bırakmıştır (Glasneck, 1965: 8).

Adolf Hitler'in 30 Ocak 1933'te iktidara gelmesi, Türkiye'de ilk beş yıllık sanayi planının başlatıldığı döneme rastlamıştır. Bu durum, Almanya'nın Türk meselelerinde geçmişte olduğundan daha büyük bir rol oynamaya başlaması için son derece elverişli bir ortam hazırlamıştır. Çünkü belirtilen dönemde Almanya'nın dış ticaret politikası önemli bir değişim geçirerek siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlara uygun olarak düzenlenmiş ve yeni düzenlemelerin sonucunda Almanya ticaretini geliştirmek için öncelikli olarak Güneydoğu Avrupa, Balkan ve Yakındoğu ülkelerine odaklanmıştır (Koçak, 2013: 199).

Türkiye, iç gelişimini 1930'ların ortasında pekiştirmeye çalışırken, kendisini çevreleyen uluslararası sorunlarla uğraşmaya bu dönemde de devam etmiştir. Almanlarla yapılan ticarete olan bağımlılığı bu dönemde Türk devletinin yaşadığı en büyük zorluklardan birini teşkil etmiştir. Fakat Almanya ile yapılan ticaretin, Türkiye için herhangi bir ciddi kırılmayı göz önüne alamayacak kadar yararlı ve hassas olması Türkiye'nin ticari ilişkilere devam etmesi gerekliliğini ortaya koymuştur (Güçlü, 2002: 145). Almanya ile ticaret yapmak, Türkiye için herhangi bir alternatiften çok daha kârlıydı, bunun yanı sıra, Türk makamları, böylesine büyük bir ekonomiye bu kadar bağımlı olmanın politik alana da yansıtacağına farkındaydı (Türkkaya, 1965: 8).

Türkiye'nin Almanya'ya ekonomik olarak bağımlı hale gelmesi Türkiye Merkez Bankası ile Almanya'nın Reichsbank'ı arasında 31.01.1939 tarihinde imzalanan (Kliring)¹ mübadele esasına dayanan ticaret antlaşması ile gerçekleşmiştir. Almanya 1930'lu yıllarda endüstriyel açıdan organize olmuş bir devletken Türkiye'nin bu alanda geri kalması ve Almanya'nın Türkiye'den dünya piyasalarından daha yüksek fiyatlarla zirai ve hammadde alırken kendi sanayi ürünlerini de aynı oranlarda Türkiye'ye satması Türkiye'nin aleyhinde bir rol oynamıştır. Kliring esasına dayanan ticaret hacmi büyüdükçe, Almanya Türkiye'nin en önemli ticari ortağı haline gelmiştir. İhtiyaçlarının büyük bir çoğunluğunu Almanya'dan tedarik eden ve ihraç mallarını Almanya'ya satan Türkiye'nin gelinen noktada dış ticaret serbestliği oldukça daralmış ve Türkiye diğer sanayi devletlerinin piyasalarından gün be gün uzaklaşarak Alman piyasasına bağımlı hale gelmiştir (Akdeniz, 1957: 157).

2.2.1. Seçilmiş Rakamlarla 1929-1938 Yılları Türkiye-Almanya Ticari İlişkileri

Almanya ile Türkiye arasındaki ticaret 1928 yılında toplamda 115 milyon Mark iken, 1937 yılında 197,1 milyon (1936 yılında 201,4 milyon) Mark'a ulaşmıştır. Bahsedilen yıllar içerisinde Türkiye'deki krom cevherine Almanya tarafından yoğun ilgi duyulması ticaret hacminin büyümesinde en önemli etkenlerden biri olarak görülmektedir. 1929 yılında krom cevheri üretimi sadece 16 bin ton olan Türkiye'nin Almanya'nın yoğun ilgisinden sonra krom cevheri üretimi, 1933 yılında 88 bin tona ulaşmıştır. Bu sayının 37 bin tonu Almanya'ya ihraç edilmiştir (Yavuz, 2010: 259).

1928 ile 1936 yılları arasında Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ülke %18,2 oranı ile İtalya iken en fazla ihracat yaptığı ülke ise, %14,2 ile Almanya olmuştur. 1932 yılına gelindiğinde Türkiye'nin ticaretinde Alman etkisi gözle görülür bir şekilde artmaya başlamış ve Almanya'ya yapılan ihracat oranı %23,2'ye çıkmış ithalat ise %12,8'den %13,5'e yükselmiştir. 1936 yılı ticari faaliyetler karşılıklı olarak en yüksek seviyeye çıkmış, Almanya'dan ithalat %51'e çıkarken Almanya'ya yapılan ihracat %45,1'e yükselmiştir. 1933-1939 yılları arasında iki ülke arasındaki mal değişim hacmi dört katına çıkmıştır. Almanlar Türk tarım ürünlerinin bazılarını %12 fazla ücret ödemeyi kabul etmiş hatta pamuk gibi ürünlerde %40'ın üzerinde

¹ Kliring sisteminin esası, ihracat yapacağınız ülkeden ithalat yapma şartı ile bir anlaşma yapmaktır. Türkiye o yıllarda başta Almanya olmak üzere birçok ülke ile Kliring anlaşması yapmıştır.

ödemelerde bulunmuşlardır (Ada, 2005: 97). Böylece Türkiye ekonomik olarak dünya piyasasından izole edilmiştir. Bu durum en çok İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Çünkü Almanya'nın Türkiye üzerinden Ortadoğu'ya açılması, yakınlaşması ve dolayısıyla İngiliz çıkarlarıyla bu durumun örtüşmemesi İngiltere'de bir panik ortamının yaşanmasına neden olmuştur. Bunun üzerine İngilizler devreye girerek 1936 ve 1938 yıllarında Türkiye ile antlaşmalar imzalamış, İngiltere'den yapılacak makine, araç gereç ve harp silahı ithalatında kullanılmak, karşılığı ise Türk ihraç mallarıyla ödenmek suretiyle Türkiye'ye 19 milyon sterlin (118 milyon TL) tutarında kredi açmıştır. Fakat bahsedilen bütün gelişmelere rağmen, 1939 yılında Almanya yine Türkiye'nin ithalatında en üst sırada yer alarak ithalatta %51'lik bir paya sahip olmuştur (Tezel, 1994: 177-178).

2.2.2. 1929-1938 Yılları Türkiye-Almanya Genel Ticari Faaliyetleri

1929-1938 yıllarındaki iki ülke arasında yapılan ticari faaliyetlerde, Türk sanayisinde yine Alman yatırımcıların üstünlüğü göze çarpmaktadır. Bu dönemde Almanya yapılan ithalatın %29'luk bir kısmını Almanya için hayati önemde olarak adlandırılan savaş için önemli hammaddelerin ithalatı oluşturmuştur. Bahsedildiği üzere krom cevheri bu noktada en önemli hammadde olarak görülmüştür. Aynı zamanda hayvan yemi, kereste, ham deri, yün, merinos ve pamuk da önemli ticari ürünlerdir. Türkiye'nin Almanya'dan ihraç ettiği ürünler ise, bu dönemde yine sanayi ürünleri ve makinelerdir. Kliring antlaşması üzerinden Türkiye Alman şirketlerinden demiryolu malzemeleri, gemi, madencilik tesisleri, tekstil makine ve tesisleri, silah ve cephane satın almıştır. Bu dönemde tüm Alman çelik, elektrik ve kimya sanayi şirketleri Türkiye ile ticaret yapmaya istekli olmuşlardır. Özellikle başta Krupp firması olmak üzere Otto Wolfi, Ferrostahl, Henschel und Sohn, Siemens gibi firmalar isimleri anılan önemli firmalardır. Bu dönemde madencilik alanında da adımlar atılmıştır. IG-Farben ile Etibank arasında yapılan bir antlaşma ile iki ülke işbirliğine girmiştir (Glasneck, 1977: 63-71).

Bahsedilen dönem içerisinde Türk-Alman ticari ilişkileri harp silah ve araçları tedarikinde de devam etmiştir. 1936 yılında Almanya'ya Türk Deniz Kuvvetlerinin kuvvetlendirilmesi amacıyla 2 kruvazör, 4 muhrip, 4 denizaltı sipariş edilmiştir (Çelik ve Yükseliş, 2005: 47)

Montreux Antlaşması ile Türk Boğazları üzerindeki Lozan Barış Antlaşması'nın bağlayıcı hükümlerinden "Boğazların Askersizleştirilmesi" hükmünün kaldırılması sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki tersanelerinin yeniden askeri amaçla kullanıma başlanması bu alandaki faaliyetlerin geliştirilmesinde en önemli etken olmuştur (Büyüktuğrul, 1983: 661).

Boğazların silahsızlandırılması ile 1936-1937 yıllarında Alman Krupp firması ile antlaşmalar imzalanarak 15'lik toplar, hafif topçu malzemesi satışları gerçekleştirilmiştir. 1939 yılında Krupp firmasına siparişi verilen 60 adet Messerschmidt (Alman savaş uçağı), 109 avcı tipi uçağı ile 111 savaş uçağı ise, Türk-Alman ticari ilişkilerinin sekteye uğraması sonucunda teslim edilememiştir. İlişkilerin belirtilen yılda sekteye uğraması ise, Türkiye'nin, 25 Temmuz 1938'de bir yıllığına imzalanan mal ve ödemelerin değişimi konusundaki Alman Türk anlaşmalarını sadece

Temmuz 1939'a kadar uzatmaya ve antlaşmanın yenilenmemesine karar vermiş olmasının sonucunda gerçekleşmiştir (Özgüldür, 1993: 89).

İlişkilerin sekteye uğramasının nedeni; Almanya'nın 1939 yılında Prag'a girmesinin neticesinde Alman yayılcılığının Balkan sınırlarına kadar dayanmış olması ve Almanya'nın müttefiki olan İtalya'ya Arnavutluk'u işgal etmesine destek vermesidir. Bu durum Türkiye'nin Balkan sınırlarında bir tehdit oluşturmuş ve Türkiye gelinen noktada İngiltere ile yayınladıkları ortak bir bildirgeyle yayılcılığın Akdeniz'e kadar dayanması durumunda her iki devletin de birbirlerine yardım edeceğini duyurmuştur. Böylece, Türkiye askeri ve siyasi açıdan İngiltere'ye yakınlaşmıştır. Sonuçta, Almanya Türkiye'nin İngiltere ile yakınlaşmasından rahatsız olmuş ve yukarıda belirtilen askeri araçların sevkiyatını durdurmuştur. Türkiye de Almanya'nın bu tutumuna karşılık olarak krom sevkiyatını durduracağını belirtmiştir. İki ülkenin restleşmesinden sonra, siyasi ve ticari ilişkiler bir müddet askıya alınmıştır (Barutçu, 1977: 26).

SONUÇ

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ticari ilişkileri başlangıçta çok güçlü olarak başlamamış olsa da zaman içinde özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Alman konfederasyon devletleri arasında imzalanan Zolleverein ve ardından yüzyılın ikinci yarısında Almanya'nın siyasi birliğini tamamlaması ve sanayileşmesi sonrasında önemli bir noktaya taşınmıştır. Bu ilişkilerde bir diğer dönüm noktası da Almanya'nın Bağdat Demiryolu imtiyazını elde etmesidir. Bu dönemde, ilişkilerinin gelişmesinde Bismarck ve II. Wilhelm'in özel çabasını da unutmamak gerekir. Olumlu ilişkilerde bir diğer başat noktası da 1890 yılında Osmanlı Devleti ve Almanya arasında imzalanmış olan Ticaret antlaşması olmuştur.

Bu olumlu gelişmeler, bir yandan Osmanlı Devleti'nin ithalatını ve dış borçlarını arttırırken diğer yandan Osmanlı Devleti'ni Almanya için iyi bir pazar haline dönüştürmüştür. Zaman içinde bu yakınlık, Osmanlı-Alman ittifakının oluşmasına ve I. Dünya Savaşına birlikte katılmaya kadar uzanmıştır.

Türkiye ve Almanya I. Dünya Savaşı'ndan büyük kayıplarla çıkan iki ülke durumundadır. Almanya'nın savaş sonrası yapılan Versay Antlaşması'ndan sonra önemli maden yataklarının olduğu bölgeyi kaybetmesi ve yaşadığı ekonomik istikrarsızlık, Türkiye'ye yaklaşmasına vesile olmuştur. Türkiye ise, zengin topraklara ve hammadde kaynaklarına sahip bir ülke olmasına rağmen sanayi alt yapısı olmayan bir ülke durumundaydı. Siyasi açıdan güçlenmenin ancak ekonominin ivme kazanması ile gerçekleşebileceğine inanan Türkiye'nin bu noktada sanayi açısından organize olmuş bir ülke olan Almanya ile ticari ilişkiler kurması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Türkiye ve Almanya arasında ticari gelişmelerin en önemli adımı, 1924 yılında imzalanmış olan Dostluk Antlaşması olmuştur. Dostluk Antlaşmasından sonra birbirlerinin yaralarını sarabilecekleri düşüncesinde olan iki ülke, karşılıklı ticari faaliyetlerini geliştirebilmek adına birçok antlaşma daha yapmışlardır. Bu antlaşmalar neticesinde kendi vatandaşlarına karşılıklı olarak ticaret serbestisi sağlama hükümleri

ve gümrük vergisi indirimleri, ticaretin gelişmesine vesile olmuş, iki ülke de bu durumdan kar sağlamıştır.

İki ülke arasındaki ticari faaliyetler birbirlerine tanıdıkları imtiyazlar dolayısıyla hız kazanırken, 1930'lu yıllarda Almanya'da NSDAP'nın iktidara gelmesiyle ticari ilişkiler en üst seviyeye ulaşmıştır. İki devlet arasında yapılan Kliring antlaşması ile birlikte ise, Türkiye'den dünya piyasasının üzerinde fiyatlarla hammadde tedarik eden Almanya, Türkiye için vazgeçilmez bir ticari ortak olmuş ancak bu durum Türkiye'nin diğer dünya piyasası ülkeleri ile ticaret yapmasını engelleyerek onu bu hususta Almanya'ya bağımlı hale getirmiştir.

Türkiye'nin Almanya'ya ticari olarak bağımlılığı özellikle İngiltere olmak üzere, diğer ülkelerde de panik ortamının doğmasına sebep olmuştur. Türkiye'nin jeopolitik konumu gereği birçok ülke için önemli bir noktada bulunması ve Almanya ile olan yakınlığı, diğer ülkelerin amaçlarına ulaşmaları için bir engel olarak görülmüştür. 1939 yılına gelindiğinde, Türkiye Almanya'nın Balkanlara doğru yayılması ve İtalya'ya destek vermesi sonucunda bunu kendisine bir tehdit olarak görmüş ve Türkiye, Almanya ile Kliringe antlaşmasını uzatmayacağını ve yenilemeyeceğini belirterek, iki ülke arasındaki ilişkilerin sekteye uğramasına neden olmuştur.

Sonuç olarak Türkiye'nin Almanya ile olan ticari ilişkilerini tek bir boyutta değerlendirmek mümkün değildir. Bu ilişkiler, ticari boyutun yanında Osmanlı döneminde Almanya'dan İstanbul'a gelen gurbetçi Almanlardan, tüccar Almanlara kadar, ortak top ve mühimmat üretiminden demiryolu imtiyazına kadar, kredi ilişkisinden hastaneye kadar, erken cumhuriyet döneminde ortak tarım politikalarından kliringe kadar sosyal, askeri, kültürel ve siyasal boyutlara sahiptir.

KAYNAKLAR

ADA, S. (2005). *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

AKDENİZ, G. (1957). "Almanya ile İktisadi Münasebetlerimiz", *Ayın Tarihi*, Sayı.283, 1-30 Haziran.

ALANTAR, Z.Ö. (1994). *Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi*, Der Yayınları, İstanbul.

ALKAN, M.N. (2014). "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2015, Sayı: 34, ss.35-48

ALTAN, E. (2018). "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich

Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", *Tarih Dergisi*, Sayı 68 (2018/2), İstanbul 2018, s. 15-30

ANBAR, A. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914", *Maliye Finans Yazıları*, Yıl: 23, Sayı: 84, ss. 24.

AYKAR, H. (2003). *Bismarck ve II. Wilhelm'in Osmanlı Üzerine Düşünceleri*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

BARUTÇU, F.A. (1977). *Siyasi Anılar (1939-1954)*, Milliyet Yayınları, Ankara.

BÜYÜKTUĞRUL A.(1983). *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, Deniz Basımevi, İstanbul.

BEŞİRLİ, M. (2004). “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, *EÜSBE Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 2004/1.

ÇALIK, R. (2002). “Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)”, *Türkler*, içinde (Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek Salim Koca), Cilt: 16 Sayfa: 813-822, Yeni Türkiye Yayınları, ss.1503-1521, Ankara

ÇELİK, N. ve YÜKSELİŞ E.(2005). *Cumhuriyet Donanması 1923*, Deniz Basımevi, İstanbul.

CLARK, Edward C. (1974). “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 5, Issue: 01, January, ss. 65-76.

DURMUŞ, S. ve AYDEMİR N.K. (2016). “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi(1923-1938)”, *KAÜİİBFD*, Cilt.7, Sayı.12.

EARLE, E.M. (1972). *Bağdat Demiryolu Savaşı* (Çeviren: Kasım Yargıcı), İstanbul.

EVSİLE, M. (1999). “Atatürk Devrinde Harp Sanayinin Kuruluşu ve Türkiye'nin Dış Politikasına Etkileri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4.Cilt, TTK, Ankara.

GLASNECK, J.(1977). *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, (Çev. Arif Gelen), Onur Yayınları, Ankara.

GOERTZ, B. & EĞİLMEZ, D. (2013). “Almanya'nın Kara Yıldönümü”, <https://www.dw.com/tr/almanyan%C4%B1n-kara-y%C4%B1ld%C3%B6n%C3%BCm%C3%BC/a-16562656>, (Erişim Tarihi: 10.02.2020)

GÜÇLÜ, Y. (2002). “Turkey's Relations With Germany From The Conclusion Of The Montreux Straits Convention Up To The Outbreak Of The Second World War”, *Belleten TTK*, LXVI.

GÜMÜŞ, M. (2011). “1893'ten 1923 Chester Projesi'ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler”, *Tarih Okulu*, Sayı X, ss. 151-194.

GÜVEN, T.C. (1998).“Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü”, *Dış Ticaret Dergisi*, Yıl: 3, Özel Sayı.

KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Ein kurzer Einblick in die Geschichte deutsch-türkischer Beziehungen”, INID Institut, 2002, <http://inid.de/islam-in-deutschland/interreligioeser-dialog/ein-kurzer-einblick-in-die-geschichte-deutsch-t%C3%BCrkischer-beziehungen.html> , (Erişim tarihi: 10.02.2020).

KILINÇ SAVRUL, B., ÖZEL, H.A. ve KILIÇ, C. (2013). “Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (8:1), ss.55-77.

KOÇAK, C. (2013). *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KURUBAŞ, E. (2014). “Dünya Politikasının Dönüşümü ve Uluslararası İlişkiler Çağı”, Şaban Kardeş ve Ali Balcı, *Uluslararası İlişkilere Giriş* içinde, Küre Yayınları, İstanbul.

KUYAŞ, A. (2006). *Tarih 1839-1939*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Yayınları, (Tüsiad-T/2006/12-425), İstanbul.

KÜÇÜKKALAY, A.M. (2007). *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

LLEWELLYN, J. And THOMPSON, S. (2019). “The Great Depression in Germany”, <https://alphahistory.com/weimarrepublic/great-depression>, (Erişim Tarihi: 10.02.2020).

ORTAYLI, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 479, Ankara.

ÖNSOY, R. (1982). *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri: 1871-1914*, Enderun Kitapevi, İstanbul.

ÖZCAN (H.A.) (1998). “Dünden Bugüne Dış Ticaretimizdeki Gelişmeler”, *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: Özel Sayı, ss. 3-4.

ÖZÇELİK, Ö. ve TUNCER, G. (2007) “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”, *AKU Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IX, Sayı 1, Haziran 2007, ss. 253-265

ÖZGÜLDÜR, Y. (1993). *Türk Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

SHIUE, C. H. (2005). “From Political Fragmentation towards a Customs Union: Border Effects of the German Zollverein, 1815 to 1855”, *European Review of Economic History*, August 9 (2).

TEZEL, Y.S. (1994). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

TÜRK, F. (2015). “Cumhuriyet Döneminde Türkiye İle Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1923-1945” *Bellekten*, Cilt: LXXIX-Sayı: 285-Yıl: 2015, ss. 761-782

TÜRKKAYA, A. (1965). *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Press, No 197-179, Ankara.

VAN DYCK, E.A. (1881). *Capitulations of The Ottoman Empire Since The Year 1150*, Washington: Government Printing Office. https://archive.org/stream/capitulatonsot00statgoog/capitulatonsot00statgoog_djvu.txt, (Erişim Tarihi: 10.02.2020).

YAVUZ, C. (2010). *Atatürk ve Almanya*, Berikan Yayınevi, Ankara.

BƏZİ FEİLLƏRİN FORMALAŞMASI TARİXİ
HISTORY OF THE FORMATION OF SOME VERBSProf. Dr. Həcər Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Hər hansı bir dilin, eyni zamanda həmin dilin daşıyıcılarının qədim tarixini öyrənmək üçün dildə mövcud olan sözlərin etimologiyasını öyrənmək vacibdir. Doğrudur, bəzi hallarda çox qədim tarixə malik olan sözlərin formalaşması, etimologiyası haqqında məlumatlar dəqiq olmasa da, yəni sözün gerçək izahının müəyyən etmək mümkün olmasa da, bir çoxu haqqında tarixən baş vermiş dil qanunlarına və qədim yazılı mətnlərə əsasən fikir söyləmək, ilkin formanı bərpa etmək mümkündür.

Dilçilikdə məlum fərziyyəyə əsasən, hər bir dilin feillər sistemi daha çox milli, özünəməxsus olur. Bütün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində də bunu müşahidə edirik. Bu məqalədə müasir dilimizdə aktiv işlənən bir neçə feil haqqında fikirlərimizi təqdim etmək istəyirik.

İlk növbədə “batmaq” feilinə diqqət yetirək. Batmaq feilindən sonralar “batırmaq, batırılmaq” və s. kimi sözlər də formalaşmışdır. Demək, batmaq sözünün mənasını araşdırmaqla biz, eyni zamanda bir neçə sözün mənasını müəyyənləşdirmiş olacağıq. Məlum məsələdir ki, bir çox feillər işin, hadisənin, əşyanın mənası, funksiyası ilə bağlı olaraq formalaşır, adlardan düzəlmiş olur. Məsələn; göz+la=gözləmək; baş+la=başlamaq; quyu+la+quyulamaq və s.

Göstərdiyimiz nümunələrdə feillə onun formalaşdığı, törədiyi isim haqqında əlaqə göz qabağındadır. Lakin hər zaman belə olmur. Bəzən dərin tədqiqatlar aparmağa ehtiyac yaranır. Məsələn “batmaq” feilinə diqqət yetirək. Feilin tərkibindəki **-maq** şəkilçisinin məsdər şəkilçisi olması, hərəkətin adını bildirməsi məlumdur. Bəs kök elementini “bat” komponentini necə izah etmək olar?

Qədim türk yazılı mətnlərində və sonrakı izahlı lüğətlərdə “batmaq” sözü belə təqdim edilir: bir əşyanın aşağıya düşməsi; alta düşməsi; içəri cumması; çökməsi; çuxura düşməsi; palçıqın altına düşməsi; yerə girməsi; gözdən itməsi və s.

“Batmaq” feili eyni zamanda bir çox ifadələrin tərkibində işlənərək məcazi mənalar daşımışdır. Bat kökünün iştirakı ilə “batqı, batıq, batqın, bataq, batı” kimi sözlər də formalaşmışdır. Eyni anlamda batmaq sözü yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də işlənir. Bu sözlərin tərkibindəki “bat” komponenti “alt, aşağı” mənalarını ifadə edir. Ehtimal etmək olar ki, bu feil həmin mənayı ifadə edən bir isimdən törəmişdir.

Əski türklərlə eyni coğrafiyada yaşamış Elamların dilində alt mənasında “batur, batır” sözü işlənmişdir. Qədim Bisitun yazılarında və yeni elam dilində bu fakt qorunub saxlanmışdır. Yeni elam dilindən bir cümləyə diqqət edək: **“Batur huquq hupogit”** cümləsinin mənası “qanun altında tutdum” şəklində tərcümə edilir. Həmin cümlənin rus dilinə tərcüməsi “derju pod zakonom” kimidir.

Buradan eyni zamanda belə bir fikir də yaranır ki, rus dilində “alt, aşağı” mənası ildirən “ под // pod” komponenti də həmin elam dilindəki “bat//batur/batur” sözü ilə əlaqəlidir. Həmin cümlə Azərbaycan dilinə “qanun altında tuturam” şəklində tərcümə edilir.

Ehtimala görə, “bat sözün kökü, -ur isə hal şəkilçisi kimi qəbul edilə bilər. Nəticə olaraq belə fikrə gəlmək olar ki, bütün türk dillərində bu gün işlənən “batmaq” feili “alt, aşağı” mənası bildirən “bat-ur” ismindən düzəlmişdir.

Açar sözlər: türk dili, feil, batmaq, etimologiya, məna...

Özet

Herhangi bir dilin eski tarihini şu dilde var olan kelimelerin etimolojisini incelemek önemlidir. Bazı durumlarda çok eski bir tarihe sahip kelimelerin oluşumu ve etimolojisinin yanlış olduğu doğrudur, yani kelimenin gerçek anlamını belirlemek imkansızdır, ancak çoğunun manasını tarihsel dil yasalarına ve eski yazılı metinlere dayanarak çözmek mümkündür.

Dilbilimde iyi bilinen bir hipoteze göre, her dilin fiil sistemi daha ulusal ve benzersizdir. Bunu tüm Türk dillerinde ve Azerbaycan dilinde gözlemliyoruz. Bu yazıda, modern dilimizde aktif olarak kullanılan bazı fiiller hakkındaki düşüncelerimizi paylaşmak istiyoruz.

Her şeyden önce, "batmak" fiiline dikkat edelim. *Batmak* fiilinden sonralar, "batmak, batırmak" vb. gibi kelimeler oluşmuştur. Yani, *batmak* kelimesinin anlamını inceleyerek, aynı anda birkaç kelimenin anlamını belirlemek mümkün. Birçok fiilin işin, olayın, nesnenin anlamı ve işlevi ile bağlantılı olarak isimlerden oluşması bilinmektedir. Örneğin; Göz+le= gözle(mek); baş + la = başla(mak); kuyu+la= kuyula(mak)// kuylamak vb.

Verdiğimiz örneklerde, fiil ve oluşturulduğu isim arasındaki bağlantı açıktır. Ancak bu her zaman böyle değildir. Bazen derinlemesine bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Örneğin, "batmak" fiilini düşünün. Fiil içindeki -maq//-mak ekinin, eylemin adı anlamını oluşturan bir ek olduğu bilinmektedir. Ancak kök komponenti “bat” elementini nasıl açıklayabilirim?

Eski Türkçe yazılı metinlerde ve daha sonra yaranmış açıklayıcı sözlüklerde "batmak" sözcüğü şu şekilde sunulur: bir nesnenin düşmesi; dibe çökmek; içeri cumması; çökmesi; çukura düşmek; çamurun altına düşmek; yere girmek; kaybolma vb.

"Batmak" fiili de birçok ifadede kullanılarak mecazi anlamlara sahip oluyor. “Bat” kök elementinin katılımıyla “batkı,batkın, batak,batı” gibi kelimeler de oluşturulmuştur. Aynı anlamda, “batmak” kelimesi, sadece, Azerice'de değil, diğer Türk dillerinde de kullanılmaktadır. Bu kelimelerdeki “bat” elementi "aşağı, alt" anlamını da ifade ediyor. Muhtemelen, bu fiil şu anlamı ifade eden bir isimden türetilmiştir.

Eski Türklerle aynı coğrafyada yaşayan Elamlearın dilinde tarihen “aşağı, alt” anlamda "batur, batır" kelimesi kullanılmıştır. Bu gerçek, eski Bisit'un yazılarında ve yeni Elamit dilinde korunmaktadır. Yeni Elam dilinden bir cümleye dikkat edelim:

“*Batur huqqu hupogit*” cümlesinin anlamı “Yasalar altında sakladım” şeklindedir. Bu cümlelerin Rusçaya çevirisi "derju pod zakonom" gibidir.

Aynı zamanda, Rusça'da “alt, aşağı” anlamına gelen “pod // pod” ön eki de “bat // batur // batur” Elam kelimesi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Cümle Azerice'ye “qanun altında tuturam// kanun altında tutuyorum” olarak çevrilir.

Muhtemelen, “*bat*” kelimesinin köküdür ve -ur bir hal eki olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak, bugün tüm Türk dillerinde kullanılan "batmak" fiilinin "aşağı, alt" anlamına gelen "bat-ur" isminden kaynaklandığı sonucuna varılabilir.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, fiil, lavabo, etimoloji, anlam ...

Abstract

To study the ancient history of any language, as well as the speakers of that language, it is important to study the etymology of the words that exist in the language. It is true that in some cases the formation and etymology of words with a very ancient history are inaccurate. It is impossible to determine the true meaning of the word, but it is possible to comment on many of them based on historical linguistic laws and ancient written texts.

According to a well-known hypothesis in linguistics, the verb system of each language is more national and unique. We observe this in all Turkish languages, as well as in Azerbaijani. In this article, we want to share our thoughts on some of the verbs that are actively used in our modern language.

First of all, let's pay attention to the verb “batmaq”(sink). After the verb to sink (batmaq), “to sink, to be immersed”(batırmaq, batırılmaq) and so on. words such as by examining the meaning of the word sink, we will have determined the meaning of several words at the same time. It is known that many verbs are formed in connection with the meaning and function of a work, event, thing, and are made up of nouns. For example; göz(eye)+lə(la, suffix)= (gözlə)wait; baş(head) + la(la, suffix) = (başla) start and so on.

In the examples we have given, the connection between the verb and the noun from which it is formed is obvious. But this is not always the case. Sometimes in-depth research is needed. For example, consider the verb batmaq// sink. It is known that the suffix -"maq" in the verb is the infinitive suffix, which means the name of the action. But how to explain the “bat//to sink” component of the root element?

In ancient Turkish written texts and later explanatory dictionaries, the word “sink” is presented as follows: the falling of an object; fall to the bottom; ingestion; collapse; falling into the pit; falling under the mud; to enter the ground; disappearance, etc.

The verb “to sink//batmaq” was also used in many expressions and had figurative meanings. Words such as “sink, swamp” were also formed with the participation of the root “bat// sink”. In the same sense, the word sinking is used not only in Azerbaijani, but also in other Turkic languages. The “bat//sink” component in these words means “bottom, down// alt, aşağı”. Presumably, this verb is derived from a noun that expresses that meaning.

In the language of the Elamites, who lived in the same geography as the ancient Turks, the word “batur, batir” was used in the lower sense. This fact is preserved in the writings of ancient Bisitun and in the new Elamite language. Let's pay attention to a sentence from the New Elamite language: The meaning of the sentence “*Batur huqgu hupogit*” is translated as “I caught under the law”. The Russian translation of this sentence is “*derju pod zakonom*”.

At the same time, it is thought that the “pod // pod” component, which means “bottom, down” in Russian, is also related to the Elamite word “bat // batur // batur”. The sentence is translated into Azerbaijani as “I keep under the law”.

Presumably, “bat is the root of the word, and -ur can be taken as a case suffix. As a result, it can be concluded that the verb “bat// sink” used in all Turkic languages today is derived from the name “bat-ur”, which means “bottom, down”.

Keywords: Turkish language, verb, sink, etymology, meaning ...

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin feilləri, o cümlədən burada türk dilləri nəzərdə tutula bilir, çünki Azərbaycan dilini digər türk dillərindən təcrid etmək mümkün deyil, olduqca zəngin dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Bunu bəzi feillərin formalaşma tarixini izləyərək də söyləmək mümkündür. Dilimizdə ətrafda baş verən hadisələri, əşyaları adlandırmaq üçün yetərinə dil vasitələri mövcuddur. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, dilimizin bir çox feilləri onların daşdıqları semantik funksiya ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan isimlər əsasında formalaşmışdır. Həmin isimlər daha çox konkret varlıqları ifadə etmişlər. Belə feillərə nümunə olaraq “*dişləmək, başlamaq, gözləmək, dağlamaq, ayaqlamaq, qollamaq, qzlaşmaq və s*” göstərmək olar.

Məlum məsələdir ki, bir çox feillər işin, hadisənin, əşyanın mənası, funksiyası ilə bağlı olaraq formalaşır, adlardan düzəlmiş olur. Məsələn; göz+lə=gözləmək; baş+la=başlamaq; quyu+la+quyulamaq və s.

Göstərdiyimiz nümunələrdə feillərin çoxu isimlərdən düzəlmiş düzəltmə feillər olduğu üçün asanlıqla onları tərkib hissələrinə- kökə və şəkilçiyə ayırmaq mümkündür. Lakin bəzi feillərin adlar əsasında formalaşması tarixi daha qədimlərə gedib çıxdığı üçün ilk baxışdan onların tərkibi haqqında fikir yürütmək çətin olur. Həmin feillər müasir ədəbi dilimizdə artıq sadələşmiş, daşlaşmış şəkildə fəaliyyət fəstərməkdədir. Belə feillərin tərkibini müəyyən etmək, hansı kökdən necə törədiyini araşdırmaq xüsusi tədqiqat tələb edir.

Hər hansı bir dilin, eyni zamanda həmin dilin daşıyıcılarının qədim tarixini öyrənmək üçün dildə mövcud olan sözlərin etimologiyasını öyrənmək vacibdir. Doğrudur, bəzi hallarda çox qədim tarixə malik olan sözlərin formalaşması, etimologiyası haqqında məlumatlar dəqiq olmasa da, yəni sözün gerçək izahının müəyyən etmək mümkün olmasa da, bir çoxu haqqında tarixən baş vermiş dil qanunlarına və qədim yazılı mətnlərə əsasən fikir söyləmək, ilkin formanı bərpa etmək mümkündür.

Dilçilikdə məlum fərziyyəyə əsasən, hər bir dilin feillər sistemi daha çox milli, özünəməxsus olur. Bütün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində də bunu

müşahidə edirik. Bu məqalədə müasir dilimizdə aktiv işlənən bir neçə feil haqqında fikirlərimizi təqdim etmək istəyirik.

ƏSAS

İlk növbədə, “batmaq” feilinə diqqət yetirək. Batmaq feilindən sonralar “batırmaq, batırılmaq” və s. kimi sözlər də formalaşmışdır. Demək, batmaq sözünün mənasını araşdırmaqla biz, eyni zamanda bir neçə sözün mənasını müəyyənləşdirmiş olacağıq.

Göstərdiyimiz nümunələrdə feillə onun formalaşdığı, törədiyi isim haqqında əlaqə göz qabağındadır. Lakin hər zaman belə olmur. Bəzən dərin tədqiqatlar aparılmağa ehtiyac yaranır. Məsələn “batmaq” feilinə diqqət yetirək. Feilin tərkibindəki *-maq* şəkilçisinin məsdər şəkilçisi olması, hərəkətin adını bildirməsi məlumdur. Bəs kök elementini “bat” komponentini necə izah etmək olar?

Qədim türk yazılı mətnlərində və sonrakı izahlı lüğətlərdə “batmaq” sözü belə təqdim edilir: bir əşyanın aşağıya düşməsi; alta düşməsi; içəri cumması; çökməsi; çuxura düşməsi; palçıqın altına düşməsi; yerə girməsi; gözdən itməsi və s.

“Batmaq” feili eyni zamanda bir çox ifadələrin tərkibində işlənərək məcazi mənalar daşmışdır. Bat kökünün iştirakı ilə “batqı, batıq, batqın, bataq, batı” kimi sözlər də formalaşmışdır. Eyni anlamda batmaq sözü yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də işlənir. Bu sözlərin tərkibindəki “bat” komponenti “alt, aşağı” mənalarını ifadə edir. Ehtimal etmək olar ki, bu feil həmin mənanı ifadə edən bir isimdən törəmişdir.

Əski türklərlə eyni coğrafiyada yaşamış Elamların dilində alt mənasında “batur, batır” sözü işlənmişdir. Qədim Bisitun yazılarında və yeni elam dilində bu fakt qorunub saxlanmışdır. Yeni elam dilindən bir cümləyə diqqət edək: *“Batur huquq hupogit”* cümləsinin mənası *“qanun altında tutdum”* şəklində tərcümə edilir. Həmin cümlənin rus dilinə tərcüməsi *“derju pod zakonom”* kimidir.

Buradan eyni zamanda belə bir fikir də yaranır ki, rus dilində “alt, aşağı” mənası bildirən “под // pod” komponenti də həmin elam dilindəki “bat//batır//batur” sözü ilə əlaqəlidir. Həmin cümlə Azərbaycan dilinə “qanun altında tuturam” şəklində tərcümə edilir.

Ehtimala görə, “bat sözün kökü, -ur isə hal şəkilçisi kimi qəbul edilə bilər. Nəticə olaraq belə fikrə gəlmək olar ki, bütün türk dillərində bu gün işlənən “batmaq” feili “alt, aşağı” mənası bildirən “bat-ur” ismindən düzəlmişdir.

Azərbaycan və bəzi türk dillərində “qarpmaq//qapmaq” feili də intensiv şəkildə işlənərkəndədir. Bəs, görəsən, bu feilin formalaşması necə olmuşdur? Feilin tərkibindəki “qarp” komponentinin mənası nədir? Bunun üçün “qarp” komponentinin hansı sözlərin tərkibində işləndiyini müəyyən etmək lazım gəlir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dilimizdə “qarpmaq// qapmaq// qarışmaq// qarışdırmaq// qarmalamaq// qamarlamaq” kimi sözlərin formalaşmasında hərəkətlər və fonetik tərkib olduqca yaxın, hətta eynidir. Həmin hərəkətlər isə insanın bədən üzvü olan “əl” ilə əlaqədardır. Yəni sadaladığımız hər bir hərəkət əllər vasitəsilə

yerinə yetirilir. Buna görə də həmin sözlərin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilən mənalarına baxmaq məqsəduyğundur. Lüğətdə yazılır:

- 1) qarpmmaq//qapmaq-birdən əlini uzadıb cəld götürmək (5.s.425);
- 2) qarpmmaq//qapmaq- tutuşmaq, dalaşmaq, vuruşmaq(5.s.444);
- 3) qarmalamaq//qamarlamaq-cəld, tez durub götürmək(5.s.442); əlləri ilə birşeydən bərk yapışmaq(5.s.410);bir şeydən ikiəlli yapışmaq(5.s.442);
- 4) qarpmmaq-bir-birinin əlindən alıb götürmək və s.

Türkololoq V.V.Radlovun lüğətində “qapmaq” feili “xvatat, brat rukami (əllə vasitəsilə götürmək) (II c. s.403) və “karmala” şarit rukami (əl ilə yoxlamaq) (II c.s.218) kimi izah edilmişdir. Bütün söylənənlərdən aydın olur ki, həmin feillərin tərkibində “qarp” komponenti bədən üzvü olan “əl” sözü ilə bağlıdır. Semantik cəhətdən biz buna əmin olduq. Qarp sözünün əl sözü ilə nə kimi bağlılığının olub-olmaması haqda düşünmək lazım gəlir. Lakin fikrin dəqiqliyini yoxlamaq üçün yenə dilin leksik sisteminin tarixi inkişafını izləmək lazım gəlir. Radlovun lüğətində bu sözün başqa izinə rast gəlirik. Oarada göstərilir ki, qırğız və kaşğar dillərində əlin yuxarı hissəsi “qar” adlandırılmışdır (3. s.132). Cığatay dilində “əl,dirsək” mənasında “qarağ” (3. s.150); osmanlıcada əlin yuxarı hissəsi mənasında “qaraca” sözündən (3. s.162) istifadə edilmişdir.

Bunlardan başqa Azərbaycan və bəzi türk dillərində hazırda işlənməkdə olan “qarış//karış” sözünün də eyni kökdən olması fikrinə gəlirik. Qarış//karış sözü də “açıq əlin baş barmağının ucundan kiçik barmağın ucuna qədər olan hissə”ni bildirir və ölçü vahidi kimi istifadə edilir. Demək “qarış” sözünün də əsasında əl mənası bildiren “qar” sözü dayanmışdır.

NƏTİCƏ

Prof. Ə Dəmirçizadə həmin sözləri digər dillərlə müqayisə etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, monqol dilində əl mənasında “qar//ğar” sözündən; uyğur dilində “karı” sözündən; cığatay dilində “qarış” əvəzinə “karı” və “qarşılamaq” mənasında “kırılmaq” sözündən istifadə edilməsi bu sözlərin eyni kökdən formalaşdığını təsdiq edir. Həmin sözlərin bəzilərində rast gəldiyimiz “ş” (qarış,qarşılamaq və s.) ünsürü isə ehtimala görə məsafə, uzunluq mənalarını ehtiva etmiş hər hansı bir şəkilçinin qalığı, arxetipi ola bilər (2. s.83).

Nəticə olaraq onu demək olar ki, Sadaladığımız sözlərin əsas tərkib komponenti olan “qar” sözü qədim Ural-Altay dil ailəsinin tərkibindəki dillərdən birində və yaxud da onların kontaktda olduğu dillərdən birində “əl” mənasında işlənmişdir.

KAYNAKÇA

- 1) 2006.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-II c. Bakı: Şərq-Qərb.
- 2) Dəmirçizadə Ə. 1968. 50 söz. Bakı: Gənclik.
- 3) Xudiyev N. 2015.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.
- 4) Qaraşarlı Ç. 2009. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – Türklər. Bakı, 278 s.

- 5) Radlov V.V. 1885. Obrazçı narodnoy literaturı severnix tyurkskix plemyon. V çast, Sanktpeterburq
- 6) 1969. Drevnetyurkskiy slovar. Leninqrad.
- 7) Orkun H.N. 1936. Eski türk yazıtları.
- 8) Radlov V.V. 1899. Die alttürkischen İnschriftender Mongolei, Zweite Folge. St.Peterburg.
- 9) 23. Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань: изд-во КГУ, 1992. 255с.
- 10) Кононов А.Н. 1954. О семантике слов «кара» и «ак» в тюркской географической терминологии.
- 11) Дмитриева Т.Н. 1981. Тюркизмы в русских говорах по нижнему течению Иртыша// Этимологические исследования. Свердловск.
- 12) Ахметова Ш.К. 2002. Бронникова О.М. и др. Народы Западной и Средней Сибири: Культура и этнические процессы (культура народов России; Т.6). Новосибирск: Наука, 325 с.

GÜNEY KAFKASYA'DA İLK ERMENİ DEVLETİNİ KURMA GİRİŞİMLERİ

Prof. Dr. Kasım HACIYEV

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Kafkasşinaslık Enstitüsü

Özet

Mekalede, Azerbaycan toprakları pahasına "Ermeni devleti" kurmaya çalışan Ermenilerin XVIII yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarındaki gergin uluslararası durumdan ve bunun yanında Rusya'nın yardımından yararlanmak için farklı planlar hazırladıklarından, Türk-Müslümanların İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlığı toprakları'nda Ermeni devleti yaratmanın yollarının aranmasından, Ermeni devleti kurulması planlanması ve XX yüzyılın başlarında İrevan şehri de payitaht olmakla Batı Azerbaycan topraklarında 9,8 bin kv.km. arezide "Ararat" devleti kurulmasından söz ediliyor.

Anahtar kelimeler: Güney Kafkasya, Azerbaycan, Rusya, Karabağ hanlığı.

XVIII yüzyılın 60-70. yıllarının yoğun uluslararası durumu ve aynı zamanda bir sıra büyük devletlerin Azerbaycan toprakları pahasına "Ermeni devleti" kurma isteği ortaya çıktı. Böyle bir dileğin gerçekleşmesi Rusya için de ilgi çekici idi. Bunu yaparak, Rusya Doğu dünyasına nüfuz etmek ve gelecek'te kullanmak için bir Hıristiyan merkezi kurmuş olacaktı.

Ermeniler için hiç bulunmadıkları bir alanda Ermeni devleti kurulacaktı. Böyle bir dileği gerçekleştirmek için yurtdışında bir çok projeler hazırlıyorlardı. O zamanlar Ermeni devletinin nerede kurulacağı ile ilgili olarak düşünülüyordu.

Bu projelerin çoğunda Azerbaycan hanlıkları toprakları tercih edildi. İsrail Ori'nin Ermeniler adına yazdığı mektup, yazı ve söylevleri burada önemli bir rol oynadı. Böylece, Ermenistan devletini Azerbaycan toprakları pahasına oluşturmaya karar verildi. Burada I Petro, Ermenileri bu bölgelere göç ettirme ve yerleştirme hedefini belirliyor. 10 Kasım 1724 tarihli kararnamesi bunun açık bir göstergesidir [7]. Rus hükümeti en uç noktalardan, Ermenilerin Azerbaycan'a gideceği yerlere yerleştirilmeleri ve koruma altına alınmaları için talimatlar verdi.

Nadir şah Afşar döneminde, yalnızca Kuzey Azerbaycan'da değil, bütün Azerbaycan'da hükmü vardı. Nadir şahın (1747 yılında) ölümünden sonra Azerbaycan hanlıklara bölündü. Hanlıklardan biri Karabağ Hanlığı idi. 1751 yılında, Panahali Han'ın Bayat ve Şahbulak kalelerinin ardından, Şuşa kalesi inşa edildi ve Karabağ hanlığı güçlendi [10, s.136]. Karabağ hanlığı, Azerbaycan hanlıkları arasında en güçlü hanlık idi. Bölgede Karabağ Hanlığı'nı diğer hanlıklardan etnik köken açısından ayıran Alban-Hıristiyanlar vardı. Panahali Han döneminden bu melikler, merkezileşmeyi engelledi ve Karabağ Hanlığı'ndaki müdahaleye de katkıda bulundu. Aynı zamanda Karabağ hanlığının bağımsızlığına zarar vermeye çalışıyorlardı [9, 36-37]. Hıristiyan oldukları için Rus devleti onları koruyordu.

Ermenilerin kendileri için bir devlet kurmayı umduğu hami sadece Rusya değildi. Ermeni ideologları, İngiliz hükümetinin asıl valisi William Williams ile birlikte bir devlet kurma planının İngiltere'nin de büyük ilgisini çekeceğini düşünüyorlardı. Ama İngiliz hükümeti bu siyasi projeyi savunmayı reddetti [2, s.154].

Böylece, Avrupa devletinin yardımından uzaklaşan Ermeni ideolog, umudu sadece Rusya'da görüyordu. İosif Emin, Kasım 1761'de Doğu'da öne çıkan bir Rus aktivist olan İ.İ.Vorontsov-Daşkov ile bir araya gelerek projeyi Rus makamlarına sundu. Yelizaveta'nın, "Güney Kafkasya'da, özellikle Türkiye'yle (Osmanlı'yla) olan savaşta bir Ermeni devletinin varlığının önemli olacağı" fikrinin gerçekleşmesine uygun olarak kabul edildiği biliniyor. 1763 baharında İ.İ.Vorontsov-Daşkov'a gönderilen proje, İmeretia Czar Salamón, Kartli-Kaşetiya Tsar II İrakli tarafından müzakere edildi, ancak sona ermesi imkansızdı [4;10, s.71;11].

I Pyotr döneminden itibaren Rusya'da ayrıcalıklar kazanan Ermeniler yeni evler / yaşam alanları kurdular ve yeni fırsatlar aradılar. Moskova ve St. Petersburg'a taşınan zengin Ermeniler (Lazarev, Kampanov, Manucharov, Sarafov vb.) geniş arazilere sahiptiler. Bazıları kasabalarda üretimle uğraşırken asilzade rütbesi bile aldılar. Her alandan topluluk üyeleri Ermeni devleti oluşturmak için ideologlarına her türlü maddi desteği vermeye hazır dılar. Bu Ermeniler, Karabağ'ın Hıristiyan mirasına sahiplenmek konusunda ve ideologlar ile Rus makamları arasında "bağımsız Ermeni devleti"nin kurulmasında arabulucu olarak rol oynadılar [5, s.19-20].

Kafkasya'da yaşayan Ermeni sayısının az olduğunu bilen Şamiryani Karabağ'ın Hıristiyan klanlarını bu mücadeleye hazırlamaya çalıştı. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde Ermenilere yardım edebilecek tek gücün Rusya'nın olduğunu söyledi [5, s.150-151].

O zamanlar, Rusya İmparatorluğu topraklarını Doğu'ya, yani sıcak denizlere doğru genişletmek istemekteydi. Ş.Şamiryani ve keşiş İsrail Ori, bu zaman Ermeni devleti kurma çağrısında bulundular. Bölgenin tüm denizlerine ulaşmaya çalışan dev bir imparatorluk, "Ermenilerin çekiciliğini" dikkate alarak kaderleri ile ilgileniyordu. Ermeniler'e yeniden temyiz başvurusu yapabileceğine söz verildi. Onların Ermeniler'e bu sevgisinin nereden geldiğini kim söyleyebilir?

Sonunda, 19. yüzyılda bu sorun çözüldü. Çar'a mektub yazıldı ve Ermeniler Çar'dan yardım istediler ve hatta Karabağ'daki Rus ordusuna "büyük bir Ermeni ordusu" ile yardım etmeye hazır ve istekli olduklarını söylediler. Ancak, bu nüfus Ermeni değil, Alban-Hıristiyanlardı. Karabağ'da çok fazla Hıristiyan nüfusu yoktu. Takip eden süreçler de bu tutarlı senaryo ile devam ettirildi [4, s.155-156;11].

İran'la savaş adı altında, Rusya Azerbaycan hanlıklarıyla savaştı. Azerbaycan büyük bir tarihi darbe aldı - ülkenin toprakları İran ile Rusya arasında bölündü [7].

İran ve Osmanlı'dan Ermeniler, Rusya'nın işgal ettiği Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilerek yerleştirildi. Böylece, I Petro'nun vasiyeti veya daha ziyade emperyalist politikası, bu halklara bu tür "mutluluk" verdi. Uzun yıllar boyunca, sömürgecilik politikası yıkım politikasıyla devam etti. Bu süreç kapsamında, ayrılıkçılık, etnik temizlik, terörizm, sürgün ve soykırım işlendi. Bu politika daha önceki bir plan temelinde bilerek sürdürüldü .

Ermenilerin Karabağ ve Batı Azerbaycan topraklarına olan iddiaları, hiçbir tarihsel veya resmi belgede doğrulanmadı [2, 19].

M.Q.Nersisyan tarafından hazırlanan Ermeni-Rus İlişkileri kitabının 4. cildinin hiçbirinde Ermeni katılımı ya da "Ermeni toprağı" yoktur. Bununla birlikte, Ermeni yazar A.R.İoannisyan, belge hakkında yorum yaparken, Karabağ bölgesini tarihi bir gerçek olmadan "Ermenistan" olarak nitelendirdi [4, s.155-156]. Görüldüğü gibi, "yazar" dönemin belgelerini tahrif etmiş ve bu bölgelerin sakinlerinin tamamen Ermeni olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

Birincinin zaferiyle Rusya-Türk savaşının sona ermesinden ve Rusya için de elverişli olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774, iyul) imzalanmasından sonra, Doğu politikası yeniden aktif hale geldi. O zamanlar, Ermeniler, elverişli uluslararası durumu kullanarak, Rus yetkililerine sinsi fikirlerini uygulamak için çeşitli yollarla yaklaşıma çalışıyorlardı. Ermeni tarihçileri, A.V.Suvorov'a, I.Lazarev ve I.Argutinski tarafından sunulan haritaya özellikle dikkat çekmeye çalıştılar. Sonunda bu haritaya A.Suvorov'un imzasını atması, Rusya'nın egemen çevrelerinin "Ermeni sorununun", "Ermeni devletini Rusya'nın koruması altında restore etme meselesi" olarak ciddiye alındığını gösteriyor [3, dok. № 88, s.7].

Agresif politikalarını diğer halkların kaderi hayatlarına yönlendiren Rus çevreleri hala elverişli koşullardan - Karabağ'da Han ve Karabağ melikleri arasındaki ihtilaflardan yararlanmakta ve aynı zamanda I Petro'nun Müslüman çoğunluk devletlerinde yaşayan izing "hıristiyanları'nın geleneksel" siyasetini sürdüren politikasını sürekli olarak korumaya çalışıyordu. Ermeni ideologları bu fırsatı her iki taraftaki Rus makamlarına objektif olmayan bilgiler vermek amacı ile kullandılar.

İlginç bir şekilde, Ermeni tarihçi A.İanissian "İvan Lazarev'in sözlerini" yanlış bir şekilde kasıtlı olarak tarihi "Ermenistan"ın bir parçası olarak çarpıtıyor: "Belgede, yüzyıllarca devletten yoksun kalmasına rağmen Karabağ halkının bağımsız olduğu belirtiliyor. İmparatorun himayesinde sadece birimiz atanırsak, ilk başta sadece Derbent'te güçlenebilir ve Şamahı ve Gence'nin ele geçirmesine yardım edilirse, elbette birçok kişi onlara Karabağ ve Sığnak'tan da katılabilir. İrevan ve çevresindeki diğer şehirlerden çok sayıda asker kolayca toplanabilir. Bunu yapmak için, ilk sığınağınızı ve 2-3 bin askerinizi korumak için iki yıllık bir masrafa ihtiyacınız var. Bütün bu illere el konulduktan sonra, "Ermeni başı" bu illerin gelirleri sayesinde kayda değer sayıda birlik kurtarabilir. Bununla birlikte, gerekli askeri bilgiyi gelecekte ulusal orduya öğretmek için, bazı Rus yayaların yanı sıra topçular da bulunmalıdır. Tüm bu kazanımlar kolaylıkla gerçekleştirilebilir ve yalnızca Rusya'nın ününü arttırmakla kalmaz, aynı zamanda Türkiye (Osmanlı) ve İran'a da büyük bir darbe vurur, çünkü Ermenistan'ın sınırları genişledikten sonra 15-25 bin asker gelirlerini pahasına tutabilir. Türklere ve herkese karşı bir savaş durumunda, 60.000'den fazla asker konuşlandırılabilir" [3, s. 23-24].

Aynı zamanda, Ermeni ideoloğu S. Şamiryan, Karabağ'ın Hıristiyan din adamları ile temasa geçti. Ayrıca, Alban Katedrali, Josephus ve üç boyutlu katedral için önerdiği fikirleri yansıtan bir mektup yazdı [3, dok. № 92]. Güney Kafkasya'da yaşayan Ermenilerin sayısının az olduğunu bilen S.Şamiryan, Alban katalosluğunu ve

Karabağlı 5 Hıristiyan (Alban) melik'i de aynı mücadeleye çekti ve bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde Ermenilere yardım edebilecek güçlerini bilmeleri için savaşa başlamadan önce II Yekaterina'ya başvurularını tavsiye etti [5, s.150-151].

S. Şamiryan ayrıca, İ. Argutinski de "Ermeniler için devlet kurma" fikrinin gerçekleşmesinin ancak Rus makamlarının yardımı ile mümkün olacağını belirtti. Aynı zamanda, bunların hepsinin Azerbaycan topraklarının işgalinden sonra gerçekleşeceğini düşünüyorlardı. Rusya'nın Doğu'ya ilerlemesi sonucunda, her iki proje de "Ermeni sorununun" politik aktivizm kazandığı dönemde hazırlandı. Rusya uluslarüstü çevreleri, İ. Argutinski'nin Rusya politikasının amaçları ve hedefleri tarafından ortaya konan sonuçlardan dolayı bunu daha uygun buluyordu. Bu projenin metninden, Rusya'nın yardımı olmadan "Ermeni devleti" nin kurulmasının mümkün olamayacağı açıktır [10, s.140].

Q.A.Potyomkin'e mektubunda Ermeni din adamları, İbrahim Han İmparatorun himayesini kabul ederse, melikler, Rusya'nın korunmasına izin verileceğini yazdı. İ.Argutinski, Rus birliklerinin gelişi konusunda şüpheliydi. Aynı zamanda, Ermeni yazar A.İoannisyan'ın da belirttiği gibi, Ermeni keşişi, İbrahim Halil hanın Rusya'ya temyizinin duyup Karabağ Ermenileri'nin unutulmuş Rus yönetici çevreleri tarafından yasaklanmasından korkuyordu. Bu nedenle, bir önceki yıla göre geniş bir alanı olan "büyük Ermenistan devleti" yaratmayı planlamıyor, ancak "Ararat çarlığı" adlı bir Ermeni devletinin kurulmasını önerdi [3, s.120].

Böylece, XVIII yüzyılın ikinci yarısında, Rus imparatorluğunun Güney Kafkasya'daki acımasız sömürge politikası, Rus-Türk savaşının başlamasını engelledi (1787-1791). Azerbaycan toprakları, yani Karabağ Hanlığı'nda "Ermeni devletini" oluşturmak için tasarlanan projeler gerçekleştirilmedi.

Genel olarak, çoğu zaman halkların barışçıl yaşamını bozmaya çalışan güçler her zaman vardır. Bu güçler, herhangi bir ulusun ajanlarını bulabilir ve eğitebilir. Onları aletlere dönüştürebilir ve istediklerini elde edebilirler [11, s.12]. Bu emperyal politikanın bileşenlerinden biri, "ayrılma, yargı" yöntemlerinden biridir. Bunu yapmak zorunda kalanlar, tarihsel suçun ne kadar farkında olduklarına bakılmaksızın, taahhüt ettikleri şeylerin korkunç sonuçlarını bilmiyor veya tahmin etmiyorlardır [6].

Kuzey Kafkasya'daki olaylar, bölge için geçici yerleşim planlarının reddedilmesine yol açtı. Kuzey Kafkasya'daki ayaklanmalar ve Osmanlı'nın Azerbaycanlı hanlara verdiği destek onu durumu kabul etmeye zorladı. Güney Kafkasya'da, Rusya'nın bunu uygulama planları, oradaki konumlarını güçlendirmeden imkansız olurdu. Bu zaman Ermeniler çeşitli projelerini ve planlarını da bıraktılar.

1791*'nin başlarında, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki *Düz Anlaşma, Güney Kafkasya'daki işgal faaliyetlerinin genişlemesine izin verdi. Aynı zamanda, Rusya'nın Hazar eyaletlerini yeniden işgal etme planları da gerçekleşti. On sekizinci yüzyılın seksenlerinin sonundan İran'da Ağa Muhammed Han Kajar hakimiyete geldi, Güney Kafkasya için savaşmaya başladı. Aynı zamanda, II. Ekaterine Osmanlı İmparatorluğu ile çatışmaya girmedi, çünkü olumlu terimlerle tamamladığı düz barışı baltalamak istemedi. Ayrıca, Rus hükümetinin odak noktası Fransız burjuva devrimi

üzerinedi. Bu nedenle, Rusya Güney Kafkasya'da aktif bir politika izlemekten hoşlanmadı. Bununla birlikte, 1795'te Ağa Muhammed Han'ın Doğu Gürcistan'ı işgal etmesi ikinci Ekaterina 'ye yol açtı.

1796 baharında, Rus birlikleri Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı işgal etmeye başladı. II. Ekaterina'nın en sevilen generallerinden biri olan Plato Zubov'un kardeşi Valerian Zubov yürüyüşe öncülük etti.

Ermeniler bu yürüyüşü kendi iyilikleri için kullanmaya çalıştılar. Ancak, Catherine II'nin *(1796) ani ölümüyle, Rus birlikleri saldırılarını durdurdular ve birlikler Güney Kafkasya'dan geri döndü.

Ermeniler, Rus hükümetinin "büyük Ermenistan" hayali için işgal planlarını memnuniyetle karşıladılar. Bu planların uygulanmasında etkili oldular.

Çarlık Rusyası, "Ermeni faktörü" nü kullanarak 19. yüzyılın başından itibaren işgal politikasını sürdürme faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Rusya-İran Savaşı sırasında, Nicholas I yönetiminde Ermeni gönüllülerden oluşan çeşitli askeri birlikler kuruldu ve Erivan hanlığı üzerine yürüyüşler başladı.

Rus imparatorluğu, Müslüman devletler - Osmanlı ve İran arasında tampon bir Hristiyan devleti oluşturma politikası izlemiştir. Böylece Hristiyan bir ulusun bölgeye taşınmasını planladı. Bu amaçla, devlet dışı Ermenileri işgal altındaki Azerbaycan toprakları olan bu bölgelere yerleştirmek tercih edildi. Zorluklardan biri, Güney Kafkasya'daki Ermeni nüfusunun azlığı idi. Kuzey Azerbaycan hanlıklarının işgalini tamamlayan Rusya, Çar hükümetinin bu topraklarda Ermenileri toplaması talebi üzerine, Erivan hanlığı topraklarında "Ermeni Bölgesi" ni kurdu. Azerbaycan'ın eski Erivan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarını toplu olarak yerleştirdi. Rus İmparatorluğu'nun bu politikası, Azerbaycan'ın eski tarihi topraklarında Ermeniler için gelecekteki bir devlet oluşturmak amacıyla bağlandı.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına toplu olarak yerinden edilmesi ve "Ermeni bölgesi" nin oluşturulması ciddi sonuçlara yol açtı. Güney Kafkasya'da bugünkü Ermeni devletinin temellerini attı - Azerbaycan toprakları ve zaman zaman Aborjin nüfusu - Azerbacan Türkleri ana vatanlarını büyük ölçüde terk etti.

Böylece, sonuç olarak

- Onsekizinci yüzyıldan itibaren, özellikle Karabağ'da bulunan bölgelerdeki Azerbaycan Türklerinin sayısı geçici olarak azaldı;

- Hristiyan kilise yetkilileri, terk edilmiş Türk köylerini ve topraklarını rüşvet ve armağanlarla ele geçirdi ve Ermenileri oraya yerleştirdi;

- Ermeni yazarlar tarafından yayınlanan Karabağ'ın Hristiyan değerleri, tarihi Karabağ topraklarında yaşayan Arnavutları Ermeni olarak kaydetmek için Ermeni olarak kullanılmıştır.

- Ermenilerin iddia ettikleri gibi, Erivan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerindeki nüfusun çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden oluştuğu gerçeğini gölgelemeye çalıştı;

- Güney Kafkasya'daki Ermenilerin, özellikle de Rus işgalinden önceki Azerbaycan topraklarında kitlesel hayatta kalmalarına dair hiçbir bilgi yoktur;

- Güney Kafkasya'da Ermeni yazarların yerli oldukları hakkındaki bilgiler yanlış ve sahtedir;

- Ermeni ve Rus yazarlar, dünya toplumuna 18. yüzyılda Güney Kafkasya'da "Ermenistan" olarak bilinen bir bölge olduğu fikrini getirmeye çalışıyor;

- Ermeni rahiplerin ve ideologların önerdiği tüm projelerde Ermeni devletinin başında Rus askeri koyulması terciye ediliyordu.

Böylece, Mayıs 1918'de "Ermeni Taşnak Devleti" kuruldu ve 29 Kasım 1920'de Bolşevikler tarafından Azerbaycan'ın İrevan ve Nahçıvan topraklarında "Ermenistan SSR" kuruldu. Kurulduğu günden bu yana, Azerbaycan aleyhine toprak iddialarında bulunan Ermeni milletçilerinin yardımı ile topraklarını önemli ölçüde genişletti. Devletlerini Azerbaycan'ın eski topraklarında kuran Ermeniler, bu toprakların yerli sakinlerini - Azerbaycanlıları 1918-1920, 1948-1953 ve 1988 tarihlerinde zorla sınır dışı ettiler. 1991-1993'de Ermenistan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri saldırı yaptı ve topraklarının % 20'sini işgal etti.

Kullanılan edebiyat

1. Алиев И.Г. Нагорный Карабах, Баку, Елм, 1989, 104 с.
2. Ананян С.А. Армянский просветитель Иосиф Емин // Новая и новейшая история, 1998, №1, с.154
3. Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., т.IV, ч.II, dok. № 92. Ереван, 1990
4. Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., т.V, ч. II, док. № 10. –Ереван, 1990.
5. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х гг. XVIII века. Ереван, 1947.
6. Hikmet Özdemir, Yusuf Halaçoğlu, Ömer Turan, Kemal Çiçek. Ermeniler : Sürgün ve Göç, 2004, 223 s.
7. Qasımlı M.C. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı, Mütərcim, 2014, 464 s.
8. Мехтиев. Р. Григорианская церковь как инструмент шпионажа против Сефевидского государства (XVII - первая четверть XVIII вв.). Баку, Шарг-Гарб, 2018, 160 с.
9. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // "Qarabağnamələr", I kitab, Bakı, 1989.
10. Nəcəfli G.C. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması səhətləri. Bakı, Nurlan, 20007, 246 s.
11. Петрушевски И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI- начале XIX вв. Ленинград, 1949, 182 с.

**GÜRCÜ-ABXAZ MÜNAQİŞƏSİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ, MÜNAQİŞƏNİN
MÜBARİZƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ, MÜHARİBƏNİN GEDİŞİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ
(XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİ)****Şubay NURUZADƏ**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**Xülasə**

XX əsrin 80-ci illərin ortalarından etibarən Sovet siyasi sisteminin bütün strukturlarında deformasiyaların baş verdiyi müşahidə olunmaqda idi. Problemin hal-hazırda aktuallığını nəzərə alaraq məqalədə gürcü-abxaz münaqişəsinin tarixi köklərini yenidən araşdırmaq, abxaz seperatçılarının Gürcüstanda mərhələ-mərhələ təşkilatlanması, onun xronoloji ardıcılıqla davam etdirilməsi, XX əsrin birinci yarısında abxazların region dövlətləri tərəfindən Gürcüstanda pozuculuq fəaliyyətinə maddi, siyasi dəstəklər verilməsi müasir baxımdan araşdırılır, abxaz seperatçılarının təşkilatlanması tarixi faktlarla elmi dövriyyəyə gətirilir.

Bununla yanaşı gürcü-abxaz münaqişəsinin silahlı toqquşmaya, sonra müharibəyə çevrilməsində strateji maraqlara malik olan tərəflərin məxfi maraqlarına aydınlıq gətirilir. Həmçinin XX əsrin 30-cu illərində problemə dair müxtəlif münasibətlər “Muxtariyyətə” məsələsi vəs. problemlərin təhlili ilə yanaşı, XX əsrin 80-90-cı illərində SSRİ-nin daxilən parçalanmasını sürətləndirən milli münaqişələr amilinin Cənubi Qafqazda erkən qızışdırılmasına obyektivcəsinə qiymət verilir. Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişələrin müharibəyə çevrilməsində məsuliyyət daşıyan ATƏT-in Minsk qrupu, həmçinin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətləri də məqalədə özünün obyektiv təhlilini tapmışdır.

Beləliklə, məqalədə 1994-cü il mayın 14-də atəşkəs haqqında razılaşmanın, Gürcüstanla bərabər Azərbaycanın da ərazi bütövlüyünün pozulması, Abxaziyanın, Cənubi Osetiyanın Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsinin, Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən ilhaq edilməsinin hərbi, strateji və siyasi mahiyyəti müasirlik baxımından araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Gürcü-abxaz münaqişəsi, Seperatizm, Cənubi Osetiya, Region dövlətləri, Cənubi Qafqaz, Strateji maraqlar, münaqişələr, ABŞ-Rusiya rəqabəti.

Abstract

From the mid-1980s onwards, deformations took place in all structures of the Soviet political system. Given the current urgency of the problem, the article examines the historical roots of the Georgian-Abkhaz conflict, the gradual organization of Abkhaz separatists in Georgia, its continuation in chronological order, the material and political support of Abkhazians in Georgia in the first half of the twentieth century. , the organization of Abkhaz separatists is brought into scientific circulation with historical facts.

At the same time, the secret interests of the parties with strategic interests in turning the Georgian-Abkhazian conflict into an armed conflict and then into a war are clarified. Also, in the 30s of the XX century, different approaches to the problem, the issue of "autonomy" and so on. Along with the analysis of the problems, an objective assessment of the factor of national conflicts in the South Caucasus, which accelerated the internal disintegration of the USSR in the 80s and 90s of the XX century, is objectively assessed. The article also provides an objective analysis of the activities of the OSCE Minsk Group, which is responsible for turning ethnic and national conflicts in the South Caucasus into war, as well as the activities of the UN Security Council.

Thus, the article examines the military, strategic and political nature of the ceasefire agreement of May 14, 1994, the violation of the territorial integrity of Georgia and Azerbaijan, the recognition of Abkhazia, South Ossetia as Russian citizens, and the annexation of Nagorno-Karabakh by Armenia.

Keywords: Georgian-Abkhaz conflict, Separatism, South Ossetia, Regional states, South Caucasus, Strategic interests, conflicts, US-Russia competition.

Giriş

Gürcüstanda etnik-milli münaqişələrin yaxın 100 illik tarixini araşdırarkən və gürcü-abxaz,gürcü-osetin münaqişələrinin,həmçinin digər etnik qrupların münaqişəyə cəlb olunmalarını təhlil edərkən bir daha bəlli olur ki,bu etnik qrupları heç də "milli-azadlıq" hərəkatı deyil,region dövlətlərinin hərbi-strateji maraqlarından irəli gələn siyasətləri olmuş,bu tendensiya müasir dövrdə də davam etməkdədir. Bununla yanaşı gürcü-abxaz münaqişəsi Gürcüstanın mərkəzi hökuməti ilə Abxaziya muxtariyyətinin rəhbərliyi arasında cərəyan etsə də,bu münaqişə Qafqaz regionunda geosiyasi münaqişə xarakteri daşıyır. XX əsrin 80-ci illərində bu münaqişə yeni mərhələyə daxil oldu.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı və İran dövlətlərinin Gürcüstana,həmçinin Azərbaycana qarşı fasilələrlə hərbi yürüşləri həm Azərbaycanda,həm də Gürcüstanda Rusiyanın müdafiəsinə və qayğısına ehtiyacı artırdı. Bu xüsusiyyət Abxaziya tərəfindən daha inandırıcı görünürdü. Abxaziya islam dininə sitayiş etdiyinə görə Rusiya xristian missionerlər tərəfindən bu tədbiri həyata keçirməli oldu. İlk növbədə Abxaziyanın varlı təbəqəsi ələ alınaraq onlara orden,medal,vəzifə verildi,sonra isə onlar Çar Rusiyasının adamları oldular. Belə adamlardan biri də Kələş Əhməd bəy idi. 1806-cı ildə böyük imtiyazlar verildi. Hələ 1803-cü ildə Meqrel knyazlığı Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmişdi. Belə birləşmələrə,and içmələrə baxmayaraq knyazlar arasında müttəfiqlik heç də inandırıcı deyildi.

Abxaz,Meqrel knyazları arasında həm Türkiyəyə,həm Rusiyaya,həm İrana,həm də Gürcüstan hökumətinə meyl edən,öz mövqelərini tez-tez dəyişən hakimlər var idi. 1808-ci ildə Əhməd bəyin öldürülməsi bu hərbi-siyasi müttəfiqliklərin pərakəndə halına düşməsinə səbəb oldu. 1809-cu ildə Səfərəli bəy Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsi haqqında Rusiya ilə yeni bir müqavilə imzaladı.

Abxaziyanın bilavasitə təkidli təklifi nəticəsində 1810-cu ildə Rusiya qoşunları Suxum qala ətrafında Osmanlı qoşunları ilə döyüşə girdi. Suxum qala alınaraq darmadağın edildi. Abxaziyanın tamamilə Rusiyanın tabeliyinə keçməsi 1828-1829-cu illərdə baş vermiş Osmanlı-Rusiya müharibəsi zamanı, onun ardınca 1853-1856-cı illərdə baş vermiş Krım müharibəsinin sona çatması ilə qismən öz həllini tapdı. 1864-cü ildə Qafqaz müharibəsinin başa çatması ilə Rusiya bu regionda özünə tam nəzarəti bərqərar etdi. Rusiya Abxaziyada hökmranlıq edən Çaçba (Şervaşidze) sülaləsinin hakimiyyətini ləğv etdi.

XIX əsrin axırlarında Abxaziyada əhalinin 60%-ni abxazlar təşkil edirdi ki, bunların da sayı 20.000 nəfərə qədər idi. Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında razılaşmaya görə abxazlardan ibarət xeyli ailə Rusiya ilə Gürcüstan arasındakı bufer zonasından Türkiyə ərazisinə köçürüldü. Abxazların yaşadığı regionlara ermənilər, gürcülər və ruslar köçürüldülər. Bu hadisə ilə əlaqədar görkəmli gürcü mütəfəkkiri Yakov Qoqebaşvili yazırdı: “ Bu köçürmə hər hansı bir gümansız belə təəssürat bəxş etdi ki, bu müvəqqəti deyil, bu əbədi gedişdir. Vətən bu övladlarını bir daha görməyəcəkdir” [1. s 94].

Belə köçürmələrdən sonra Karteli, Meqreli, Quri və digər regiondan etnik qrupları, azsaylı xalqları Kutaisi quberniyasının inzibati idarəçilik sisteminə qatdılar. Samurzakomo xristianlarını Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında yerləşdirməklə bu regionda bufer zonası yaradıldı. Kador, Lata, həmçinin aşağı Kador dairəsində köçürülməyə etiraz edən abxazlar öz yerlərində qalmalı oldular.

1897-ci il hesabatına istinadən demək mümkündür ki, dairənin əhalisinin 86%-i abxazlardan və samurzakanlardan ibarət idi. Bu zaman bu ərazidə meqrellər (5,5%), yunanlar (3,5%), ermənilər (1,5%), ruslar (2%), gürcülər (1%), almanlar və başqa xalqlar da yaşayırdılar ki, onlar da azlıq təşkil edirdilər. Amma dairədə yaşayan xalqların 91%-i pravoslav idilər. Abxazlar inanclarına görə həm müsəlman, həm də xristian dinlərinə sitayiş etdiklərinə görə onlar qarışıq inanc qrupuna daxil idilər.

Rusiyada 1917-ci il hadisələri, o cümlədən Fevral Burjua və Oktyabr inqilabları, I Dünya müharibəsinin başlanması, gedişi və nəticələri, dörd imperiyanın süqutu ilə əlaqədar Cənubi Qafqazda da siyasi sistemdə dəyişikliklər baş verdi. 1918-1921-ci illərdə Abxaziya Gürcüstan Demokratik Respublikasının tərkibinə daxil edildi. 7 may 1920-ci il müqaviləsinin şərtlərinə əsasən RSFSR Abxaziyanı Suxumi dairəsi adlı siyasi subyekt kimi tanıdı. 1927-ci il aprelin 3-də Gürcüstan Konstitusiyasının 9-cu maddəsinə əsasən Abxaziya Gürcüstanın tərkibinə daxil oldu. Lakin 1931-ci ildə Gürcüstan Respublikası ərazisində seperatçı qüvvələrin gizli təşkilatları Avropada baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq fəallaşdılar. 1933-cü ildə A.Hitlerin hakimiyyətə gəlməsi millətçi qüvvələrin fəaliyyətini bir qədər də aktivləşdirdi. Həm Şimali Qafqazda, həm də Cənubi Qafqazda antisovet təbliğatı açıq xarakter almağa başladı. Bundan istifadə edən seperatçılar İ.Stalinin “Muxtariyyətə” strategiyasına istinadən 1931-ci ildə Gürcüstanda Abxaz muxtariyyətinin əldə edilməsinə nail oldular və 1936-cı il konstitusiyasında Muxtariyyət statuslu subyektlərin ittifaq respublikalarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaları öz əksini tapdı. Düzdür, onların SSRİ tərkibindən çıxmaları konstitusiyada öz

əksini tapsa da,dünyanın hər yerində olduğu kimi formal xarakter daşıyırdı. Əslində bu maddə konstitusiyada ona görə əksini tapmışdı ki,orada yaşayan etnik qruplar yerlərdə mərkəzin təzyiq qüvvəsi rolunu oynayır.

1936-cı ildən 1977-ci ilə qədər digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi Gürcüstanda da muxtariyyət idarəçilik sistemi ictimai,siyasi,iqtisadi və strateji mahiyyətini dəyişmədən davam etdirildi. Lakin 1957-1967-ci illərdə xarici kəşfiyyatın,həmçinin daxildə formalaşan seperatçı qüvvələrin,xaricdə qayğı ilə əhatə olunan və maliyyə dəstəyi alan lobbici qrupların fəallaşması nəticəsində Abxaz seperatçıları Gürcüstan dövlətinin parçalanması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. 1978-ci ilin may və sentyabr aylarında abxazların tələbləri səsləndirilməyə başlandı. 1980-1989-cu illər ərzində abxazlar seperatçılıq əməllərini mərhələ-mərhələ genişləndirməyə başladılar.

1989-cu il martın 18-də Abxaziyanın Lıxni kəndində 30 minlik mitinq keçirildi. Abxazlar bu tədbiri bəzən açıq səma altında qurultay adlandırırdılar. Abxazlar Lıxni tədbirində Gürcüstanın tərkibindən çıxmaq,Abxaziyaya SSRİ-də mövcud olan ittifaq respublikası kimi status verilməsini irəli sürdülər. Abxazların belə seperatçı çıxışları Gürcüstanda böyük narazılıqla qarşılandı. 1989-cu il iyul ayının 15-16-da gürcülərlə abxazlar arasında qanlı toqquşmalar baş verdi. Suxumidə baş vermiş bu qanlı toqquşmada 16 nəfər abxazlardan,64 nəfər gürcülərdən həlak oldu. Gürcülər tərəfindən həlak olanların sayının çox olmasının səbəbi ondan ibarət idi ki,Suxumi Abxazların kompakt yaşadığı yer idi və burada yaşayan gürcülər üsyan etmiş acarlar və Cənubi Osetiya seperatçıları tərəfindən müdafiə olunmurdu. Eyni zamanda Axalkalaki,Bakuriani və Qori rayonlarındakı ermənilər və Cənubi Osetiya seperatçıları gürcü vətənpərvər qüvvələrinin Abxaziya ərazisinə keçmələrinə maneçilik törədirdilər. Beləliklə,şimaldan adıgeylər və qaraçaylar,qərbdən Rusiya,şərqdən Cənubi Osetiya gürcü-abxaz münaqişəsini nizama salmağa imkan vermirdi.

Hadisələrin daha gərgin hal alması ərəfəsində M.S.Qorbaçovun stabil olmayan və SSRİ-ni dağıtmağı qarşısına məqsəd qoymuş siyasəti digər münaqişələrdə,xüsusilə Ermənistan,Azərbaycan,Dağlıq Qarabağ münaqişəsində olduğu kimi aydınca müşahidə olunmaqda idi. Suxumi silahlı toqquşmasından sonra M.Qorbaçov heç bir müqavimətə rast gəlmədən 3 aprel 1990-cı il tarixdə SSRİ qanununda dəyişiklik etdi və "Müttəfiq Respublikaların SSRİ tərkibindən çıxmaları haqqında qanun"u xatırlatdı. M.Qorbaçovun bu çıxışı SSRİ miqyasında muxtariyyət statusuna malik olan əksər subyektlərdə seperatizmin açıq xarakter almasına şərait yaratdı. M.Qorbaçovun bu cinayətkar əməli SSRİ-nin yuxarıdan dağılmasına nəinki,zəmin hazırladı,həmçinin Ermənistan-Azərbaycan,Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin,gürcü-abxaz,gürcü-oseyin,gürcü-acar münaqişəsinin silahlı toqquşmaya,xalqlar arasında fasiləli müharibəyə sürüklədi. M.Qorbaçovun 3 aprel 1990-cı il qərarından sonra Abxaziya seperatçıları daha da fəallaşaraq 25 avqust 1990-cı il tarixdə Abxaziya Ali Sovetinin iclasında Abxaziyanın suverenliyi haqqında deklarasiya qəbul edildi. Bununla da abxazlar özlərinin ordusunu yaratmaqla suverenliklərini möhkəmləndirmək tədbirinə başladılar. Lakin Abxaziya Ali Sovetində abxaz deputatları ilə gürcü frakiyası

arasında ziddiyyətlər baş verdiyinə görə gürcü fraksiyası Respublika televiziyası vasitəsilə xalqa müraciət edərək 25 avqust 1990-cı il deklarasiyasını baykot etdiklərini bəyan etdikdən sonra ölkədə vəziyyət daha da gərginləşdi.

1990-cı ilin avqustunda Gürcüstan Ali Soveti region partiyalarının respublika parlamentinə seçkidə iştirakına qadağa qoyulması haqqında qərar qəbul etdi. 1990-cı ilin oktyabrında keçirilən parlament seçkilərində “Dəyirmi masa” bloku qalib gəldi ki, bunun da rəhbəri Z.Qamsoxurdiya idi.

Zviad Qamsoxurdiyanın hakimiyyətə gəlməsi Gürcüstanda etnik-millî münaqişələrin nizama salınmasında heç bir müsbət nəticə verə bilməzdi. Ona görə ki, müxalifət düşərgəsinin rəhbərlərindən olan Qamsoxurdiya həddindən artıq şovinist xarakteri ilə dövlət, zamanla ayaqlaşmasının strategiya və taktikasını bilməyən, siyasi idarəçilik sistemə bələd olmayan səriştəsiz adam idi. Milli mənşəyi məlum olmayan, M.Qorbaçovun “adamı” hesab olunan Zviad Qamsoxurdiya şübhəli, müəmmalı şəkildə hakimiyyətə gəldiyi kimi, müəmmalı şəkildə də aradan götürüldü. Onun apardığı Sxinvali əməliyyatı da sirli, məqsədi bilinməyən əməliyyatlardan idi. Odur ki, 1991-ci ilin axırlarında Sovet siyasi sisteminin süqutu ilə əlaqədar Gürcüstanda da siyasi vəziyyət dəyişdi. Müxalifətlə Z.Qamsoxurdiya tərəfdarları arasında vətəndaş müharibəsi başlandı. Milli qvardiyanın dəstəyi ilə hakimiyyətə Hərbi Şura gətirildi. Z.Qamsoxurdiya və onun tərəfdarları qaçmağa məcbur oldular. 1992-ci ilin martında Rusiyada yaşayan görkəmli siyasi xadim E.Şevardnadze Gürcüstanə dəvət edildi və Hərbi Şuranın ləğvi ilə əlaqədar Dövlət Şurası yaradıldı. Onun sədri isə E.Şevardnadze seçildi. Ölkədə vətəndaş müharibəsinin davam etdirilməsi gürcü-abxaz və digər etnik-millî münaqişələrin tənzimlənməsinə imkan vermirdi. Belə ki, Meqreliyə qaçmış Z.Qamsoxurdiya özünün əlaltıları ilə Gürcüstanın qərbində “Dövlət daxilində dövlət” formalaşdırmışdı. O, seperatçı qüvvələrlə gizli sövdələşmələr aparırdı. Z.Qamsoxurdiyanın tabeçiliyində keçmiş baş nazir İ.Siquanın, T.İoselisinin “Mixedrioni” hərbi qruplaşmaları E.Şevardnadzeyə qarşı döyüşürdülər. Ölkədəki vəziyyətin həddindən artıq gərginləşdiyi bir dövrdə Rusiyanın vitse-prezidenti A.Rudskoy ABŞ-da səfərdə olan B.Yeltsinlə məsləhətləşdikdən sonra gürcü hərbi qruplaşmalarının dislokasiyalarını, həmçinin Tbilisini bombardman edəcəyi ilə E.Şevardnadzeni zəng edib hədələdi. Məcburiyyət qarşısında qalan E.Şevardnadze antiterror və seperatizmə qarşı aparılan hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında əmr verməli oldu. SSRİ-nin süqutu ilə əlaqədar gürcü-abxaz silahlı toqquşması yenidən müharibə mərhələsinə daxil oldu. Silahlı qarşıdurmanın daha gərgin mərhələyə daxil olmasının səbəblərindən biri də o idi ki, B.Yeltsinin münaqişələrə qarşı mövqeyinin qeyri-stabilliyi idi.

Məhz bu səbəbdən silahlandırılmış Abxaziya seperatçıları 1992-ci ilin payızında Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün keşiyində dayanmış gürcü müdafiəçilərinə qarşı bir neçə istiqamətdən hərbi hücumlar başlandı. Hətta artilleriya hücumları ilə bərabər hava qüvvələrindən də istifadə edilərək Abxaziyada yaşayan gürcülərin, ümumiyyətlə dinc əhalinin yaşadığı ərazilər bombalandı. Gürcüstanın oborijen əhalisi öz tarixi torpaqlarından didərgin salınaraq qaçqın vəziyyətinə

düşdülər. Mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq Gürcüstan rəhbəri E.Şevardnadze “Kommersant” qəzetinə verdiyi müsahibəsində demişdi: “Abxaz seperatçıları atəşkəs haqqında əldə edilmiş heç bir razılaşmaya əməl etmirlər. Abxaziyada Gürcüstan hökumətinə tabe olmayan bir neçə hərbi dəstələr vardır. Bu yaxınlarda həbsxanalardan buraxılmış cinayətkar ünsürlər də onlara qoşulmuş,Şimali Qafqazdan,Pribaltikadan gətirilmiş “Ağkalkotkalılar” adlandırılan qızlardan ibarət snayperçi dəstələr də bizə qarşı vuruşur. Biz B.Yeltsinlə hələ 22 iyun 1992-ci ildə atəşkəs haqqında hərtərəfli müzakirələr aparmışıq. Abxaziya,Cənubi Osetiya probleminin sülh yolu ilə tənzimlənməsi haqqında razılığa gəldik. Təəssüflər olsun ki,qarşı tərəf vədinə əməl etmədi. [3.X.1993].

Belə bir şəraitdə Gürcüstan hökuməti Abxaziyadan hərbi yürüşə başlamış abxaz hərbi qüvvələrinin qarşısını almaq,hərbi təcavüzü dayandırmaq məqsədilə 2000 nəfərlik silahlı qüvvə göndərdi. Suxumi ətrafında gedən döyüşlərdə abxazlar paytaxtı tərk etməyə məcbur oldular. Paytaxt Qudanski şəhərinə köçürüldü. Gürcü-abxaz müharibəsinin daha da şiddətləndiyi bir dövrdə Abxaziyadan 30 min nəfərə qədər adam Rusiya ərazisinə köçməli oldu,200 nəfər abxaz məhv edildi.

1992-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası,həmçinin ATƏT gürcü-abxaz münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsinə cəhd göstərdilər.

Gürcü-abxaz müharibəsinin şiddətləndiyi bir dövrdə abxazlar hücumu daha da sürətləndirərək Qumista çayına çatdılar. Qaqra,Suxumi strateji cəhətdən Zviadçıların təsir dairəsinə düşdü. Onlar Meqreli ərazisinə daxil olaraq Senaki,Abaşa və Xobi yaşayış məskənlərini də ələ keçirdilər.

Lakin 1993-cü il noyabrın 11-də Zuqdidinin müdafiəsi süquta uğradı. Z.Qamsoxurdiyanın pərakəndə halına düşmüş dəstələri Salencik rayonunda və ətrafdakı meşələrdə qaçıb gizləndilər. Hakimiyyəti əldə saxlamaq iqtidarında olmayan və qaçıb gizlənən sabiq prezident Z.Qamsoxurdiya 1993-cü il dekabrın 31-də dağlıq region olan Samaqrelo vilayətinin Dziveli Xibula kəndində öldürüldü.

Gürcüstan Dövlət Şurasının sədri E.A.Şevardnadze haqlı olaraq regionda etnik-milli münaqişəsinə tənzimləndirən qüvvənin yalnız Rusiya ola biləcəyini düzgün qiymətləndirərək Rusiya rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmağa başladı. E.Şevardnadzenin B.Yeltsinlə telefon danışıqları abxazların hərbi hücumlarını dərhal dayandırmadı. Abxazların Oçamçiri istiqamətində hücumları daha da intensivləşdi. Tbilisidə və Suxumidə yerləşdirilmiş beynəlxalq müşahidəçilər abxazlardan təmas xəttinə çəkilməyi tələb etsələr də,abxazlar hərbi əməliyyatları daha da sürətləndirdilər. Gürcü-abxaz müharibəsinin geniş əhatəliliyini müşayiət edən beynəlxalq müşahidəçilər Gürcüstanda baş verən hadisələr haqqında təcili hesabat hazırlayaraq BMT-nin Baş katibi Butros Butrosqaliyə göndərdilər. Gürcü-abxaz münaqişəsinin iki ildən artıq bir dövrdə müharibəyə çevrilməsi,müharibənin başladığı dövrdən bəri 18 min nəfərdən artıq adamın qətlə yetirilməsi,hər iki tərəfdən ölənlərin və yaralananların sayının artması BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında Gürcüstanda mövcud vəziyyətin yenidən müzakirə edilməsinə səbəb oldu. Müşahidəçilər missiyasının və Təhlükəsizlik Şurasının monitorinqinə əsasən 1993-cü il iyulun 27-də

Qutantedə müharibənin dayandırılması haqqında razılıq əldə edildi. Beynəlxalq müşahidəçilərin iştirakı ilə iyulun 28-də silahlı qüvvələr 10-15 gün əvvəlki mövqeyə çəkildilər. 1993-cü il avqustun 24-də BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Gürcü-abxaz müharibəsi gedən ərazilərdə atəşin dayandırılması haqqında 858 №-li qətnaməsini qəbul etdi. (4.s 34). Lakin BMT-nin 88 nəfərdən ibarət hərbi müşahidəçilərin gözü qabağında Abxaziyanın silahlı qüvvələri Qçamçiri rayonunda Gürcüstanın mövqelərini atəşə tutaraq yenidən hərbi əməliyyatlara başlayaraq strateji mövqeləri tutdular. 1993-cü il sentyabrın 16-da abxazların sürətli hücumları davam etdi. Bu hücum zamanı beynəlxalq müşahidəçilər BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına göndərdikləri hesabatda bildirdilər ki, müharibənin yenidən qızışmasında və yeni hərbi əməliyyatın başlanmasında hər iki tərəf məsuliyyət daşıyır. [4.s 3].

Müharibə aparən tərəflər bir-birini ittiham etsələr də, müşahidəçi missionerlər konkret qərar qəbul edə bilmədiklərinə görə 1993-cü il noyabr ayının 4-də BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası yenidən özünün 881 №-li qətnaməsini qəbul etdi. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 881-ci qətnaməni qəbul edərkən bu dəfə region dövlətinin, xüsusilə ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü Rusiya Federasiyasının geniş imkanlarını və strateji cəhətdən regionda nüfuzlu dövlət olmasını nəzərə alaraq gürcü-abxaz, gürcü-oseyin və digər münəqişə regionlarında etnik-milli münəqişələrin müvəqqəti olaraq dayandırılması üçün Rusiyaya xüsusi mandat verməli oldu. Düzdür, beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr adı altında müxtəlif regionlardan, o cümlədən Albaniya 1 nəfər, Avstriya 4 nəfər, Banqladeş 8 nəfər, Çexiya Respublikası 4 nəfər, Danimarka 5 nəfər, Misir 3 nəfər, Fransa 5 nəfər, Almaniya 11 nəfər, Yunanıstan 3 nəfər, Macarıstan 4 nəfər, İndoneziya 6 nəfər, İordaniya 7 nəfər, Pakistan 4 nəfər, Polşa 3 nəfər, Koreya Respublikası 3 nəfər, Rusiya Federasiyası 3 nəfər, İsveç 5 nəfər, İsveçrə 4 nəfər, Türkiyə 5 nəfər, İngiltərə 7 nəfər, Şimali İordaniya 3 nəfər, ABŞ 3 nəfər, Uruqvay 2 nəfər nümayəndə göndərmişdir ki, bunların da ümumi sayı 102 nəfər idi. [5.s 184].

Əvvəla qeyd edilməsi zəruri olardı ki, BMT-nin təşəbbüsü ilə yaradılan beynəlxalq müşahidə qrupu gürcü-abxaz münəqişəsinin başladığı dövrdən etibarən müxtəlif tərkibdə formalaşdırılmağa başlamışdı. 1989-cu ildən 1994-cü ilədə, yəni atəşkəs haqqında razılığın əldə olunmasınadək bu problemə dair 30-dan artıq qərar, qətnamə, tövsiyyə, atəşkəs haqqında razılaşma və digər rəsmi sənədlər mövcuddur. Bütün bu sənədlərdə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün, həmçinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarının Ermənistan Silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamə ilə təsdiq olunmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Cənubi Qafqazda Gürcüstanın və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün seperatçı abxaz və osetin qüvvələri, həmçinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı tanınsa da, müasir beynəlxalq qütbləşmə sistemində Cənubi Qafqaz Rusiya, Fransa, Türkiyə, ABŞ kimi dövlətlərin geosiyasi maraqlarının toqquşduğu regiona çevrilmişdir. Bununla yanaşı Rusiya Cənubi Qafqazı “yaxın xaric” hesab etməklə həmçinin bu regionda Türkiyə və İran faktorunu əldə əsas tutaraq Cənubi Qafqazı özü üçün bufer zona hesab edir. Məhz bu səbəbdən 1994-cü il mayın 14-də atəşkəs haqqında bağlanan müqavilə ilə Rusiyanın regiondakı strateji imkanlarını və

üstünlüklerini bir daha möhkəmləndirmək və regiondakı hakimlik qüdrətinin hələ də mövcudluğunu sübut edən amilləri nümayiş etdirməklə Cənubi Qafqazda strateji maraqları olan dövlətlərə mövcud reallıqla barışmağı tövsiyyə etməklə bu rəqabətdə Vaşinqtonun kəmiyyət və keyfiyyət əmsalını məhdudlaşdırmış oldu. [6.s 145].

Beləliklə, problemin təhlilini ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ABŞ-ın, Qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqazdakı strateji maraqları qaldıqca mövcud problem mahiyyətini, siyasi-strateji xüsusiyyətlərini saxlamaqla, forma və metodlarını dəyişməklə hələlik dondurulmuş vəziyyətdə qalacaqdır. Görkəmli Amerika politoloqu Zbiqnev Bjezinkinin dediyi kimi Cənubi Qafqaz regionunda “Böyük oyun” hələ də davam etməkdədir.

Müasir dövrdə dünyada baş verən prosesləri araşdıranda bir də belə qənaətə gəlmək olur ki, Rusiya Cənubi Qafqazdakı gedən prosesləri çox incəliklərinə qədər müşayiət etməklə Qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqaz bölgəsində möhkəmlənmələrinə imkan verməz. Amma, Rusiyanın Cənubi Qafqazda strateji mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün İran və Ermənistanla sıx əməkdaşlığını heç də məqsəddə çatmaq üçün tam qələbə adlandırmaq olmaz. Ona görə ki, Azərbaycan və Gürcüstan beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildikdən sonra beynəlxalq miqyasda Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının da mövqelərindən çıxış edən dövlətlər də az deyil. Bu baxımdan separatçı rejimlərin əldə etdikləri müvəqqəti “qələbə” heç də əbədi qələbə deyil. Zamanın hökmü ilə ədalətin bərpasına, zəfər çalmasına hələlik ümidlər tükənməyib.

Ədəbiyyat

1. ВМТ-нин Тəhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi. М;1993, s 3.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М;1998, с 46.
3. Сборник докладов Генерального секретаря ООН о положении Грузии с 1992 по 1999 гг. Программа развития ООН в Грузии. 1999, с 184.
4. Лукин О. Пошмигеские убеждение. М;1995, с 276.
5. “Коммерсант” 3.10.1993 г.
6. Əliyev Y.A. Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar və Azərbaycanın sülh diplomatiyası. B;2009, s 149.
7. İnternet res: (http://www.x-libri.ru/elibmya_10000/000000.htm#a9)

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

Dr. Gülahmed İMANOV

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Türk dillərində hərəkət feillərinin, əsas etibarilə, leksik-semantik inkişafı izlənilməmişdir. Eyni zamanda türkologiyada hərəkət feilləri müxtəlif sistemli dillər əsasında müqayisəli-qarşılaşdırma planında da öyrənilmişdir. Görkəmli türkoloqlar N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və N.Z.Bakeyevanın 1952-ci ildə dərc edilmiş birgə məqalələrində tatar və rus dillərində feillərin semantikasi müqayisəli şəkildə araşdırılmamış, feillər müxtəlif semantik qruplara bölünmüş, hər qrupu səciyyələndirən əlamətlər müəyyən edilmişdir. Bu məqalə hərəkət feillərinin öyrənilməsinə yönəlmiş ilk təşəbbüslərdən biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanovanın “Türk dillərində nitq feilləri” adlı əsəri də feillərin leksik-semantik qruplarından biri olan nitq prosesi ilə bağlı feillər və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk dillərində hərəkət feillərinin tədqiqi tarixindən söhbət açarkən, Təfəkkürlə bağlı feillərin bir hissəsini özündə birləşdirən qavrayış prosesi ilə bağlı feillər semantik və qrammatik baxımdan geniş təhlil edilmiş, onlara məxsus spesifik semantik əlamətlər və funksional xüsusiyyətlər dil faktları əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatçı bu zaman bilavasitə həmin yarımqrupa daxil olan feillərin dilin ayrı-ayrı üslublarında və müxtəlif məqamlarda işlənməsi zamanı özünü göstərən səciyyəvi əlamətlərə xüsusi diqqət yetirmiş, onların sintaktik mövqeyi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Bu isə müəyyən leksik-semantik qrupa daxil olan feillərin əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onlara xas əlamətlərin müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə kömək etməklə bütövlükdə dilin leksik qatının təsnif olunmasında əhəmiyyətli rol ilə seçilir. Tədqiqatında hərəkət feillərinin 20 kiçik qrupunun mənası, valentlikləri və etimologiyası təhlil edilmişdir. Aparıcı semantika hərəkətin istiqaməti və vasitəsi olduğundan digər növ hərəkət feillərinin mənasını da özündə birləşdirir və istiqamət məzmunu əsas rol oynayır. Digər növ hərəkət feillərini də istiqamət semantikalı feillər bu və ya digər dərəcədə özündə ehtiva etmiş olur. Lakin müəllifin qeyd etdiyi sonuncu yarımqrupun nə üçün mücərrəd mənalı hərəkət feilləri adlandırması məlum olmur. Mücərrəd anlayışı altında bu qrupda hansı hərəkət feillərinin nəzərdə tutulduğu dəqiq bilinmir. Biz isə bu tədqiqatlardan istifadə edərək hərəkət feillərini türk və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Çünki bu dillər bir-birinə qohum olsa da, hərəkət feillərinin struktur-semantik və funksional təbəqələrində bu iki dil arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli əlamətlər də özünü göstərməkdədir.

Açar sözlər: Türk dilləri, Azərbaycan dili, feillər, hərəkət feilləri, tədqiqlər,

Çuvaş dilçisi T.Vasilyeva «двигаться» felinin çoxmənalılığını nəzərə alaraq «Глаголы движения»terminindən istifadəni təklif edir.

Türk dillərində hərəkət fellərinin, əsas etibarilə, leksik-semantik inkişafı izlənilmişdir. Eyni zamanda türkologiyada hərəkət felləri müxtəlif sistemli dillər əsasında müqayisəli-qarşılaşdırma planında da öyrənilmişdir.

Görkəmli türkoloqlar N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və N.Z.Bakeyevanın 1952-ci ildə dərc edilmiş birgə məqalələrində tatar və rus dillərində fellərin semantikasını müqayisəli şəkildə araşdırılmamış, fellər müxtəlif semantik qruplara bölünmüş, hər qrupu səciyyələndirən əlamətlər müəyyən edilmişdir. Bu məqalə hərəkət fellərinin öyrənilməsinə yönəlmiş ilk təşəbbüslərdən biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

E.R.Tenişevin tədqiqatları da fellərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması istiqamətində uğurlu tədqiqat işi hesab edilə bilər. G.R.Tenişev türk dillərində felin digər leksik-semantik qrupları içərisində hərəkət fellərinin yerini və mövqeyini açıqlanmış və ümumi təsnifat aparmışdır. Müəllif hərəkət fellərini iş və vəziyyət felləri ilə əlaqələndirmiş, onların sıx şəkildə bağlı olduğunu vurğulamışdır. O, hərəkət fellərini ümumi mənalı və xüsusi mənalı olmaqla fərqləndirmişdir. G.R.Tenişevin təsnifatında ümumi mənalı hərəkət felləri qrupuna semantik cəhətdən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fellər, xüsusi mənalı hərəkət felləri qrupuna isə hərəkətin tərzini, tempini bildirən fellər daxil edilir.

N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanovanın “Türk dillərində nitq felləri” adlı əsəri də fellərin leksik-semantik qruplarından biri olan nitq prosesi ilə bağlı fellər və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk dillərində hərəkət fellərinin tədqiqi tarixindən söhbət açarkən, A.A.Yuldaşevin türk dillərinin materialları əsasında yazdığı “Hissi qavrayış felləri” adlı məqaləsini də xatırlatmalıyıq. Burada da təfəkkürlə bağlı fellərin bir hissəsini özündə birləşdirən qavrayış prosesi ilə bağlı fellər semantik və qrammatik baxımdan geniş təhlil edilmiş, onlara məxsus spesifik semantik əlamətlər və funksional xüsusiyyətlər dil faktları əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatçı bu zaman bilavasitə həmin yarımqrupa daxil olan fellərin dilin ayrı-ayrı üslublarında və müxtəlif məqamlarda işlənməsi zamanı özünü göstərən səciyyəvi əlamətlərə xüsusi diqqət yetirmiş, onların sintaktik mövqeyi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Bu isə müəyyən leksik-semantik qrupa daxil olan fellərin əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onlara xas əlamətlərin müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə kömək etməklə bütövlükdə dilin leksik qatının təsnif olunmasında əhəmiyyətli rolu ilə seçilir.

Qazax dilçisi M.Orazov qazax dilindəki felləri semantik cəhətdən təsnif etmiş və hərəkət fellərini semantik baxımdan 9 qrupa bölünmüşdür. Müəllif hərəkətin yerdə, suda, havada baş verdiyini göstərmiş, onun istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. M.Orazovun tədqiqatında hərəkət fellərinin 20 kiçik qrupunun mənası, valentlikləri və etimologiyası təhlil edilmişdir.

A.Salkalamanidze özbək dilindəki felləri semantik-sintaktik cəhətdən 2 qrupa bölür. 1) semantik əlaməti istiqamətlənmiş hərəkətlərlə fərqlənən fellər; 2) semantik əlaməti istiqamətlənməmiş hərəkətlərlə fərqlənən fellər. Birincidə hərəkətin

üsulu,sürəti və manerası əsas götürülür. Həmçinin bu qrupa qeyri-ixtiyari hərəkətlər,diferensial əlamətli dinamik fellər daxil edilir.Belə fellər subyekt(mütləq)fellər də adlandırmaq olar.İkinci qrupda isə ümumi semantik əlamətinə görə birləşmiş hərəkət obyektin müəyyən sahədə yerdəyişməsinə bildirir.

Qazax dilçisi S.Maralbayeva intensiv hərəkətləri ifadə edən felləri öyrənmişdir.O,hərəkət fellərini funksional-semantik aspektdə tədqiq etmişdir.S.Maralbayevanın tədqiqatında həmin fellərin mahiyyəti və təbiəti təyin edilmiş,esas xarakterik əlamətləri göstərilmiş,semantik strukturu müəyyənəşdirilmişdir. Eyni zamanda intensive hərəkət fellərinin hər bir semantik tipi səciyyələndirilmişdir, dil sitemində, həmçinin funksional planda intensiv hərəkətləri ifadə edən fellərin ifadə vasitələri konkretləşdirilmişdir.

N.Hacıeminoğlu “Türk dilində yapı bakımından fiillər”adlı kitabında türkdilinin fellərini semantik prinsipə görə 4 qrupa ayırır ki,bunlardan biri də”hareket bildirən fiillər”dir.

Uyğur dilçisi V.Maxpirov yazır ki,uyğur dilində fellərin leksik-semantik qrupları içərisində hərəkət fellərinin öz yeri var.Bu dildə hərəkət felləri qədim və sadə tiplərini qoruyub saxlamışdır.Məs:*kəl,kət,çüş(düş),bar,min,kayt,uç,ak,aç və s.* Bu dildə qədim sinkretik əsas man(addım,addımlamaq,getmək(DTS)öz varlığını və feli mənasını olduğu kimi saxlamışdır.Ümumtürk fel kökü olan *k a y t* feli ilə yanaşı,*y a n (DTS:yan)* feli də işlənməkdədir.Hazırda *n a n,ç a n* formalarına tuvin,altay,xakas,şor dillərində rast gəlirik.Qədim türk lüğətində işlənmiş *t o l ğ a* hərəkət felinə *t o l ğ a k,ç o l ğ a* variantlarında təsadüf olunur.

Azərbaycan dilçiliyində fellərin leksik-semantik baxımından qruplaşdırılmasına ilk dəfə”Azərbaycan dilinin qrammatikası”adlı kitabda rast gəlirik.Burada fellər leksik-semantik baxımından 5 qrupa bölünür:hərəkət felləri,iş felləri,nitq felləri,təfəkkür,görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı olan fellər və hal-vəziyyət felləri bu bölgü və bölgülər haqqında verilmiş izahatlar bu bölmənin müəllifinin”Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya(1980)”əsrinin uyğun bölməsində müəyyən fərqlərlə təkrar olunur və qeyd edilirki,”Fellərin lüğəvi məna qruplarına verilən bölgülərin müxtəlifliyi fellərin zəngin məna xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqədardır”.Doğrudan da Azərbaycan dilindəki fellər özünün müxtəlif xüsusiyyətləri,bu xüsusiyyətlərin zənginliyi ilə seçildiyindən və təsnifat çox zaman tədqiqatçının subyektiv mülahizələrinə və intuisiyasına görə aparıldığından fərqli sayda leksik-semantik qruplar müəyyənəşdirilir.

Fellərin leksik-semantik qrupları haqqında təsnifatlara başqa meyarla yanaşan Q.Cəfərov isə Azərbaycan dilində fellərin 10 qrupunu müəyyənəşdirmişdir.Bu qrupların həm adları,həm də onların semantikasi əksər bölgələrdən xeyli fərqlənir.Belə ki,müəllif Azərbaycan dili fellərini semantik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:1)bioloji və sosioloji hərəkət bildirən fellər;2) təbii ehtiyac bildirən fellər;3)yaş və boy dəyişikliyi ilə bağlı olan fellər;4)ağlamaq və gülməklə bağlı olan fellər;5)görmə,eşitmə və nitq felləri;6)psixi fəaliyyətlə bağlı olan fellər;7)hərəkət felləri;8)mübadilə və oyun bildirən fellər;9)temperatur dəyişikliyi bildirən fellər; 10)yanma ilə bağlı olan fellər.

Bu əsərdə fellərin leksik-semantik mənasının müəyyənləşdirilməsi xeyli fərqli meyarlarla aparılır və verilən dil nümunələrinin daha çox hissəsini mürəkkəb quruluşlu, söz birləşməsi şəklində olan fellər təşkil edir. Q.Cəfərovun bölgüsündə bəzən düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu fellər də nümunə kimi verilir.

Fel, iş, hal, hərəkət bildirən, həm də qrammatik və semantik cəhətdən zəngin nitq hissəsi kimi formaca zaman, növ, tərz bildirən, cümlədən xəbəri funksiyasını icra edən sözə deyilir. Əgər isim varlıqların adını, əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirir və əvəzliliklər varlıqların yerində işlənirsə, bu nitq hissələri fikrinizi tam izah edə bilməzlər. Məsələn: Ben arkadaşım Firuza güzel bir mektub, söz toplusuna yazdım felini (xəbərini) qoşduqda tam bir cümlə qırmış oluruq. Yuxarıda dediklərinizdən aydın olur ki, cümlənin əsasən mənasını feldən asıdır. Göründüyü kimi, bir nitq hissəsinin dəgərindən fərqlənməsi onların xüsusi əlamətləri ilə izah olunur. Felləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən qrammatik kateqoriyalar bunlardır: 1) inkarlıq kateqoriyası; 2) zaman kateqoriyası; 3) şəxs kateqoriyası.

Felin quruluşca növləri (Yapı bakımından fiil çeşitləri)

Fellər quruluşca üç növ olur:

1. Sadə fellər (Basit fiiller)
2. Düzəltmə fellər (Türemiş fiiller)
3. Mürəkkəb fiiller (Bileşik fiiller)

Sadə feller

(Basit fiiller)

Şəkilçi qəbul etməmiş, bir kökdən ibarət olan fellərə sadə fellər deyilir.

Məsələn: sil(iyor), bırak (iyor)

Düzəltmə fellər

(Türemiş fiiller)

İsim və ya fel köklərinə sözdüzəldici şəkilçi qoşularaq, yeni məna gətirən fellərə düzəltmə fellər deyilir.

Düzəltmə fellər əsasən aşağıdakı şəkildə əmələ gəlir:

- a) İsim, sifət, say və s. Nitq hissələrindən düzəlmələr;
- b) Feldən düzələn düzəltmə fellər.

Düzəltmə fellər əsasən aşağıdakı şəkilçilərdən düzəlir:

1. -la, -le – bu şəkilçi. İsim, sifət və saylara qoşulduqda təsiri fel düzəlir: -avlamak, kötölemek, ikilemek və s.

2. -lan, -len, -şəkilçisi ilə düzələn düzəltmə fel: nazlan, alevlen.

3. -laş, -leş şəkilçisinin köməyi ilə təsirsiz fel düzəlir və bir vəziyyətə keçmə, dəyişmə və s. mənalarda düzəltmə fel düzəlir: şərtləşmək, fakirləşmək, vedalaşmaq və s.

4. -l, -al, -el- bu şəkilçi ahəng qanununa görə samitlə bitən sözlərə -al, -el, saitlə bitən sözlər

-l qoşulur.

Sifət və zərflərdən düzəltmə fel düzəlir:

kısalmaq, daralmaq, düzəltmək və s.

5. –r,-ar,-er – bu şəkilçi ahəng qanununa görə, samitlə bitən sözlərə -ar,-er, saitlə bitən sözlərə -r qoşulur: kararmak, bozarmak və s.

Bu şəkilçi isimlərə qoşulduqda bəzi hallarda təsirli fel mənasında işlənir: başarmak, becermək və s.

Fellərdən düzələn, düzəltmə fellər

1.-ıl , -il,-ul,-ül- yazılmək, eđlenilmək, sorulmaq, dövülmək və s.

2. –ın (n)- ahəng qanununa görə, samitlə bitən sözlərə -ın, -in, -un,-ün, saitlə bitən sözlərlə -nın,-nin,-nun, -nün şəkilçiləri qoşulur: çalışmaq, silinmək, korunmaq, bölünmək və s.

3. –dır/tır –sildirmək, batırmək, sıkıştırmək, buluşturmək və s.

Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı, bir çox digər tədqiqat əsərlərində də bu və ya digər məqsədlərlə fellərin leksik-semantik qrupları haqqında məlumat verilmiş, müxtəlif sayda qruplar və yarımqruplar müəyyənləşdirilmişdir. Bu bölgülər və təsnifatlar haqqında və onların araşdırılması zamanı hansı meyarlardan çıxış edilməsi, qanəedici və çatışmayan cəhətləri haqqında yeri gəldikcə öz fikrimizi bildirəcəyik.

Azərbaycan dilçiliyində N.Məmmədov fellərin leksik sinonimliyindən bəhs edən əsərində felin leksik-semantik qrupları əsasında yaranan sinonimlər sırasında hərəkət fellərinin də sinonimliyini tədqiq etmişdir. Müəllif hərəkət fellərinin semasioloji tərəfinə də toxunaraq, göstərmişdir ki, hərəkət fellərinin sinonimliyi ümumi və xüsusi mənalı fellərin semantik münasibətlərində daha qabarıq şəkildə əks olunur. Bu cəhətdən getmək, çıxmaq, çatmaq, axmaq kimi fellərin semantik xüsusiyyətləri səciyyəvidir.

Azərbaycan dilçisi H.Quliyev “Türk dillərində felin semantikasi” adlı doktorluq dissertasiyasında hərəkət fellərini oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında müqayisəyə cəlb etmiş, təsnifatı, əsasən, hərəkət vasitələrinə (ayaqla, maşınla və s.) görə aparmışdır.

Ümumiyyətlə, aparılan müqayisələr hərəkət fellərinin leksik-semantik mənalı nəzərə alınaraq onların yarımqruplarının müəyyənləşdirilməsi məsələsinin daha dəqiq və elmi şəkildə H.K.Quliyevin tədqiqatlarında öz əksini tapdığını göstərir. Müəllifin 1998-ci ildə nəşr edilmiş “Türk dillərində felin semantikasi” adlı əsərində hərəkət fellərinin 6 qrupu, Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında hazırladığı “Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı” adlı əsərində isə on bir qrupu qeyd edilmişdir. Eyni kitabında H.Quliyev Oğuz qrupu türk dillərində hərəkət fellərinin də semantik təsnifini vermiş, onları semantik-sintaktik aspektdə təhlil etmişdir.

H.Quliyev V.F.Veşilova tərəfindən verilmiş semantik bölgüsünü düzgün və əhatəli bölgü hesab edərək təsnifatın aşağıdakı yarımqruplar üzrə aparılmasını məqsədə uyğun sayır:

1) Hərəkətin üsulunu (vasitəsini) bildirən hərəkət felləri; Tədqiqatçı bu yarımqrupa yüyürmək, üzmək, sıçramaq, sürüşmək, iməkləmək fellərini daxil edir.

2) Hərəkətin istiqamətini bildirən hərəkət felləri. Bu yarımqrupa gəlmək, getmək, qayıtmaq, keçmək, qonmaq, irəliləmək, enmək, yetmək, köçmək, yönəlmək, yaxınlaşmaq, uzaqlaşmaq, girmək, çıxmaq, düşmək felləri aid edilir.

3) Hərəkətin üsulunu (vasitəsini) və istiqamətini bildirən hərəkət felləri. Bu yarımqrupa düşmək (hərəkət vasitəsi ayaq, hərəkətin istiqaməti aşağı) dırmaşmaq (hərəkətin vasitəsi ayaq, istiqaməti yuxarı) felləri aiddir.

4) Mücərrəd mənalı hərəkət felləri. Bu yarımqrupa işə qımıldanmaq, tərpnəmək, gəzmək felləri aid edilir.

Misallardan da göründüyü kimi, burada da aparıcı semantika hərəkətin istiqaməti və vasitəsi olduğundan digər növ hərəkət fellərinin mənasını da özündə birləşdirir və istiqamət məzmunu əsas rol oynayır. Digər növ hərəkət fellərini də istiqamət semantikalı fellər bu və ya digər dərəcədə özündə ehtiva etmiş olur. Lakin müəllifin qeyd etdiyi sonuncu yarımqrupun nə üçün mücərrəd mənalı hərəkət felləri adlandırması məlum olmur. Mücərrəd anlayışı altında bu qrupda hansı hərəkət fellərinin nəzərdə tutulduğu dəqiq bilinmir.

Biz işə bu tədqiqatlardan istifadə edərək hərəkət fellərini türk və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Çünki bu dillər bir-birinə qohum olsa da, hərəkət fellərinin struktur-semantik və funksional təbəqələrində bu iki dil arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli əlamətlər də özünü göstərməkdədir.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Ə., Seyidov.Y., Həsənov.A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1972.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Fonetika, morfologiya. Bakı, "Azərənəşr", 1959.
3. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində felin arzu və lazım şəkilləri. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, Bakı, "Elm", 1962, 60 s.

Rus dilində

4. Вешилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. т.4. Лексика, М., 1962, с.101-115
5. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., "Наука", 1965, 284 с.

Türk dilində

6. Korkmaz Z. Türkcədə eklerin istifadəsi şəkilləri və ek kalıplaşması olayları. Ankara, 1952, 138 s.
7. Ergin Muharrem. Türk dilbilgisi, İstanbul, 1958, 209 s.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNİN ÜMUMİ DİALEKTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ, QIPÇAQ VƏ OĞUZ DİL QRUPLARININ QARŞILIQLI
MÜQAYISƏLİ KONTEKSİNDƏ**

F.ü.f.d., Dosent. Səmədova Könül İbrahim qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin (şimal-qərb qrupu dialektləri) ümumi fonetik xüsusiyyətlərindən danışılır .Burada saitlərin uzun və qısa variantları,ahəng qanunun pozulma halları, səs keçidləri, samit səslərin ləhcədə yaratdığı fonetikfərqlər, həmçinin morfoloji və sintaksis bölməsindəki fonetik dəyişiklərin xarakterixüsusiyyətləri oğuz və qıpçaq dillərinin müqayisəli kontekstində təhlil edilmişdir. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdə də üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrimizdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik. Bəzən Şimal qrupu dilektlərinin türk dilləri və dilaektləri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz –qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında bəzən heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyildir. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi Azərbaycan dilində sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğraması və başqa türk dilləri ilə müqayisədə söz və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulyasiyalarına meyli etməsi Azərbaycan dilində bir sıra söz və şəkilçilərin ilkin formalarından uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə onu göstərir ki, müəyyən tarixi mərhələlərdə ekstralinqivistik amillərin təsiri nəticəsində müəyyən dəyişikləyə məruz qalmışdır. Bu isə onu göstərir ki müəyyən tarixi proseslərdə dillərin ayrılması və inkişafı nəticəsində fonemlər sistemində baş verən dəyişikliklər qohum dillərdə kök cəhətdən eyni olan fonetik quruluşunda müəyyən fərqlərini yaratmışdır. Tarixi inkişaf mərhələlərində ekstralinqivistik və etnolinqivistik amillərin təsiri ilə türkdilləri və dialektlərində müşahidə olunan bu səs keçidləri və səslərin dəyişmələrinə Şimal qrupu dialektlərində olduğu kimi çağdaş türk dilləri və dialektlərinin qədim kökünə tamamilə nüfuz edə bilmədiyindən türk dillərinin tarixi kökündə dayanan qədim fonetik xüsusiyyətləri günümüzədək mühafizə olunmaqdadır. E.Əzizov şimal şivələrində olan bu dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyətə çoxluğunu həmin şivələrin qarışıq xarakterdə olmasından irəli gəldiyini vurğulayır. Onun fikrincə, Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində dilin müxtəlif səviyyələrində izoqlosların dağınıqlığı və rəngarəngliyi müəyyən dərəcədə əhalinin köçməsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, XI-XIV əsrlərdə ümumtürk dilinin parçalanması baş vermiş, nəticədə isə üç dil qrupu və bir sıra aralıq dialektlər meydana çıxmışdır. Qıpçaq, oğuz və qarluq dillərinin formalaşmasından sonra isə bu dillərin özlərində də parçalanma baş vermişdir.

Açar sözlər: sağur n fonemi, saitlər, samitlər, dialekt fərqlər, izoqlos, səs keçidləri.

Dilçiliyin bir bölməsi olan fonetika dil səslərinin əmələ gəlməsini, bir-birinə münasibətini, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindəki funksiyasını, səslərin keyfiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiətini öyrənir [5, s 25].

Şimal qrupu dialekt və şivələrinin daha qabarıq fonetik xüsusiyyətlərini aşağıdakı

kimi göstərmək olar:

1. Saitlərin uzun, qısa variantlarının işlənməsi.
2. η (sağır n), dişarasız, qovuşuq *dz*, *ts*, dilortasıx' və s. samitlərə rast gəlmək mümkündür.

3. Sağır η səsinin tədriclə aradan çıxması və bunun əvəzinə burun səslərinin əmələ gəlməsi. Məs.: *alı̃* // *alã*, *alı̃*, *balãza*, *balãzi*, *dĩz*// *did̃iz* və s. Lakin Şəkinin Göynük kənd şivəsində sagur n (- η) səsi hələ də müşahidə olunur. Qeyd edək ki, Göynüklülər Şəki və Qax şivələrinin qovuşuğunda danışıqlar [6, s 39]

4. Bir çox hallarda ahəng qanunu pozulur.

5. Səs keçidlərində qalınlaşma, incələşmə, karlaşma, cingiltiriləşmə və s. hadisələrə təsadüf edilir. Daha çox qalınlaşma nəzərə çarpır.

6. Sözlün ilk hecasında ∂ səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi. Məs.: *eyləş*, *bey*, *deyirman*, *eliynən*, *derman*, *teze*, *dedə* (Şəki dialekti), *men*, *sen*, *yey*, *yeyma*, *devşan*, *et*, *ne* (Zaqatala-Qax şivəsi) və s.

7. Bir sıra şəkilçilərin sözlün ahənginə tabe olmaması. Məs.: *beşlix*, *yerũi*, *yerã*, *yyax*, *diyicağdı*, *gəldixda*, *getmax*, *oynamiyax* və s.

8. Sağır η səsinin tədriclə aradan çıxması və bunun əvəzinə burun səslərinin əmələ gəlməsi. Məs.: *alı̃* // *alã*, *alı̃*, *balãza*, *balãzi*, *dĩz*// *did̃iz* və s. Lakin Şəkinin Göynük kənd şivəsində sagur n səsi hələ də müşahidə olunur. Qeyd edək ki, Göynüklülər Şəki və Qax şivələrinin qovuşuğunda danışıqlar [6, s .50]

9. Çox vaxt alınma sözlərdə *f* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi. Məs.: *pəra*, *qıpıl*, *pəhlə*, *təlpun*, *pundux*, *pənər* və s. (Bu xüsusiyyət daha çox Zaqatala-Qax şivəsinə aiddir).

E.Əzizov şimal-qərb qrupu adlandırdığı şimal ləhçələri üçün xarakterik olan aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərir:

1. Dilarxası η (velyar η) samitinin qismən saxlanması: *ütin*, *ütinüz*, *cavansınız*, *maña*, *saña*, *gəlsəniz*, *gəssəniz*, *domquz* (Şə.), *qonax*, *özünə*, *dison* (Oğ.), *dəhqiz*, *doğuz* (Qax), *götürərdiniz* (Zaq.).

2. Dilarxası burun sonoru *n*-nin (η) tələffüzdən çıxması nəticəsində saitlərin burun variantlarının əmələ gəlməsi: *gözü̃ä*, *dədə*., *alı̃üi*, *özü̃üi*, *gəlsãz*

3. Sözlün birinci hecasında açıq ∂ saitinin yarımqapalı *e* saitinə keçidi: *et*, *səs*, *tezə* (Şə., Qax), *gəlin* (Şə., Qax, Zaq.), *dedə*, *tezə* (Oğ, Qəb), *men*, *sen* (Qax, Zaq., Bal.). Bu xüsusiyyət, həmçinin şərqi qrupu dialektlərindən Bakı, Quba, Dərbənd dialektlərində geniş yayılmışdır.

4. Yarımqapalı *e* saitinin qapalı *i* saitinə keçidi: *di*, *yi*, *giy*. Belə səs dəyişməsi Bakı, Quba, Dərbənd dialektlərinin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

5. Saitlərin dəyişməsində qalınlaşma hadisəsinin olması: $\partial > a$: *qavır*, *xavar* (Şə.), *dars* (Zaq.), *kant-kənd* (Qax), *saburlu* (Bal.).

6. $\ddot{u} > u$: *supurqa* (Zaq.), *qun*, *uçun* (Bal.), *qul-gül*, *tuşman* (Qax), *surfa*, *zulmat* (Şə.)

7. $\ddot{o} > o$: *qoq*, *qoqartı*, *xorak* (Qax), *qoq*, *oz* (Bal.), *kohna* (Zaq.).

8. Saitlər ahənginin pozulmasında incə saitlərin sonra qalın saitlərin gəlməsinin yayılması: *gəlmax*, *gidax*, *disax*, *dimalisuz*

9. Dilortası *k* samitinin yerinə dilarxası *k'* samitinin işlənməsi: *k'or*, *k'ol*, *k'omur*, *inak'* (Zaq., Qax).

10. Dilortası g samitinin dilarxası q samitinə keçməsi: qoq, qoqartı, qormax, qoz (Qax), qun > qün, qördu (Zaq.), qun, qoqarmışdı (Bal.). $g > q$ hadisəsi Dərbənd dialektinin və ayırım şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

11. Söz ortasında $y > v$ uyğunluğun olması: güvərçin (Öğ.), qövərçi, qövərçin, (Qax), həviş-höyüş (Qax, Zaq.). Söz ortasında $y > v$ uyğunluğu Azərbaycan dilinin cənub şivələrinə, qismən isə qonşu şivələrə xas olan bir xüsusiyyətdir. Bu hadisəyə Təbriz, Zəncan, Naxçıvan, Lerik, İmişli, Cəbrayıl şivələrində təsadüf edilmişdir.

12. Söz ortasında saitlər arasında kipləşən b samitinin novlu v samitinə keçidi: $b > v$: *bava, çovan, qavıx* (Şə., Öğ., Zaq., Bal.).

13. Çoxhecalı sözlərin sonunda həm cingiltili b , həm də kar p , f samitlərinin işlənməsi: *corab//coraf* (Zaq., Öğ.), *coraf, boşqaf, alif, gəlif* (Şə.).

14. Zaqatala-Qax şivələrində alınma sözlərdə novlu f samitinin kipləşən p samitinə keçidi: *pəhlə, Patma, telpun*.

15. Söz ortasında və söz sonunda qovuşuq c samitinin novlu j samitinə keçidi: *baji, geje, qoja, aj, saj* (Öğ., Şə., Bal.).

16. Mən, sən əvəzliliklərinin yönlük halda *mağa, sağa* (Zaq., Qax), *maña, sana* (Bal., Zaq., Qax, Şə.), *ma:, sa:* (Şə., Öğ.), *mə:, sə:* *formalarında da işlənməsi*.

17. *Ho, hu, habu, habı, həblə* işarə əvəzliliklərinin işlənməsi.

18. Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində *-itdi, -ıfıdı, -ıbdı, -ıpdı* şəkilçilərinin işlənməsi: *alıtdı, gəlitdi, alıfıdı, gəligdi* (Şə., Öğ., Zaq., Bal.), *alıbdı, gəlibbdı* (Bal., Zaq., Qax, Qəb.), *alıpdı, gəlipdi* (Zaq., Qax, Qəb.). Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində özünü göstərən *-itdi* formasına Quba, Qusar, Xaçmaz, Dərbənd, Tabasaran şivələrində və Cənubi Azərbaycanın Səlmas və Sofiya şivələrində işlənir.

19. İndiki zamanda *-ıy, -ıy, -ıy, -ıy* şəkilçisinin olması: *alıy-gəliy, duruy, görüy* və s. Bu şəkilçi cənubda daha geniş ərazidə yayılmışdır (Ərdəbil, Astara, Səlmas, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad, Zəngilan – Vejnəli, Dədə Gilətağ, Şərur-Qarabağlar).

20. İndiki zamanda *-a, -ə durur* analitik formasının olması: *baxa durur, qaynaya durur*. İndiki zamanda *-a, -ə dur* forması Dərbəndin bəzi kənd şivələrində də işlənir. 20. İndiki zamanın ikinci şəxsində *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin r səsi düşmüş formasının ($-ı, -i, u, -ü$) işlənməsi: *gılisən, gəlisü:z, gəlisə:n, görü:sən* (Şə.). Bu xüsusiyyət əsas etibarilə Cənubi Azərbaycan (Təbriz, Səlmas), Ordubad, Zəngilan, Lənkəran şivələrində mövcuddur.

21. *Ya* bölüşdürmə bağlayıcısının inkarlıq bildirməsi: *-Ya yazır, ya oxuyur*. (Nə yazır, nə oxuyur). Bu xüsusiyyət Quba, Xaçmaz, Dərbənd dialektlərində də var.

22. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəklicisiz işlənməsi: *baş ağrı, qolxoz idarə* və s.

E.Əzizov şimal şivələrində olan bu dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyətə çoxluğunu həmin şivələrin qarışıq xarakterdə olmasından irəli gəldiyini vurğulayır. Onun fikrincə, Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində dilin müxtəlif səviyyələrində izoqloslarn dağınıqlığı və rəngarəngliyi müəyyən dərəcədə əhalinin köçməsi ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, XI-XIV əsrlərdə ümumtürk dilinin parçalanması baş vermiş, nəticədə isə üç dil qrupu və bir sıra aralıq dialektlər meydana çıxmışdır. Qıpçaq, oğuz və qarluq dillərinin formalaşmasından sonra isə bu dillərin özlərində də parçalanma baş vermişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında oğuz dili əsas rol oynasa da, qıpçaq dilinin də rolu inkaredilməzdir. Maraqlı haldır ki, Azərbaycan dilinin tarixində oğuz təsiri daha çox IX-XIII əsrlərdə göstərməyə başladığı halda, qıpçaq təsiri daha əvvəldən V-IX əsrlərdən göstərməyə başlamışdır. Qıpçaq dil elementləri xüsusilə Azərbaycanın şimal hissəsinin etnolinqivistik taleyində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Cənub qrupu dialektlərində də öz yerini qorumaqdadır. Tarixi faktlardan aydın olur ki, Xəzər dənizinin şimalında Azərbaycan ərazisinə gələn qıpçaqların yürüşlərinin intensiv olduğu dövr I minilliyin ikinci yarısına təsadüf edir [2, s.14]. Müasir dövrdə türk xalqlarının müxtəlif dövlətlərinin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, dialekt və şivələrin ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqi müasir türk dillərinin və dialektlərinin bir çoxunda qədim oğuz və qıpçaq dil vahidlərinin günümüzə qədər ortaq şəkildə işləndiyini göstərməkdədir. Həmin paralellik XVII-XVIII əsrlərdə Türkiyə türkcəsində yalnız oğuz komponentində, Azərbaycan dilində isə həm oğuz, həm də qıpçaq dil elementlərinin mövcudluğu Azərbaycanın etnolinqivistik təfəkküründə hər iki türk etnosunun mənəvi-mədəni marağının bu və ya digər həcmdə keyfiyyətdə ehtiva olunduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin dialektlərində etnogenetik dil faktlarının işlənmə tezliyini araşdırmaqla oğuz və qıpçaq dillərinin Şimal qrupu diləkt leksikasının formalaşmasında ictimai-siyasi tarixi amilləri, eyni zamanda bu dialektlərin vasitəsilə müasir Azərbaycan dilinin yad dillərə təsirinin və ya əksinə prosesi müəyyən etmək də mümkündür [3, s.13].

E.Əzizov Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq əsaslı bir dil olduğunu, XI əsrdə oğuz və qıpçaqların dilinin eyniyyət təşkil etdiyini göstərmişdir. Bunun da əsas səbəbi XI-XIII əsrlərdə qıpçaqların Azərbaycanda oğuzlarla birgə yaşamasıdır–deyə qeyd etmişdir.

Tarixi dialektoloji araşdırmalardan aydın olur ki, çağdaş dövr türk dillərində müxtəlif səs keçidlərinin mövcud dialekt variantlarının onomastik vahidlər vasitəsilə başqa dillərə təsir edərək digər dillərin fonetik sistemində öz izlərini buraxmışdır. Türk dilindən rus dilinə keçən bir çox sözlərdə, xüsusilə onomastik vahidlərdə türk dilləri üçün xarakterik olan səslərin müxtəlif keçid variantlarına (*[ç] samitinin [ts-s-ç-ş]*, *[ü] saitinin [jo]variantına*) rast gəlinir. Çağdaş rus toponimiyasında Tsaritsın şəhərinin qədim forması qədim türk sözü *Sarıçin* (*sarı-rəng, çin –düz, düzənlik, jolty ostrov –sarı ada [s-ts-ç]*) sonralar rus dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq Tsaritsin, Ağtərbə -Axyuba formasına düşmüşdür [4, s.119]. [Ç] səsinin [c], həmçinin [ts-ɬ] səsinə keçidin intervokal pozisiyasında aşkar olunduğunu qeyd edən B.A.Serebrennikov ç > ş variantının başqırd, xakas və yakut, ç-ts keçidinin isə tatar dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərmişdir [8, s.41].

Azərbaycan dilinin diləkt və şivələrinin fonetikasının və leksikasının öyrənilməsində tarix dialektologiyasının əvəzsiz rolu vardır. Belə ki dialektoloji materialın açıqlanmasında bədii ədəbiyyatın, folklor nümunələrindən götürülmüş dil faktlarına da tarixi aspektdən yanaşmağın böyük rolu vardır [1, s. 3]

Tədqiqatlar göstərir ki, türk dillərinin dialekt xüsusiyyətləri kimi onomastik vahidlərin tərkibində müşahidə olunan mövcud səs keçidləri bu adların semantikasına xələl gətirmədən yad dillərə keçid alaraq bu dillərin səs sistemində öz güclü təsirini göstərməkdir.

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdə də üstünlük təşkil edir. Dialekt

və şivələrimizdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik. Bəzən Şimal qrupu dialektlərinin türk dilləri və dilaəkləri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz –qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında bəzən heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyildir. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi Azərbaycan dilində sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğraması və başqa türk dilləri ilə müqayisədə söz və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulyasiyalarına meyl etməsi Azərbaycan dilində bir sıra söz və şəkilçilərin ilkin formalarından uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə onu göstərir ki, müəyyən tarixi mərhələlərdə ekstralinqivistik amillərin təsiri nəticəsində müəyyən dəyişiklərə məruz qalmışdır. Bu isə onu göstərir ki müəyyən tarixi proseslərdə dillərin ayrılması və inkişafı nəticəsində fonemlər sistemində baş verən dəyişikliklər qohum dillərdə kök cəhətdən eyni olan fonetik quruluşunda müəyyən fərqlərini yaratmışdır. Tarixi inkişaf mərhələlərində ekstralinqivistik və etnolinqivistik amillərin təsiri ilə türkdilləri və dialektlərində müşahidə olunan bu səs keçidləri və səslərin dəyişmələrinə Şimal qrupu dialektlərində olduğu kimi çağdaş türk dilləri və dialektlərinin qədim kökünə tamamilə nüfuz edə bilmədiyindən türk dillərinin tarixi kökündə dayanan qədim fonetik xüsusiyyətləri günümüzədək mühafizə olunmaqdadır.

Qədim oğuz və qıpçaq dillərində müşahidə olunan səs fərqlərini ortaya çıxaran [ç > s> ts> ş> k; c>g, b>p, d>t, q>x, d>n, a>ə, ö>ü, q>n, ı>u, v>n, q>ğ, y>g, u>ü, l>d, r>y, u>i ,ı>i, i>ü,] səs keçidlərinin çağdaş türk dillərində olduğu kimi, eyni şəkildə şimal qrupu dialektlərinin müxtəlif rayonlarında öz əksini tapır [7.]

Şimal qrupu dialektlərinin ümumi fonetik xüsusiyyətlərinin daha qabarıq olan xüsusiyyətlərinə aşağıdakı nümunələrin ümumiləşdirilməsində görmək olar.

1. Uzun, qısa və burun saitləri işlənir.
2. *n*,(sağır *ŋ*) əsinin qədim şəkli olan *nq* səs birləşməsinin müəyyən qrup sözlərdə qalması
3. Dışarası *z*, qovuşuq *dz*, *ts*, dilortası *x'* və s. samitlərə rast gəlmək mümkündür.
4. Bir çox hallarda ahəng qanunu pozulur.
5. Səslərin əvəzlənməsində qalınlaşma, incələşmə, karlaşma, cingiltiriləşmə və s. hadisələrə təsadüf edilir. Daha çox qalınlaşma nəzərə çarpır.
6. Söz əvvəlində h-laşma hadisəsinin inkişafı .(habı, həblə ,ho, haa və s)
7. Burun səslilərinin geniş surətdə yayılması-bütün saitlərin burun variantlarının olması;
8. *ş > s* səs keşidlərinə, *n > ğ* ,*n > q* səs keşidlərinə geniş şəkildə rast gəlinir.
9. Assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü, yerdəyişmə, söz ortasında samitlərin qoşalaşması və s. bu kimi hadisələr Şimal qrupu dialektlərində öz əksini tapır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov İ.M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı, ADPU, 2015,93s
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 s.
3. Hacıyeva Q. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan , 2017, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poleqrafiya Birliyi, 329 s.

4. Hacıyeva Q.Ə. Dilimiz tariximiz yaddaşımız. Bakı, Araz, 2008, 199 s.
5. Hümətova R. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı. 2017. 214s. [1] s.
6. Vaqifqızı L. Şəki folklor örnəkləri. II kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 408 s.
7. Səmədova K.İ. "Türk dilinin Şimal-Qərb sahəsi və Qırçaq qrupu" Qırçaq türk dialektləri. "Türk epos düşüncəsi yazılı abidələrdə" mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Məqalə. 9-20 noyabr. 2015. Bakı. ADPU.
8. Серебрянников В.А, Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası, Bakı, Səda, 2002, 380 s.

**-MA, -MƏ İNKARLIQ GÖSTƏRİCİSİNİN TÜRKÇƏLƏRİN ƏDƏBİ
DİLLƏRİNƏ VƏ DİALEKTLƏRİNƏ UYĞUNLAŞMA FONOVARİANTLARI****Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Hərəkət və əlamətin mütləq və ya nisbi yoxluğunu bildiren inkarlıq kateqoriyası feilin göstəricisinə aid olub, türkcələrdə müxtəlif terminlərlə adlandırılır: inkarlıq (Azərbaycan dilində), olumsuzluq (ümumtürk dillərində). Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “inkar feillər” terminini Ə.Dəmirçizadə işləmişdir. Mənbələrdə inkarlıq – olumsuzluğun Azərbaycan və Türkiyə türkcələri arasındakı oxşarlığı belə xarakterizə olunur: “*Olumsuzluq, Türkiyə Türkcəsində olduğu kibi -ma (-mä eki ilə yapılır: gəlmədi, gəlməyib, gəlməyəcək, gəlməsə, gəlmə. Ancak şimdiki zaman ilə gelecek (geniş) zamanda, olumsuzluk eki ilə zaman eki kaynaştırılarak da olumsuz çekit yapıla bilir* Niyet ifadəli gelecek zamanın olumsuzu “ämäs” (*değil*) kelmesiyle yapılır: kəlməkçi (*gelmeyeceğim, gelmek niyyätində degilim*), kəlməkçi ämässn...”, “*mäktä*” ekiyle yapılan şimdiki zamanda da olumsuzluk için “*amas*” kelmesi küllanılır: kəlmäktä ämäs (*gelmemektedir*). Bu kelime-gän ile yapılan keçmiş zamanın olumsuzunda da kullanılır: kəlgän ämäsman (*gelmişdim*). Ancak bu sonuncusu -ma, -me (- mi) ekiyle de yapıla bilir: kəlmigänmän. Beləliklə, -ma, -mə inkarlıq göstəricisinin istər oğuz, istər qıpçaq, istərsə də digər türkcələrin dialektlərində müxtəlif fonovariantları var və bunların əksəriyyəti inkarlığın yaranması üçün zəmin yaratmağa xidmət göstərir. Türkcələrin bu dil faktlarını nəzərə alan M. M. Şerbak türk dillərində -ma,- mə inkarlıq şəkilçisinin allomorflarını belə göstərir: *-ma, -pa, -po, -bo, -va -ıma*. F. Cəlilov isə bu tip allomorfların arxiteplərini sistemli şəkildə araşdırmışdır: “... *-ma* şəkilçisinin allomorfları içərisində iki invariant müəyyənləşir: -ba və -ıma. Son variant (-ıma) yakut dilinə aid olduğundan, ümumtürk formantı kimi, -ba arxatepini bərpa etmək olar. Həmin arxetipin hansı sözdən törəndiyini müəyyənləşdirmək üçün dildə təəccüb bildiren *ba! bıy! (bay!)* nidalarını və *mı?* sual ədatını xatırlamaq lazım gəlir... ümumtürk “boş” sözünün karac dilindəki “boş” variantı göstərir ki, burada *bo+ş//t* tərkib hissələri və “*bo!* Kökü vardır və həmin kök inkarlıq bildiren “*ba*” ilə bağlıdır, çünki inkarlıq morfemi zəiflik, azlıq, boşluq mənə çaları daşıyan sözlə eyni yuvaya girə bilər.) Ə. Tanrıverdi qeyd edir ki, -ma,-mə inkar şəkilçisinin arxetipinin “*ba*” olduğunu F. Cəlilov təsdiqləyir və -bas (gələcək zamanda

Açar sözlər: -ma, -mə inkarlıq göstəricisinin türkcələrin ədəbi dillərinə və dialektlərinə uyğunlaşma fonovariantları

Keywords: -ma, -me phonovariants of adaptation of negation index to literary languages and dialects of Turks

Giriş

Hərəkət və əlamətin mütləq və ya nisbi yoxluğunu bildirən inkarlıq kateqoriyası feilin göstəricisinə aid olub, türkcələrdə müxtəlif terminlərlə adlandırılır: inkarlıq (Azərbaycan dilində), olumsuzluq (ümumtürk dillərində). Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “inkar feillər” terminini Ə.Dəmirçizadə işlətməmişdir. Mənbələrdə inkarlıq – olumsuzluğun Azərbaycan və Türkiyə türkcələri arasındakı oxşarlığı belə xarakterizə olunur:” *Olumsuzluq, Türkiyə Türkcəsində olduğu kibi -ma (-mä eki ilə yapılır: gəlmədi, gəlməyib, gəlməyəcək, gəlməsə, gəlmə. Ancak şimdiki zaman ilə gelecek (geniş) zamanda, olumsuzluk eki ilə zaman eki kaynaştırılarak da olumsuz çekit yapıla bilir (1, 1032)*

Başqırd türkcəsində də feillərin inkarlıq morfoloji əlamətləri *-ma, -mä-dir: almanım (almadım), tormanık (kalmadık, durmadık), asmaqan biz (açmadık), kilmäytin (kelmiyorum), aşamayhın (yemüyorsun), kilmäyäsäk (gəlməyəcək), barmahaqız (gəlməzsiz), kürmäyim (görməyim), aşama (yemə), kilmahin (gəlməsin), tormaqız (qalmayanız), tormahındar (qalmasınlar).*

Başqırd dilində gələcək zamanın inkarlıq şəkilçisi qəbul etməsini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

<i>kilmäm (in)</i>	<i>ikimam (ın)</i>
<i>gelmem</i>	<i>(okumam)</i>
<i>kilmähşın</i>	<i>ikimahşın</i>
<i>kilmäs</i>	<i>ikimas</i>
<i>kilmäbiz</i>	<i>ikimabiş</i>
<i>kilmähşiz</i>	<i>ikimashız</i>
<i>kilmäs (tar)</i>	<i>ikimas(tar)</i>

Qazax dilində inkarlıq şəkilçiləri aşağıdakılardır:

- 1) Ünlülərdən, l, r, v, y-dən sonra: *-ma, me.*
- 2) m, n, ŋ, z-dən sonra: *-ba, -be.*
- 3) k, p, t, s, ş-dən sonra: *-ra, re.*

Fiil ilə kip ekleri arasına olumsuzluq ekleri getirilerek olumsuz çekim elde edilir: *almadım, körmegensin (görmedin, yazburrız (yazmamışsınız), tappautın (bulmuyorum, bulmam), tikpeydi (dikmiyor, dikmeyecek), etmesesek (ettmesek), almağaysın (almayasın), kapatayın (laktayayım), kirme (girme).*

Fiillerin olumsuz şeklini yapan *-ma, -me* eki qırqız türkcəsində dəyişikliyinə uğrayaraq ünlülərdən və tonlu ünsüzlerden (yumuşak sessizlerden) sonra *-ba, -be, -bo, -bö, tonsuzlardan (sert sessizlerden) sonra -ra, -re, -ro, -rö* olmuşdur. Şahis eklerinden önce uyuma göre olumsuzluk ekleri getirilerek olumsuzçekim elde edilir: *açpadım (açmadım), körbödük (görmədik), açpaqanbiz (açmadıq), çaşabartısın (yaşamamışsan), köpüşpöptür (görmemişlər), albayt (almıyor, almayıacak), kuşpoyt (oxumuyurlar, oxumayacaqlar), albay otaromun (almıyırım), körbödün (görmemiş), körbösün (görmemiş).*

Özbək dilində inkarlıq şəkilçisi “mä”-dir. Türkiyə türkcəsində olduğu gibi, fiilden sonra *-mä* eki, sonra digər ekler getirilerek olumsuzluk yapılır. Ancak bazı kiplerde farklılıklar vardır. Bunlar aşağıda göstərilmişdir.

Bilinen geçmiş zamanın- gän ekiyle kurulan türünde- mä ile olumsuzluk yapıla bilir: kelmäqän – män (*gelmedim*), kelmägänsän (*gelmedin*)... Ancak bu kipte iki türlü olumsuzluk daha vardır. (1, 1083)

Tatar dilində fiillerin olumsuz çekimleri -ma, -mä ekiyle yapılır: almadım, açmadığiz (*açmadınız*), kürmägänbiz (*görmemişiz*), barmayaçakbiz (*gitmeyeceğiz*), yaşämäsän (*yaşamazsan, yaşamasan*), barm (*gitme*), kürmäsin (*görməsin*).

Şimdiki zamanda olumsuzluğunun ünlüsü daralır: barmıyım (*gitmiyorum*), klimi (*gelmiyor*), kürmbiz (*görmüyoruz*). Göründüyü gibi incə ünlü fiillerde şimdiki zaman eki olan y de düşmektedir.

Türkmən dilində olumsuzluk eki -ma, -mè-dir: almadım, almadırın (*almamışam*), görmeyärin (*görmüyorum*) görməsem, görme, görmeñ (*görmeyin*).

Bazı kiplerin olumsuz çekimi, Türkiye Türkçesinden farklıdır. Bunlar aşağıda gösterilmiştir.

Belizsiz gelecek zamanın olumsuzluğu.1 ve 2. Şahislarda -mar, -mer; 3. Şahislarda – mar, -mer ile çekilir.

<i>almarın</i>	<i>görmerin</i>
<i>(almam)</i>	<i>(görmem)</i>
<i>almarsıñ</i>	<i>görmesiñ</i>
<i>almaz</i>	<i>görmez</i>
<i>almarıs</i>	<i>görmeris</i>
<i>almazsıñız</i>	<i>görmersıñız</i>
<i>almazlar</i>	<i>görmezler</i>

Türkmən Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzluğu için kullanılan değişik bir şekli vardır. Bu çekimi aşağıda gösteriyoruz.

alamok (*aldıqım yok, almıyorum*)
alamôk (*aldıqın yok, alamıyorsun*)
alanôk (*aldıq yok, almıyor*)
alamzôk (*aldıqım yok, almıyoruz*)
alanzôk (*aldıqımız yok, almıyorsunuz*)
alanôklar (*aldıkları yok, almıyorlar*)

Bu tip şekil ”alanım yok”(aldıqım yok) ifadesinden kısalmıştır (1, 1106)

Uygur türkçesinde fiillerin olumsuz çekimi -ma, -mä eki ile yapılır: kälmäptimän (*gelmemişəm*), barmaptu (*gitmemiş*), kälmäymän (*gelmiyorum, gelmeyeceğim*), körmäyvätimiz (*görmüyoruz*), karima (*bakma*)

Ancak Uygurcada ünlüyle biten (açık) orta hecelerdeki a və ä sesleri i-ye döndüğü için, açık orta hecelerde ek -mi olur: barmidim (*gitmedim*), barmiqänsän (*gitmedin*), barmisañlar (*gitmezseniz*), kälmiğin (*gelme*), karimsun (*bakmasın*).

Niyet ifadeli gelecek zamanın olumsuzluğu “ämäs” (*değil*) kelmesiyle yapılır: kälmäkçi (*gelmeyeceğim, gelmek niyyetinde değilim*), kälmäkçi ämässn...”, “mäktä” ekiyle yapılan şimdiki zamanda da olumsuzluk için “amas” kelmesi kullanılır: kälmäktä ämäs (*gelmemektedir*). Bu kelime-gän ile yapılan geçmiş zamanın olumsuzunda da kullanılır: kälgän ämäsmän (*gelmişdim*). Ancak bu sonuncusu -ma, -me (- mi) ekiyle de yapıla bilir: kälmiğänmän.

Belizsiz gelecek zamanın olumsuz çekimi şöyledir.

<i>kälmäsmän</i>	<i>karimasmän</i>
(<i>gelmem</i>)	(<i>bakmam</i>)
<i>kälmässan</i>	<i>karimassän</i>
<i>kälmäs</i>	<i>karimas</i>
<i>kälmäsmiz</i>	<i>karimasmiz</i>
<i>kälmässilär</i>	<i>karimassilär</i>
<i>kälmäs</i>	<i>karimas</i>
(<i>kelişmäs</i>)	(<i>karaşmas</i>)

Türkcələrin bu dil faktlarını nəzərə alan M. M. Şerbak türk dillərində -ma,- mə inkarlıq şəkilçisinin allomorflarını belə göstərir: *-ma, -pa, -po, -bo, -va -ıma*. F. Cəlilov isə bu tip allomorfların arxiteplərini sistemli şəkildə araşdırmışdır: "... *-ma* şəkilçisinin allomorfları içərisində iki invariant müəyyənləşir: *-ba* və *-ıma*. Son variant (*-ıma*) yəqut dilinə aid olduğundan, ümumtürk formantı kimi, *-ba* arxatepini bərpa etmək olar. Həmin arxetipin hansı sözdən törəndiyini müəyyənləşdirmək üçün dildə təəccüb bildirən *ba!* *bıy!* (*bay!*) nidalarını və *mı?* sual ədatını xatırlamaq lazım gəlir... ümumtürk "boş" sözünün karac dilindəki "boş" variantı göstərir ki, burada *bo+ş/t* tərkib hissələri və "bo! Kökü vardır və həmin kök inkarlıq bildirən "ba" ilə bağlıdır, çünki inkarlıq morfemi zəiflik, azlıq, boşluq mənə çaları daşıyan sözlə eyni yuvaya girə bilər" (2, 248) Ə. Tanrıverdi qeyd edir ki, *-ma,-mə* inkar şəkilçisinin arxetipinin "ba" olduğunu F. Cəlilov təsdiqləyir (3, 285)və *-bas* (gələcək zamanda

B. Serebrennikov inkarlıq göstəricisinin ilkin variantının *bay* (indiki zamanda) *-ba* (keçmiş zamanda) və *-bas* (gələcək zamanda) olduğunu iddia edərək müxtəlif türk dillərindən biz yuxarıda gətirdiyimiz nümunələr əsasında misallar gətirir və inkar şəkilçisindəki "b" səsini "m" (*-ma,-mə*) səsindən daha ilkin sayır. Türk dillərinin bir çoxunda həm *ba, bay, həm də ma, may* formalarının olduğunu qeyd edir. Məsələn, qazax dilində *-ma,-mə* inkar şəkilçisi ilə yanaşı,*-ba,-be,-pa,-pe* variantları da mövcuddur. Oğuz qrupu türk dillərində də bir sıra sözlərdə *b-m* fərqi olduğunu (*mən-ben, kimi-kibi*) nəzərə alan K. Bəşirov göstərir ki, bu məsələ dilin inkarlıq qanunları ilə deyil, fonetik dialektizm kimi izah edilməlidir. Türkologiyada ümumi mülahizələrə söykənərək bu morfemin mənşəyi barədə bizim fikrimizcə, ən ağılabatan elmi fikirləri K. Bəşirov söyləyir və onun mülahizələri daha ağılabatan olduğuna görə tam şəkildə, olduğu kimi burada verməyi məqsədmüvafiq hesab edirik: "1- ci mülahizə. Əgər ziddiyyət-qarşılaşdırma bağlayıcısı "amma"nın İran mənşəli olması barədə mövcud fikrə qarşı əsalı dəlilimiz olsaydı, inkarlıq bağlayıcısının mənşəyini onunla bağlayardıq. "Ma-mə" inkarlıq morfemi həm səs tərkibinə, həm də funksiyasına görə amma bağlayıcısına çox uyğun görünür. Sözün bir sıra Azərbaycan dialektlərindəki "ama-əmə" fonovariantı bu mülahizəmizin əsassız olmadığına inam yaradır. Eyni məzun çalarına malik ərəb mənşəli "lakin" bağlayıcısının ərəb dilində "la" şəklində inkar elementi kimi işlənməsi də (*laməzhəb, laməkan*) bizə bu cəhətdən maraqlı görünür.

2-ci mülahizəmiz. "bəş" və "mi" sual ədatları ilə bağlıdır. Bu ədatlar sual məzmununu gücləndirməklə yanaşı, cümləyə həm də inkar çaları verir. *Ma-mə* inkar

morfeminin “bəs” ədatından törəməsini aşağıdakı paradigma ilə göstərmək olar: -bəs,-bə (bi, bi), mə (mi). Azərbaycan dilinin Bakı və Şamaxı dialektlərində inkarlıq şəkilçisinin qapalı saitli variantı da -ma ilə -mi -nin eyni mənşəli olması fikrinə zəmin yaradır: bilməyir-bilməyir, almayıır-almayıır və s.

Ayırım şivəsində -ma inkarlıq göstəricisi “me” şəklində tələffüz olunur: bilme: rsən, dinme: rəm və s.

-ma,-mə inkarlıq göstəricisinin allomorfları içərisində bi variantı diqqəti daha çox çəkir. Ənənəvi olaraq İran mənşəli ön şəkilçisi kimi tanınan bu morfemin türk mənşəli olması ideyası F. Cəlilova məxsusdur. Həqiqətən də, bu şəkilçinin onunla eyni semantikaya malik olan “na” inkarlıq göstəricisi ilə müqayisəsi maraqlı dil faktlarını üzə çıxarmış olur. Məsələn, bi morfemini hər zaman “-sız (-siz,-suz,-süz) inkarlıq şəkilçiləri ilə əvəz etmək mümkün olduğu halda, “na”-ya bunu həmişə tətbiq etmək olmur. Başqa sözlə, bi həmişə “sız” – a adekvat mövqedə durduğu halda, bunu na-ya aid etmək olmur: bisavad- savadsız, bivəfa-vəfasız, birəhm-rəhmsiz. Nanəcib-nəcibsiz, naxoş-xoşsuz, narazı- razısız.

- Bi və -sız(-siz,-suz, -süz) morfemləri, əsasən, isimlərə artırıldığı halda, na morfemi daha çox sifətlərə artırılır. Öz səs tərkibinə görə də -na hind- Avropa mənşəli nə (-ne, -no) inkarlıq vasitəsinə, bi isə türk mənşəli -ma (mi) inkarlıq göstəricisinə uyğun gəlir.

3-cü mülahizəyə görə; -ma (-ba) inkarlıq göstəricisinin mənşəyini “nidalar nəzəriyyəsi” ilə bağlamaq olar; -ba (-biy,-bay) təəccüb bildirən nida sintaktik kök funksiyasından çıxış edərək hər hansı bir işə və ya hərəkətə inkar münasibəti ifadə edir (4, 338-340)

Inkarlıq morfemi -ma, -mə-nin mənşəyinə dair söylədiklərinə onunla bağlı bir neçə xarakterik üslubi-semantik xüsusiyyətlərinə toxunmaqla aşağıdakı kimi yekun vurur:

1) İnkarlıq göstəricisi -ma,-mə feilin bütün növ şəkilçilərinə artırıla bilər. Yalnız lazım formasında üslub dəqiqliyi naminə, adətən, “deyil” inkar ədatı ilə əvəz olunur: yazasıyam-yazası deyiləm (yazmayasıyam)

2) -ma, -mə inkar şəkilçisi feilin bütün zamanları ilə işləyə bilər. İndiki zaman feillərinə qoşularkən -ma şəkilçisinin saiti düşür. Bu hal yazı dilinə şifahi nitqdən keçmədir. Məsələn, bilirəm- bilmirəm, bilirsən-bilmirsən.

II və III şəxsdə qeyri-qəti gələcək zamana qoşulduqda da bu hal baş verir. Üstəlik “-ar (-ər)” zaman şəkilçisində r-z əvəzlənməsi özünü göstərir: bilmirsən-bilməzsən, bilməz-bilməzlər və s.

Klassiklərin dilində bu hadisə I şəxs üçün də xarakterikdir:

3) Feil növlərində inkarlıq şəkilçisi heç bir fonetik dəyişmə yaratmır: alınmadı, aldırmadı.

4) Əmr forması üzrə I şəxsin təkində və cəmində, eləcə də II şəxsin cəmində tələffüz zamanı -ma,- mi daralması baş verir: -almıyım, almıyaq, almıyaq.

Bu hal arzu formasında bütün şəxslər üzrə xarakterikdir: almıyam- almıyaq; almıyasan- almıyasınız; almıya-almıyalar.

Şəki və Quba dialektlərində -ma, -mə bəzən -bı,-bi,-bu,- bü kimi tələffüz edilir: yapbiyə, tapbiyə, qopbuya və s.

Türkmən dilinin bir sıra dialektlərində də -ma, -mi daralması var: almayan-almiyen; qelmeyen-qelmiyen.

Tabasaran şivəsində inkarlıq göstəricisinin -may, -mey variantına da rast gəlirik: almay varam (*almamalıyam*), almay varam (*almayır*).

Türkmən dilinin Sakar dialektində də may-mey inkar forması işlənir: gemeyejec adam- gelmeyejek adam; bolmayajak toy – bolmayak toy və s.

5) Bacarıq formasında “bilmək” köməkçi feili olmadan işləndikdə -ma, -mə göstəricisi şifahi nitqdə amma-əmmə (-ama, -əmə) fonovariantına çevrilir: alamaram-gedəmmərəm; yuyammaram – deyəmmərəm.

6) Feilin dəyişməyən formalarında feili sifət və feili bağlamaların da çoxunda -ma,-mə şəkilçisində tələffüz zamanı sait daralması baş verir: yatan uşaq-yatmıyan uşaq; yatanda – yatmıyanda ; böləndə- bölmüyəndə; oxuyan – oxumuyan; bilən- bilmiyən və s.

Feili sifətlərdə feildən düzələn sifətləri bir- birindən ayırmaq üçün 2- cinin inkarlıq şəkilçisi qəbul edə bilməsi ən yaxşı vasitədir (4, 340- 342)

Beləliklə, -ma,-mə inkarlıq göstəricisinin istər oğuz, istər qıpçaq, istərsə də digər türkcələrin dialektlərində müxtəlif fonovariantları var və bunların əksəriyyəti inkarlığın yaranması üçün zəmin yaratmağa xidmət göstərir.

Ədəbiyyat

- 1) Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993.
- 2) Cəlilov. F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, 1988.
- 3) Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 2012.
- 4) Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi: Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar, Bakı, 2018.

DİALEKT VƏ ŞİVƏ SÖZLƏRİ ƏDƏBİ DİLİN TƏMİZLİYİNİ POZAN
ÜNSÜRLƏR KİMİProf. Dr. Mirvari İSMAYILOVA
ADPU**Xülasə**

Məqalədə Dialekt və şivə sözləri ilə ədəbi dilin qarşılıqlı münasibəti məsələsinə toxunulmuşdur. Məlumdur ki, ədəbi dillə dialektlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ədəbi dilin əsasında bu və ya digər dərəcədə bütün dialektlər durur, çünki ədəbi dil dialekt zəmini olmadan formalaşa bilməz. Dialekt və şivələr ədəbi dilin tükənməz mənbəyidir və ədəbi dil müxtəlif vasitələrlə bu mənbədən qidalanır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və zənginləşməsində dialekt və şivə sözlərinin çox böyük rolu var. Əgər ədəbi dil öz dialekt zəminindən ayrılırsa, Antey kimi öz gücünü itirərək latın dili kimi ölü dilə çevrilə bilər. Buna görə bu məsələyə birtərəfli yanaşmaq düzgün deyil. Çünki dialekt və şivə sözlərinə aludəçilik nitqdə onlardan bol-bol istifadə ünsiyyət zamanı müxtəlif bölgələrdən olan insanlarla anlaşmanı çətinləşdirir, dildə ağırlıq yarada, dili kobudlaşdırma bilər. Bununla belə dialekt və şivə sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində, bu və ya digər qrammatik əlamətin, kateqoriyanın tarixi inkişaf prosesinin araşdırılmasında, dəqiqləşdirilməsində, izahlı lüğətlərin tərtibində, müxtəlif elm sahələrinə aid termin yaradıcılığında, ədəbi dil normalarının, orfoepiya və orfoqrafiya prinsiplərinin müəyyən edilməsində, alınma sözlərin qarşılığı olmayanda zəngin və etibarlı mənbə rolunu oynayır. dialekt və şivə leksikasında xalqın çoxəsrlik tarixi bütün özünün yerli təzahür formalarında parlaq əksini tapmış olur.

Dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dilə daxil olması həm bədii əsərlərin, mətbuat, radio və televiziya dilinin təsiri ilə, həm də ümumxalq danışmaq dili vasitəsilə reallaşır. Ədəbi dilə dialekt leksikasının daxil olması zərurətdən doğduğu kimi, dialektizm səviyyəsində ədəbi dildə işlənməklə ümumişləklilik hüququ qazanması ilə də bağlıdır. Məsələn, ilgim, sayırmaq, çalxalaşmaq, küsənmək, umsunmaq, boyat, ölənmək, bələmək, və s. sözlər ədəbi dildə qarşılığı olmadığı üçün dialektlərdən götürülmüşdür.

Bu baxımdan dialekt leksikası yalnız dilçi üçün deyil, həmçinin tarixçi, etnoqraf, arxeoloq, ədəbiyyatşünas, natiq üçün də qiymətli mənbədir .

Açar sözlər: Dil, dilçilik, dialekt, şivə, ədəbi dil, dilin təmizliyi.

Dialekt və şivə sözləri ilə ədəbi dilin qarşılıqlı münasibəti məsələsinə əslində birtərəfli yanaşmaq olmaz. Məlumdur ki, ədəbi dillə dialektlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ədəbi dilin əsasında bu və ya digər dərəcədə bütün dialektlər durur, çünki ədəbi dil dialekt zəmini olmadan formalaşa bilməz. Dialekt və şivələr ədəbi dilin tükənməz mənbəyidir və ədəbi dil müxtəlif vasitələrlə bu mənbədən qidalanır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və zənginləşməsində dialekt və şivə sözlərinin çox böyük rolu var. L.Şerba ədəbi dil ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən yazır:" Əgər ədəbi dil öz dialekt zəminindən ayrılırsa, Antey kimi öz gücünü

itirərək latın dili kimi ölü dilə çevrilə bilər" (8, c.80). Buna görə bu məsələyə birtərəfli yanaşmaq düzgün deyil. Çünki dialekt və şivə sözlərinə aludəçilik nitqdə onlardan bol-bol istifadə ünsiyyət zamanı müxtəlif bölgələrdən olan insanlarla anlaşmanı çətinləşdirir, dildə ağırlıq yarada, dili kobudlaşdırır bilər. Bununla belə dialekt və şivə sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində, bu və ya digər qrammatik əlamətin, kateqoriyanın tarixi inkişaf prosesinin araşdırılmasında, dəqiqləşdirilməsində, izahlı lüğətlərin tərtibində, müxtəlif elm sahələrinə aid termin yaradıcılığında, ədəbi dil normalarının, orfoepiya və opfoqrafiya prinsiplərinin müəyyən edilməsində, alınma sözlərin qarşılığı olmayanda zəngin və etibarlı mənbə rolunu oynayır. F.Filinin dediyi kimi dialekt və şivə leksikasında xalqın çoxəsrlik tarixi bütün özünün yerli təzahür formalarında parlaq əksini tapmış olur.

Bu baxımdan dialekt leksikası yalnız dilçi üçün deyil, həmçinin tarixçi, etnoqraf, arxeoloq, ədəbiyyatşünas, nətiq üçün də qiymətli mənbədir .

I. Dialektlər xalqın tarixinin, mənşəyinin, dil tarixinin öyrənilməsində açar rolunu oynayır. Dilin tarixi inkişaf yolunu izləyərək Azərbaycan dilinin təşəkkülündə aparıcı rol oynamış qədim tayfaların dil xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin qonşu xalqların dillərinə təsirini, digər türk dilləri arasındakı mövqeyini, uyğun və fərqli dil elementlərini, ədəbi, eləcə də digər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyasını, tarixi funksiyasını müəyyən etmək üçün dilin lüğət tərkibində başlıca yer tutur.

Tarixin müəyyən dövründə ümumi olan leksik vahidlər həm Azərbaycan dilinin dialektlərində, həm də digər türk dili dialektlərində qorunub saxlanmış, eyni zamanda türk dillərinə inteqrasiya edərək ortaqlı sözlər şəklində özünü göstərir.

M. Cahangirov tarixi dialektologiya məsələlərinə toxunarkən yazır: " Etiraf edilməlidir ki, bizdə dialektologiyanın bu sahəsi ilə heç kəs məşğul deyil, halbuki klassiklərimizin - bədii söz ustalarımızın əsərlərində ayrı-ayrı dialekt və şivələrə aid zəngin material var. Bunların ayırd edilməsi, dil faktlarının hansının ümumi ədəbi dilə (az-çox ümumi ədəbi dilə), hansılarının isə dialekt və şivələrə (daha dəqiq olaraq dialekt və şivəyə) aid olduğunu müəyyənləşdirmək çox ciddi və maraqlı problemdir. Bunları aydınlaşdırmadan nə mükəmməl dil tarixi yaranır, nə də tarixi dialektologiya hazırlana bilər". Bu məsələ həm də ona görə aktualdır ki, əvvəla dilin dialektə bölünməsi dialekt və şivələrin təsnifi ilə bağlıdır, digər tərəfdən dilin dialektlərə bölünməsi xalqın çoxəsrlik tarixinin tədqiqi ilə bağlı olan tarixən təşəkkül tapmış mürəkkəb bir prosesdir .

II. Dialektlərin öyrənilməsi yalnız dil tarixinin öyrənilməsi üçün deyil. Azərbaycan dili dialekt və şivələri zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksikasında ədəbi dildə işlənməyən, yaxud başqa mənalarda çıxış edən yüzlərlə söz və ifadə vardır.

Dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dilə daxil olması həm bədii əsərlərin, mətbuat, radio və televiziya dilinin təsiri ilə, həm də ümumxalq danışığı dili vasitəsilə reallaşır. Ədəbi dilə dialekt leksikasının daxil olması zərurətdən doğduğu kimi, dialektizm səviyyəsində ədəbi dildə işlənməklə ümumişləklilik hüququ qazanması ilə də bağlıdır.

Məsələn, ilğim, sayrışmaq, çalxalaşmaq, küsənmək, umsunmaq, boyat, öləzmək, bələmək, və s. sözlər ədəbi dildə qarşılığı olmadığı üçün dialektlərdən götürülmüşdür.

Ulduzlar sayrışır mavi göylərdə.

İnsanlar çalışır, yaradır yenə

(S. Vurğun).

Bizim Əmirxan da ilğımlar kimi.

Gah gözə görünür, gah qaçır gözdən.

(S. Vurğun).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektində ilğim sözü bılıbıla kimi işlənir. Lakin ədəbi dildə ilğim sözünə üstünlük verilmişdir, yəqin bu ilğim sözünün Azərbaycan, eləcə də türk dillərində geniş işlənməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan rus dilindəki miraj sözü əvəzinə ilğim işlənməsi daha düzgündür.

Dialektlərdən götürülüb dildə ümumişləklilik qazanan elə sözlər də vardır ki, ədəbi dildə bunların qarşılığı olduğundan belə sözlər nitq səviyyəsində leksik ekvivalentlər kimi işlənir :hündür, uca - qəlbi; tərs - kür ; hamilə - ikicanlı, boğaz ; quyruq - irtmək ; qıfıllamaq - kilidləmək ; nişan üzüyü - barmaqça ; haşiyəli - yelənli ; tövlə - pəyə ; cücərmək - dişərmək və s.

III. Ədəbi dil ilə dialekt və şivələr arasında əlaqə yaradan əsas vasitə bədii ədəbiyyatdır. Bədii ədəbiyyatda dialekt və şivə sözləri üslubi effekt yaratmaq üçün, obrazların nitqinin tipikləşdirilməsində, fərdiləşdirilməsində, xarakterlərin yaradılmasında, yerli koloritin verilməsində, surətin məhəlli mənsubiyyətini fərdiləşdirmək, müəyyən tarixi dövrü əks etdirmək məqsədilə üslubi vasitə kimi istifadə olunur.

Ağabəyim ağa :

- Kiri - dedi, -vəfasızsan.

Bu nümunədə Y.V.Çəmənəzəminli "Qan içində " əsərində ədəbi dildəki sus sözü əvəzinə onun dialekt qarşılığı olan Qarabağ şivəsinə aid kiri sözünü işlətməmişdir. Bununla yazıçı surətin məhəlli mənsubiyyətini əks etdirən yerli koloritli kiri sözü ilə obrazı səciyyələndirən hökmranlığı, ərköyünlüyü göstərməyə nail olmuşdur. Yaxud , " İndi İbrahim xanın əlinə girəvə düşmüşdü " cümləsində İbrahim xanın hansı bölgəyə aid olduğu məhəlli girəvə sözündən başa düşülür.

Məmməd bəy Səfərin saralmış üzünə diqqətlə baxıb :

-Mən səni ciyərlili bilirdim, - dedi.

Verilmiş nümunədə ciyərlili sözü metarofik məqamda ədəbi dildə cəsur, qorxmaz, qoçaq sözlərindən birinin əvəzinə işlənməmişdir, çünki bu sözlərin arxasında assosiativ olaraq " sən isə qorxaqsanmış "fikrinin dayandığı düşünülür. Təbii ki, bir igid üçün bu təhqiramiz ifadə olardı. Eləcə də canlı danışmaq dilində " ciyərlili" sözünün antonimi olan " ağciyər " sözünü də işlətmək düzgün olmazdı. Deməli, nitqdə sözün işlənməsi üslubi məqamla bağlıdır və yazıçı bu üslubi məqamı nəzərə alaraq dialekt sözünü yerində istifadə etmişdir .

Daha bir nümunə :

"Əynindəki gen şalvarının enli balaqları yer sürürdü " cümləsində gen (dialekt) və " en + li (ədəbi dil) sözləri leksik ekvivalentdir. Yazıçı cümlədə eyni sözün təkrarının qarşısını almaq üçün dialekt leksikasından ("gen " sözündən) istifadə etmişdir.

Körük, boyunduruq, kağan və samı
Əcəlsiz öldürdü yazıq babamı .
(O. Sarıvəlli).

Bu misralarda körük, boyunduruq, kağan, samı sözlərin işlətməkdə şair müəyyən tarixi dövrü əks etdirmişdir.

Göründüyü kimi verilmiş nümunələrdə dialekt leksikasının ədəbi dildə işlənməsinin üslubi məqamları müxtəlifdir. Ədəbi dilin normativliyi baxımından dildə qarşılığı olmayan dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dildə işlənməsi məqbul, qarşılığı, ekvivalenti olan dialekt leksikasının üslubi zərurət olmazsa, işlənməsi ədəbi dil normalarının pozulması kimi qəbul olunur. Ona görə dialekt və şivə sözlərindən düzgün istifadə olunmalıdır. Bu məsələdə ifrata varmaq olmaz. Hər cür məhəlli ünsürləri ədəbi dilə gətirmək düzgün deyil, Yazıçının təsvir dilində, yazıçı təhkiyəsində dialektizmlərdən istifadə ədəbi dol normasını pozur, poeziyada isə ədəbi dildə qarşılığı olan dialekt və şivə sözlərinin işlənilməsi, ümumiyyətlə, qəbul edilməzdir.

Bu mənada ədəbi dil - dialekt vahidlərinin ekvivalentliyi nitq prosesində təzahür edən leksik - semantik hadisə olub, davam edən, arasıkəsilməz bir prosesdir ". Bu prosesdə bəzən dialekt sözləri dildə aktiv mövqeyə keçməklə ədəbi dildə sözü passiv fonda keçirə də bilər. Bu dildə mümkün hadisədir . Dialekt sözlərinin ədəbi dildə təzahürü ədəbi dilin seçmə və əvəz etmə əməliyyatının nəticəsi olub, dildə demokratik hadisə hesab edilir.

IV. Dialekt və şivə sözlərindən termin yaradıcılığında istifadə. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin yaradılmasında dialekt və şivə sözlərindən istifadə edilir. Dialekt leksikasından daha çox tikinti və kənd təsərrüfatı terminləri kimi işlədilir:

budamaq- budama ustaları, quru budama, budama işləri;

tutum- sahə mənasında (Təsərrüfatlarda ümumi tutumu 10 min baş olan 70 mal-qara tövləsi vardır). Burada tutum sözündən düzgün istifadə olunmuşdur, çünki bu informasiyada məqsəd tövlənin ümumi sahəsi yox, burada neçə baş mal-qaranın yerləşməsinin mümkünlüyü önəmlidir.

qırım - tütün qırımı (tütün yığımı);

kövər - əkin yerlərinin arasında xam qalmış kiçik sahə;

öləzimək - öləziməkdə olan çırağ kimi.

V. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyası prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsində dialekt tələffüzü də nəzərə alınır. Belə ki, ədəbi tələffüz normalarının müəyyən olunmasında ən mühüm mənbə şivələrdir. Lakin ayrılıqda heç bir şivə ədəbi tələffüz norması üçün mənbə sayıla bilməz. Hətta bir sıra şivə qrupları üçün norma olan xüsusiyyətlər (gələrsüz, gedsün, qapıyı, baji, gedəjəm, gedax, gəlx) belə ədəbi tələffüz üçün məqbul sayılır.

Ədəbi tələffüz normalalarının müəyyən olunmasında müxtəlif dil vahidlərinin düzgün tələffüzü ilə əlaqədar bu və ya digər dərəcədə şivələrin hamısından seçmə və əvəzetmə yolu ilə istifadə əsas götürülür. Burada mərkəzləşdirmə prosesi xüsusi rol oynayır və dildən şüurlu istifadə edənlər tərəfindən seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılır.

Mərkəzləşdirmə dedikdə ədəbi dil baxımından ictimai- siyasi, mədəni mərkəzlə bağlı şərait nəzərdə tutulur. Mərkəzləşdirmə prosesi ikipilləli olur. Müəyyən bölgələr üzrə müəyyən olunan şivələrin bir mərkəzdə ümumiləşməsi mərhələsi və bu şivə qruplarının, ziyalıların, elm və mədəniyyət mərkəzi olan paytaxtda toplaşdığı" qovuşma və ümumiləşmə " (Ə. Dəmirçizadə) mərhələsi. Ümumxalq Azərbaycan dili şivələrinin həqiqi mənada mərkəzləşdirilməsi ikinci pillədə olur.

Bu müasir dövrümüzdə xüsusilə intensivləşib.

Ədəbi tələffüz normalalarının müəyyən edilməsində mərkəzləşmə yolu ilə formalaşan paytaxt tələffüzü əsas mənbədir. Belə bir ümumi rəy formalaşmışdır ki, Bakı şəhərində formalaşan paytaxt tələffüzü üçün məhəlli Bakı şivəsi əsas deyil və paytaxt tələffüzü bir sıra əlamətdar cəhətlərinə görə Bakı şivə tələffüzündən əsaslı şəkildə fərqlənir (1). Paytaxt tələffüzü paytaxtda toplaşmış ziyalıların seçmə və əvəzetmə əməliyyatı nəticəsində ümumiləşdirilən və mərkəzləşdirilən tələffüzdür.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində belə bir fonetik əlamət vardır ki, iki və ikidən artıq hecalı sözlərin sonunda ancaq kar samitlər işlənir, buna görə sözlərin sonuna bitişən şəkilçilərin də axırında kar samit olur. Bu xüsusiyyət müasir orfoqrafiya qaydalarına görə cingiltili samitin hərfi işarələri ilə yazılan söz və şəkilçilərin karlaşmış şəkildə tələffüzü üçün ədəbi tələffüz norması kimi qəbul olunmuşdur :

- bəzi sözlərin və şəkilçilərin sonundakı q samiti öz məxrəcində deyil, karlaşmış halda x məxrəcində tələffüz olunur: papaq- papax, otaq - otax, aldığ - aldix , olacaq-olacax ;

- eyni əsasda c, z, k samitləri də bir sıra sözlərin sonunda karlaşmış halda tələffüz olunur: ağac-ağaç, bəkməz-bəkməs, qəşəng-qəşənk və s. (bax:1, s. 182).

Dialekt və şivə sözlərində norma. Dialektlər ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri olsa da, ondan fərqlənir. Dialekt nitqini ixtiyariliyin məhsulu hesab etmək olmaz. Onun özünəməxsus norması var. Lakin ədəbi dilin normasından seçilir. Dialektlərin normaları ancaq uzusla (adətə) müəyyən edilir. Ədəbi dilin norması isə mürəkkəbdir, özünəxas xüsusiyyətlərə, çoxcəhətli funksional və üslubi diferensiaslaşmaya malikdir, məcburiliyi ilə fərqlənir. Onun yaranmasında həm adət, həm də kollektivin şüurlu müdaxiləsi olur.

Bir çox dilçilər dialekt sözləri ilə dialektizmlər anlayışlarını fərqləndirməyi lazım bilirlər. Onlar hesab edir ki, dialektizm termininin mənasında mənfilik çaları olub, hər cür dialekt xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Dialekt leksikası termini isə əhalinin məşğuliyyəti, coğrafi relyeflə əlaqədar dialekt və şivələrdə mövcud olan, ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən sözləri əhatə edir.

VI. Orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərinin tədrisi prosesində əsas məqsəd düzgün yazmağı öyrətmək, şagirdlərin düzgün nitq mədəniyyətini inkişaf

etdirməkdir. Azərbaycanın bölgələrində şagirdlər yazılı və şifahi nitqlərində dialekt sözlərindən istifadə edirlər. Buna görə ali məktəblərdə tələbələr dialektologiyanı mənimsəməli, özlərinin və gələcək şagirdlərinin yazılı və şifahi nitqində dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə etməmələrini izah etməlidirlər. Çünki dialekt sözləri və xüsusiyyətləri məhdud ərazidə başa düşülür. Hər kəs öz şivəsində danışsa, nitqində dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə etsə, bir-birini başa düşməkdə çətinlik çəkər, ünsiyyət prosesində anlaşılmazlıq yaranar. Buna görə nəinki şagirdlər və tələbələr, hər bir kəs ictimai yerlərdə ədəbi dildə danışmalı, yazılı nitqdə isə ədəbi dildə qarşılıqlı olan dialekt sözlərindən istifadə etməməli, ədəbi dil normalarına riayət etməlidir.

Dialekt, şivə, ləhcə terminləri. Dilçilikdə dialekt, şivə, eləcə də ləhcə terminlərinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması mübahisəlidir.

Bunun əsas səbəbi dialekt termininin mənşəyinə istinad olunması ilə əlaqədardır. Dialekt termini yunan sözü olub " danışıq, şivə" mənası daşıyır. E.Əzizov hesab edir ki, dialekt termini ünsiyyət vasitəsinin adı, şivə, şivələr qrupu, ləhcə isə dialekt bölünməsinin vahidləri kimi işlənməlidir. Bu termindən (dialekt termini nəzərdə tutulur) həm ayrıca şivəni, həm şivələr qrupunu, həm də ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar (5, s. 3). M. Şirəliyev isə dialekt, şivə, ləhcə terminlərinin fərqləndirilməsini mühüm hesab edir: "Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektdən kəskin ayrılır; ümumilik fərqdən üstün olur, zira fərq o qədər cüzdür ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir" (4, s.98). Deməli, bu terminlərin fərqləndirilməsinə həqiqətən ehtiyac var. Dialekt, şivə və ləhcə terminlərinin fərqləndirilməsinə ehtiyacı nəzərə alaraq biz, M. Məmnədlinin dialekt, şivə və ləhcə terminlərinin izahını əsas götürürük:

Şivə dilin dialekt bölünməsinin ən kiçik vahididir. O, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsi sakinlərinin nitqində meydana çıxır. Əsas dil xüsusiyyətləri yaxın və ümumi olan bir neçə şivə, şivələr qrupunu əmələ gətirir. **Ləhcə** dilin dialekt bölünməsinin ən böyük vahididir. Dilin tərkib hissəsi kimi çıxış edən ləhcə bir neçə şivələr qrupunun məcmusudur. **Dialekt** termini məhdud ərazidə işlədilən ünsiyyət formasının adıdır (6, s.6).

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972
2. Axundov A. Ümumi dilçilik
3. Hüseynzadə Ç., Rəhmanov C. Dil norması və kriminalistika. Bakı, Nurlan, 2005
4. Ширалиев М. Проблема диалектных членения языка / Вопросы диалектологии тюркских языков. , Бвкү, 1960, т. 2, 98.
5. Əzizov E. Azərbaycan dialektologiyasına giriş (metodik göstəriş). Bakı, Bakı Universitet nəşriyyatı, 1993.
6. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2019.
7. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, Elm, 1978.
8. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Советская тюркология. Баку, ЭЛМ, 1973 №3.

**POLŞADA ERMƏNİ DİASPORUNUN FORMALAŞMASI VƏ ANTİTÜRK
FƏALİYYƏTİ****TALEH VƏZİR OĞLU CƏFƏROV**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Polşada fəaliyyət göstərən erməni təşkilatlarının sənədlərində ermənilərin Polşaya XI əsrdə gəldiyi qeyd olunur. Bu əsasən Kral Böyük Kazimirin dövrünə təsadüf edir. Səlcuqların zamanında ermənilər Krım üzərindən o zamankı Polşa ərazisinə gələrək Lvov və Komenes-Podolskda məskunlaşmışlar. Ermənilərin daha intensiv şəkildə Polşa ərazilərində məskunlaşması prosesi XII-XIII yüzilliklərə təsadüf edir. Ermənilər toplum halında ölkənin Komenetsk-Podolsk, Lvov, Lutsk, Muqilyov-Podolsk, Sutsin, Seret, Zamust, Yassı, Akkerman və başqa şəhərlərində yaşayırdılar. Əhalinin buraya Krımdan, Şimali Qafqazdan, Azərbaycandan və Şərqi Anadoludan müxtəlif zamanlarda köçüb gəldikləri ehtimal olunur.

I Dünya müharibəsi və 1915-ci il “Köç” qanunundan sonra ermənilərin Polşaya miqrasiyası daha da kütləvi xarakter aldı. Əhalisinin sayına görə Şərqi Avropanın ən böyük ölkəsi olan Polşa ilə Türkiyə arasında tarixi bağlar ənənəvi xarakter daşımaqdadır.

Müasir dövrdə Polşa ərazisində məskunlaşmış erməniləri iki qrupa ayırmaq olar: Birinci qrupa daxil olan erməni əsilli polyakların sayı ölkə üzrə 8 min nəfərə yaxın təxmin edilir. Bunların Polşaya gəlişi bir neçə yüz il əvvələ təsadüf edir. Onların assimilyasiyaya məruz qalıb-qalmamasını dair dəqiq məlumat yoxdur. Çünki zahirən dəyişikliyə məruz qalsalar da, daxilən erməniliklərini qoruyub saxlayırlar.

2. İkinci qrupa isə ötən əsrin 90-cı illərində Polşaya köçmüş ermənilər aid edilir. Polşadakı erməni mənbələrindən əldə olunmuş məlumata əsasən bu miqrasiyanın nümayəndələri 1988-ci ildə Spitak və Gümrüdə baş vermiş zəlzələ, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Ermənistanı tərk etmiş şəxslərdir. Bu miqrasiya bu günlərədək davam edir. Onların çoxu qeyri-leqal şəkildə Polşa ərazisində yaşayırlar.

Polşa ərazisində yaşayan ermənilərin sayına gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, 2011-ci ildə əhalinin siyahıyaalınması nəticəsində Polşa vətəndaşı olan ermənilərin sayının 2115 nəfər olduğu müəyyən edilmişdir. Mazovetski vilayətinin Varşava şəhəri meriyasının internet sahifəsindən əldə etdiyimiz məlumata əsasən, 2115 nəfər ermənidən 403 nəfəri Varşavada yaşayır. Varşava şəhəri və ətrafı da daxil olmaqla oturaq izni almış Ermənistan vətəndaşı olan ermənilərin sayı isə 1224 nəfərdir (2012-ci ilə olan məlumat). Lakin qeyri-rəsmi mənbələr yuxarıda qeyd olunan ka-teqoriyalar (yəni qədim və yeni miqrasiya nümayəndələri) üzrə ermənilərin ümumi sayının 80 min nəfərə yaxın olduğunu qeyd edir.

Ermənilər Polşaya köçdüyü ilk günlərdən bu ölkənin müxtəlif sahələrində fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Polşada I mərhələdə məskunlaşmış ermənilər arasında kустar istehsalat, ticarət, elm, ədəbiyyat, incəsənət və din sahəsində fəaliyyət göstərən

nümayəndələr də mövcud olmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra Polşaya köçmüş ermənilər isə yalnız kiçik sahibkarlıqla məşğul olurlar.

Polşada erməni icmasına məxsus ictimai-siyasi təşkilatlar, diaspor strukturları ötən əsrin 80-90-cı illərində formalaşmaqda idi. Bura çoxlu sayda maliyyə fondları, dini icmalar, araşdırma mərkəzləri, siyasi partiyaların regional şöbələri və sair daxildir. Bunların içərisində “Polşa Ermənilərinin Mədəniyyəti və İrs Fondu” xüsusilə fərqlənir. Qeyd edək ki, Fondun əsas mərkəzi Varşava şəhərində yerləşir. Fond 7 aprel 2006-cı ildə Polşa katolik kilsəsinin primatı Qlemp tərəfindən təsis edilmişdir. Fonda rəhbərlik 3 mart 2007-ci ildə Varşavanın arxiyepiskopu seçilmiş Kazimerj Niç tərəfindən həyata keçirilir. Fondun fəaliyyətinin ana xəttini Polşa erməniləri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, qədim əlyazma və erməni kimliyini göstərən arxiv materiallarının toplanması və kataloqlaşdırılmasıdır. Fondun əsas qrant donoru Polşanın Daxili İşlər və Administrasiya Nazirliyidir. Əsas donörler sırasında Mədəniyyət və Milli İrs nazirliyi, Varşava meriyası, Polşa tarix muzeyi, Polşa dövlət televiziya şirkəti TVP-nin sənədli filmlər redaksiyası, PR-də yayımlanan Religia TV, Polşa katolik radiosu və digərləridir. Donörler sırasında diqqəti çəkən əsas məqam maliyyə dəstəyi göstərən beş anonim mənbəyə işarə edilməsidir.

Polşada fəaliyyət göstərən və daha geniş şəbəkəyə malik olan nüfuzlu erməni təşkilatlarından biri də “Erməni KZKO Fondu”dur. Fond 1981-ci ildə Varşavada təsis edilmişdir. Sponsor və partnyorlar sırasında Polşa Respublikası Daxili İşlər və Administrasiya Nazirliyi, ölkə Büdcə Təşkilatı (Maliyyə Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərir) və s. var. Əsas fəaliyyət istiqaməti Polşada yaşayan ermənilər arasında təmasların yaradılması, Polşaya Qafqazdan mühacirət edən ermənilərə hüquqi və məskunlaşma yardımının göstərilməsi, onlar üçün şənbə və bazar günü məktəblərinin təşkil edilməsidir. Fond erməni kimliyinin Polşada araşdırılması ilə bağlı bir çox elmi araşdırma proqramlarının maliyyələşdirilməsi ilə də məşğuldur. Fondun nəzərə çarpan fəaliyyəti isə 1989-cu ildə Ermənistan SSR-də zəlzələdən ziyan görmüş ermənilərə ümumpolşa yardımının təşkil edilməsi olmuşdur.

“Erməni Mədəniyyəti Cəmiyyəti” də diaspor təşkilatları arasında daha güclü təşkilatlardan biridir. Cəmiyyət 1990-cı ildə Krakov şəhərində təsis edilmişdir. Cəmiyyətin əsas məqsədi Polşa ermənilərinin inteqrasiyası, onların tarixinin və mədəniyyətinin sənədləşdirilməsi, onlara hərtərəfli yardımın göstərilməsi, şənbə və bazar günü məktəblərinin təşkilidir. Cəmiyyət Ermənistan və onun xaricində fəaliyyət göstərən erməni diaspor təşkilatları ilə sıx şəkildə fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətin orqanı “OTK-bülleten”dir. “Erməni Mədəniyyəti Cəmiyyəti”nin və eləcə də, cəmiyyətə məxsus “OTK bülleteni”nin (Ormianska Towarzystwo Kulturalne) sponsoru Polşanın Daxili İşlər və Administrasiya Nazirliyidir. Bülletenin redaksiya heyətinin rəhbəri Andjey Pisoviçdir. Bülletəndə ermənilərin mədəniyyəti, tarixi, üzləşdiyi problemlər və Ermənistan haqqında məqalələr çap edilir. Krakovda fəaliyyət göstərən Yagellon Universitetinin Tarix İnstitutu, Polşa Bacarıqlar Akademiyasının Şərqi Avropa komissiyası, Krakov Etnoqrafiya Muzeyi cəmiyyətin tərəfdaşları sırasındadır.

Polşa ermənilərinin xristianlığı qəbul etmələri barədə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin əhalinin əsas hissəsinin xristianlığın erməni-qriqoryan qoluna mənsub olduğu bəllidir. Polşanın əksər iri şəhərlərində erməni kilsələri inşa edilmişdir.

Din sahəsindən olan mütəxəssislər Polşanın I və II Dünya müharibələri arasındakı dövrü Lvov arxiyeparxiyasında erməni katolisizminin dirçəlişinin zirvəsi kimi qeyd edirlər. Bu zaman Polşanın paytaxtı Varşavada yeni xristian dini mərkəzi yaradılmışdır. 1927-ci ildə “Müqəddəs Qjeqojun elçisi” başlığı altında Lvovda nəşr olunan Polşa ermənilərinin birinci jurnalı işıq üzü görmüşdür. 1930-cü ildə mərkəzi Lvovda yerləşən, bölmələri isə ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi Varşava, Lodz və Poznanda olan erməni Arxiyepiskoplarının Birliyi yaradılmışdır.

II Dünya müharibəsindən sonra Polşanın sərhədlərinin dəyişməsi və miqrasiya proseslərinin baş verməsi nəticəsində arxiyeparxiya öz tarixi ərazisində, Sovet Ukraynası sərhədinə daxil olan ərazidə fəaliyyətini dayandırmışdır.

II İohan Pavelin rəhbərliyi dövründə Polşada erməni dini ayinlərinin vəziyyəti ilə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə Vatikan Şərq Kilsələri Toplantısı daha fəal məşğul olmağa başladı. Papa Erməni Kollecində Polşadan olan namizədlərə kahin səviyyəsinə qədər təhsil almaq imkanı yaradırdı. 1985-ci ildə erməni ayinləri üçün kard. Glemp baş vikari təyin edilmişdir, 1992-ci ildə isə eyni kardinal qərargahı Glivitsədə yerləşən və bütün Polşa ərazisini əhatə edən dini yeparxiya yaradıldı. Yeparxiyanın başında əvvəl Yozef Kovalçık (1985-ci ildən Glivitsada erməni kilsəsinin rektoru) dururdu, 2004-cü ildən etibarən isə onu Artur Avdalian əvəz etmişdir. 2004-cü ildə kard. Glemp erməniləri xristian dini mərkəzlərinə: cənubi Polşa üçün – Tadeuş İsakoviç-Zaleski (2001-ci ildən Krakov yeparxiyasında ermənilərin keşişi), şimali Polşa üçün isə – Artur Avdalianı təyin etdilər. Bundan əlavə, 1999-cu ildə pastoru Cezarı Annuşeviç olmaqla Qdanskda dini yeparxiya yaradılmışdır. Növbəti ruhani Varşava arxiyepiskopu kard. Kazimierj Niç 20 noyabr 2009-cu il tarixli fərmanı ilə mövcud olan pastor strukturlarını ləğv etmiş və aşağıdakı üç ərazi yeparxiyası təsis etmişdir.

- Pastoru Glivitsada yerləşən cənub yeparxiyasına təyin olunan Pastor Tadeuş İsakoviç-Zaleski (erməni əsilli),

- Varşavada yerləşən mərkəzi yeparxiyaya rəhbər təyin olunan Pastor Artur Avdalian (2013-cü ildən Rafal Kravçık onu əvəz etmişdir),

- Qdanskda yerləşən şimal yeparxiyasına təyin olunan Pastor Cezarı Annuşeviç (erməni əsilli).

Qeyd edək ki, Polşa ermənilərinin Kilsəsi ilə Ermənistandakı monofizit kilsəsi arasında fərqlər mövcuddur. Bu səbəbdən də Ermənistandan olan qaçqınlar Polşada öz apostol kilsələrinin olmadığından erməni-katolik yeparxiyaları ətrafında cəmləşmişlər. Məlumat üçün qeyd edək ki, 9 iyun 2007-ci ildən etibarən ermənilərin baş keşişi Varşava Arxiyepiskopu Kardinal Kajimiej Niçdir.

Polşa ermənilərinə məxsus mətbuat sektoru da erməni icmasının diqqət yetirdiyi başlıca sahələrdən biridir. Xüsusi mətbuat sahələrindən olan qəzet və jurnallar ermənilərin daha çox maraq dairəsindədir. Polşa ermənilərinin ən çox oxuduqları “Avedis” adlı rüblük qəzetdir. “Polşa Ermənilərinin Mədəniyyət və İrs

Fondu”nun orqanı hesab edilən qəzet 2009-cu ildən etibarən rüblük 1400 tirajla nəşr edilir. Qəzetin baş redaktoru erməni əsilli Yakub Kopçinskidir. Bu gün demək olar ki, Polşada yaşayan ermənilər arasında ən çox oxunan qəzet sayılır. Qəzet əsasən, erməni təşkilatlarının qərargahları və kilsələri vasitəsilə yayılır. Eyni zamanda internet vasitəsilə də izləmək mümkündür.

Digər oxunan kütləvi informasiya vasitələrindən biri də “Erməni Mədəniyyəti Cəmiyyətinin Bülleteni” – rüblük dərgisidir. 1993-cü ildən nəşr edilən dərginin baş redaktoru erməni əsilli Andjey Pisoviçdir. Bülleten, əsasən, erməni təşkilatlarının qərargahları və kilsələri vasitəsilə yayılır. İnternet vasitəsilə də izləmək mümkündür. Daha bir nüfuzlu mətbuat orqanı “OTK-bülleten” – rüblük dərgidir. Dərgi “Erməni Mədəniyyəti Cəmiyyəti”nin orqanıdır.

Polşa erməniləri ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqdadırlar. Xüsusilə elm sahəsində bir sıra tanınmış mütəxəssislər yetişdirə bilmişlər. Bunlara misal olaraq İgnacy Lukaşeviç – kərasin lampasının ixtiraçılarından, neft sənayesinin mütəxəssisini, Tomaş Vartanoviç – mühəndis, Varşava Politexnik İnstitutunun termodinamika şöbəsinin elmi işçisini, Qayane Martirosyan – elmlər doktoru, prof. Varşava Tibb Universitetinin Embriologiya şöbəsinin əməkdaşını, Rujana Cavadyan – elmlər doktoru, Polşa Elmlər Akademiyasının Biologiya İnstitutunun elmi işçisini, Yan Dominik Jaşkieviç – Krakov Botanika bağının təsisçisini qeyd etmək lazımdır.

Ölkənin siyasi həyatında erməni diasporunun bir çox üzvləri də xüsusi fəallıq nümayiş etdirirlər. Onların içərisində Lukaş Abqaroviç adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. O, Polşanın əsas müxalifət partiyası olan “Vətəndaş Platforması”nın üzvü, Polşa Seyminin 4 və 5-ci çağırış üzrə deputatı, Senatın 7 və 8-ci çağırışının senatoru olsa da 2015-ci il Senata keçirilən seçkilərdə kifayət qədər səs toplaya bilməmişdir. Edvard Mier-Yendjeyoviç də siyasət sahəsində erməni diasporunun fəallarından biridir. O, Polşa respublikası Nazirlər Kabinetində azlıqlar üzrə komissiyada ermənilərin hazırda nümayəndəsidir. Daha bir tanınmış erməni fəal Andjey Kjeçuneviçdir ki, onun peşəsi tarixçidir, eyni zamanda “Azad Avropa” radiostansiyasının əməkdaşı, Polşanın NATO-da ilk səfiri olmuşdur.

Maliyyə və ticarət sektorunda Marian Moszoronun adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. O, 2005-2006-cı illərdə Polşa Maliyyə nazirinin müavini, Sobieski institutunun eksperti olmuşdur. Yakub Pasxalis Yakuboviç də Polşa erməniləri içərisində tanınmış iş adamlarından biridir.

Polşadakı erməni icması içərisində bir çox tanınmış din xadimləri də müstəsna rol oynayırdılar. Onların içərisində Artur Avdalian – Glivitsada erməni kilsəsinin rektoru, Cezary Annusewicz – ermənilərin şimal parafiyasının rəhbəri, Rafał Krawczyk – ermənilərin mərkəzi parafiyasının rəhbəri, Tadeusz Isakowicz-Zaleski – ermənilərin cənub parafiyasının rəhbəri, keşişi, Tadeuş İsakoviç – Polşa ermənilərinin keşişi, Karol Antoniewicz - keşiş, hüquqşünas, yazıçı və Stefan Moşoro - Donbrovski – keşişi qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat, incəsənət, musiqi, kinematoqrafiya sahəsində də bir çox ermənilərin adlarını qeyd etmək lazımdır. Onlardan Kşıştof Penderetski – bəstəkar, dirijor, İqnatsı Nikoroviç – bəstəkar, Şimon Şimonoviç – şair, Jan Lechon -

şair, Kayetan Abqaroviç – yazıçı, İqnatsı Nikoroviç – yazıçı, İzaak Mikolay Isakoviç – yazıçı, Eva Stolzman-Kotlarçık – estrada artisti, Yerjı Kavaleroviç – film rejissoru, Robert Makloviç – jurnalist, PR-də geniş auditoriyası olan “Turizm” verilişinin aparıcısını və digərlərini də qeyd etmək lazımdır.

Polşada erməni diasporunun antitürk fəaliyyəti XX əsrin 90-ci illərindən etibarən aktivləşməyə başladı. Ölkədəki erməni lobbisi dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığı daha da dərinləşdirməkdə maraqlıdır. Bəhs olunan dövrdə digər Avropa ölkələrində olduğu kimi Polşa parlamentində də qondarma “erməni soyqırımı” iddiaları müzakirə olundu. 19 aprel 2005-ci ildə parlamentdə keçirilən gərgin müzakirələrdən sonra sənəd səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi qərarı sərt şəkildə tənqid etdi, Polşa Məclisinin bu əsassız qərarı qınandı və rədd edildi. Qərara Türkiyənin müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının, siyasi partiyaların cavabı özünü çox gözlətmədi. TBMM-nin sədri Bülənt Arıncın təlimatı ilə 9-13 may 2005-ci il tarixlərində Türkiyəyə rəsmi səfəri planlaşdırılan Polşa-Türkiyə Parlamentlərarası Dostluq Qrupunun proqramı rədd edildi. Polşa parlamentinin Xarici Əlaqələr Komissiyasının rəhbəri ilə yanaşı, geniş tərkibdə nümayəndə heyətinin 25-30 may 2005-ci il tarixləri arasında Türkiyəyə nəzərdə tutulan səfəri də TBMM tərəfindən rədd edildi.

Polşada fəaliyyət göstərən erməni icması Dağlıq Qarabağ məsələsinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşır. İcmaya bağlı olan nəşriyyatlar vasitəsilə çap olunmuş kitab və dərgilərdə Dağlıq Qarabağın ermənilərə aid olmasını, işğal olunmuş ərazilərə turizm səfərlərinin həyata keçirilməsini təbliğ edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə Ermənistanın Polşadakı səfirliyi də iş aparmaqdadır. Azərbaycan Səfirliyi erməni təbliğatının qarşısının alınması istiqamətində hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə Polşanın kitab mağazalarında “Armenia” adlı bələdçi kitabına rast gəlinmişdir. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, qeyd olunan kitab Ermənistanın Polşadakı səfirliyinin dəstəyi ilə Polşanın “Revaz” nəşriyyatında nəşr edilmişdir. Kitabda Azərbaycan Respublikası ilə bağlı çoxlu sayda tarixi təhrif edən iftira xarakterli birtərəfli məlumatlar və mövqelər yer almışdır. Hətta kitabda verilmiş məqalələrdə Polşanın xristian-müsəlman qarşıdurması meydanına çevrilməsi ideyası səsləndirilmiş və buna çağırışlar edilmişdir. Səfirliyimiz məsələyə müdaxilə edərək, nəşriyyat rəhbərini Səfirliyə dəvət etmiş və ona kəskin etirazını bildirilmişdir. Nəşriyyat rəhbəri kitabda qeyd olunmuş məqalələrin Ermənistanın Polşadakı səfirliyindən daxil olduğunu söyləmişdir. Səfirliyimiz vəziyyətdən çıxış yolu kimi həmin nəşriyyatda “Azərbaycan” bələdçi kitabının nəşr olunmasına nail olmuşdur. Azərbaycan bələdçi kitabı Polşanın kitab mağazalarında və kitabxanalarına təqdim edilmişdir. Qeyd olunan məsələ PR XİN qarşısında da qaldırılmış və XİN vasitəsilə erməni icmalarına, səfirliyə təsir göstərilmişdir.

Polşadakı ermənilərin Azərbaycan Səfirliyinə qarşı fəaliyyəti 2011-2012-ci illərdə bir neçə dəfə aşkar olunmuşdur. Bu ermənilər tərəfindən “Sumqayıt hadisələri” kimi təqdim edilən hadisəyə həsr edilmiş tədbirləri ehtiva edir. Səfirlik ermənilərin gəlişinə hərtərəfli hazırlıq görmüşdür. Belə ki, Xocalı soyqırımını əks etdirən foto və şüarlar böyük ölçülərdə çap etdirilərək Səfirliyimizin yerləşdiyi küçə boyunca olan

hasarlarına, Səfirlik binasının eyvanlarına bərkidilmişdir. Xocalı soyqırımını, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların işğalına həsr edilmiş polyak dilində açıqca və kitablar böyük tirajla nəşr etdirilmişdir. Ermənilər Səfirliyimizin qarşısında etiraz aksiyası keçirərkən onların səsi binada yerləşdirilmiş səsgücləndiricilərlə səsləndirilən “Azərbaycan”, “Sarı gəlin” və s. musiqilər vasitəsilə susdurulmuş, torpaqlarımızın işğalı və Xocalı faciəsinə həsr olunmuş polyak dilində açıqca və kitablar əməkdaşlarımız tərəfindən ərazidən keçən polyak vətəndaşlarına paylanılmışdır. Həmin polyaklarda belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, Səfirliyimiz qarşısında keçirilən aksiya Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə həsr edilib. Aksiya zamanı ermənilər tərəfindən çəkilən fotosəkillər isə mediaya verilməmişdir. Çünki aksiya keçirən ermənilər faktiki olaraq Xocalı faciəsinə, AR-in ərazi bütövlüyünə həsr edilmiş şüar və şəkillər fonunda şəkillər çəkmişlər. Qeyd edək ki, bir neçə dəfə bu təcrübədən istifadə olundu. Ermənilər də bunu görüb 2012-ci ildən etibarən səfirliyimiz önündə aksiya keçirməkdən vaz keçdilər. Yuxarıda qeyd olunan aksiyalar Ermənistanın Polşadakı səfirliyi tərəfindən təşkil olunurdu. Ermənistanın Polşadakı o zamankı səfiri Aşot Qoloyanın aksiyanı 200-300 metr kənardan idarə etdiyini əks etdirən görüntülər səfirliyimizin əməkdaşları tərəfindən lentə alınmış, PR XİN-ə ölçü götürülməsi məqsədilə təqdim edilmişdir. Ermənistan-Azərbaycan qoşunlarının təmas xəttində 1-2 aprel tarixlərində baş vermiş hadisələr zamanı Polşada yaşayan ermənilər Azərbaycan Səfirliyi qarşısında təxribat xarakterli hərəkətlər etmişlər. 7 və 25 aprel 2016-cı il tarixlərində üç nəfər üzvlərində “Armenia” yazıları olan köynəkdə Səfirliyin ərazisinə və binasına AR-in ərazi bütövlüyünə qarşı olan 2000-ə yaxın vərəqəni müxtəlif istiqamətlərdən atmışlar. Həmin şəxslərdən ikisi bu aktı yerinə yetirərkən digər üçüncü şəxs onların hərəkətlərini kamera ilə qeydə alırdı. Bu da ondan xəbər verir ki, bu aksiya Polşada fəaliyyət göstərən hansısa mərkəz tərəfindən idarə edilir. Səfirliyin qarşısında bu aksiyanı həyata keçirən şəxslərin hərəkətləri o ərazidə quraşdırılmış təhlükəsizlik kameraları vasitəsilə qeydə alınmışdır. Həmin görüntülər PR-in hüquq-mühafizə orqanlarına, XİN-ə müvafiq ölçünün götürülməsi məqsədilə təqdim edilmişdir.

İstifadə Olunmuş Resurslar

1. <http://dziedzictwo.ormianie.pl/>
2. <http://www.archiwum.ormianie.pl/>
3. <http://www.skarbnica.ormianie.pl/>
4. <http://www.awedis.ormianie.pl/>
5. <http://isakowicz.pl/>
6. <http://www.top.ormianie.pl/>
7. <http://otk.org.pl/pl/>
8. <http://wpolityce.pl/polityka/333509-prezydent-duda-nie-sposob-wyobrazic-sobie-historii-rzeczypospolitej-bez-wkladu-ormian-galeria>

**Sovet rejimi dövründə Sumqayıt neft-kimya sənayesinin ekoloji vəziyyətə təsiri.
(XX əsrin 60-80-ci illərin birinci yarısı)**

**SOVET REJİMİ DÖVRÜNDƏ SUMQAYIT NEFT- KİMYA SƏNAYESİNİN
EKOLOJİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ. (XX ƏSRİN 60-80- Cİ İLLƏRİN BİRİNCİ
YARISI)****Aliyev Ramal Alı oğlu**

Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı

Xülasə

Məlum olduğu kimi İkinci dünya müharibəsindən sonra Sumqayıtda kimya zavodlarının tikintisi zamanı bir sıra problemlər meydana çıxdı. Belə ki su şəbəkəsindən şəhərə verilən yüksək miqdarda kub metr suyun yarısından çoxu sənaye müəssisələrində və ictimai müəssisələrdə işlədilmişdir. Həm də suyun işlədilməsi üzərində ciddi nəzarət qoyulmamış, şəhərdə içməli su şəbəkəsinin istismar vəziyyəti bərhad hala düşmüşdür.

Məqalədə bu kimi məsələnin ekoloji böhrana səbəb olması və təsiri nəticələrindən bəhs olunur. Həm də çirkli suyun göndərilməsinin qarşısının alınması üsulları, təkrar istifadə qaydaları, kanalizasiya xətlərini təmizləmək və s. suyun çirklənməsinin qarşısını almaq metodları qeyd olunur. Bu dövrdə böhranla bərabər kimya obyektlərinin tikintisi sahəsində xeyli naliyyətlər əldə edilməsi və bunu davam etdirmək üçün zavodda yeni qurğunun işə salınması planlaşdırılmışdır.

Lakin bununla yanaşı Sumqayıt kimya zavodları nəzərdə tutulduğundan bir neçə milyon manatlıq az məhsul istehsal edilməsi və Sintetik kauçuk, superfosfat zavodlarında daxili imkanlardan və ehtiyat mənbələrdən lazımınca istifadə edilməməsi, yeni texnikanın istehsalata tətbiq edilməsinə diqqət yetirilməməsi kimi problemlər də öz əksini tapmışdır.

Məqalədə qeyd olunur ki ekoloji balansın pozulması dənizin və çayların çirkləndirilməsinin qarşısını almaq, onları istehsalat və məişət tullantılarından ciddi şəkildə qorumaq zəruriyyətini qarşıya qoymuşdu.

Həmin dövrdə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Əliyevin 1977-ci ilin fevral ayında keçirilən fəalların Respublika yığıncağında Sumqayıtda ekoloji böhranla bağlı qeyd etdiyi məsələlərin həllinə yönəlmiş tapşırıqlar çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Məhz bu dövrdə vəziyyəti düzəltmək üçün doqquzuncu beşillikdə bəzi tədbirləri görmək mümkün olmuş və əvvəlki dövrdə sərf edilən vəsaitdən bir neçə dəfə çox vəsait sərf edilmişdir.

Məlum olduğu kimi Sovet rejimi dövründə Sumqayıt ölkəmizin ekoloji cəhətdən gərgin olan şəhərlərindən biri idi, ona görə ki vaxtilə burada inşa edilən bir sıra zərərli müəssisələr, sex və istehsalatlar şəhərin havasını çirkləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet imperiyasında əsas diqqət əhalinin şəhərin ekologiyasının qorunmasına deyil daha çox gəlir əldə etməyə yönəldilmişdir. Hal-hazırda Sumqayıt Azərbaycan respublikasının ekoloji baxımdan təmiz şəhərləri sırasında yer almışdır.

Açar sözlər: ekologiya, kimya müəssisələri, kimyəvi məhsullar, yaşıllaşdırma zolaqları, atmosferin çirkləndirilməsi, ekoloji problem

İkinci dünya müharibəsindən sonra Sumqayıtda kimya zavodlarının tikintisi zamanı ilk illərdə ekoloji problemlər ciddi şəkildə nəzərə cəpmasa da sonrakı illərdə bu problem kəskinləşməyə başladı. 1961-ci ildə su şəbəkəsindən şəhərə 22 milyon kub metr su verilmişdir. Həmin suyun 13.5 milyon kub metri sənaye müəssisələrində, 3 milyon kub metri ictimai müəssisələrdə, 5,5 milyon kub metri isə əhaliyə mədəni-məişət xidmətində işlədilmişdir. Sumqayıtda suyun işlədilməsi üzərində ciddi nəzarət qoyulmamışdı. Şəhərdə içməli su şəbəkəsi olduqca pis istismar olunurdu.

Xəzər dənizinə cirkli suyun göndərilməsinin qarşısının alınması üçün bir çox üsullar vardır. Sudan təkrar istifadə etmək, kanalizasiya xətlərini təmizləmək və s. suyun çirklənməsinin qarşısını almaq mümkündür. Lakin bir sıra müəssisələrin başçıları təmizləyici qurğulara əhəmiyyət vermir, onların gücündən tam istifadə olunmasına ögey münasibət bəsləyirdi. Texniki yeniliklərdən tam istifadə olunmurdu.¹

Xəzərin çirklənməsi barədə olduqca çoxlu məlumatlar mövcuddur, bu məsələ ilə yüzlərlə mütəxəssislər məşğul olmuş, onlarla simpozium, konfranslarda müzakirə olunmuş, ən yüksək səviyyədə qərarlar qəbul edilmişdir. Xəzərin təmiz saxlanmasının vacibliyi bütün Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən təsdiq edilsə də o, yenə də həmişə olduğu kimi çirklənməkdə davam edirdi. Xəzərin çirklənməsində başlıca yeri neft və neft məhsulları, sonrakı yeri isə kimyəvi çirklənmə tutur.

Su ehtiyatları respublikamızın iqtisadiyyatının ən mühüm və üzvü hissəsidir. Məhz buna görə su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, onun çirklənməsinə qarşı daim mübarizə aparmaq çox böyük dövlət əhəmiyyətli bir işdir. Sumqayıt respublikamızın ən iri sənaye müəssisələrindən biridir. Bir çox müəssisələrdən Xəzər dənizinə müxtəlif kimyəvi qarışıqları olan su axıdılırdı. Bu isə Xəzər dənizinin çirklənməsinə, ümumiyyətlə xalq təsərrüfatına böyük zərər vururdu. Sintetik Kauçuk kimi zavodda təmizləyici qurğunun olmaması üzündən hər il buradan 205 milyon kub metr çirklənmiş su Xəzər dənizinə axıdılırdı. Həmin zavodda istehsalat qalıqlarından istifadə etmək üçün əməli tədbirlər görülmürdü. Zavod laboratoriyası bu mühüm məsələni həll etməyə səy göstərmirdi. Azərbaycan boru-prokat zavodundan hər il Xəzər dənizinə 46 milyon kub metr çirklənmiş su tökülürdü. Burada suyun çirklənməsinin qarşısının alınması üçün zəif mübarizə aparılırdı.

1960-cı ildə Sumqayıtda təmizləyici qurğunun tikintisinə başlanmışdır. Ancaq burada tikinti-quraşdırma işləri çox zəif aparılırdı. Bu isə Xəzər dənizinin gündəngünə çirklənməsinə səbəb olurdu. Elmi tədqiqat institutları və xüsusi konstruktor bürolarının əməkdaşları müəssisələri kompleksli avtomatlaşdırarkən əsas istehsalat qurğularını nəzərdə tutur, yardımçı sexlərdə ağır zəhmət tələb edən işlərin aradan qaldırılması barədə fikirləşmirdilər. Nəticədə yardımcı sexlərdə əsas sexlərdən qat-qat artıq fəhlə çalışırdı.

1965-ci ilin axırınadək Sumqayıt şəhərində kimya məhsulları istehsalının 17 dəfə artırılması nəzərdə tutulmuşdur. 1962-ci ilin ikinci yarısı üçün kimya obyektlərinin tikintisi sahəsində xeyli naliyyətlər əldə edilmişdir. Lakin bu naliyyətlər

¹Cümşüədov Ş. Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edək, Xəzər dənizinin cirkəndirilməsinə yol verməyək. Sosialist sumqayıtı. 29 mart 1962-ci il.

buraxılış obyektləri hesabına deyil gələcəkdə istifadəyə veriləcək obyektlər hesabına idi. Neft-kimya kombinatında bir sıra obyektlər istisna olmaqla ümumiyyətlə tikinti işləri aparılmırdı, superfosfat zavodunun tikintisində də lazımi dönüş yaradılmamışdır. Buraxılmış vəsaitdən olduqca pis istifadə edilirdi. 1963-cü ilin IV rübündə sulfat turşusu və oleum istehsalını xeyli artırmaq məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur. IV rübədək Superfosfat zavodunda 19 tonlarla işlədilmiş turşu kanalizasiyaya axıdılırdı. Həmin turşudan superfosfat gübrəsi istehsalında istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsəd üçün zavodda yeni qurğunun işə salınması planlaşdırılmışdır.²

1963-cü ilin ilk on ayında superfosfat zavodunun birinci hissəsi istifadəyə verilmiş, Sintetik Kauçuk zavodunda butil kauçuk sexi genişləndirilərək yenidən qurulmuşdur. Neft kimya kombinatında qazı fraksiyalara ayıran qurğuda tamamlama işləri aparılmışdır. Lakin bununla yanaşı Sumqayıt kimya zavodları nəzərdə tutulduğundan bir neçə milyon manatlıq az məhsul istehsal etmişdir. Sintetik kauçuk, superfosfat zavodlarında daxili imkanlardan və ehtiyat mənbələrdən lazımınca istifadə edilməmiş, yeni texnikanın istehsalata tətbiq edilməsinə diqqət yetirilməmişdir.³

Sintetik kauçuk, kimya, superfosfat və aşqarlar zavodları 1967-ci il üçün aşağıdakı öhdəlikləri qəbul etmişlər. Plandan əlavə 1790 min manatlıq ümumi məhsul istehsal etmək, tapşırıqdan əlavə 600 ton kauçuk, 450 ton spirt, 200 ton divinil, 350 ton katalizator, 6 min ton kaustik soda, 500 ton amin duzu, 300 ton butil efiri, 150 ton "30" preparatı, 500 ton sulfanol, 1000 ton sulfat turşusu, 4 min ton superfosfat buraxmaq.⁴

Kimya sənayesi üzrə Sintetik Kauçuk, Kimya, Superfosfat, Aşqarlar zavodları və kimya kombinatı 1968-ci il sosialist öhdəliyinə əsasən plandan əlavə 4.000 min manatlıq satılıq məhsul istehsal etmək;

-600 ton sulfat turşusu, 500 ton kaucuk, 600 ton spirt, 200 ton divinil, 300 ton katalizator, 100 ton stirol, 6.000 ton kaustik soda, 300 ton amin duzları, 200 ton butil efiri, 150 ton aşqarlar, 5.900 ton superfosfat buraxmaq;

-əmək məhsuldarlığını planda nəzərdə tutulduğuna nisbətən 2 faiz artırmaq və məhsulun maya dəyərini 1.000 min manat aşağı salmaq;

-9.500 min kilovat saat elektrik enerjisinə və 22.000 min kalori istilik enerjisinə qənaət etmək;

-1700 nəfər yeni istehsalatçı kadr hazırlamaq;

-2600 fəhlə və mühəndis-texnikin ixtisasını artırmaq ;

Yeni məhsul növləri: sintetik kauçuk zavodunda butil kauçuk, kimya zavodunda 30 faizli heksoxlörbenzol, superfosfat zavodunda reaktiv turşu, kimya kombinatında etilen və polietilen istehsalını mənimsəmək.⁵

² Mədən gübrələri və bitkiləri qoruyan kimyəvi vasitələrin istehsalını genişləndirməli. Sosialist Sumqayıtı. 12 oktyabr 1963-cü il. № 122 (1.668).

³ Bacarıqla rəhbərlik, qayğı ilə tərbiyə etməli. Sosialist Sumqayıtı. 19 noyabr 1963-cü il. 137.(1. 683).

⁴ Sosialist sumqayıtı. 25 fevral 1967-ci il.№24. (2187)

⁵ Sosialist sumqayıtı. 24 fevral 1968-ci il. № 23. (2340)

Bütün bunlar o dövr üçün kimya sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərsə də ümumilikdə Sumqayıt şəhərində və onun ətrafında ekologiya və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərmişdir.

1979-cu ildə istehsalatdan və məişətdən okeanlara axıdılan çirkab sularının illik miqdarı 450 kubmillimetmə çatırdı. Bunun ən təhlükəlisi neft və neft məhsulları tullantılarıdır. Bir ton neft 12 kvadratkilometr sahənin suyu üzərində nazik pərdə yaradır. Bu atmosferlə su arasındakı pərdəni pozur, suda olan oksigen ehtiyatlarının xeyli azalmasına səbəb olur ki, sudakı bir sıra bitkilərin və heyvanların həyatına mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar dənizin və çayların çirkləndirilməsinin qarşısını almaq, onları istehsalat və məişət tullantılarından ciddi şəkildə qorumaq zəruriyyətini qarşıya qoyur. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Əliyevin 1977-ci ilin fevral ayında keçirilən fəalların Respublika yığıncağında haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, ətraf mühiti qorumaq probleminin müasir şəraitdə çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Təəssüf ki, uzun müddət bəzi təşkilatların məsuliyyətsizliyi üzündən Sumqayıtda bu məsələyə lazımcı qiyət verilməmişdir. Şəhərimizdə kimya və neft-kimya sənayesi inkişaf etdikcə, əslində müvafiq mühafizə tədbirləri görülməmişdi.

Vəziyyəti düzəltmək üçün doqquzuncu beşillikdə bəzi tədbirləri görmək mümkün olmuşdur. Xüsusən ətraf mühitin qorunmasına respublika üzrə 62,7 milyon manat vəsait xərclənmişdir ki, bu bütün əvvəlki dövrdə sərf edilən vəsaitdən bir neçə dəfə coxdur.⁶

Üzvi sintez istehsalat birliyində sənaye sularını təmizləyən xüsusi sexin gücü sutkada 182 min kubmetrə çatdırılmışdır. Bu da dövretmə sistemində suyun miqdarını ildə bir milyon 800 kubmetr yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Dövri su sistemə keçməkdə əsas məqsəd dənizin çirkləndirilməsinin qarşısını almaqla yanaşı, həm də şirin suyu qənaətlə işlətməkdir. Bu zaman Azərbaycanda adam başına il ərzində 1,9 min kubmetr şirin su düşürdü. Təmiz suyun sənayedə işlədilməsinin qarşısını almaq üçün digər yollar da araşdırılmışdır. Bu üsullardan biri də dəniz sularının duzlardan təmizləməsi və onun sənayedə istifadə olunmasıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıt kimya birliyində və sintetik kauçuk zavodunda texnoloji qurğular və aparatlar dəniz suyu ilə soyudulur. İstifadədən sonra suda heç bir təmizləmə əməliyyatı aparılmadan tullantı Xəzərə axıdılırdı ki, bu da dənizin çirkləndirilməsinə səbəb olurdu. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə təmizlənmiş sənaye sularından və dəniz sularından dövrü su sistemlərində istifadə olunması Azərbaycanda hələlik çatışmayan şirin suların 70-80 faizinin başqa məqsədlər üçün işlədilməsinə səbəb olacaqdır. Nəzərdə tutulan tədbirlərin yerinə yetirilməsi eyni zamanda bir milyon manat dəyərində səmərə ilə nəticələnəcəkdir.⁷

Üzvi sintez istehsalat birliyində sənaye sularının təmizlənməsi və neytrallaşdırılması sexinin kollektivi bir sutka ərzində 182 min 872 kub-metr sənaye sularını tullantılardan təmizləyərək dənizə axıtmış, yaxud da təkrar istifadəyə vermişlər.

Müəssisə Sintetik Kauçuk, Aşqarlar zavodları və Kimya sənayesi istehsalat birliyinə xidmət etmişdir. Sutka ərzində dənizə axıdılan minlərlə kub çirkli sənaye

⁶ Hacıyev N. Su həyatdır. Sosialist sumqayıtı. 3 yanvar 1980 –ci il.

⁷ Hacıyev N. Xəzərin təmizliyi uğrunda. 5 yanvar 1980-ci il.

suları təmizlənmişdir. Bu zaman suların kimyəvi turşu qarışıqından ayrılaraq neytrallaşdırması qurğusu tikilmiş, qəbul olunan sənaye sularının miqdarını artırmaq məqsədilə su hovuzlarının sahələri genişləndirilmişdir. Tullantı qarışıqlı suların çökdürülməsini sürətləndirmək üçün su xətlərində yeni süzgəcli borular quraşdırılmışdır. 1979-cu ilin plan və tapşırıqlarına 109 faiz əməl edilmişdir. Gündəlik tapşırıqlara bir qayda olaraq 110-120 faiz əməl edilmişdir. Müəssisələrdən təmizləməyə qəbul olunmuş sənaye sularının tərkibində neft və digər məhsullar olduğundan aparatlar tez-tez sıradan çıxmışdır.⁸

Kimya sənayesinin inkişafı ilə yanaşı dövrün ən aktual problemlərindən biri təbiətin mühavizəsi olmuşdur. Elm və texnikanın inkişaf mərhələsində havanın və suyun çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, ümumiyyətlə, təbiətin mühavizəsi ən mühüm vəzifə kimi qarşıda durmuşdur. Üzvi sintez istehsalat birliyində ətraf mühitin qorunmasına ciddi diqqətin nəticəsi olaraq ətrafda yaşıl xiyaban salınmışdır. Hər il yaşıllığın artırılması və becərilməsi üçün on min manatlarla vəsait xərclənmişdir.

On birinci beş illiyin ilk ilində təbiətin mühafizəsi üçün 200 min manatlıq dəyəri olan 17 tədbir həyata keçirilmişdir. Təkcə təmizləmə qurğusu sexində tətbiq edilən yenilik 50 min manatlıq iqtisadi səmərə vermişdir. Bioloji təmizləmə qurğusunda da bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1982-ci il üçün təbiətin mühafizəsi sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlərin sayının xeyli artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Birliyin ərazisində il ərzində 300 min manatlıq vəsait xərcləməklə atmosferin təmizlənməsi üçün 8, su hövzəsinin təmizliyi üçün 29 tədbir həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Havanın təmiz saxlanması sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Birlik ərazisində 63 ədəd hava təmizləyici qurğu quraşdırılmışdır. Yuxarıda adları çəkilən qurğuların quraşdırılmasının nəticəsində əvvəllər atmosfərə buraxılan karbohidrogen qazlarından sonralar etilen və izobutilen sexlərində yanacaq kimi istifadə olunurdu. 1982-ci ilin birinci kvartalının axırlarına kimi benzol sexində də işlənmiş qazlardan xammal kimi istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Üzvi-sintez istehsalat birliyində sutka ərzində istehsal prosesində çıxan 10 tonlarla kimyəvi tullantılardan əlavə xammal kimi istifadə edilmişdir. Təkcə etilen sexindəki prikondensat, yüngül və ağır piroliz qatranlarından 1981-ci ildə 2 milyon manatdan çox gəlir götürülmüşdür. Üç saylı məhsulun alınması prosesində ayrılan tullantıları mərkəzi laboratoriyanın əməkdaşları başqa sənaye tullantıları ilə qarışdıraraq süni əlif alınması yollarını öyrənmişlər. Bunlardan başqa birlikdə müəyyən qədər xlor və üzvi tullantılara da yol verilmişdir.⁹

“EP-300” kompleksinin tamamlama işlərində demək olar ki bütün müəssisə təşkilatların kollektivləri fəal iştirak edirdilər. Boru-prokat, superfosfat və alimium zavodlarının köməyini xüsusilə qeyd etmək olar. Onların köməyi nəticəsində az bir vaxtda E-4, E-5, J-57, daxili su qurğuları və qazayırma sexlərində metal konstruksiyaların və boru kəmərlərinin korroziyada mühafizə tədbirləri sürətlənmiş, avadanlıqların əksəriyyəti rənglənmişdir.¹⁰

⁸ Xəzərin təmizliyi uğrunda. Sosialist sumqayıtı. 15 mart 1980-ci il.

⁹ Günün vacib məsələsi. Sosialist sumqayıtı. 23 mart 1982-ci il.

¹⁰ “EP-300” kompleksinin işə düşməsinə 65 gün qalır. Sosialist sumqayıtı. 25 aprel 1987-ci il.

Sovet rejimi dövründə Sumqayıt ölkəmizin ekoloji cəhətdən gərgin olan şəhərlərindən biri idi. Vaxtilə burada inşa edilən bir sıra zərərli müəssisələr, sex və istehsalatlar şəhərin havasını çirkləndirmişdir. Sumqayıt ekoloji cəhətdən yaxşı vəziyyətdə deyildir. Həmin sahədəki problemlərin qismən aradan qaldırılmasında yaşıl bitkilərin artırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, görülən bir sıra tədbirlərə baxmayaraq Sovet rejimi dövründə Sumqayıt ekoloji baxımdan gərgin olan şəhərlər sırasında idi. Bunun əsas səbəbi Sovet rejiminin yeritdiyi siyasətdən irəli gəlirdi. O zaman əsas diqqət əhəlinin salamlığına və şəhərin ekologiyasına deyil daha çox gəlir əldə etməyə yönəldilmişdir və bütün göstərişlər Mərkəzi hökumət tərəfindən verilir. Ona görə də ekoloji problemlər gündə-günə artırdı. Lakin Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sağlamlıq üçün zərərli olan bir sıra zavodların bağlanması və ekoloji problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində əsaslı tədbirlər həyata keçirdi. Bunun nəticəsi olaraq hazırda Sumqayıt ekoloji baxımdan təmiz şəhərlər sırasında yer almışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “EP-300” kompleksinin işə düşməsinə 65 gün qalır. Sosialist Sumqayıtı . 25 aprel 1987-ci il.
2. Bacarıqla rəhbərlik, qayğı ilə tərbiyə etməli. Sosialist Sumqayıtı. 19 noyabr 1963-cü il. 137.(1. 683).
3. Cümşüdoğ Ş. Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edək, Xəzər dənizinin çirkləndirilməsinə yol verməyə. Sosialist sumqayıtı. 29 mart 1962-ci il.
4. Günün vacib məsələsi. Sosialist Sumqayıtı. 23 mart 1982-ci il.
5. Hacıyev N. Xəzərin təmizliyi uğrunda. 5 yanvar 1980-ci il.
6. Hacıyev N. Su həyatdır. Sosialist Sumqayıtı. 3 yanvar 1980 –ci il.
7. Xəzərin təmizliyi uğrunda.Sosialist Sumqayıtı. 15 mart 1980-ci il.
8. Mədən gübrələri və bitkiləri qoruyan kimyəvi vasitələrin istehsalını genişləndirməli. Sosialist Sumqayıtı. 12 oktyabr 1963-cü il. № 122 (1.668).
9. Sosialist Sumqayıtı. 25 fevral 1967-ci il.№24. (2187)
10. Sosialist. 24 fevral 1968-ci il. № 23. (2340)

COMMUNICATIONAL PLATFORMS AS A TOOL OF INFORMATION

Anzhelika Dosenko

Inha Pohrebniak

Boris Hrinchenko Kiev University

Abstract

In the 21st century, there is a need to study network communication as a leading form of communication and information for humanity. The communication process requires detail and in-depth study.

The emergence of new genre forms, the synthesis of materials, the expansion of boundaries of communication and the ability to publish any material lead to the emergence of new communication and information planes, the formation of fundamentally new units in social communications.

One of them is communication platforms, which during their development have separated themselves as independent units: distinguished themselves from social networks, Internet trading platforms, network channels acquired independent classification features and turned into an autonomous and unique plane.

The article presents the vision of communication platforms as components of the communication process. An attempt has been made to distinguish them from already established units media, social networks, news channels, etc. The scientific views of the leading scientists of Ukraine are analyzed.

A survey of 350 Ukrainians was conducted. This gave the authors an understanding of the attitude of Ukrainians to the information field hosted on communication platforms. The analysis underlined that the audience did not understand the significant differences between the communication platforms and other types of communication and information in the network. This is explained by gaps in media literacy among the population.

Keywords: social networks, communication platforms, information, digital genres.

INTRODUCTION

Nowadays the issue of modeling the modern communication space, where network information exchange is 90% of the total media, is urgent. Modern theorists and practitioners are increasingly paying attention to the study of the formation of information flows and dynamically changing space, creating new conceptual models and shaping trends of information trust and perception.

It should be emphasized that modern scholars (especially the Ukrainian community: Zernetska O. [9], Zinko S. [8]) consider communication platforms mainly from the standpoint of political phenomenon, as a platform for waging information war, conducting political activity of the government of the state, an element of building the image of the country and nations on the world stage. On the one hand, this is a fundamentally correct position, because network platforms are multifaceted

and unique in their functionality and synthesizing capabilities. According to Pipchenko N. social media platforms are the first to act as a tool «... foreign and domestic political activity, through which not only can destructive influence on political, economic, social processes in a country, region or the world, but and to create conditions for friendly development of relations between countries» [5, p. 175].

There is a significant gap in the application of social and communication technologies. The development of digital mills has led to the emergence of a large number of clusters and groups that form genre families today. An example of this is the blogosphere, which contains not only blogs as a public form of communication, but also quotes, web blogs, podcasts, spamblogs and more.

There are a number of scholars who study network communication directly and indirectly. Among the domestic ones are Demchenko S., Dosenko A., Potyatinik G., Kvit S. and many others. From the point of view of studying media content, it should be noted - A. Antonyuk, L. Dmitrov, I. Tonkikh, A. Fedorchuk and others.

The issues of blog innovativeness were raised by R. Craig, S. Bowman, and K. Willis.

It should be noted that not enough attention has been paid to the study of digital genres today as the fourth group of traditional genres and a leading journalist in online journalism. It was they who gave impetus to the development of network communication, which synthesized information, analytical and journalistic texts on their platforms, creating fundamentally new forms of information coverage and communication, stopping the development of fundamentally new content among network media.

MATERIALS AND METHODS

For this article was used descriptive method for the development of the problem and the problem of understanding the communication platforms and the theoretical report is available.

The theoretical and methodological aspect of study delivered nutrition. Also, we blundered the method of factual and documentary, as one of the most prominent science arguments, to recognize the real manifestations of this tendency of active communication platforms in Ukraine.

Was used a method of sociological survey, for lasting the level of awareness of communication platforms of Ukrainians.

RESULTS

Such platforms help to conduct foreign economic and political activities of the country, to form a portrait of the government and the President (nowadays such kind of actively is seen on the pages of the current political leader V. Zelenskiy and his team), to involve the population in discussing the actual needs of the country and to create a myth of "involving" the nation in the process state formation of Ukraine. «The role of social political platforms in the foreign policy of any state cannot be assessed unequivocally, because they can simultaneously have both functional and

dysfunctional influence on political processes. In particular, they can serve as a source of dissemination of negative information about the activities of the government, country or be a center for coordination of terrorist actions, and as a source of positive information facilitate coordination of governmental and public emergencies or in the fight against corruption» [5, p. 175]. The networking platform is a unique phenomenon that is able not only to form public opinion, but also to publish information resources that often the traditional media could not cover due to censorship or affiliation with a particular oligarch, which favors a particular political force. Increasingly, scientists are thinking about the need to study the mechanisms of image construction through a communication platform that acts as a multifaceted element.

The communication platform as a modern phenomenal phenomenon should be defined. For example, it is a fundamentally new phenomenon bordering on social networks, blogs and online media. This phenomenon makes it possible not only to manipulate the consciousness of the target audience, but to shape it, to model it, to create a picture of the world of a person through the lens of communication. Communication platform is a phenomenon that allows not only to generate the process of information exchange, but also to provoke the division of science "Social communications" (the Internet branch of the discipline) into Internet communication and online platforming.

It is important to understand that content in both versions will be at the forefront. «Recently, the media segment of the Internet space has been expanding at a rapid rate, which has led to an increase in the number of Internet media and an intensification of competition between them. Previously, print media was the predominant source in the network, today most of the online media exist only in virtual format» [2, p. 21].

Due to content that is often generated by the average Ukrainian, communication platforms are often confused with social media pages, but there are conceptual differences between them. The issue of quality of the covered content is very acute, because it traces the fight for the number of subscribers, outlines the status when the site is at the stage of search engine ranking. At the same time, it itself needs to be studied and separated, since at times such content is completely contrary to the well-known and necessary professional standards of traditional journalism.

Modern communication platforms are convergent units. They emerge online and evolve depending on the synthesis of technological form and content genre components. «The convergence of genres and forms is the result of the merging of previously diverse and disjointed media, such as radio and television on the Internet. The transfer of functions from one media to another, "changing roles" in different communication channels radically changes the former notions of communication and information channels» [2, p. 32].

DISCUSSION

The dynamic development of communication technologies with the technological component has led to the emergence and development of public journalism and amateur media. This fundamentally changed the information space of the world, erased space-time frames, changed the process of communication, and at the same time, communication models. This is why the urgent need to study the communication platforms that generate the emergence of new communication units becomes a new cluster.

Expanding horizons, being able to quickly communicate not through the media, but from amateur media (from a reputable, non-engaged, reputable source) has fundamentally influenced the level of trust in traditional media and media representatives. Networking platforms have acquired the status of a single, truthful plane where thought leaders have the ability to manage thought processes and generate information and communication processes, leaving the audience with a false face. Communication is taking on a fundamentally new meaning, with network platforms generating not only the latest genres but also the processes of information sharing. One of the structurally important elements of such communication is now the communication platforms and social networks, which are very often perceived by the audience as identical phenomena.

It is very important to study communicational platforms today to understand the existing models of social networks, which gave a significant impetus to the formation of the first. Having evolved, changing their models, restructuring the information and communication component of communication platforms have become a significant new unit of study in network communication.

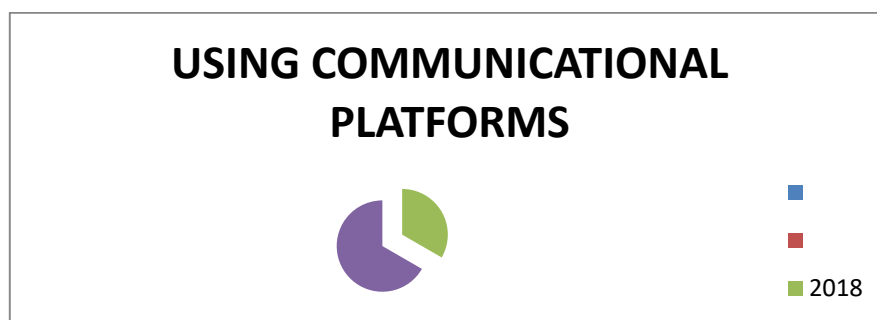
Contemporaries pay attention to the study of the existence of models of social networks. According to Rita Tivonen mentioned in her article «Comparative Study of Social Networking Models»: Network Evolution Models and Node Attribute Models, existing popular social networks are divided into «... those in which the addition of new links depends on the (usually local) network structure (network evolution models, NEMs) and those where links are created only on the basis of node attributes (node attribute models, NAM)» [6, p 241]. She emphasizes the existence of models on the Internet in the system of two empirical networks, according to the existing basic properties. In their study, they classified social networking models according to the clusterization spectrum, the distribution of geodetic pathways, according to the community structure defined by subgroups and internal connections.

Tarleton Gillespie emphasizes the existence of social media plateaus, identifying them as one of the most powerful and influential mechanisms of social consciousness management. Photos posted there are powerful and network users do not always understand their information value and semantic load. «In it he criticized both the decision and Facebook's undue influence on news, calling Facebook "the world's most powerful editor. Many Norwegian readers, even the prime minister of Norway herself, reposted the photo to Facebook, only to have it quickly removed» [4,p 3].

The researcher emphasizes the power of social networks that are information sites. The modern world is dynamic, information-rich, not ordinary. Advantages and disadvantages of lack of information hunger are synthesized in a unique resource - the network. There are no more gaps, because now there is a need to detail the capabilities and characteristics of communication platforms as a phenomenon of unique, unique and powerful communication. One of the following is the social networking platform: «Social media platforms arose out of the exquisite chaos of the web. Many were designed by people who were inspired by (or at least hoping to profit from) the freedom the web promised, to host and extend all that participation, expression, and social connection» [4, p 5]. The very nature of communication platforms is public, a person who posts their material psychologically ready for their publication, but not always ready for the consequences. Each piece of information provokes a reaction from the audience; the only point here is the quantitative indicator of the author's audience. «Social media platforms put more people in direct contact with one another, afford them new opportunities to speak and interact with a wider range of people, and organize them into networked publics» [4 , p. 5]

Researching communication platforms should consider the position of content creation, because its quality and information power provoke influence on the target audience, shape its psychological, aesthetic, moral state. We did not conduct a large survey and saw how modern Ukrainian audience relates to social networks and communication platforms. We compared the level of awareness among Ukrainians about the difference between platforms and social networks in 2018 and 2019, by interviewing 355 users. The results are presented below.

Figure 1 The level of awareness among Ukrainians about the difference between platforms and social networks for 2018 and 2019

CONCLUSION

As a result of such a synthesis, we have the phenomenon of media platforms, which nowadays have a traditional form - printed traditional media with elements of television portals. Alternatively, the next stage in this development is the assimilation of traditional genres that lead to the integration of different communicative forms. Thus, such integration takes place not only at the level of emergence of the newest genres, which are no longer related to journalism, but to communicative studies, but to the restructuring of the modern information and communication space.

As can be seen from this, the study of communication platforms is an actual and perspective vector of modern research. The question of the controversial impact of communication platforms of different formats and the nation and the state remains open.

The question of research on the phenomenon of communication platforms today is relevant and problematic. Today's audience is just beginning to see the difference between them and social networks because of a number of factors that are currently existing. These factors include both technological aspects of social development and individual features of network communication and information processes in the network.

REFERENCES

1. Dosenko A 2012. Electronic diaries as a unit of social communications - Kyiv: KimU, - 220c
2. Bozdag E. 2013. *Bias in algorithmic filtering and personalization* Ethics and Information Technology - Vol. 15. – pp. 209–227.
3. Han B, Gopalakrishnan V., Ji L, Seungjoon L *Implementation of virtualization of network functions on the network of the SMS transmission platform* Available at: <http://www-users.cselabs.umn.edu/classes/Fall-2019/csci8211/Papers/NFV%20Challenges-n-Opportunities.pdf> [12.02.2020]
4. Gillespie T. 2018 Custodians of the internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media Available at: https://www.researchgate.net/publication/327186182_Custodians_of_the_internet_Platforms_content_moderation_and_the_hidden_decisions_that_shape_social_media [5.04.2020]
5. Pipchenko N 2011. *Social media platforms as a tool of network war* Current issues of international relations. Issue 102 - pp. 172-176
6. Toivonen R., [Kovanena L.](#) 2009 A comparative study of social network models: Network evolution models and nodal attribute models [Social Networks Vol. 31, Issue 4](#) pp. 240-254
7. Tohnik I. 2017 Textbook of the discipline "Internet journalism. genres on the Internet» Zaporizhia - 130 p
8. Zinko S. 2015 *The Role of the Newest Media in Protest Actions in the Middle East* Foreign Affairs - Available at: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?Id=629> [20. 03.2020]
9. Zernetska O 2009. *Global political blogosphere - a new arena of political communication* Political Management. Vol 2 (35). - pp. 13-26